

A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM ÉRTESÍTŐJE 15.
ACTA MUSEI MILITARIS IN HUNGARIA

ACTA MUSEI MILITARIS IN HUNGARIA

A HADTÖRTÉNETI
MÚZEUM
ÉRTEŚÍTŐJE

15

HADTÖRTÉNETI MÚZEUM
BUDAPEST, 2015

A szerkesztőbizottság tagjai
Kreutzer Andrea, Makai Ágnes, Sallay Gergely Pál,
Szoleczky Emese, Tóth Orsolya

Szerkesztette
Závodi Szilvia

Az angol fordítás Sallayné Miskolczy Zsuzsanna, a német fordítás Forgács Márton munkája

Az angol fordítást Sallay Gergely Pál, a német fordítást Tuza Csilla lektorálta

A fotókat Bálint Ferenc, Jándi István, Juhász Balázs és Szikits Péter készítette

A kötet támogatói:
Nemzeti Kulturális Alap

Hadimúzeum Alapítvány

A borítón a Palkovics Ferenc hadnagy által hadifogsága idején hazaküldött levelezőlapokból készült montázs látható.

Felelős kiadó: dr. Kovács Vilmos ezredes, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka
A kötetet és a borítót tervezte Renkő Marcsi
Nyomtatta a HM Zrínyi Térképészeti és Kommunikációs Szolgáltató Közhasznú Nonprofit Kft.

ISSN 0238-4442

TARTALOM

ÉRTEKEZÉSEK, TANULMÁNYOK	9
SZOLECZKY EMESE: Aggházy Kamil a Nagy Háborúban	11
KREUTZER ANDREA: „A legszebb, a legtökéletesebb és a legfürgébb képes lap Az Érdekes Újság.” – Az Érdekes Újság Háborús Albuma és a Világháború Képes Albuma	35
TÓTH ORSÓLYA: Az Országos Hadsegélyező Bizottság	71
ZÁVODI SZILVIA: A katonatiszti családok lakásviszonyai a 20. század első felében	95
KÖZLEMÉNYEK	123
PROHÁSZKA LÁSZLÓ: A magyar királyi pozsonyi 13. honvéd gyalogezred alakulatjelvénye, plakettje, szobra és a pozsonyi Vashonvéd	125
JAKUSCH GABRIELLA: Hősök emlékezete	135
CZINK PÉTER: A Magyar Országos Frontharcos Szövetség egyenruházata – I. rész: Fejfedők	153
BACZONI TAMÁS: Adalékok a Magyar Királyi Honvédség hegyi csapatainak felszereléséhez	167
GYŰJTEMÉNYI MUNKA	191
TÖRÖS ISTVÁN: „...Kardgyát Ki rántván Képtelen Káromkodások Között...” avagy Boronkay László secund kapitány pere, 1809	193
HATALA ANDRÁS: Az 5,5 cm-es német légvédelmi gépágyúk fejlesztésének története a II. világháború folyamán	205
FORGÁCS MÁRTON: Közép-Ázsia egzotikus világa egy első világháborús hadifogoly képeslapjain	257
BÁLINT FERENC: Egy magyar származású II. világháborús amerikai veterán hagyatéka	297
REIDER MÓNIKA: Hadifogsághoz kapcsolódó emléktárgyak a II. világháború idejéből: válogatás a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményeiből	309
MÚZEUMUNK ÉLETÉBŐL, TÖRTÉNETÉBŐL	327
MAKAI ÁGNES–SALLAY GERGELY PÁL: „A hadtörténelem és a numizmatika életemnek mindvégig mûzsája” – Dr. Csillag Ferenc hagyatéka és emlékezete a Hadtörténeti Múzeumban	329
KREUTZER ANDREA–SZOLECZKY EMESE: R. Várkonyi Ágnes (1928–2014)	345
POLGÁR BALÁZS: A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum hidasnémeti és komáromi régészeti kutatásai 2015-ben	351
RESTAURÁLÁS	367
MEGGYES ANITA: „Amikor játék a munka” – Egy 19. századi papírszínház restaurálása	369
KIÁLLÍTÁSOK	389
JUHÁSZ BALÁZS: Az első világháború centenáriuma és ennek olaszországi jellemzői két kiállítás tükrében	391
A kötet szerzői	405
KÉPMELLÉKLET	407

CONTENTS

ESSAYS AND STUDIES	9
EMESE SZOLECZKY: Kamil Aggházy in the Great War	11
ANDREA KREUTZER: “The Nicest, the Most Perfect and the Smartest Magazine is <i>Érdekes Újság</i> ” – <i>The War Album of Érdekes Újság</i> and <i>The Picture Book of the Great War</i>	35
ORSOLYA TÓTH: The Hungarian National War Charity Committee	71
SZILVIA ZÁVODI: Housing Conditions of Officers’ Families in the First Half of the 20th Century	95
PUBLICATIONS	123
LÁSZLÓ PROHÁSZKA: The Unit Badge, Plaquette and Sculpture of the Royal Hungarian 13th Infantry Regiment, and the Iron Soldier of Pozsony	125
GABRIELLA JAKUSCH: In Remembrance of Hungarian Heroes	135
PETER CZINK: Uniforms of the Hungarian Frontline Fighters’ Association – Part I: Headgear	153
TAMÁS BACZONI: Additional Data to the Equipment of the Royal Hungarian Defence Forces’ Mountain Troops	167
COLLECTIONS	191
ISTVÁN TÖRÖS: “...Drawing Out His Sword, with Fantastic Cursing...” or the Case of Second Captain László Boronkay, 1809	193
ANDRÁS HATALA: The Development of the German 5.5cm Anti Aircraft Automatic Cannon during the Second World War	205
MÁRTON FORGÁCS: The Exotic World of Middle Asia as Reflected by the Postcards of a First World War Hungarian Prisoner of War	257
FERENC BÁLINT: The Estate of an American Veteran of Hungarian Origins	297
MÓNIKA REIDER: Memorabilia Related to Captivity in the Second World War – A Selection from the Collections of the Hungarian Military History Museum	309
FROM THE LIFE AND HISTORY OF THE MUSEUM	327
ÁGNES MAKAI–GERGELY PÁL SALLAY: “Military History and Numismatics Are All-Time Muses of My Life” – The Estate and Memory of Dr. Ferenc Csillag in the Hungarian Military History Museum	329
ANDREA KREUTZER–EMESE SZOLECZKY: Ágnes R. Várkonyi (1928–2014)	345
BALÁZS POLGÁR: The Archaeological Researches of the MoD Military History Institute and Museum at Hidasnémeti and Komárom in 2015	351
RESTORATION	367
ANITA MEGGYES: “When Work is Play” – The Restoring of a 19th-Century Paper Theatre	369
EXHIBITIONS	389
BALÁZS JUHÁSZ: The Centenary of the First World War and Its Italian Aspects as Reflected by Two Exhibitions	391
Authors of the Volume	405
PLATES	407

INHALT

ABHANDLUNGEN UND STUDIEN	9
EMESE SZOLECZKY: Kamil Aggházy im Ersten Weltkrieg	11
ANDREA KREUTZER: „Das schönste, perfektteste und flinkeste Bilderblatt ist das Interessante Blatt.“ – Das Kriegsalbum des Interessanten Blattes und das Bilderalbum des Weltkrieges	35
ORSOLYA TÓTH: Die ungarischen Landeskommission für Kriegshilfe	71
SZILVIA ZÁVODI: Die Wohnungsverhältnisse der Offiziersfamilien in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts	95
MITTEILUNGEN	123
LÁSZLÓ PROHÁSZKA: Das Truppenabzeichen, die Plakette und die Statue des königlich-ungarischen 13. (Pressburger) Honvéd-Infanterieregimentes, sowie der Eiserne Honved in Pressburg	125
GABRIELLA JAKUSCH: Gedenken der Helden	135
PETER CZINK: Die Uniform des Landesbundes der Ungarischen Frontkämpfer – Teil I.: Kopfbedeckungen	153
TAMÁS BACZONI: Beiträge zur Ausrüstung der königlich-ungarischen Honved-Gebirgstruppen	167
SAMMLUNGEN UND WERSTÄTTENARBEIT	191
ISTVÁN TÖRÖS: „...unter unsäglichen Flüchen zog er sein Schwert...“ Der Prozess des Hauptmannes zweiter Klasse László Boronkay, 1809.	193
ANDRÁS HATALA: Die Entwicklungsgeschichte der deutschen 5,5-cm-Flugabwehr-Maschinenkanone während des Zweiten Weltkrieges	205
MÁRTON FORGÁCS: Die exotische Welt Zentralasiens auf den Ansichtskarten eines ungarischen Kriegsgefangenen im Ersten Weltkrieg	257
FERENC BÁLINT: Der Nachlass eines amerikanischen Veteranen ungarischer Abstammung des Zweiten Weltkrieges	297
MÓNIKA REIDER: Erinnerungsstücke aus der Kriegsgefangenschaft im Zweiten Weltkrieg: Eine Auswahl aus den Sammlungen des Museums für Militärgeschichte	309
AUS DEM LEBEN UND GESCHICHTE UNSERES MUSEUMS	327
ÁGNES MAKAI-GERGELY PÁL SALLAY: „Militärgeschichte und Numismatik ist immerdar Muse meines Lebens“ – Nachlass und Erinnerung von Dr. Ferenc Csillag im Museum für Militärgeschichte	329
ANDREA KREUTZER-EMESE SZOLECZKY: Ágnes R. Várkonyi (1928–2014)	345
BALÁZS POLGÁR: Archäologische Forschungen des Instituts und Museums für Militärgeschichte bei Hidasnémeti und Komárom in 2015	351
RESTAURATION	367
ANITA MEGGYES: „Wenn die Arbeit ein Spiel ist“ – Die Restauration eines Papiertheaters aus dem 19. Jahrhundert	369
AUSSTELLUNGEN	389
BALÁZS JUHÁSZ: Das Zentenarium des Ersten Weltkrieges und dessen Charakteristika in Italien, im Spiegel zweier Ausstellungen	391
Die Autoren des Bandes	405
BILDBEILAGE	407

ÉRTEKEZÉSEK, TANULMÁNYOK

Szoleczky Emese

AGGHÁZY KAMIL RÉSZVÉTELE A NAGY HÁBORÚBAN

*„Örökösömmé feleségemet – életben nem léte esetén szüleimet és testvéreimet nevezem ki, azon kéréssel, hogy összes tartozásaim kiegyenlítése után a lehetőleg megfogandó könyv és irodalmi anyag gyűjteményemet, mint hagyományomat a Magyar Nemzeti Múzeum könyv- és levéltárának, az ez által nem igényelt darabokat Budapest Székesfőváros, mint szülővárosom, – könyv és levéltárának adják át, végül, hogy irodalmi munkáimat lehetőleg sajtó alá rendezzék. Polgári temetést kérek! (Budapesten.)
Budapest, 1914. január 29-én Aggházy Kamil fhdyg.”*

A fenti módon nyilatkozó 32 éves fiatalember ekkor még nem sejtette, hogy az elkövetkező öt esztendő nemcsak világrengető politikai-társadalmi átalakulásokat hoz, hanem az ő magánéletében és katonai pályafutásában is alapvető változásokat idéz elő.

Mint ez az idézetből is kitűnik, 1914. január végén még nő ember, – március 1-jére megöszvegyült, súlyos tüdőbeteg felesége az alsó-ausztriai Grimmenstein-Hochegg tüdőgyógyintézetben elhunyt. 1910 májusában a soproni 18. honvéd gyalogezred századparancsnokaként, zászlóalj-segéd tisztjeként vette el Sopron város főmérnöke, Wälder József² bájos, törekeny Anna lányát.³ A hírlapírói, irodalmár és hadtörténész ambíciókkal egyaránt megáldott Aggháznak szerencsét hozott a házasság, mert még ez év novemberében, a kerületi tiszt iskolá elvégzését követően kilenc év után sikerült visszakerülnie Budapestre, saját családjá – elvált szülei és három leánytestvére⁴ – valamint az általa vágyott és hiányolt

1 Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság életbiztosításának kérdőíve – HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) Personalia Aggházy Katonai iratok 196. d.

2 Wälder József testvére, Alajos építész volt, Hauszmann Alajos tanítványa. Alajos fia, Gyula (1884–1944), szintén építész, műegyetemi tanár lett, aki Budapesten számos házat tervezett és ő készítette el a Madách utat lezáró tér terveit.

3 Wälder József első gyermekeként született 1886. május 15-én. – Sopron Város Levéltára IV.B. Wälder Anna haláleset-felvételi lapja. 154/1916. A házassági anyakönyv szerint Wälder Anna a Deák tér 10-ben lakott. – SVL XXXIII./1.a. Házassági anyakönyv másodpéldány. XI. kötet. 1910–1912. – Érdekesség, hogy miután az apa, az anya és a testvérek elhunytak, az életben maradt negyedik gyermeknek, az 1893-ban született Máriának Aggházy lett a gyámja, az ő engedélyével ment férjhez a budapesti Ritter Lajoshoz 1916-ban. – *Gürtner Péter*: Wälder József soproni főmérnök (1862–1913) életútja és tárgyi világa. In: *Soproni Szemle*, 2000/2. sz. 137–146. pp.

4 Anikó, férjezett Ivády Pálné (a férj takarékpénztári hivatalnok, Aggházy halála esetén az egyik végrendeleti gondnok), Juliska és Melinda még az édesanyjukkal élnek a VII. ker. Bethlen utca 9.

Sorozóbizottság Budapesten, VIII. József u. 9. szám alatt. A jobbszélén: Aggházy Kamil főhadnagy, 1914. június

szellemi közeg közelébe.⁵ Immár többé-kevésbé Budapesten tartózkodhatott, 1914. január 1-jétől tartósan a honvéd kiegészítő parancsnokság állományába vezényelve. Ezzel együtt nem volt elégedett katonatiszt, pályaválasztását elhibázottnak érezte, a csapatszolgálat szigorú világa állandó konfliktusforrásként jelentkezett nála. Így érkezett el a mozgósítás, amelynek révén augusztus 1-jén előléptették századossá, beosztásában augusztus 20-ig hagyták meg.⁶ Az Első Magyar Általános Biztosító Társaságnál 2700 koronás életbiztosítással – ennek kérdőívéből származik a fenti idézet – indult a Nagy Háborúba.⁷

sám alatt. Az édesapa, Aggházy Károly zeneszerző az I. ker. Logodi utca 54. szám alatt élt. (1918. október 8-án hunyt el.)

5 Lakcíme: I. ker. Városmajor u. 28/a.

6 Rendeleti közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára. Személyes ügyek. 44. évf. 1914/46. sz. 1914. aug. 9. 376. p. – 14. rangszámmal a budapesti 29. honvéd gyalogezrednél.

7 A HL Personalia Aggházy-fondja több fasciculusában találunk Aggházy és társai szerb harctéri szolgálatára, illetve hadifogságára vonatkozó dokumentumokat. A „Katonai iratok”-on kívül a „Jelentés Hadifogságomról” címűben fennmaradt zászlóalja harcbevételéről és fogságba kerüléséről készült felterjesztésének első, kézíratos változata is, amelyben nagyobb tényanyaggal, sokkal keményebben fogalmaz a végleges jelentéshez képest (a továbbiakban: Harctudósítás). Itt őrzik külön fasciculusban „Szerbiai élmények” című gyűjtését is, amelyben újságfejléceket, a szerb harctérrel kapcsolatos sajtókivágatokat, képeket, valamint egy név- és helymutató alapjait adó cédulagyűjteményt találunk (a továbbiakban: Cédulagyűjtemény). Eltette a cinkotai asszonyírtóként elhíresült Kiss Béla bádogosról szóló cikkeket is, aki 7 nőt (aráit) gyilkolta meg és rejtette leforrasztott hordókba – csakhogy erre akkor derült fény, amikor a derék polgár

A III/1. hadtápszászlóalj frontra vonuló népfelkelői, az ülő sorban jobbról a második Aggházy százados

Alkalmazása először aránylag közel tartotta a fővároshoz. December 6-ig a magyar királyi budapesti III/1. népfelkelő hadtápszászlóalj élén az esztergom-kenyérmezei hadifogolytábor parancsnokaként teljesített szolgálatot, így elsőként szembesült a világháború megváltozott léptékű hadifogoly-áradatával, s az ezt kísérő járványokkal (nagy arányban fellépő kolera, vérhas, hastífusz). A ragályos megbetegedések megfékezésére tett erőfeszítése miatt eljáróját, Johann Linhart altábornagy⁸ már kitüntetésre javasolta.⁹ Átlagkatonától eltérő dokumentálási hajlama ekkor is megmutatkozott: 1914 októberében 7 darab fénykép-felvételen örököltette meg a hadifogolytábor kolerás halottait.¹⁰

Aggházy népfelkelőjeként vele együtt már katonaként szerb fogságba is esett és nyoma veszett. (Pesti Hírlap 1918. június 4.) – Az Aggházy sorstársairól kikutatott dokumentumok gyors rendelkezésemre bocsátását a HM HIM Bécsi Magyar Kirendeltségén dolgozó kollégáimnak, Domonkos Györgynek és Kiss Gábornak ezúton is köszönöm. Közülük külön idézem Déman Jenő népfelkelő főhadnagy, a m. kir. I/III. népf. hadtáplj. 3. század. 4. szakasz parancsnokának Cittaduale-ból, hadifogságból csererokkantként hazakerülésekor, 1918. június 18-án kelt Haditény-jelentését (a továbbiakban: Déman) – ÖStA KA Hadifogoly-kartonok.

- 8 Johann Linhart altábornagy a bécsi és prágai körzetek katonai parancsnoksága alá tartozó császári és királyi hadifogolytáborok és tiszti állomások felügyelője volt.
- 9 Haditények; Kitüntetési javaslat másolata, 1920. – HL Personalia Aggházy Személyi iratok fasc.; – A javaslat Bronz Katonai Erdemérem hadiszalagon kitüntetésre szolt.
- 10 Eredetijük M. D. magántulajdona, másolatban a Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívum és a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára őrzi. – A kolerajárvány szeptemberben ütötte fel a fejét és novemberben tudták csak megfékezni.

December 6-án aztán alakulatával a szerb frontra vezényelték, s alig hét nappal később a harcok sűrűjében találta magát.¹¹ Ő maga így emlékezett: „*A parancsnokságom alatt állott m. kir. III/1. népfelkelő hadtápszázalóalj, mely 3 századból, még pedig 20 tisztből és 811 főnyi legénységből, 10 bátas és 16 hámos lóból és 8 országos vonatjárműből állott, kb. 800 db. Werndl puskával és szuronnyal (dec. 12-től 85 db. 1888/90.m. ismétlőpuskával is) felfegyverezve és avult, katonáival vegyes polgári ruházattal és rögtönzött tábori eszközökkel felszerelve.*

1914. december 12-ről 13-ra Belgrádtól kb. 20 km-re délre, Ripanj község¹² déli kijáratánál, a harcban álló csapatok mögött kb. 2 km-re szabad táborban éjjelezett.

December 13-án del. 3-kor a 7. gyaloghadosztályparancsnokság parancsára felriasztatván a zászlóaljnak a kijáratról a Koviona hegy¹³ felé húzóódó Džever Brdo 307± kb. 2 kmes vonalát védelemre kellett berendeznie s a 14. gyalog dandárparancsnokságtól kapott szóbeli parancs alapján, a kombinált hadtest jobbszárnyának visszavonulását fedezendő, szívsósan tartania ... Del 9 után kisebb szerb gyalogsági osztagok férköztek bal szárnyamhoz, melyeket könnyen elzavartunk. A községre támaszkodó jobb szárnyam a Breit dandárral való összeköttetést időközben helyreállította. Az időközben felbukkant szerb gyalogság 3–4 zászlóaljjal, széles kiterjedésben, élénken haladva, del. 10-ig kb. 800 x –re közelített meg, amikor a zászlóalj tüzét megnyitottam. Erre a nem szűnő tüzérégi tűzön kívül heves gyalogsági és géppuskatűz fejlődött ki, melyet a Werndl-töltények okozta füstben és sok puskachomlása mellett¹⁴ ugyyszólván a bátas megfigyelhetése nélkül kellett viszonzoznunk. Ez időtájt Hodula Károly cs. és kir. ezredes úr, utóvédcsoporthparancsnoktól, kívül az állásban személyesen érintkeztem, – az állás mögött levő tartózkodási helyéről írásbeli parancsot kaptam, mely szerint az állást az előbb megállapított 11.30-es időpont helyett részéről adandó kendőjelzésre kell majd elbagynom. Időközben a tartalékban volt ¾ század meg is kapta az ezredes úrnak jellel és írásban továbbított parancsát, de ez az erdőt is érintő küldöncvonalon ismeretlen okból elakadt, hozzám már nem jutott el, s csak hazajöttöm után jutott tudomásomra, minek folytán az állást tovább tartottam.”¹⁵ „Werndl puskával felfegyverzett zászlóaljjammal délután 12 óra 10-ig tartottam fel a szerb első vonalbeli Timok hadosztály¹⁶ sokszorosán túlnyomó támadását. Az utolsó

11 Aggházy az 1915. évi 11.497/Eln. 1. sz. HM rendelet értelmében 1916. június 18-án részletes jelentést állított össze a magyar királyi honvédelmi miniszter részére, amelyben volt parancsnoka, Hodula Károly ezredes felszólítására összegezte zászlóalja „tiszteinek, – az ezredes úr engemet is közéjük sorolt – valamint legénységének méltánylásra érdemes haditényeit.” A jelentés első része a zászlóalj állományára vonatkozik (a továbbiakban: Haditények leírása). A második részben írta le legrészletesebben háborús megpróbáltatásait, ezt adta be másolatban 1930-ban a vitézi kérvényéhez is. (a továbbiakban: Haditények). Jelentésében megjegyezte, hogy „A legénységre vonatkozó, több szándékolt javaslatomat, az illetőknek badifogságban léte s így az adatbeszerzés leküzdhetetlen nehézségei miatt a badifogságukból való visszatérésükig kénytelen vagyok elhalasztani.”

12 Ma Belgrád elővárosa, a várostól körülbelül 25 km-re délre fekszik.

13 Ripanjtól délre körülbelül 8,5 km-re található.

14 „A zászlóalj legénysége kiselejtezett K régi csendőri és polgári ruházatban volt és Werndl fegyverekkel volt felszerelve. – Minden emberről 100 töltény volt, melyek még 1878-ból származtak. – Tüzelés közben az emberek hátramutogatták fegyvereiket, hogy nem működnek és a golyók a csövekben megakadtak. – A legénység daczára a fogyatékos fegyverzetnek, igen bátor magatartást tanúsított, sőt erőlyesen kellett fellépnem, nehogy a lövészárokból előre kiugorva várják be a szerbek robamát.” – Déman

15 Harctudósítás.

16 A szerb hadvezetés december 3-tól kezdve hatalmas ellentámadásba kezdett, ennek során a 2. szerb hadsereg I. Timok-hadosztálya állt szemben Aggházyék alakulatával is.

pillanatig a rajvonban tartózkodva, megfigyelés közben bal lapockámon puskalövéstől megsebesültem (négy hónap alatt gyógyult), de helyemen maradtam, s a szerbek által többször ismételt megadásra való felszólításra mindannyiszor a tűz élénkítésével válasszoltam. Miután zászlóaljam jobb szárnyán a szerbek rohammal törtek be fedezékeinkbe, s ottani embereimet egyenként kezdtek foglyul ejteni, s az oldalból és hátból is élénk tüzet kaptam, délután 12.10-kor a zászlóalj visszavonulását rendeltam el.¹⁷ Amikor a fedezéket utolsó embereim is elhagyták, a visszavonuló zászlóaljat követve a jobbszárnyamon betört ellenséges gyalogság és géppuskák tüzeiben ... bal térdemen puskalövéstől másodszor is megsebesültem (nyolc hó után is csak részben gyógyult) és elbuktam. Magam bekötözve és a segítségemre siető bajtársak által puskára ültetve magamat a zászlóalj után vitettem, és a visszavonulási részletes parancsot egyik századparancsnokkal közölve az előbbi irány megváltoztatását rendeltam el, amikor bal karomat hosszában átfúró puskalövés következtében (bárom hónap alatt gyógyult) s a vérvesztéstől elgyengülve bajtársaimat a zászlóalj után küldve magamat sorsomra hagytam. Ennek következtében délután 1 óra tájban, miután a belgrádi hídfő megszállását feltüntető vázlatot ruhám alatt elrejtettem, arra haladó komitácsi¹⁸ kezébe kerültem, s teljes kifosztásom után egy napig a barcaterén, egy napig a Timok-hadosztály kötőzöbelyén ápolatva¹⁹ Kragujevába vitettettem.²⁰

„Veszteség: a zászlóalj 20 tisztjéből fogságba jutott 2 sebesült és 7 sebesületlen; 811 emberéből kb. 260 sebesült és sebesületlen²¹; míg 270–280 ember vagy elesett, vagy súlyos sebesülése következtében később halt el. Az összesen 9 tisztból 1 (én), az 559 emberből 46 az új hadjárat alatt szökés stb. révén hazajutott, 8 tiszt és kb. 70–80 ember Olaszországba hurcoltatott, a többi az elesettek és később elhunytakra eső szám marad: kb. 440 ember. (A fogságba nem jutott sebesületlen 11 tisztból és 252 emberből 1914. december végén, pótlás után a III/1. hadtápszászlóalj újra felállított és 1915 november haváig mint ilyen működött.)”²²

17 „A szerb tűzvonal ekkor, kb. del. 12-kor többszöri zsebkendőjellel a tűz beszüntetésére és megadásra szólított fel, amire elrendeltam a tűz gyorsítását. Dut. 12 után jobb szárnyamon beves és különös harci zaj támadt, melynek okát kb. 1 kmnyi tőlem való távolsága folytán és távbeszélő biányában csak egyes embereimnek a völgybe futásából és kiáltásokból állapíthattam meg, melyek szerint az ellenség jobb szárnyamat megrobanta. (Hat hónap múlva tudtam meg, hogy a 68/8. század és a 68/II. gpo. megadta magát s jobb szárnyam emberei makacs kézitusában egyenként estek el vagy foglyúl” – Harctudósítás; „Még a szerb tüzéségi támadás előtt, reggel 7 órakor érkezett meg a 68. gy. e. 8. százada és a II. zászlóalj géppuskás osztaga, - Főrst hadnagy parancsnoksága alatt és állásunk jobbszárnyán ásta be magát. ... Tőlünk jobbra látható volt, hogy kb. 12 h előtt Főrst hadnagy csoportja megadta magát. ... Itt megemlítem, hogy Főrst hadnagy későbbi elbeszélése szerint, akivel együtt voltam a szerb fogságba, az ő csoportja már jó ideje a szerbek foglya volt, mikor zászlóaljunk a szerbekkel még barcban állott.” – Déman.

18 Szerb szabadosapat tagjai.

19 Az említett helyen, feltehetőleg a Ripanjtól mintegy 35 km-re délre levő Mladenovacban december 15-én Aggházy zászlóaljbeliakkal is találkozott – Cédulagyűjtemény.

20 Haditények, 1–2. p.; Aggházy Hadtörténelmi Levéltárban őrzött személyi anyagát átnézve szemlélyére gyakran hivatkozik: *Margittai Gábor*: Szamár-sziget szellemkatonái. A nagy háború eltitkolt halálmarsa. Budapest, 2014. 17–18., 36. p.

21 „A zászlóalj élével 2–3 kmre északra jutva, két csoportban (első Lindmayer, Botka, Bárdos és Csókás hadnagyok és kb. 140 ember a Hot Ripanj közelében, a második Lakatos és Pártos hadnagyok és kb. 40 ember a vasúti átjáró mellett) harc után, minden oldalról körülzárva fogságba jutott. Ezen kívül az állás mögött, velem egyidőben Gulácsi hadnagy, könnyebben sebesülten, de eszméletlenül, később az Avala hegy közelében Déman hadnagy és 4 ember jutott fogságba.” – Harctudósítás.

22 Harctudósítás.

Aggházyval együtt esett fogságba „*a vitézül harcolt és helytállt*” zászlóalj két századparancsnoka: Lindmayer Antal²³ és Botka Pál népfelkelő hadnagyok és az egyik szakaszparancsnok, Lakatos Arthur népfelkelő hadnagy.²⁴ Déman Jenő népfelkelő hadnagy, szakaszparancsnok egységével „*a visszavonulás alatt ügyesen ... kisiklott*” az átkarolásból, azonban balszerencséjére ellenséges rajvonalba ütközött, s rövid kézítása után végül őt is elfogták a szerbek.²⁵ Knapp István népfelkelő Aggházy térdsebét látta el hevenyészett kötéssel, aztán menteni próbálta parancsnokát, aki hiába utasította menekülésre, mert harcba keveredve Knapp is hadifogságba került.²⁶

Akkurátus ember lévén, Aggházy már 1916. február 26-án, még ápolat betegként szolgálati úton továbbítandó feljegyzéssel fordult a honvédelmi miniszterhez, s hadifogságba eséskor elszenvedett kára megtérítését kérelmezte, felsorolva a tőle elvett javakat. Eszerint fogságba esésekor erőszakkal elvették tőle²⁷ „*ébresztő és világító berendezéssel ellátott*” zsebóráját, 9× prizmás látsövét, fényszóró villanylámpáját és annak tartalék elemeit; teljesen felszerelt térképtáskáját és tábori gyógyszerjét; kardját és Frommer-rendszerű pisztolyát tokostul, a tartaléktárral. Megfosztották lábbelijétől, lábszárvédőjétől, övétől, köpenyétől és sapkájától. Mint a legtöbb tiszt, ő is vitt magával egy fényképezőgépet, egy 6×6-os ICARETTE zsebkodakot – ezt is elragadták tőle. – Azonnal új gazdája akadt elhalt felesége és saját jegygyűrűjének, az ő briliáns gyűrűjének, arany

23 Lindmayer Antal (született: 1880. február 5.), Nišben regisztrálták (107/78), az albán halálmarson túlesve olasz hadifogságból, Cittaducale-ból szabadult. – ÖStA KA Hadifogoly-kartonok

24 Lakatos Artúr (1880–1968) magyar festő és iparművész. Iskoláit a Budapesti Iparrajziskolában, a Mintarajziskolában, a Képzőművészeti Főiskolán végezte, ahol 1905-ben rajztanári oklevelet szerzett. Később Székely Bertalannál tanult, járt Hollósy Simon nagybányai iskolájába, majd München és Párizs következett. 35 éves tanári működését a Szekesfővárosi Iparrajziskola szövötműhelyének megszervezésével kezdte el, aztán Kassán, majd ismét Budapesten tanított. A III/1. hadtáp zászlóalj hadnagyaként Aggházyval együtt Ripanján esett hadifogságba, Nišben regisztrálták (10548), annak során Szerbián át Albániába, onnan Asinara szigetére jutott, 1916 januárjában Elba-szigete (Portoferrario), majd Nocera Umbra Bagni következett, Cittaducale-ból szabadult. Hazatérve ismét tanított, a Magyar Kultusz- és Közoktatásügyi Minisztérium Külföldi Kiállítás-rendezői Bizottságának tagjaként számos kiállítást rendezett. Szerteágazó tervezői tevékenysége az iparművészet csaknem valamennyi ágát felölelte. – ÖStA KA Hadifogoly-kartonok

25 „*Megfogyott szakaszommal sikerült vasútiöltést elérnem és az alatta keresztülvezető áteresen a töltény [!] másik oldalára átjutnom. – Itt fedezve lettiünk volna a községből ránk irányított puskatűz ellen, azonban tájékozódtam és nyomban megállapíthattam, hogy a zászlóalj előttem visszavonult része északi irányban szintén szemben találták magukat szerb csapatokkal és azokkal harcban állottak. – Megállapíthattam, hogy a zászlóalj azon a helyen ahol harcolt, a teljes pusztulásnak van kitéve. – Megkísértem tehát, hogy az Avala begynek délnyugati erős nyulványait, elérjem. – Ez sikerült is, bár oda megérkezve, már csak másodmagammal maradtam. – Szakaszom többi része megebesült vagy elesett. – Hiába próbáltam meg az erdőben való előrehatolást, állandóan erős szerb járőrökre találtam, mögöttem pedig sűrű 5–6-szoros szerb rajvonlak feltartóztathatatlanul nyomultak előre. – Egy ily kísérletemnél hogy előre jussak, közvetlen közelben, egy 10–12 főnyi erős szerb járőrrel találtam magam szemben, mely rövid közelharc után lefegyverzett és elfogott.*” – Déman. – Déman Jenő (született: 1879. augusztus 1.) Nišben regisztrálták (10581), az albán halálmarson túlesve olasz hadifogságból, Cittaducale-ból szabadult. Rövid naplószerű feljegyzéseit átvéve írta le saját élményeit Aggházy is. – HL Personalia Aggházy – Jelentés Hadifogságmóról fasc.; ÖStA KA Hadifogoly-kartonok

26 Haditények leírása, 1–2. pp.

27 *Margittai*: i. m. 33–34. pp. részletesen foglalkozik a kifosztottaktól zsákmányolt javakkal.

függelékkel ellátott ezüst óraláncának; oposszum szőrmegallérjának, morfi-
umos fecskendőjének; s természetesen odalett pénztárcája és pénze, nemkü-
lönben benzines öngyújtója, téli báránybőr bekecse és két tábori takarója is.
– Megmosolyogtató, hogy még a sebesüléskor végzett segélynyújtás során tönk-
rement/tett ruházat és fehérnemű is a listát gyarapítja. –A feljegyzésben némileg
titokzatosan megemlíti még, hogy „*hadifogságom alatt később és a szerb hadsereg
visszavonulása idejében ismételten súlyos anyagi kárt szenvedtem, amely természeténél
fogva nem részletezhető.*”²⁸ – Összes kárát 1798 koronára taksálta. A kárrendezés-
re tudomásunk szerint soha nem került sor.

Az első hadifogságbeli tartósabb stáció tehát: Kragujevac, a fogságba esés
helyszínétől máris mintegy 100 km-re délre. A helyzet kísértetiesen ismerős
lehetett Aggházy számára Esztergom-Kenyérmező után – csak most épp a má-
sik oldalról. Zsúfoltság, zűrzavar, elkeserítően kevés gyógy- és kötszer, élelmi-
szer- és ruhanemű-hiány, ragályterjesztő élősdiek sokasága. A járványok roha-
mos elharapódzása és a recurrens megbetegedés²⁹ a polgári lakosságot és a szerb
katonaságot is sújtotta. Az egészségügyi adottságokat nézve nem csoda, hogy
Aggházy műtétek sorával járó gyógykezelése a kórházban öt hónapon át elhúzó-
dott. Először 1914. december 15-től 1915. január 14-ig a katonai kórház („*vojna
bolnica*”) I. emelet 3. kórtermébe³⁰ került, ezt követően átszállították „*az állami
gymnázium épületében elhelyezett 2. sz. tartalék kórházba, a I. emelet 22. szobába,
melyben 1915. január 14-től 18-ig tartózkodtam.*”³¹ Örültem annak, hogy végre saját
társaim ápolása alá kerültem, mert mint akkor gyanakvó szenvedő, tőlük többet és jobbat
reméltem. Sajnos ez a várakozásom nem vált be. Dr. Schatzon és dr. Altschulon kívül
senki sem érdeklődött irántam ők sem különösen. A katonai kórházban élvezett ruganyos
és lőszórmatracos ágy helyett szalmazsákos merev ágyon kellett feküdnöm, ami sok se-
bem és érzékeny, felfúvódott lábam miatt elviselhetetlen volt. A szerb tisztek közül csak
a súlyosan sebesültek kaptak ruganyos ágyat. Én a mi orvosaink segítségével sem tudtam
szerezni. Állapotom már az átszállítás alatt súlyos volt, mert a január elején elszenve-
dett első recurrens roham 40°-on felüli láza újólag jelentkezett, már reggel 40° felé járt
és nagy ingadozások mellett többször is meghaladta. Sebesült lábam ekkor súlyos orvosi
tévedést okozott. Ugyanis a katonai kórházban kapott utolsó nedves kötésnél tiszta víz
helyett szublimátos vízbe mártott kötést kaptam egy ápolónőtől. Ez megfestette lábam
bőrét vörösre és felszívta. Dr. Schatz ezt orbácnak nézte ... Ápolóm Nagy Kálmán
68. gyeb. tizedes, tanító volt, aki éjjel is mellettem aludt s búségesen ellátott. Egyébként
az étkezés jobb a tisztaság magasabb fokú volt, mint a régi katonai kórházban, ahol
éjjelenként 100-nál több poloskát fogtam, mely amúgyis megfogyott vérmennyiségemet
fájdalmas szívattyúzással apasztotta. Itt semmi sem bántott. S ha az orbáncgyanú nem
vetődik fel, mi sem háborított volna, de a parancsnok a gyanú erősödésével rideg el-
határozásra jutott és január 18-án délután egy felfegyverzett népfelkelő jött hozzám

28 „Kimutatás az 1914. évi december hó 13.-án sebesülés és kifosztás folytán szenvedett káromról”
(1. sz. melléklet) – HL Personalia Aggházy Katonai iratok fasc.

29 Visszatérő, bakteriális eredetű láz, emberről emberre ruhatetű által terjesztett fertőző betegség.
Egyik fő jellemzője a periodikusan visszatérő, akár napokig is eltartó, majd hirtelen megszűnő láz.

30 Szobaalaprajz nevekkal, dátumokkal – HL Personalia Aggházy – Jelentés Hadifogságról fasc.

31 Szobaalaprajz nevekkal, dátumokkal – HL Personalia Aggházy – Jelentés Hadifogságról fasc.

szerb írással, mely szerint „erysipelas” gyanújával a 4. sz. tartalék kórháznak (békében kerületi kórház – okružsna bolnica) más kórháznak adnak át. Hiába volt minden tiltakozásom, hiába akartam visszamenni a katonai kórházba. Egyetlen orvosunk sem mutatkozott, hiába hívtam őket ... Óriási sártengeren átgázolva, bordágyon vittek át az arzenál mellett levő és a kerületi kórház (okružsna bolnica) épületeiben és barakkjaiban elhelyezett 4. számú tartalék kórházba (főépület fsz. 8. szobába).³²

E szobában pszichés, sokkos betegek közé kerül, ám felismerik: nincs orbánca – január 22-én, talán lelkiismerettől furdalva? – Schatz doktor látogatja meg. Így február 2-án Levin Hansel főorvos végre megoperálja a bokáját. Ettől kedélye is javul: február 20-án mindenesetre profilrajzot készít egyik szakállas, bajszos, zilált hajú és ruházatú, maga elé meredő fogolytársáról (az 51-es betegről), s szignálja is, bár rossz évszámmal, 1914-gyel datál.³³ Hogy meddig tartózkodik e kórházban, nem tudjuk.

Ismeretlen időpontban került át a Scottish Mission Hospital által működtetett 3. számú tartalék kórház I. emelet 1. szobájába, talán itt került sor azokra az operációkra, amelyet később említ. Mindenesetre 1915. március 19-től a város elhagyásáig, május 19-ig ismét a vojna bolnica I. emelet 3. szoba lakója.³⁴

A rendezetlen viszonyok miatt óriási dolognak számított viszont, hogy kapcsolatba tudott lépni az otthoni családtagokkal, s úgy tűnik, többé-kevésbé rendszeres levélváltás alakulhatott ki köztük, még csomagküldésre is mód nyílt.³⁵ 1914. december 22-én küldi első táviratát franciául az apjának a katonai kórházból, január 18-án már a negyediket anyjának, mindegyikben anyagi segílyt kérve.³⁶ A most folyó első világháborús gyűjtőmunka révén a szegedi Móra Múzeumba adományként került be az a három tábori levelezőlap, amelyeket Aggházy Kamil húgától, az énekesnőnek készülő Melindától illetve anyai nagynénjüktől kapott, s amelyek valószínűleg egy Jókai könyvben vésztették át az elmúlt évszázadot.³⁷ – A kragujeváci katonai kórház 3. szobájában fekvő százados családja a jelek szerint nem teljesen fogta fel a helyzet súlyosságát: „Nagy szomorúsággal olvastuk, hogy a lábadat majdnem amputálták. De hál’ Istennek, hogy még sem kellett, ennek örülünk, csak vigyázz nagyon Édes Kamill magadra, s adja a jó isten mire viszontláthatunk, már egészségesen térj vissza hozzánk!” Tudtára adták – nem javítva kedélyállapotán – hogy Juliska vőlegénye,

32 A szöveges visszaemlékezésben főépület 8. szoba szerepel, a szobaalaprajz mégis a „*nagypavillon, földszint 9. szoba 64–74.*” ágyakat mutatja, névmegjelölés nélkül. – HL Personalia Aggházy – Jelentés Hadifogságomról fasc.

33 HL Personalia Aggházy – Jelentés Hadifogságomról fasc.

34 Szobaalaprajz nevekkal, dátumokkal – HL Personalia Aggházy – Jelentés Hadifogságomról fasc.

35 A magyar parlamentből Miháli Tivadar román nemzetiségű országgyűlési képviselő román közbenjárást eszközölt ki: a Bukaresti Vöröskereszt Egylet elvállalta, hogy a Monarchiából orosz és szerb fogságba került hadifoglyok tartózkodási helyét megállapítja, és az eredményt a Hadifoglyokat Gyámolító és Tudósító Iroda útján a családtagokkal közvetlenül fogja közölni. A mediáció hatékonyságáról nincs adatunk. Miháli nyomtatott körlevele a HL Personalia Aggházy – Jelentés Hadifogságomról fasc.-ban

36 HL Personalia Aggházy – Jelentés Hadifogságomról fasc.

37 E lapokat – HTM 2014.248.1/KE (1915. március 22.), 2014.249.1–2/KE (1915. március 27.) – a szegedi Móra Ferenc Múzeum engedte át nekünk – Aggházra való tekintettel – e helyen is köszönjük nekik e szép kollegiális gesztust.

Árpád hősi halált halt, és húga „*nagyon fájjalja halálát.*” Felháborodtak azon, hogy nehézkesen működik a posta: „*Hogy van az, hogy a pénzt, amit a Papa küldött, még nem kaptad meg? Hát a holmikát amit mi küldtünk nagy nehézségek árán, megjött-e?*”³⁸ „*Kártyáidat néha 52 napi utazás után kapjuk meg, ballatlan! Mindig irunk s te keveset kapsz tőlünk, a mint látom*”³⁹ – írta az édesanya. Igazából persze Aggházy kesereghetett volna: pénz hiányában⁴⁰ sem élelmiszert nem tudott pótlólag szerezni, sem ruházatát kiegészíteni, cserélhetővé tenni – pedig erre lett volna itt még mód. A napi tisztálkodásról és a szennyes kimosásáról (mosdás, borotválkozás, hajnyírás stb.) szappan és egyéb tisztálkodószerek hiányában kénytelenek voltak lemondani.⁴¹

A nagybácsi, az I. kerületi Tigris utca 4. számban lakó Aggházy Gyula⁴² 1915. április 15-én a kragujevaci 4. sz. katonai kórházba feladott levlapja többszörös cenzúrázás után június 10-én jutott el a címzetthez.⁴³ Az ekkor 65 éves festőművész teljesen kimaradt a háborúból, de a társasági híreket biztosította unokaöccsének. A lap híreiből kitűnik, hogy a fiatal tiszt apja testvérével és annak családjával bensőséges kapcsolatot ápolt. „*Kedves Kamil öcsém! Március 6-ról keltezett kártyádat f. hó 12-én kaptuk meg, tehát körülbelül öt hétig jött. Mondanom sem kell talán, hogy mindnyájan igen örültünk soraidnak, adja Isten, hogy mielőbb teljesen felgyógyuljál sebeidből. Mi Istennek hála, mindnyájan jól vagyunk a „Hungária”-beliek valamennyien jól érzik magukat. – Gézának⁴⁴ már aligha kell tartania a behívástól, Tibor pedig vasutas s így ő is fel van mentve.*”⁴⁵ – *Az én egészségem ugyan még nem teljes, de a körülményekhez képest meg vagyok elégedve, hivatalos elfoglaltságom a minimális; festeni pedig igen keveset festek, mert hát kinek kell most a piktúra! – Édes atyád mióta tudja, hogy a gyógyulás után vagy elég jó kedvű. Szegény Palit ismét behívták, de hát ezt ő már valószínűleg megírta Neked. Reméljük, nemsokára viszontláthatunk s e reményben sokszor csókolunk mindnyájan s ölel szeretettel bátyád Gyula.*

38 Tábori levlapok Aggházy Melindától (HTM 2014.248.1/KE – 1915. március 27.) és az anyai nagynénitől, Hilberth Bélánétól („Zefi néni”) (HTM 2014.249.1–2/KE – 1915. március 22.)

39 HTM 2015.58.1/KE – Tábori levlap édesanyjától 1915. május 8. (ceruzás rájegyzés: „*válasz június 3.*”)

40 Bélyegző: Budapest, 1915. július 31 „Postai föladó-vevény” Kamil Aggházy [!]-nak Kragujevacba címzett, 200 koronáról szóló postautalványról. Bélyegző: Budapest, 1915. május 20. Hátoldalon: „*Reklamáltatott 1915. évi július 31-én*” – HL Personalia Aggházy – Jelentés Hadifogságról fasc.

41 Hadifogoly Magyarok története. Szerk.: *Baja Benedek–Pilch Jenő–Lukinich Imre–Zilaby Lajos*. I. kötet. Budapest, 1930. 103., 108. p.

42 Aggházy Gyula (1850. március 20–1919. május 13.): festő, tanár; Aggházy Károly zeneszerző (A. Kamil apja) testvére. 1869–71-ben a bécsi, 1871-től a müncheni akadémián tanult. 1871-ben hazatért és rövid szolnoki tartózkodás után Párizsba utazott, ott Munkácsy tanítványa volt. 1876-tól Szolnokon és Budapesten élt, 1897-től a Mintarajziskola tanára. Anekdotikus naturalista zsánerképeivel jelentős sikert ért el. – Magyar Életrajzi Lexikon. Budapest, 1967. I. k. 14. p.; *Herpy Miklós–Miltényi Dénes*: Aggházy Károly élete és munkássága. (kézirat)

43 A levelezőlapra még író Margit – Reichardt Gézáné – Kamil unokatestvére.

44 Reichardt Géza: Aggházy Gyula veje.

45 A MÁV Budapest-balparti üzletvezetőségének Pályafenntartási Osztályán dolgozó Aggházy Tibor mérnök (szül. 1880-?) Aggházy Gyula fia. A Műegyetemen szerzett diplomát, 1904-től Czigler Győző tervezőirodájában dolgozott, 1907-től MÁV-alkalmazott. Számos vasúti épületet tervezett, a MÁV budapesti rendelőintézete is az ő tervei felhasználásával épült. Kritikai és művészeti írásai jelentek meg. – Budapesti Czím- és Lakásjegyzék. Budapest, 1916. 27. évf. 3. rész 406. p., *Gulyás Pál*: Magyar írók élete és munkái. Budapest 1990. reprint, I. k. 264. col.

A Kragujevacra küldött tábori levelezőlapok

Csak türelem édes Kamil, reméljük, hogy nemsokára jókedvűen fogunk megint együtt ebédelni nálunk. Géza a gyárban, Dóra⁴⁶ a kórházban vannak. Ők is csókolnak. Az én kicsinyeim nőnek s okosodnak, mire visszjősz már a kislányom is szalad; t. i. már áll! Sokszor csókol szeretettel a legjobb reményekkel eltelve szeretettel Margit.⁴⁷

Ugyanakkor fura hátországi hangulat lengte be a várost: „A gárdazenekar több vasárnapon játszott a kragujeváci vojna b[olnica]-ban, I. em. 3. vagy a kertben; egy hegedű, egy-két tambura; a »Tatárjárásból«, »Aki a babáját igazán szereti, akár-milyen«, Zerkovitzot (Hulló falevél, Ojjé a ligetben,) Komitácsi-induló. Kólót is, melyre táncoltak, ezenkívül sok szentimentális német, vagy hopszos cseh darabot.”⁴⁸

A félig-meddig gyógyult honvédszázadost azonban újabb megpróbáltatások várták: „Innen többszöri műtét után részlegesen gyógyulva 1915. május 22-én a nisi tiszti hadifogoly-táborba vonultam be. Ismét egyheti kórházi tartózkodást leszámítva 1915. október 19-ig a tiszti hadifogolytábor ambuláns betege voltam...”⁴⁹

46 Aggházy Teodóra: Aggházy Gyula lánya, 1898–1905 közt az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképződe növendéke, 1914-ben polgári iskolai rajztanszéki tanár. – *Budapesti Hírlap*, 34. évf. 145. sz. 1914. június 23. 16. p., <http://www.mke.hu/about/hallgatoj-adatbazis.php> (Megtekintés: 2015. december 15.) – 1922-ben már Demeterné A. T. néven említi az újság, amikor Tibor testvérével a Szépművészeti Múzeumnak adományozták apjuk „több becses olajvázlatát és rajzát.” (*Budapesti Hírlap*, 42. évf. 224. sz. 1922. október 1. 7. p.)

47 HTM 2016.1.1/KE

48 HL Personalia Aggházy – Jelentés Hadifogságomról fasc.

49 Haditények, 2. p.

Aggházy
édesanyjától
kapott sorai
budapesti
cenzúra-, feladási
(1915. május
8.) és érkeztetési
(május 15.)
bélyegzéssel –
valószínűleg
kézbevétele
után hamar
megválaszolta:
„június 3.”

A színes
vázfestmény:
Niš, a 14. számú
kórterem

Nišben a hadifogoly tiszteket, így Aggházyt mintegy 6–700-admagával a 2. szerb gyalogezred elhagyott laktanyájában helyezték el. 1915 tavaszára ez a település vált a támadásoknak kitett Belgrád helyett a szerb államigazgatás jobban védett, ugyanakkor lakossággal és hadifoglyokkal sokszorosára növekedett létszámú központjává.⁵⁰ A kiütéses tífusz nagyon sok áldozatot szedett, más szerb hiányában a foglyok magukat és ágyukat petróleummal kenték a ragályt terjesztő

⁵⁰ Margittai: i. m. 55–59. pp.; legújabbán: Nešić, Bojana [et al.]: Niš ratna prestonica Srbije: 1914/1915. Narodni muzej, Niš 2014. 252 p. – a niši Narodni muzejban e címen megtekinthető időszaki kiállítás katalógusa – ezúton köszönöm megküldését Zeljko Andjelkovic igazgató úrnak; a lelkiismeretes és gyors kapcsolatteremtést, segítségnyújtást pedig a budapesti Szerb Intézet munkatársának, Bada Zoltánnak.

retvek ellen – bevált.⁵¹ Az elfogatásuk napjától zsoldfélét is kaptak,⁵² ebből próbáltak elhelyezésükön (ágyszerűség, polc és asztal összetákolása) és ellátmányukon eleinte javítani.⁵³ A niši elhelyezés a tiszti táborban kedvezőbb volt, némi élettér jutott a foglyoknak. Itt mutatom be azt a színes vízfestményt, amelyet egyik sorstársa készített az általuk lakott 14. számú szobáról. A kép háttérében látható vörös függönyös ablak alatt állt Aggházy Kamil ágya. Megfigyelhető, hogy a rabok polcot, lámpaernyőt, ácsolt asztalt és padokat, székeket beszerezve próbáltak kényelembe helyezkedni. Az orvosi ellátás itt is rengeteg kívánnivalót hagyott maga után, egy bejáró szerb orvos képezte az egészségügyi szolgálatot. A kizárólag két mankóval járni képes honvédszázados – aki Nišben ébredt rá, hogy ő a rangidős a fogságba esett honvéd és népfelkelő tisztek közt – csupán könnyen barátkozó természetének köszönhetette, hogy sebei nem fertőzöttek, izmai pedig nem sorvadtak el. Jobb híján a keszthelyi dr. Kukuljevics József népfelkelő főállatorvos⁵⁴ kötözte át a sérüléseit, s masszírozta rendszeresen a lábát mindaddig, amíg végül mankó nélkül legalább rövid távokat meg tudott tenni – leginkább szobán belül.⁵⁵ – Nišben Aggházynak ismét sikerült a családdal felvennie a kapcsolatot: június 20-án a rokonokkal együtt kibérelt gellérthegyi Pihenő-villából édesanyjától kétszeres cenzúrázás után két tábori lapot is kapott. Ebből megtudhatta, hogy miközben cseresznyét szednek a fáról „igen boldogak vagyunk, hogy már legalább Nisben vagy”, illetve, hogy sógora, Ivády Pál „legközelebb

51 Szöllősy Aladár: Szerb hadifogság. Szerbia, Albánia, Itália 1914–1918. Budapest, 1925. 17. p. – Szöllősy Aladár a 32. honvéd gyalogezred hadnagyaként 1914. december 15-én Belgrádnál esett szerb hadifogságba, Nišben regisztrálták (10809), s végigszenvedve az albán halálmarsot, Asinarát, az olaszországi Cittaducaléből szabadult. – ÖStA KA Hadifogoly-kartonok, Minősítési lap

52 Szöllősy: i. m. 12. p.

53 Szöllősy: i. m. 15–16. pp. – A szerb parancsnokság a hadifogoly tisztek és tisztjelöltek zsoldja címén tíznaponként 30 dinárt adott, ebből étkezésre 20, kiszolgálásra 1 dinárt fizettek, a többi maradt mosatásra, dohányra. Némi kincstári pénzt is szereztek, a kifosztás ellenére némelyikük saját pénzzel is rendelkezett.

54 Kukuljevics József, dr. (1874–1944) állatorvos, akadémiai tanár, szakíró. Tanulmányait katonai ösztöndíjasként a budapesti Állatorvosi Akadémián végezte, ahol állatorvosi, a budapesti tudományegyetemen pedig bölcsészdoktori oklevelet szerzett 1906-ban. 1907-ig a budapesti Állatorvosi Laboratóriumot vezette, 1907–14 között Balatonszemesen körállatorvosi beosztásban dolgozott. Az I. világháborúban az 5/4. mozgó lókorháznál teljesített frontszolgálatot, 1914. december 12-én esett szerb fogságba Szabács mellett, Oroscánál, Nišben regisztrálták (10819), majd a halálmenetet túlélve olasz fogságból, Cittaducale-ből fogolycserével szabadult. 1917-ben hazatérése után visszamenőleges hatállyal katonai állatorvossá nevezték ki, a 10. székesfehérvári huszárezredben szolgált. 1917-ben került Keszthelyre, a Gazdasági Akadémia Állattenyésztési Tanszék tanára, majd tanszékvezetője lett. 1936-ban nyugdíjazták, de ezután is vállalta a Kisebbségi háziállatok tenyésztése című tantárgy oktatását. 1905–34 között az Állatvédelem című lapot szerkesztette. Munkássága során állategészségtannal, a korszerű állattartás higiéniai vonatkozásaival, az állatok kultúrtörténeti jelentőségével foglalkozott. Nevéhez fűződik a hazai modern állatvédelmi mozgalom elindítása. Alapító tagja, titkára majd alelnöke volt az Országos Állatvédő Egyesületnek. 1930 folyamán a M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium rádióelőadásainak sorozatában is szerepelt, ezek nyomtatásban megjelent változatában is. – Keszthelyi Életrajzi Lexikon <http://www.fgyvk.hu/eletrajzilexikon/?dir=K> (letöltés: 2014. december 1.), ÖStA KA Hadifogoly-kartonok, Minősítési lap

55 Baja–Pilch–Lukinich–Zilaby: i. m. 103. p.; Margittai: i. m. 61. p.; Szöllősy: i. m. 22. p. szerint Kukuljevics fogolytársaival szemben tanúsított emberbaráti tevékenységéért utólag a Ferenc József Rend hadidíszítményes lovagkeresztjével tüntették ki.

Aggházy és Lazarevič szerb őrnagy – Budapest, 1917. április 7.

*júl. 3-án indul, századparancsnok lett. Nem írjuk meg Anikónak [Kamil húgának – Sz. E.], nagyon búsulna. Az én szívem is oly nehéz.... – Különben jól vagyunk, a legjobban. A mi csomagodat illeti, arra nézve, kevés a remény. ... Nem tudom neked más úton elküldeni ha nem kapom vissza a csomagot.*⁵⁶

Egy másik kép ugyancsak a niši időszakot idézi fel. Kragujevaccal ellentétben itt a hadifoglyokon belül a szlávok és nem szlávok, valamint a fogvatartók közt pattanásig feszült a helyzet. Engedmények és megalázó büntetések váltják egymást, egészen addig, amíg a gyűlölt táborparancsnok helyére 10 nappal Aggházy érkezése előtt új előljáró került, harcteret járt katona. Az Aggházy mellett álló tiszt Andrije Lazarevič őrnagy,⁵⁷ 1915. május 13-ától október 7-ig, újra frontra kerüléséig a niši tiszti tábor emberséges parancsnoka. Lepedőt és szalmavánkost adatott a foglyoknak, s bevezettette a szobákba a villanyvilágítást. A hozzátartozókkal a szerbek által ingyen adott levelezőlapokon tarthatták a kapcsolatot.⁵⁸ Sorsuk a körülöttük ellehetetlenülő, ragály-terhelte helyzet dacára ekkor még nem volt kibírhatatlan: belefért a környékre tett kirándulás, a métázás, az udvari

56 A lapokat 2014. november 16-án, a Múzeum születésnapjára Zeidler Sándor ajándékozta gyűjteményünknek – nemes gesztusát ezúton is köszönjük. HTM 2015.58.1/KE (Tábori levelezőlap édesanyjától, 1915. május 8.) és 2015.59.1–2/KE (Tábori levelezőlap édesanyjától, 1915. június 20.) és HTM 2016.1.1/KE (Tábori levelezőlap nagybátyjától, Aggházy Gyulától, 1915. április 15.)

57 Szöllősy: i. m. 20., 40. p. – Lazarevič „Szimpatikus magas alak. Állítólag a szerb-török bábórában főbadnagyból lett őrnagy s most vesebaja miatt kapott fogolytáborparancsnoki beosztást. Nem dőzsöl és tivornyázik, mint elődje, ... hanem naponta együtt látjuk sétálni a mi fogolytársunkkal: Kalmár Gyula tartalékos főbadnagy, a wieni külügyminisztérium képviselőjével, akitől nyelveket tanul. ... a foglyokkal való bánásmódot kulturális kötelességének jelentette ki...”

58 Szöllősy: i. m. 21–22. pp.

séta, a becsempészett külföldi újságok olvasása, a fúrás-faragás, a rajzolás, a kártya, a dominó, a sakk, tanfolyamok és előadások szervezése, a legénység iparosoknál történő illetve a művészek közösségi célú (a székesegyház freskóinak készítése) munkavállalása. Retorziót csak a szokási kísérletek, a túlzott alkoholfogyasztás illetve Ferenc József születésnapjának közös megünneplési ötlete váltottak ki.⁵⁹ – A sors iróniája, hogy Lazarević már 1915. október 19-én sebesülten osztrák-magyar hadifogságba került. Ekkor vádolták meg azzal, hogy hadifoglyokat végeztetett ki – s a kiszabaduló Aggházy tanúskodott mellette Budapesten, így felmentették; s a két férfi barátsága fennmaradt az 1920–30-as években is.⁶⁰

A központi hatalmak haderejének előrenyomulása következtében 1915. október 18-án a szerb kormány elrendelte Niš kiürítését, a katonai helyzet változása miatt a vasútvonal használhatatlanná vált a szerbek számára. A hadifoglyokat – az eredetileg megérkezett körülbelül 80.000 fős fogolyállomány töredékét, a járványok által megtrikított és sebesülésekbe belehaltak maradványát, körülbelül 26.000 lelket – gyalogmenetben hajtották magukkal.⁶¹ A rabok már az előző két napon, az indulási előparancs, majd részletes parancs hallatán hátizsákokat varrtak az útra, s igyekeztek azokba minden javukat, emléktárgyaikat belezsúfolni.⁶² Október 19-én indult meg az Aggházy szavaival élve „*evacuatiós utazás*”: délnyugatnak, felázott utakon, szántóföldeken át, esőben: s egy nap alatt átázott a ruházat és a felszerelés a foglyokon, de a fogvatartókon is.⁶³ Cudar időben, egyre kimerültebben, rövid megállókkkal haladtak tovább. Hallgassuk ismét Aggházyt: „*társaimmal Prokopjén,⁶⁴ Kursumljén,⁶⁵ Pristinán⁶⁶ és Stimljén⁶⁷ át többnyire kórházi ápolás alatt Prizrenbe vitettem, ahová november 3-án érkezve 8-án kórházba kerültem, s 1915. november 29-én történt megszabadulásomig maradtam.*”⁶⁸

59 Szöllősy: i. m. 31. p.; *Margittai*: i. m. 74–77. pp.

60 Szöllősy: i. m. 22. p., HL. Personalia Aggházy – Jelentés Hadifogságomról fasciculusban őrzik azt a német nyelvű szolgálati jegyet, amelyben meghagyják Aggházy Kamil századosnak, hogy 1916. november 16-án délelőtt a Margit krt. 85. szám alatt az 51. szobában tanúként jelentkezzen a szerb Andrea Lazarević őrnagy bűnügyében, akit a M. St. G. 376., 413.§§ megsértésével vádolnak.

61 *Margittai*: i. m. 106–107. pp.

62 Ládáikba rakott javaikat szekereken szállították velük, de Kuršumljában kifosztották. Szöllősy: i. m. 42. p.

63 Szöllősy: i. m. 37–40. pp.; *Margittai*: i. m. 107–108. pp.

64 Recte: Prokuplje, dél-szerbiai város. Október 19-én este értek oda, 24-én indultak tovább onnan. Szöllősy: i. m. 41. p.; *Margittai*: i. m. 108., 111. p.

65 Recte: Kuršumlja, a koszovói terület határán fekvő város Szerbiában. Október 24-én este értek el ide, a vizes sátozóhely helyett a szabad ég alatt, táborüzeknél töltötték az éjszakákat, hatalmas felhőszakadások közepette, átázva. Október 28-án reggel indultak tovább. Szöllősy: i. m. 41–42. pp.

66 Priština ma Koszovó fővárosa, már törökök és albánok lakta terület a világháború idején is. Október 29-én este, egy Poduljevo falubeli éjszakázás után értek oda a foglyokkal, az orvosok a tömegesen feltört lábsébeteket kezelték egy istállóban. Innen ki akarták a csak mankóval járni képes Aggházy kivételével költöztetni őket, Aggházy azonban nem kért a kedvezményből, így végül mindenki maradt. November 1-jén szinte napos időben indultak tovább a tűznél megszárogatott ruháikkal, némi vásárlás után. Szöllősy: i. m. 43–44. pp.; *Margittai*: i. m. 120. p.

67 Stimlje (Shtime): ma város Dél-Koszovóban. November 1-jén délután egy pelyvás istállóban helyezkedtek el a magyar hadifoglyok, 2-án már tovább is mentek, ismét esőben. November 3-án szép napos időben délután kettőkor érkeztek meg a festői Prizrenbe. Szöllősy: i. m. 44–45. pp.

68 Haditények, 2. p.

Aggházy stációi Ripanjtól Prizrenig

A meglepően tömör közlés nem tesz említést arról, hogy a vendégmarasztaló sárban lépten-nyomon elakadtak a betegek egy részét – őt is –, és a felszerelést szállító szekerek. Ezért a foglyok az út tekintélyes részét gyalogszerrel, a fogatokról gyakorta le-lekecmeregve tették meg, s félig gyógyult, kezelés híján újra begyulladt sebeik mellé az erőltetett menet során feltört lábuk fájdalma, elfertőződése társult. Az elcsigázott magyar tisztek némelyikében még ilyen körülmények közt is felöltött, hogy a hajdani Rigómező felé mennek, Hunyadi János 1448-as nyomdokaiban járnak.⁶⁹

Azokhoz a kis településekhez képest, amelyeken áthaladva istállókbá zsúfolva, vagy a szabadban, tábortűznél töltötték az éjszakákat, Prizren a város felett a várral, karcsú minaretekkel maga volt a mennyország az elcsigázott foglyoknak. A fogoly tiszteket a város nyugati részén álló kaszárnnyában szállásolták el, alaposabban megtisztálkodhattak a közfürdőkben.⁷⁰ A lakosság barátságosan próbált velük kereskedni, s őreik a továbbmenetelt bizonytalan időre elnapolták.⁷¹

Aggházy gyötrelmes, gyaloglásra, de még szállításra is őt alkalmatlanná tevő, elfertőződött lábsebe, továbbá valahol összeszedett vérhasa szerencsének bizonyult a szerencsétlenségben. Mikor ugyanis a szerbek a front közeledtével

69 *Margittai*: i. m. 114. p. – szerbül Косово Поље / Kosovo Polje, albánul Fushë Kosova.

70 *Margittai*: i. m. 122. p.

71 Forralt tej, főtt gesztenye, főtt vackor, kukoricakenyér, alma, dió, raki, szultánkenyér, dohány, gyapjúharisnya, kesztyű, csevapcsica, birkafasírt az áruválaszték, amire *Szőllősy*: i. m. 46. p. emlékszik. Cipészek és borbélyok kínálták szolgálataikat, a tisztek elmehettek a városi fürdőkbe. *Margittai*: i. m. 121–123. pp.

november 12-én tovább akarták terelni a hadifoglyokat, a járásképteleneket, így a november 8-tól 14-ig ismét kórházi ápolásra szoruló Aggházyt is a némi őrséggel Prizrenben hátrahagyandók közé sorolták. Hogy pontosan november 14-16 közt miért helyezték el a századost egy kávéházban, majd egy török házban, nem tudjuk, – 16-tól azonban már ismét a kórházban tartózkodott. Így is fogságba esésének színhelyétől mintegy 600 kilométert vonult déli irányba a hátráló szerb haderővel. – A télire fordult időben, hóban-jégesőben, állandóan éhesen és szomjasan tovább menetelők borzalmas kálváriájáról Margittai Gábor ad könyvében részletes, megrázó beszámolót.

Ilyen előzmények után zajlott le a szerb hadszíntéren az egyik legabszurdabb esemény, amelynek főhőse tagadhatatlanul Aggházy Kamil volt. Az eset kiválóan rávilágít kockázatvállaló, teátrális érzékkel ötvözőtt helyzetfelismerő- és meggyőzőképességére.

„1915. november 23-án Prizrenben egy szerb katonatorvosi bizottság által, mely már július hó elején mint rokkantat kicserélésre javasolt, rokkantnak és visszahagyandónak osztályoztattam.” – írta visszaemlékezésében.⁷² Noha ezt nem említi, addigra valószínűleg már csak egy vágó vezényelte: viszonylag épségben minél hamarabb hazakerülni és kezeltetni a lábsebét. A szövetséges osztrák-magyar, német és bolgár csapatok közeledtek a városhoz, a szerb politikai-katonai vezetők kapkodva igyekeztek kivonulni onnan. Mégis úgy tűnt, hogy a város harcok árán kerülhet a központi hatalmak kezére, ezt pedig Aggházy mindenképp el akarta kerülni.

„A szerb hadsereg leveretéséről az uralkodónak, a kormánynak és az előkelőségeknek Prizrenből való meneküléséről értesülve, viszont a városban maradt beteg hadifoglyainknak és a szerb sebesülteknek és betegeknek bizonytalan helyzetét és a vegyes lakoságnak megbízhatatlan érzelmeit, végül a közeledő bolgár csapatok komitácijainak felelőtlenységét fontolóra véve Matejka Jaroslav cs. és kir. 42. ezredbeli hadifogoly beteg zászlóst terveimbe beavatva a város békés átadása és a rend biztosítása érdekében november 28-ra az összes prizreni szerb katonatorvosokat titkos értekezletre hívtam össze. A szerb trónörökös, a vezérkar és néhány csapatrész még a városban tartózkodott, amikor 28-án délből a parancsnoki irodában összegyűlt szerb katonatorvosok (6–8 ezredes és alezredes, valamint őrnagy orvos, dr. Jovanovics Gyoka és dr. Berič I. osztályú százados-orvosok, dr. Spassow főhadnagy-orvos és dr. Jankovics Zsivota belgrádi sebész, valamint Nikolics szerb gyalogsági őrnagy jelenlétében), a 10–20 kilométerre Suba-Rjeka közelében folyó utóvédharc zajában a helyzetet ismertetve felhívtam őket arra, hogy kb. 800 hátrahagyott hadifoglyunk számára fegyvert és töltenyt számomra kiadva, engem a város rendjének biztosításával és átadásával bízzanak meg. Ez – bár vonakodás után – meg is történt, s míg a szerb orvosok intézkedéseimről a város vezetőségét és az albán püspököt értesítették, én a volt tüzérlaktanyájában levő embereinket küldöncök (Rupl Henrik III/1. zászlóaljambeli szakaszvezető és Kovács Lajos budapesti illetőségű internált) útján értesítettem, magamat és Matejka zászlóst pedig felfegyvereztem. A megtett intézkedések, mint riadó, felfegyverzés, a Citadella és várost környező magaslatok, város kijárata, a fontosabb épületek, kórházak és laktanyák megszállása, járőrök szolgálata az albán lakosság szervezése stb. oly részletesen lett

72 Haditények, 2. p.

Prizrenben, betegtársaival, 1915

megállapítva és előkészítve, hogy a végrehajtás bármikor egy óra leforgása alatt megtörténhetett volna. Gondoskodtam arról, hogy estefelé ezt a hozzánk húzó albánok is megtudják, s így a bizonytalan éjjel – egy kórbáz felgyújtását leszámítva – nyugodtan telt el. Az éj folyamán a szerb utóvéd-csapatok s velük a trónörökös is elvonult. November 29-én reggel 8-kor a fegyveres albán küldöttsége keresett fel s tudatta velem, a bolgár lovasság közeledését. 9 órakor már Rangyeloff Jónsu 4. bolgár huszárezredbeli hadnagyot és járőrét kísérték szállásomra, melyet délben a III. Balkán (Ribaroff) hadosztály bevonulása követett. Ezután, miután a rend véglegesen biztosítottnak látszott, a riadóterv kivételéről lemondtam. Ezen időpontig én és embereim a bolgárokkal és albánokkal együtt készültségben maradtunk.”⁷³

Összefoglalva tehát: a százados magabiztos fellépése meggyőzte a visszamaradó szerb tiszteket helyzetük reménytelenségéről, akik – legyőzve felháborodásukat és gyanakvásukat – ráruházták a tárgyalás lehetőségét, beleegyeztek a hadifoglyok felfegyverzésébe és szolgálatba állításába. Mindezt akkor, amikor még a szerb kormány és hadvezetés nem hagyta el Prizrent ... E példátlan helyzetben a biztonságra hivatkozva Aggházy hosszan, bár végül hiába ragaszkodott ahhoz, hogy a vöröskeresztes zászlók mellé tűzzék ki az osztrák és magyar lobogókat is. A családi legendárium „Prizren város kulcsának átadása”-ként őrizte meg az eset emlékét (vö. Velazquez híres festménye). Aggházy Kamil merész akciójával körülbelül 800 osztrák–magyar hadifogoly és 2000 visszamaradt szerb katona, valamint a helyi polgári lakosság életét óvta meg.⁷⁴ December 3-ig még a helyi kórházban maradt, Prizrenből megszabadulva aztán 4-én Ferizovikon⁷⁵

73 Haditények, 2–4. pp.

74 Szöllősy: i. m. 48. p.; Margittai: i. m. 124–126. pp.

75 Ferizovik, szerbül Uroševac, albánul Ferizaj Koszovó egyik tartománya és a névadó város.

át 5-én a macedóniai Szkopijében ápolták éppen, amikor váratlan látogatója érkezett: a fogságba esése előtt őt menteni igyekvő Knapp István népfőlkelő, akit a legénységi állományú hadifoglyok közt hurcoltak a szerbek Albániába 1915 novemberében. Ő azonban „*zászlóaljbeli több társát szökésre bírta és egy ütközet alatt a bolgároknál fegyveres szolgálatra jelentkezett.*” – Knapp az 5-én a szkopjei Ucsumátban⁷⁶ elhelyezett és onnan 13-án hazainduló Aggházy mellett maradt, ő kísérte vissza Magyarországra is.⁷⁷

A szerb fogságból megszabadult Aggházyt 1915. december 21-én vették fel lábsérülésével a budapesti 3. számú sebészeti klinikára. 1916. május 18-án Verebély Tibor igazgató, a fertőzőesés sebészeti betegségek specialistája⁷⁸ állította ki állapotáról az orvosi bizonyítványt: „*A bal térdizület és alszár lövési sérülése a lágyrészek hegesedésével, csontjainak hiányával és a két szomszédos izület merevedésével járt.*” „*Rokkantsága a bal láb emelőizmának hiánya folytán keletkezett bénaság ill. sántaságban áll.*” Másik két sebe eddigre teljesen begyógyult.⁷⁹ Június 19-én, 181 napos ápolás után bocsátották el gyógyultként.⁸⁰

Aggházy Kamil ezt követően a HM 1/a osztály hadtörténeti levéltár és múzeumának előadója lett (közben 1917-ben honvédelmi miniszteri rendelettel⁸¹ felülvizsgálat alapján „*csapatszolgálatra végleg alkalmatlan*”-nak nyilvánították, a háborúban magasabb parancsnokságoknál és hatóságoknál teljesítendő irodai szolgálatra alkalmasnak osztályozták. – 1917. november 20. és 1918. január 20. közt a 38. honvéd gyaloghadosztály-parancsnoksághoz vezényelték történésznek. Ennek a feladatnak 1917. december 20-iki balkar-törése vetett véget, visszatért a HM 1/a osztályán gyarapodó gyűjteményi anyaghoz.

Háborús érdemeiért kitüntették a hadidíszítménnyel és kardokkal ékesített III. osztályú Katonai Érdemkereszttel;⁸² rövid harctéri szolgálata dacára

76 HL Personalia Aggházy – Jelentés Hadifogságomról fasc. – Helyesen: Ukumat, a koszovói vilajet közigazgatási központja (makedónul: Вилаетски конак „Укумат”) műemlék épület Szkopijében. Az északi része a régi bazár, az épület mellett a régi török posta és a Musztafa pasa mecset áll, a 19. század végén épült és ez volt 1888 után, a koszovói vilajet Szkopjebe költözött székhelye 1912-ig, a világháború alatt feltehetőleg kórházi célokat szolgált, így kerülhetett ide Aggházy is. Az épület súlyos károkat szenvedett a földrengés miatt 1963-ban, ami után újjáépítették és ma üzleti célokat szolgál. – <http://mk.wikipedia.org/wiki> (letöltés: 2014. december 1.)

77 Haditények leírása, 2–3. pp. – Knapp Istvánt Aggházy felterjesztésében I. osztályú Ezüst Vitézségi Éremmel való kitüntetésre javasolta, később pedig a legénye lett.

78 Verebély Tibor: (1875–1941) Budapesten 1900-ban avatták orvosdoktorrá. Először a kórbonctani tanszéken működött, majd kórházi kórboncnok főorvos. A sebészeti klinikán tanársegéd, illetve adjunktus. Hosszabb külföldi tanulmányútja nagy részét a világhírű Kocher professzor berni intézetében töltötte. Működött a Szent István Kórházban, majd 1906-ban a Stefánia Gyermekkórház sebész főorvosa lett. 1907-ben lesz egyetemi magántanára a fertőzőesés sebészeti betegségek karának. 1913-ban rendkívüli tanár, 1914-ben a sebészet nyilvános rendes tanára Budapesten. A III., majd a I. Sebészeti Klinika igazgatója, 1938–39-ben a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem rektora. 1922-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, majd 1935-től rendes tag.

79 Orvosi bizonyítvány. HL Personalia Aggházy Személyes iratok fasc.

80 Beteg katona fejlappja és Orvosi bizonyítvány, 1916. május 18. HL Personalia Aggházy Katonai iratok fasc.

81 1917.X. 3., 233762/2.H.M.

82 R. K. 1916. 133. sz. (1916. X. 19.)

*Aggházy Kamil százados
legényével, Knapp Istvánnal,
Kelet-Galícia, Mielnica –
1917. december – 1918. január*

megkapta a Károly Csapatkeresztet,⁸³ a Sebesültek Érmét szalagján három középsávvval,⁸⁴ valamint szerb hadifogságban szerzett érdemeiért a Vöröskereszt II. osztályú Díszjelvényét hadidíszítménnyel.⁸⁵

Kilátásai gyökeresen megváltoztak, s körvonalazódni kezdett előtte egy intellektuális tudományos pályakép – amelyhez csupán a megfelelő intézmény hiányzott. 1918. november–decemberében, 36 évesen Gabányi János alezredessel közösen alapították meg a Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár és Múzeumot, intézményünk jogelődjét.

Az 1925. esztendőt – az albániai halálmars 10. évfordulóját – a túlélők kegyeletteljes emlékezése, újra-egymásratalálása övezte. Az egykori hadifogoly, Szöllősy Aladár pénzügyi számviteli főtanácsos ekkor adta közre világháborús szerbiai rab-élményeiről mai napig alapműnek számító írását, amelynek

⁸³ 1918. X. 24.

⁸⁴ R. K. Bp. Kat. Közl. Pos. 271. sz. par-1920. (AKVI)

⁸⁵ Gyalogsági egyenruha viselése iránti kérelem, 1923. november 1. – HL Personalia Aggházy Katonai iratok fasc., és 30126/e.2./1918. sz. fővéd. alkalmazás; „in Anerkennung besonderer Verdienste um die militärische Sanitätspflege im Kriege taxfrei” kapja meg a Díszjelvényt 1918. július 6-án (HL Personalia Aggházy Személyi iratok fasc.)

Magyar katonák orosz hadifoglyokkal (a jobbszélen Aggházy Kamil százados)

függelékében felsorolja mindazt a 264 személyt, akiről azidőtájt ismeretei voltak.⁸⁶ Naplója megrendítő olvasmány, emléket állít „*azok szenvedéseinek, kik az első parancsszóra harcba vonultak s kiknek egy szerencsétlen kimenetelű hadművelet következtében a dicsőség babérmegszorítása helyett a Kálvária rögzös útja s a mártíromság töviskoszorúja jutott osztályrészül.*”⁴², akkor már a Magyar Királyi Hadtörténelmi Múzeumban őrzött rajzával⁸⁷ illusztrált művéhez Aggházy Kamil már nemcsak túlélő katonaként, hanem a muzeológus és történész értékkitevéssel írta meg az előszót: „*A foglyul esettekről eddig nem sokat írtak. A kudarc nyomán hallgattak róluk, ők maguk szótlanként viselték a legfájóbb katonasorsnak, a hadifogságnak súlyos keresztjét. Egy évtizednek kellett elmúlnia, hogy kivételes élményeikről és szenvedéseikről oly kimerítő és bű leírás számoljon be, mint amilyen Szöllőssy jelen műve ... pontosságra, teljességre és igazságra törekszik, ... Ugyanazt mondhatom képeiről is, melyeket ma már eredetiben a M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum őriz.*”⁸⁸

⁸⁶ Szöllőssy: i. m. 105–135. pp.

⁸⁷ A Múzeum magyar királyi növedéki naplója szerint Szöllőssytől 1925. január 20-án 15 vízfestményt vásárolt meg a Múzeum. Ezek közül azonosíthatóan 7 darab maradt fenn. (15.974, 15.975, 15.978, 15.980, 15.981, 15.982, 15.983)

⁸⁸ Szöllőssy Aladár ekkoriban az I. kerület Logodi utca 5. lakója volt. A volt hadifogoly tisztak 1925. október 17-én, a a „nagy út” megkezdésének 10. évfordulója alkalmából Budapesten tartott összejövetelükön bajtársi bizottságot választottak, ennek elnöke Aggházy Kamil ny. alezredes (II. ker. Retek utca 53.), tagjai Rajner Zoltán, Mánássy Miklós, Brézik Engelbert és Szöllőssy Aladár lettek.

Aggházy Kamil százados, 1919

FELHÍVÁS

a volt szerb hadifogoly tisztetekhez.

A volt szerb hadifogoly tisztetek 1925. október hó 17-én, „a nagy út” megkezdésének 10-ik évfordulója alkalmából Budapesten tartott összejövetelükön egy bizottságot választottak, melynek elnöke Aggházy Kamil ny. alezredes, tagjai pedig Rajner Zoltán, Mátyás Miklós, Brózik Engelbert és Szöllősy Aladár. A bizottság feladata, hogy a volt szerbiai hadifogoly tisztetek között a bajtársiasság ápolása céljából összejöveteleket rendezzen.

E célból kívánatos volna, hogy a bajtársak a lakásváltozásokat Szöllősy Aladár (Budapest, I., Logódi-utca 5.) tudomására hozzák.

1925 – a volt szerbiai hadifoglyok megemlékezésének szervezése

KAMIL AGGHÁZY IN THE GREAT WAR

Captain Kamil Aggházy, a commissioned officer with aspirations in the fields of journalism, literature and military history, was 32 years old when war was declared in 1914. Until 6 December 1914, he saw service as commander of the Royal Hungarian III/1. (Budapest) Reserve Logistics Battalion and that of the Esztergom-Kenyérmező POW camp and later he was ordered to the Serbian frontline with his unit. On 13 December he was heavily wounded on one of his arms, legs and shoulder-blades and was taken prisoner near the village of Ripanj, South of Belgrade. He was hospitalized in Kragujevac and Niš. As a consequence of the advancement of the Central Powers, on 19 October 1915, the POWs (nearly 26,000 persons, including Aggházy) were dragged in a south-westerly direction by the Serbs in a forced march. As Aggházy called it, the “evacuation journey,” which later became known as “the Balkan Death March,” led from Prokopje to Kursumlje, Pristina, Stimlje and Prizren, where Aggházy was eventually taken to hospital on 8 November, since he was judged “to be left behind.” As enemy troops were approaching the town, the Serbs continued their march with those prisoners who were still able to walk. Meanwhile, the hospitalized Captain Aggházy summoned the Serbian officers who were also left behind and convinced them of the hopelessness of their situation. As a result, they assigned him the responsibility to negotiate, ensure law and order in the town, and hand it over to the Central Powers. Thus, Prizren was captured peacefully. By this courageous act, Aggházy saved the lives of around 800 Austro-Hungarian POWs, 2,000 Serbian soldiers and the local civilian population.

After having been released from Serbian captivity, from December 1915 on, Aggházy was treated in the Budapest Clinic with his knee-injury and was eventually declared “permanently unsuitable for troop service.” He was appointed officer of the Military History Archives and Museum at Division 1/a of the Ministry of Defence. An intellectual and professional career started to unfold for him – in November-December 1918, at the age of 36, together with Lieutenant Colonel János Gabányi, he founded the Royal Hungarian Military History Archives and Museum – the predecessor in title of today’s Hungarian Military History Institute and Museum. In 1925, on the 10th anniversary of the Albanian death march, he was already a member of the Museum, and organiser of the commemorations.

KAMIL AGGHÁZY IM ERSTEN WELTKRIEG

Hauptmann Kamil Aggházy, ambitionierter Autor bei Nachrichtenblättern, sowie von literarischen und militärgeschichtlichen Werken, wurde als 32 Jahre alter Berufsoffizier mit der Kriegserklärung des Ersten Weltkrieges konfrontiert. Bis zum 6. Dezember 1914 tat er als Kommandant des Kriegsgefangenenlagers in Esztergom-Kenyérmező Dienst, und wurde dann mit seiner Einheit, dem königlich ungarischen (Budapester) III/1. Etappenbataillon, an die serbische Front kommandiert. Hier wurde er am 13. Dezember bei Ripanj, südlich von Belgrad, schwer an Armen, Beinen und Schulterblatt verwundet und geriet in Gefangenschaft. In Kragujevac und Niš wurde er medizinisch versorgt. Als Folge des Vorrückens der Streitkräfte der Mittelmächte wurden die Kriegsgefangenen

– etwa 26.000 Personen, unter ihnen auch Kamil Aggházy – am 19. Oktober 1915 von den Serben im Eilmarsch nach Südosten mitgenommen. Er nannte es „Evakuationsreise“ – später wurde es als „Todesmarsch vom Balkan“ bekannt – und führte durch Prokuplje, Kuršumlja, Priština und Štimlje nach Prizren. Dort wurde Aggházy am 8. November ins Krankenhaus geliefert und zum Hinterlassen geurteilt. Die noch gefähigen Gefangenen mussten wegen der Näherung der Koalitionstruppen mit den Serben weiterziehen. Der kranke Aggházy rief die zurückgebliebenen serbischen Offiziere zusammen, überzeugte er sie von der Hoffnungslosigkeit ihrer Situation, und erhielt von ihnen schließlich die Möglichkeit, Verhandlungen zu führen die Stadt zu sichern und zu übergeben. So fiel Prizren friedlich in die Hand der Mittelmächte: Kamil Aggházy rettete mit dieser kühnen Aktion das Leben von etwa 800 österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen, 2000 zurückgebliebenen serbischen Soldaten sowie das der Zivilbevölkerung.

Der aus der Gefangenschaft befreite Aggházy wurde ab Dezember 1915 mit seiner bleibenden Knieverletzung behandelt, und für „zum *Truppendienst endgültig untauglich*“ gefunden. Er wurde Referent der Abteilung 1/a des Landesverteidigungsministeriums, des militärgeschichtlichen Archivs und Museums. Vor ihm begann sich eine intellektuelle wissenschaftliche Laufbahn abzuzeichnen – im November-Dezember 1918 gründete er mit 36 Jahren, zusammen mit Oberstleutnant István Gabányi, das Königlich-Ungarische Militärgeschichtliche Archiv und Museum, den Rechtsvorgänger unserer Institution. Das Jahr 1925 – das 10. Jubiläum des albanischen Todesmarsches – erlebte und organisierte er schon als Mitarbeiter des Museums.

Kreutzer Andrea

„A LEGSZEBB, A LEGTÖKÉLETESEBB ÉS A LEGFÜRGÉBB KÉPES LAP
AZ ÉRDEKES ÚJSÁG.”¹

AZ ÉRDEKES ÚJSÁG HÁBORÚS ALBUMA ÉS A VILÁGHÁBORÚ KÉPES ALBUMA

Fülöp Géza (1928–1998) és
Voit Krisztina (1940–2010) emlékének

Sokak számára ismerős az „Az Érdekes Újság Háborús Albuma”: néhány lap, egy-egy füzet vagy valamelyik gyűjtőkötet – családi örökségként, közgyűjteményi vagy kiállítási darabként, érdekességként, jobb-rosszabb állapotban, csonkább vagy teljesebb példányban. Még ma is lenyűgöző a sokszorosított műlapokon kiadott harctéri fotók minősége, mind fényképészeti, mind nyomdatechnikai szempontból és sokszor a téma kiválasztásának tekintetében is. Fotó- és sajtótörténész, irodalomtörténész, könyvtáros, muzeológus, történész számára más és más megközelítésre ad, kínál lehetőséget.²

Korábban is találkozhattunk egy vagy több lappal kedvelt kiállítási elemként, most, az I. világháború 100. évfordulóján pedig különösen sokszor, önálló tár-latként vagy kiállítási elemként kerülnek a látogatók elé.³

1 Előfizetési felhívás szlogenje: *Az Érdekes Újság*, 1917. január 8. (V. évf. 1. sz.) 33. p.

2 *Stemlerné Balog Ilona*: Történelem és fotográfia. Budapest, 2009. 120–124. pp.; *Stemlerné Balog Ilona*: Az első világháború és a forradalmak fényképei (1914–1919). In: *Fotóművészet*, 2010. (53. évf.) 1. sz. 102–110. pp.; Fénnyel írott történelem. Magyarország fotókrónikája 1845–2000. Szerk.: *Jalovszky Katalin–Stemlerné Balog Ilona*. Budapest, 2000. (2. kiad.: Budapest, 2001.) Bevezetés: *Stemlerné Balog Ilona*. 11–12. pp., 11. kép, 11. p., 142., 146. kép, 79–80. pp.; *E. Csorba Csilla*: A harctérre vitt kodak. *Az Érdekes Újság* és az I. világháborús fotográfiák. In: *Liget*, 2010. (23. évf.) 8. sz. 25–28. pp.; *Albertini Béla*: A Nyugat és a fotográfia. In: *Tiszatáj*, 2008. nov. (52. évf. 11. sz.) 32–52. pp. – 41. p. 38. jegyz.; *Szilágyi Flóra*: Háborús album. In: A fénykép varázsa 1839–1989. Tizenkét kiállítás a magyar fotográfia 150 éves történetéből. Szerk. *Gera Mihály*. Budapest, 1989. 73. p. – Az olasz közönség számára mutatja be a Luigi Tomassini által gondozott kötet: *Tomassini, Luigi–Töttössy, Beatrice–Ceccarelli, Maurizio*: La catastrofe sul Danubio. Ritorica visiva, stampa popolare, spirito dell’epoca nell’Ungheria della Grande Guerra. Il caso di ”Erdekes Újság” („Giornale Interessante”), 1913–1925. Manduria-Bari-Roma, 2004. /*Immagini e Parole*. 2./ – Várhatóan 2016 tavaszán jelenik meg Tomsics Emőke kötete, amely a fényképészek és a fotók oldaláról közelíti meg a témát, hosszú és alapos kutatásának eredményeit bemutatva.

3 „Mégfogya bár...” Katonai lelkeszet egyházai 1945–1951. Hadtörténeti Múzeum, időszaki kiállítás 1991. május 17 – 1992. december 31. Rendező: Kreutzer Andrea, Szoleczky Emese, Hargittai Emil; A Nagy Háború írásban és képen – vándorkiállítás, 2008. Rendező: Andaházi Szeghy Viktor, társrendezők: Kreutzer Andrea, Szoleczky Emese. HM HIM, 2008., honlapja: <http://www.brad-grafika.hu/nagyahaboru/nagyahaboru.html>; A Nagy Háború írásban és képen. 1918–2008.

Műtárgyként, kordokumentumként is változó a besorolásuk: példányaival találkozunk könyvtárban, múzeumi könyvgyűjteményben, fotóarchívumban, képzőművészeti gyűjteményben, galériában, emléanyagban, levéltári anyagban, hagyatékokban, – gyakran anélkül, hogy a tulajdonos tudná, mit is őriz tulajdonképpen?

Mivel azonban kevesen sejtik, hogy e tetszetős lapok mennyi megjelenési variációban láttak hajdan napvilágot, az első világháborús centenárium kapcsán

Kiállításvezető A Nagy Háború írásban és képen című vándorkiállításához. Szerk. *Andabázi Szeghy Viktor*. Budapest, 2008.; „Népeimhez” = „Mojim národom”. Történetek a nagy háborúból = Pribehy z veľkej vojny. Vándorkiállítás 2014–2018. Putovná výstava 2014–2018. A kiállítás szervezői: Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma (Múzeum kultúry Maďarov na Slovensku) – Szlovák Nemzeti Múzeum (Slovenské národné museum); Občianske združenie Tradície a hodnoty – Hagyományok és Értékek Polgári Társulás; Múzeum Jána Thaina, Nové Zámky – Thain János Múzeum, Érsekújvár; SNM – Múzeum kultúry Karpatských Nemcov, SZNM – A Kárpáti Német Kultúra Múzeuma; Háborús fotográfiák. Fotókiállítás a Velencei-tavi Galériában. Agárd, 2014. június 6 – július 1-je. – http://www.gardonykultura.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=414:haborus-fotografiai-kiallitas-a-velencei-tavi-galeriaban&catid=1:friss-hirek&Itemid=18 és http://nagyhaboru.blog.hu/2014/06/05/haborus_fotografiai (az anyag vándorkiállításaként számos helyen megfordult); Így látták ők a Nagy Háborút – Az Érdekes Újság fotópályázatának legjobb felvételei. Kiállítás a székesfehérvári Vörösmarty Mihály Könyvtárban, 2015. október 6–27.; Az Érdekes Újság háborús albuma. Jáki László magángyűjteménye. Letétben a Dunavecsei Helytörténeti Gyűjteményben. Kiállítva a dunavecsei helytörténeti gyűjtemény tárlatán: 2014. május 25–június 1-je.; A *Múzeumcafé* 2014. 3. száma (8. évf. 41. sz.) a világháborús múzeumi események között megemlékezett erről is és reprezentatív mellékletben válogatást közölt a lapokból. A digitalizált változat elérhető: <http://muzeumcafe.hu/erdesesujstag/>.

pedig az eddiginél élesebb reflektorfény vetül e műtárgy-együttesre, az alábbiakban – mivel eleddig ez nem történt meg – kísérletet teszek ezen változatok rövid áttekintésére és ismertetésére. Tekintettel arra, hogy folyamatosan kerülnek elő újabb és újabb albumtípusok, nyomtatási variációk, a szemle a kutatás jelen, de korántsem lezárt állapotát tükrözi. Hangsúlyozottan a kiadások és nyomdai variációk számbavétele volt a szándékom, elsősorban a Hadtörténeti Múzeum Könyvgyűjteményében őrzöttek – amely szerencsésen gazdag e téren.

Az információéhség és a tudásvágy évszázadok óta hasonló mintára szabja a sajtót. A technikai és tartalmi kivitel igényessége és lehetőségei a szakma, a hivatás és az üzlet között járja táncát. Az információ hatalom. A propaganda és a politika él vele: informál és dezinformál. Kritikus időkben még inkább.

Az ember szeret olvasni, vagy – írás- és olvasni tudás, esetleg ráfordítható idő híján – meghallgatni, amiről más olvasott, illetve beszélgetni a közös olvasmányélményekről. „*Ha a háború borzalmait közepett egyáltalán örülni lehetett még valaminek – mindenesetre örömdetes jelenség volt a könyvnek kétségtelen diadala. ... hogy a történelem legválságosabb korszakában, minden egyes ember életének legkritikusabb perceiben – a könyvhöz fordultunk tanácsért, irányításért, vigasztalásért, megnyugtatóért, felfrissítésért; a könyv volt egyetlen bű és kitartó barátunk a kórágyon, a csatamezőn, a fogságban, a számkivetésben, a kétségbeesésben.*”⁴ Sok családban maradt fenn a történet vagy maga a kötet is, amelyet a háborúban mindig magánál hordott a frontot, hadifogságot járt rokon: imakönyv, kis formátumú verseskönyv, zsebbe illő regény.

Érdekes, nagy társadalmi-politikai változásokat hozó időkben még inkább megbecsülték a szellemi javakat, az olvasnivalót. Azonban a kortársak azzal is tisztában voltak, hogy az igény, az anyagi ráfordítás hajlandósága erőteljesen függ az ügyes, átgondolt hírveréstől: „*A közönségnek a legádázabb háborúk ideje alatt is megvannak a szükségletei, ha élénkebb az üzleti kínálat, az üzleti leleményesség, fokozódik a vásárlási hajlandóság is. Amint a reklám dobja elhallgat, a vásárló közönség is elalszik. Most mély csend van minden vonalon, csak az ágyúk dörögnek a messze távolban.*”⁵ – Az Érdekes Újság remek ellenpélda erre: amíg a frontokon zajlott a háború, átgondolt hirdetési kampányaival maga is csatát vívott és nyert az olvasóközönség meghódításáért és megtartásáért.

Az elvárások szerint a sajtó legyen friss, informatív, tájékozott és tájékoztató. Olvasmányos, figyelemfelkeltő, képes, rajzos, színes, hír-, irodalmi és nyomdai értelemben egyaránt. Tudósítson égi és földi háborúról, különlegességekről, hírneves emberek és kisemberek dolgairól. Legyenek hivatalos rovatok, mert

4 Révay Mór János: Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai. 1–2. k. Az 1920-as kiadás reprintje: Budapest, 2006. id. rész: 2. k. 364. p.

5 *Veszprémi Napló*, 1914. december 6. 3. p. (<http://www.ekmk.hu/index.php/elso-vilaghaboru/100-eve-tortent/1914> – megtekintés: 2015. október 29.) – Ezúton köszönöm Dr. Szoleczky Emesének, hogy a HTM Kézírtos Emlékanyag-gyűjteményében talált tábori levelezőlapokból, levelezésekből adalékokat bocsájtott rendelkezésemre.

az embernek tájékozottnak illik, kell lennie. Férjenek meg lapjain a divat, a sport, a női és gyerekrovat, a képek, a rejtvény, a társaság és a művészvilág hírei. Egy kis pletyka és bűnügyi borzongás. Na és a hirdetések! Ó, azok az apró- és nagyobb hirdetések! Mennyi élet van bennük! És mennyi bevétel!

A Légrády-testvérek által 1913-ban indított *Az Érdekes Újság*⁶ mai szemmel is megfelel ezeknek az elvárásoknak és teljesíteni látszik azon célkitűzését, hogy ne csak érdekes, friss híreket közöljön, hanem sok, jó minőségű képpel is szolgáljon olvasóinak. Az ars poetica teljesen egyértelmű: *„Minden újság érdekes akar lenni és az érdekesség egyszerűen kötelessége is minden újságnak, ha számítani akar a közönség állandó szeretetére. De „Az Érdekes Újság” nemcsak ilyen értelemben iparkodik érdekes lenni. Minden más újság között és fölött ő akar az az érdekes újság lenni, mely csakis az érdekességek újsága. Hazánk és a nagy világ betenkint ezer és ezer eseményt produkál, melyekből a zszurnalisztika mai fejlettsége mellett ezer és ezer újság számol be naponta. De ezekben az összehordott eseményekben az érdekes és kevésbé érdekes dolgok úgy vannak összekeverve, mint a mesebeli Hamurepejke[!] kosarában a lencse és a korpá. „Az Érdekes Újság” pedig a mese királylánya akar lenni, aki az események kosarából kiválasztja azt és csak azt, ami érdekes, ami becses, amit képben és írásban látni minden magyar olvasónak öröme lehet. Ilyen értelemben mondja magát az új képes betilap „Az Érdekes Újság”-nak. A mi időnkben, mikor a magyar irodalom termése elé lázas várakozással ügyel az egész világ kulturpiaca, ezt a diadalmas magyar irodalmat mellőzni vagy háttérbe szorítania egyetlen újságnak sem lehet. Csak természetes tehát, hogy „Az Érdekes Újság” tükre lesz a mai magyar irodalomnak és munkatársai lesznek ennek a diadalmas gárdának legfényesebb nevei. ... Molnár Ferenc, Nagy Endre és Heltai Jenő tréfái fognak derűt árasztani, ... „Az Érdekes Újság” szépirodalmi része betenkint friss bokrétyját fogja átnyújtani a legértékesebb magyar írók legértékesebb virágainak. ... Amiben azonban páratlan lesz „Az Érdekes Újság” a magyar képes lapok között, az a meginduló képes betilap képes és eseményes része. A fejlettebb külföldön ma az illusztrált betilapok a fejlődésnek oly fokát mutatják, mely Magyarországnak egyelőre még szenzáció. Egy-egy külföldi illusztrált betilap csodálatos köntöse mellett a ma magyar illusztrált lapjaink szegénysége egyszer-mászor szinte fájdalmasan érintett. „Az Érdekes Újság” ezen a téren új korszakot fog jelenteni, mert megszerezte a képek mélynyomású reprodukciójának szabadalmát és ezzel az illusztrált újságnak olyan új típusát vezeti be a magyar zszurnalisztikába, hogy*

6 A kor sajtójáról és a Légrády-vállalkozásokról a bevett sajtótörténeti összefoglalásokon kívül ld.: Lipták Dorottya: *Újságok és újságolvasók* Ferenc József korában. Bács – Budapest – Prága. Budapest, 2002. /A múlt ösvényein. Sorozatszerk. Gyáni Gábor./; Lengyel Géza: *Légrádyék – a Pesti Hírlap*. In: Lengyel Géza: *Magyar újságmánások*. Budapest, 1963. /Irodalomtörténeti Füzetek. 41. Szerk. Horváth Károly./ 11–61. pp.; Légrády Károly, Légrády Ottó, Légrády Testvérek *Nyomdai Műintézete: Budapest lexikon*. 1–2. k. 2., bőv., átdolg. kiad. Budapest, 1993. 2. k. 26. p. és *Pesti Hírlap*, 2. k. 300. p.; Voit Krisztina: *A budapesti sajtó adattára 1873–1950*. Az adattár összeállításában közrem. Czaga Viktória et al. Budapest, 2000. – az előző alapvető sajtótörténeti bevezetés: 7–11. pp., a lapokról ld.: *Az Érdekes Újság*: 1044. (131. p.), *A Kis Érdekes*: 2429. (284. p.), *Képes Újság*: 2320. (272. p.), *Pesti Hírlap*: 4411. (499–500. pp.). – Roppant érdekes a cég hivatalos önértékelése és krónikája: *Az 50 éves Pesti Hírlap jubileumi albuma*. 1878–1928. Budapest, 1928. 1072 p. – A Pesti Hírlapról természetesen részletesen ír minden sajtótörténeti munka, pl.: *A magyar sajtó története*. II/1–2. k. Szerk. Kosáry Domokos, Németh G. Béla. Budapest, 1985. /A magyar sajtó története/ 2. k. 343–351. p.; Fülöp Géza számos kiadást megért könyv- és sajtótörténeti egyetemi jegyzetei.

ELŐFIZETÉSI FELHÍVÁS.

Negyedik évfolyamához jutott Az Érdekes Újság. Aránylag rövid idő alatt mely gyökeret vert a magyar közönség felében, és talán dicsőködés nélkül elmondhatjuk, hogy Az Érdekes Újság ma már fogalom. Jelenti ez a fogalom a léptét tartást az eseményekkel, az aktualitást az érdekességet, az illusztrációk kimeríthetetlen gazdagságát és szépségét, a látni és olvasnivalók izléses csoportosítását és jelenti mindennekfelett a nyomdai kiállításnak olyan művészi nivóját, amiről idáig Magyarországon példa nem volt, de a külföldön is csak kevés. A magyar közönség méltányolta Az Érdekes Újságnak ezt az úttörő jelentőségét, és kegyelbe fogadott bennünket. Mi ezt a kegyet azzal az állandó törekvéssel akarjuk meghálálni és megőrizni, hogy mindig többet, szebbet és érdekesebbet nyújtunk a mi közönségünknek. Ezt a célt szolgálják egymást követő pályázataink, amelyek a közönség igazán páratlan érdeklődésével találkoznak, s amelyeket legelőször szándékunk új pályázataink fognak követni. Ezt a célt szolgálják szebbnél-szebb képeink, melyeket minden rendelkezésre álló és felkutatható forrásból iparkodunk beszerezni és a közönségnek bemutatni. Ezt a célt szolgálják mellékleteink, s időnként, különösen ünnepi alkalomokkal együtt kiadott ingyenes könyvmellékleteink. És ezt a célt szolgálják azok a rendkívüli kezdeményeink, amelyek meglepő művészi szépségükkel és olcsóságukkal már eddig is megnyertek a mi közönségünk elismerését és tetszését.

Mikor most, az évnegyed közepén, új előfizetést hirdetünk, bejelentjük, hogy Az Érdekes Újság kipróbált művészi kiállításában lehetőleg még tökéletesedni iparkodik, esetenként műmellékleteket fog adni, megmarad annál a tradíciójánál, hogy időnként ingyenes regény vagy novella-köteteket, különféle gyermekmellékleteket, karácsonyra ingyen naplót fog nyújtani a közönségének. Egyben pedig arra a nagy érdeklődésre való tekintettel, amellyel a közönség Az Érdekes Újság Háborús Albumának első négy füzetét fogadta,

együttes előfizetést hirdet Az Érdekes Újságra és Az Érdekes Újság Háborús Albumára.

Ez csak egyszerűsíteni fogja és olcsóbbá teszi a közönségre nézve a megrendelést, mert hiszen eddig is úgy volt, hogy majdnem minden előfizetőnk megrendelte Az Érdekes Újság Háborús Albumát is, de külön-külön, ami portébéli különbséget jelentett rá a névze.

Az Érdekes Újság előfizetési ára negyedévre 3 korona 50 fillér.
Az Érdekes Újság előfizetési ára a Háborús Albummal együtt negyedévre 9.50 korona.

*Előfizetési felhívás Az Érdekes Újság 1916. január 9-i számából
 „Az Érdekes Újságra és Az Érdekes Újság Háborús Albumára.”*

ELŐFIZETÉSI FELHÍVÁS.

Jelenkor eljött az ideje, hogy megkezdjük Az Érdekes Újság új évfolyamának előfizetését. Az Érdekes Újság ma már fogalom. Jelenti ez a fogalom a léptét tartást az eseményekkel, az aktualitást az érdekességet, az illusztrációk kimeríthetetlen gazdagságát és szépségét, a látni és olvasnivalók izléses csoportosítását és jelenti mindennekfelett a nyomdai kiállításnak olyan művészi nivóját, amiről idáig Magyarországon példa nem volt, de a külföldön is csak kevés. A magyar közönség méltányolta Az Érdekes Újságnak ezt az úttörő jelentőségét, és kegyelbe fogadott bennünket. Mi ezt a kegyet azzal az állandó törekvéssel akarjuk meghálálni és megőrizni, hogy mindig többet, szebbet és érdekesebbet nyújtunk a mi közönségünknek. Ezt a célt szolgálják egymást követő pályázataink, amelyek a közönség igazán páratlan érdeklődésével találkoznak, s amelyeket legelőször szándékunk új pályázataink fognak követni. Ezt a célt szolgálják szebbnél-szebb képeink, melyeket minden rendelkezésre álló és felkutatható forrásból iparkodunk beszerezni és a közönségnek bemutatni. Ezt a célt szolgálják mellékleteink, s időnként, különösen ünnepi alkalomokkal együtt kiadott ingyenes könyvmellékleteink. És ezt a célt szolgálják azok a rendkívüli kezdeményeink, amelyek meglepő művészi szépségükkel és olcsóságukkal már eddig is megnyertek a mi közönségünk elismerését és tetszését.

Mikor most, az évnegyed közepén, új előfizetést hirdetünk, bejelentjük, hogy Az Érdekes Újság kipróbált művészi kiállításában lehetőleg még tökéletesedni iparkodik, esetenként műmellékleteket fog adni, megmarad annál a tradíciójánál, hogy időnként ingyenes regény vagy novella-köteteket, különféle gyermekmellékleteket, karácsonyra ingyen naplót fog nyújtani a közönségének. Egyben pedig arra a nagy érdeklődésre való tekintettel, amellyel a közönség Az Érdekes Újság Háborús Albumának első négy füzetét fogadta,

együttes előfizetést hirdet Az Érdekes Újságra és Az Érdekes Újság Háborús Albumára.

Ez csak egyszerűsíteni fogja és olcsóbbá teszi a közönségre nézve a megrendelést, mert hiszen eddig is úgy volt, hogy majdnem minden előfizetőnk megrendelte Az Érdekes Újság Háborús Albumát is, de külön-külön, ami portébéli különbséget jelentett rá a névze.

Az Érdekes Újság előfizetési ára negyedévre 3 korona 50 fillér.
Az Érdekes Újság előfizetési ára a Háborús Albummal együtt negyedévre 9.50 korona.

*Előfizetési felhívás Az Érdekes Újság
 1917. január 8-i számából*

ezen a ponton se kell többé a fejlett külfölddel szemben restelkednünk. ... Szépirodalmi részben teljességre és frissességre, eseményes részében az aktualitásra és az izléstől mérsékelt szenzációra, illusztrált részében pedig a képteknika legfejlettebb és legtökéletesebb eredményeire óhajtott törekedni „Az Érdekes Újság” s már ezen a címen is megérdemelné azt az általános érdeklődést, mely az úttörőnek és a kulturbarcosoknak méltán kijár. A család igazi barátja, informálója [!], szórakoztatója, tanítója és földérítője: ezt a szerepet vállalja „Az Érdekes Újság” s mikor néhány rövid hét múlva fel fognak tűnni a fővárosban és mindenhol a vidéken „Az Érdekes Újság” plakátjai, ezek az önmagukban is meglepő, művészi falragaszok a magyar képes betlapok történetében egy új korszak hajnalhasadását fogják bejelenteni.”⁷

7 Pápai Lapok, XL. évf.1913. február 23. 8. szám 3–4. pp., Esztergom és Vidéke, 1913. március 6. XXXV: évf.19. szám. 5. p

A közönséget nyilván üzleti alapon, de kvalitást nyújtva egyre több és újabb akcióval, előfizetési kedvezményekkel, ajándékkönyvekkel elkápráztatni, csalogatni és ezáltal számában gyarapítani kívánó cég hirdetése szerint „*a modern illusztráció legtökéletesebb eszközeivel dolgozik és mélynyomású képei világfeltűnést keltenek*”.⁸ Most nem lehet célunk sem a Légrády-család, sem a konszern történetének, sem a befektetések, üzleti vállalkozások széles palettájának áttekintése, sem a lapok és a nyomda históriájában való elmerülés, ezt remélhetőleg egy más alkalommal megtehetjük.⁹ Annyit azonban mindenképp szükséges leszögezni, hogy a céget és annak vezetőségét, a Légrády-dinasztiát mindig a vállalkozó szellem, a modern, korszerű technika iránti nyitottság jellemezte, s ennek érdekében mindenkor készen álltak a megfelelő szakképzettség, a jövedelmező üzletet hozó újítások, kereskedelmi akciók alkalmazására. A nyomdai csúcsmínőség biztosítására anyagilag is sokat fordítottak. A Pesti Hírlap nyomdájában dolgozni rang volt, biztos megélhetést és családias összetartást jelentett.¹⁰ S amint azt remélték, a közönségsiker nem váratott magára: az országszerte megjelenő kisebb-nagyobb helyi lapokban is alaposan beharangozott újságot „*a közönség ... páratlan érdeklődéssel kapkodta szét. A Pesti Hírlap e fiatal testvérvállalkozása képeinek szépségével, gazdagságával és aktualitásával az első pillanattól kezdve megbódította a közönséget. Jött, látták és győzött. ... És ma a hatodik szám megjelenése napján, már nyugodtan meg lehet állapítani, hogy az egymásután következő hetek keddi napjának egyik legkedvesebb szenzációja Az Érdekes Ujság megjelenése, amikor is a budapesti utca képének színeibe tartozik, hogy minden második sétáló ember kezében ott látható Az Érdekes Ujság legfrissebb száma. Az utcán, a korzón, a villanyos kocsikban a közönség Az Érdekes Ujság gyönyörű, mélynyomású képeiben, változatos illusztrációiban, tréfás és tanulságos tartalmában gyönyörködik. A hatodik számban ismét próbáját állta Az Érdekes Ujság az újságírói fürgeségének, mert benne van képekben mindaz az érdekes esemény, amely az országban s az egész világon egy bétén át történt. ... Rendes melléklete A Gyermekek Érdekes Ujságja az ifjúságnak jopajtása lett. Az Asszonyok Érdekes Ujságja pedig az asszonyok divat, tanácsadója és szórakoztató olvasmánya. Ezért nagyon érthető, hogy a közönség Budapesten szét kapkodja, a vidéken pedig alig várja Az Érdekes Ujság megjelenését. Nem is volt egyhamar képes újságnak olyan gyors, határozott és nagyarányú sikere mint Az Érdekes Ujságnak.*”¹¹

8 Pesti Hírlap naptára az 1915. közönséges évre. 25. évf. Szerk.: *Schmittely József*. Budapest, [1914]. 176. p.

9 Örvendetes, hogy az egykori Légrády-palota, a Pesti Hírlap nyomdája, a későbbi Zrínyi Nyomda története és épülete a nyomda megszűnése és az épület privatizálása után is foglalkoztatja a helyörténészeket, műemlékeseket, nyomdatörténészeket, mindazokat, akik valamilyen módon kötődnek az egykori cég(ek)hez. – Ld. pl.: Volt egyszer egy nyomdászpalota... A Légrády-testvérektől a Zrínyi Nyomdáig. In: *Persovits József*: Római kapitális. Budapest, 2007. 119–123. pp.; dr. Horváth Péterné: <http://varosvedo.hu/jeles-evfordulok/a-legendas-legrady-testverek/>, mint ahogy a nyomdatörténeti, nyomdászati lexikonokból, kézikönyvekből sem maradhatott ki a vállalat.

10 Ahogy a nagy nyomdákban és ezek későbbi utódaiban is. A fekete betű mestersége több, mint megélhetés és szakma: hivatás és csoda, ahogy a semmiből könyv, újság lesz, az üres papír hírekkel, gondolatokkal, képekkel, irodalommal, eszmékkel telik meg.

11 *Pápai Lapok*, XL. évf. 1913. május 4. 18. szám 4. p. – Természetesen nem mindenki fogadta lelkesedéssel a képeslapot, ld. pl. Porubszky atya élesen elmarasztaló cikkét az Esztergom c. lapban (XIX. évf. 17. sz. 1914. április 26. 1. p.).

Az első világháború idejére a konszern már jól bevezetett napilapjával, az 1878-tól folyamatosan megjelenő Pesti Hírlappal, valamint az 1913 tavaszán indított képes hetilappal, Az Érdekes Újsággal, majd ennek társlapjaival, az 1914 decemberétől megjelenő A Kis Érdekessel, utóbb a Képes Újsággal és az ötletes kiadói, nyomdai vállalkozásokkal különösen jó piaci helyzetben érezhette magát.¹² Kiadványairól, mint irodalmi alkotásokról szívesen számoltak be ország-szerte a helyi lapok, ugyanezek készséggel részt vállaltak a jól megfogalmazott, közönségcsalogató egyen-hírvetések közreadásában. Az alapító Légrády-fivérek óta jellemző és meghatározó volt a cégnél az illusztrációk és ezek minőségi technikai megoldásai iránti fokozott figyelem.

A háború kitörése természetesen nagyban befolyásolta a Légrády-birodalom működését is.¹³ A Magyarországon az I. világháborúig megjelent sajtótermékek híven tükrözték a társadalom és a birodalom mindenirányú sokrétűségét: 1913-ban 1780 napilap és folyóirat jelent meg; ezekből 842 Budapesten. A lapok példányszáma 1911-től 1917-ig 203–259 millió között ingadozott, ez mintegy napi 800–900 ezer példányt jelentett.¹⁴ A vezető napilapok mellett különösen a képes hetilapok voltak népszerűek. Aki csak megengedhette magának, már csak jelzésértékűen, társadalmi helyzetének megfelelően is megrendelte és járatta, vagy rendszeresen megvásárolta az újságo(ka)t, hírlapokat, magazinokat.

1910-ben Magyarországon a népesség 6 évnél idősebb rétegének mintegy 70%-a tudott írni-olvasni – bár a statisztikai adatok nem árulják el, hogy vajon

- 12 A HTM Könyvgyűjteményében őrzött lapok leltári számai: Pesti Hírlap: L 255. Pesti Hírlap. Főszerk. Légrády Imre, szerk. Lenkey Gusztáv. Kiad. Légrády Testvérek. Megj. naponta. Budapest; Az Érdekes Újság: Y 170. Az Érdekes Újság. Szerk. Kabos Ede. Kiad. Légrády Testvérek. Megj. hetenként egyszer. Budapest 1913. márc. 23. (I. évf. 1. sz.) – ; Kis Érdekes: Y 500. A Kis Érdekes. Az Érdekes Újság csütörtöki kiadása. Szerk. Kabos Ede. Kiad. Légrády Testvérek. Budapest 1914. dec. 2. (I. évf. 1. sz.) – . 1915. március 3. (II. évf. 9.) számtól szombatokként (az erről tájékoztató szórólap az 1915. február 24-i, 8. számban.); Képes Újság: Y 800. Képes Újság. Szerk. Kabos Ede. Kiad. Légrády Testvérek. Budapest 1915. március 28. (I. évf. 1. sz.) – A lapok megnevezésében a kényelmetlenebb, de eredeti, engedélyezett, bejegyzett névelős címet használok.
- 13 Az I. világháborús sajtóról rengeteg publikáció jelent meg, hagyományos és modern megközelítésben egyaránt, felsorolni lehetetlen, ízelítőül a különböző műfajokból: *Stoffers, Gottfried*: Die Presse und der Krieg. Düsseldorf, 1915.; *Graf, Gottlieb Aug[ust]*: Der Ausbruch des Weltkrieges 1914 im Lichte der deutschschweizerischen Presse. Zürich, 1945. /Schweizer Studien zur Geschichtswissenschaft. Neue Folge. Hrsg. R. Feller, K. Meyer, L. von Muralt, H. Nabholz. 9./; *Fenyves Miklós – Kovács Bálint*: Egy „kalandosan tarka szemétdomb”. Bíró Lajos *Rovreiti sétája* (1916). In: Utak és kalauzok. Változatok az Osztrák–Magyar Monarchia topográfiájára. Szerk. *Fenyves Miklós, Kerekes Amália, Kovács Bálint, Orosz Magdolna*. Budapest, 2012. /Mű-helyek. Sorozatszerk. *Orosz Magdolna*. 10./ 53–64. pp.; *Tóth Orsolya*: A „Harctéri fidibusz” és társai. Első világháborús magyar nyelvű tábori újságok a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményeiben. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 3. Szerk. *Kincses Katalin Mária–Szőleczky Emese*. Budapest, 2000. 89–117. pp.; *Kreutzer Andrea*: Sajtó, könyv, könyvtár, papírellátás az I. világháború idején. In: „Boldogtalan hadiüdők...” avagy: ami a „boldog békeidők” után következett 1914–1918. Szerk. *Ravasz István*. Budapest, 2004. 267–277. pp.; *Szűts Zoltán Oszkár*: Az Országos Széchényi Könyvtár egykori első világháborús gyűjteménye. Budapest, 2014. 356 p. (Nemzeti Téka) és a vonatkozó szócikkek: katonai sajtó, sajtó etc. In: Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk. *Szűcs Jolán*. Szerk. *Ravasz István*. Budapest, 2000. (a továbbiakban: Lexikon)
- 14 Magyarország gazdasági térképeiben. Teleki Pál megbízásából szerk. Edvi Illés Aladár, Halász Albert. Budapest, 1921. (a továbbiakban: Magyarország gazdasági térképeiben.) 22. t. – A statisztikai adatok a Magyar Királyságra vonatkoznak.

a funkcionális analfabéta-félanalfabéta réteg mekkora? A helyzet gyökeresen nem módosulhatott 1914-re sem.¹⁵ E potenciális olvasóközönség kiszolgálása a napi olvasnivalókon túl a jórészt a nyelvi, az etnikai, a vallási és a műveltségbeli különbségeket figyelembe vevő és azokon alapuló könyvtárak feladata volt: 1912–1913-ban 7502 közkönyvtárat tartottak nyilván a Magyar Királyság területén.¹⁶

A világháború alatt egyfelől sokszorosára nőtt az olvasási igény, másrészt az anyag- és munkaerőhiány miatt csökkent a hazai könyv- és lapkiadás, a külföldi – angol, francia stb. – sajtótermékek java része pedig nem érkezhetett be az országba. A közkönyvtárak fejlesztésére sem jutott elegendő pénz.

A kiadók helyzetét a hadiállapottal járó cenzúra sem egyszerűsítette, ám az igazán nagy problémát a kiadáshoz elengedhetetlen papírellátás jelentette. A békeévekhez sokszorosára növekedett katonai és közigazgatási adminisztráció ugyanis valósággal nyelte a papírt, s a fokozódó háborús igénybevétel miatt az alapanyag beszerzése és folyamatos biztosítása egyre inkább nehézségekbe ütközött. Az utánpótlás, különösen az importkényszer miatt, hamar akadozni kezdett. A háború elhúzódásával – a többi nyersanyaghoz hasonlóan – 1916-tól a papírgyártásban is egyre komolyabb nehézségek mutatkoztak. Folyvást silányabb minőségű papírra nyomtattak, írtak, s egyre nagyobb kincsnek számított még ez a papiros is, mint a jegyrendszer és a hadigazdaság éveiben annyi más cikk.¹⁷ Mind sűrűbben előforduló, de addig még kezelhető zavarok után 1918 első napjaira az újságpapír teljesen elfogyott. A sajtótermékek, illetve a könyvek rendszeres, jobb minőségben történő megjelenése 1920-ig váratott magára.

Miért is következhetett be mindez? A háborús esztendő a közlésvágy újabb, az addiginál is szenzációéhesebb hullámát indították el: az utcákon megszapordó hirdetmények, az újságok, a hírlapok sűrűsödő különszámai, a hadiesemények frontbéli adminisztrációjának hallatlan mértékű megnövekedése és hátszói vellejárói (tábori levelezés, szükségpénzek, élelmiszerjegyek stb.) sokszorosára növelték az addigi papírszükségletet. A közösségi célú igény mellett a magánlevelezés- és -történetírás is fellendült. Mindenki meg akarta örökíteni a „nagy időköt”, akár járt a fronton, akár nem, írt otthon, a harctéren, a hátszókban – és mindenki olvasott, vagy azért, hogy ne kelljen szüntelen az öldöklésre gondolnia, vagy azért, hogy a távollévő szerettei körülményeiről megtudjon valamit.¹⁸ Minőségben, kivitelben egyaránt végeláthatatlan a spektruma a kiadványoknak. Ugyanakkor a fronton levők is igényelték a kapcsolatot a hátszókval, annak híreivel: levelezésükben kifejezetten kérték az egyes hírlapok továbbjáratását, vagy

15 Magyarország gazdasági térképekben. 19. t.

16 Kreutzer Andrea: „Azt írja az újság ...” In: A Hadtörténeti Múzeum Értéktője 10. Szerk. Kreutzer Andrea–Makai Ágnes. Budapest, 2008. 29–41. pp., id. adatok: 33–35. pp.

17 Terjedelemcsökkentés vagy áremelés? – A papírdrágulás, a munkaerő- és nyersanyaghiány okozta nehézségeket, a lapterjedelem és a minőség csökkentése vagy megtartása dilemmáját ismerteti a folyó pályázatokról való beszámolóban a szerkesztőség, részletesen bemutatva a lapot kísérő kiadványokat és akciókat is: *Érdekes Újság*, 1917. augusztus 26. (V. évf. 34. sz., 17. p.)

18 Legutóbb ld.: *Szoleczky Emese*: A világháború első hónapjai a Hadimúzeum tábori levelezőlapjainak tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2015. (128. évf.) 3. sz. (szeptember). 801–829. pp.

éppen azok utánuk, a harctérre való megküldését,¹⁹ sőt, a katonák még a hadifogságban is igyekeztek hazai olvasnivalóra szert tenni. A kiadóhivatalok és a tábori postaszolgálat is számolt ezzel a lehetőséggel, lehetőség szerint biztosította az újságok odajutását.²⁰ – Ugyanakkor a hátországba visszakerülő sebesültek is rendszeresen kértek olvasnivalót a lelkes adakozóktól, s a sajtóban rendszeresen közölt névsorok és felajánlások közt rendszeresen fel-feltűnnek az újságok is. „*Olvasnivalót a sebesülteknek. A belügyminiszter a patronage egyesületek orsz. szövetségének*²¹ *megkeresése folytán ezúton is felkéri az összes közigazg. tisztviselőket és alkalmazottakat, hogy a sebesült harcosok szórakoztatása érdekében, sőt szenvedéseinek elviselhetőbbé tétele céljából is a már olvasott hírlapjaikat, — képes folyóiratjaikat és könnyedebb bazafias tartalmú könyveiket —, amennyiben ezt a házban előforduló ragályos betegség nem akadályozza, a sebesültek rendelkezésére bocsátani szíveskedjenek. Ezek a felajánlott hírlapok és egyéb olvasmányok az illető hivatal egyik alkalmazottja által gyűjtendő össze. Az összegyűjtött példányok rendeltetési helyükre juttatás céljából Budapesten az igazságügyminisztérium kapusának (V., Országház tér 11. sz.) vagy pedig a hadsegélyző hivatalhoz (képviselőház 1. számú kapujánál) küldendő. Vidéken pedig a patronage-egyesület vezetősége fogja a hatóságokkal és hivatalokkal egyetértőleg a gyűjtőhelyet megállapítani és az összes érdekeltekkel közölni. A gyűjtőhelyek a beérkezett példányokat még a beérkezés napján felosztva a sebesültekhez továbbítani fogják.*”²² – A fentebb idézett kérés alapján érthető, hogy az adományok sorában miért tűnnek fel váratlanul ilyen tételek is: „*Németh Gábor 1 nagy vánkös, 1 buzat, 4 kalács, Dr. Ábrahám Ernőné 4 alsónadrág, 2 törülköző, 10 Érdekes Újság; Gergács fiakkeros 2 párna.*”²³ vagy „*Szántó Gézáné 1 és fél évfolyam Érdekes Újság*”²⁴

19 „*Szabad időm alatt olvasok. Újságot s ha van más.* –” Cserján Imre hadapród-jelölt a 29. honvéd gyalogezred utász-századából, testvérének, Géczy Sándornénak – Orosz front 1917. jan. 1. (75.503.1/Em); „*Olvasom a Pestet. Hírlapban különböző középiskolák abbéli felhívását, hogy az intézetükbe járt, s a jelenleg a harctéren levő tanulók az értesítőben való közzététel végett személyi adataikat küldjék be.*” – Szentesy Sándor egyéves önkéntes szakaszvezető Dr. Morvay Győző igazgatónak, 1915. március 15. (73.295.1/Em); „*Megkaptam a dobánnyal, papírral, két blajusz]. kötővel és pödrővel, Reit-könyvvel telt csomagot. Belsőlapjának [!] Shakespeare könyveit szintén. 10 db. –*” – Morvay Szilárd hadapród édesapjának 6. vartüzérezred 13 ágyúüteg, Dr. Morvay Győző igazgatónak (73.765.1/Em); „*Nagyon várom az órát, evőkészletet s különösen az olvasnivalót!*” – Freyberger Ferenc honvéd huszár hadapród szüleinek, Északi harctér, 1915. november 24. (76.526.1/KE)

20 „*A posta megint rendetlenül jár, ma első esetem volt, hogy nembogy levelet, de újságot sem kaptam, pedig kettőt is járatos: Az Újságot és Az Estet.*” – Kameniczky Miklós hadapród családjának, 1916. február 15. (75.298.1/Em); „*Az E[perjesi]. L[apok]-at is már régen nem kapom, nem tudok semmit a magasabb eperjesi politikáról.*” – Kameniczky Miklós 67. gyalogezredbeli hadapród családjának, 1916. március 5. (75.309.1/Em).

21 Az 1900-as évek elején a patronage mozgalom – a gyermekvédelem és „a környezetükben erkölcsi romlásnak kitért vagy züllésnek indult” fiatalok pártfogása vétele a pedagógusok, tanítók és önkéntesek által, főleg megelőző jelleggel – hazai meghonosítását többek közt a VKM 1911. évi 16.783 sz. körrendelete írta elő, ennek következtében megalakult az Igazságügyminisztériumban székelő Patronage Egyesületek Országos Szövetsége.

22 *Pápai Közlöny*, XXIV. évf.1914. október 11. 41. szám 4. p

23 *Magyar Paizs* (Zalaegerszeg), XV. évf.1914. október 22. 43. szám 2. p.

24 *Esztergom és Vidéke*, 1916. február 13. XXXVIII. évf.12. szám. 3. p.

„Küldjük katonáinknak a harctérre Az Érdekes Újságot” – hirdetés Az Érdekes Újság 1915. évi október 31-i számából

A betűéhség csillapítására hozták létre a tábori könyvkereskedéseket, amelyek azonban sajnálatosan nem a magyar könyv propagálóivá váltak, hanem a német (osztrák) könyvészet terjesztői lettek.²⁵ Hamarosan létrejöttek a front-könyvtárak a „Könyvet a harctérre!”,-mozgalom keretében: a Hadsegélyező Bizottság és a Vöröskereszt Egylet Szeretetadomány osztálya által 1916 elején kezdeményezett mozgalom célja „a táborozó magyar katonáknak olvasmányokkal való ellátása” volt.²⁶ Vezetésével a közismert író és országgyűlési képviselőt, Herczeg Ferencet bízták meg. Korábban is voltak e céllal jótékony megmozdulások, folyt könyv- és pénzadományok gyűjtése, különösen az ünnepek táján. A Révai Testvérek minden hasonló akciót megelőzve már 1914. szeptember 3-án 100.000 kötetet és füzetet kínált fel a kórházban fekvő sebesült katonák részére.²⁷ A Tolnai Világlapja 1916. január elejéig 30.000 kötetnyi regényt és újságja 310 ezer példányát küldte el a sebesült katonáknak, továbbá ingyen látta el a lappal az erre igényt tartó kórházak és csapatok legénységét.²⁸

Hogyan reagált erre ebben az általános helyzetben a népszerű Az Érdekes Újság? Miként próbált a Légrády-vállalkozás a piacvesztés helyett újabb és újabb olvasókat, előfizetőket nyerni?

Egyfelől a közönség minél alaposabb tájékoztatására a hadszíntereket láttatta: „A háború teljesen újszerű feladatok elé állította a Pesti Hírlap szerkesztőségét ... A háborús események első fontosabb műszaki eseményeként, 1915-ben indult meg a saját cinkográfiai üzem. Nap-nap után több térkép jelent meg a lapban a harctéri helyzetek illusztrálására. A térképek tökéletessége a hadvezetőség figyelmét is felkeltette. Saját cinkográfiai műhelyünk felállítása óta bázislag készültek az Érdekes Újság szövegének kliséi is.”²⁹

A képeslapok népszerűsége akkortájt vitathatatlan volt. Az Érdekes Újság egyik előnye versenytársaival szemben a magas technikai és szakmai színvonalon tartott nyomda, különösen a mélynyomású és a színes litográfiai technika

25 Révay: i. m. 2. k. 359. p.

26 Tóth Orsolya: Az Országos Hadsegélyező Bizottság. Elhangzott: Háborús hétköznapi Tudományos konferencia, HM HIM – MKVM, Budapest, 2015. október 6. – Szerk. változatát ld. e számunkban.

27 Révay: i. m. 2. k. 358. p.

28 Lexikon, 383. p.

29 Az 50 éves Pesti Hírlap jubileumi albuma. 230. p.

széles körű alkalmazása volt: jobb minőségű képeket tudtak közölni, rendszeresen színes, mélynyomású borítóval hozták ki az ünnepi számokat (húsvét, pünkösd, karácsony), s az 1916-os koronázási album is mélynyomással készült: „Az Érdekes Újság és a koronázás. Fürgeségének ismét újabb tanújelét adja Az Érdekes Újság, mely már a kedden megjelenő 1917. évi 1. számában a királyi pár bevonulásáról, a koronázásról és annak minden részletéről kimerítő képes tudósítást, rengeteg fényképet és művészi rajzot közöl. A 68 oldal terjedelmű gazdag kettős szám ára 60 fillér.”³⁰

Mialatt a többi kiadó, főleg a vidéki kisebb nyomdák terjedelemcsökkenéssel és áremeléssel próbálták a felszínen tartani magukat, Légrádyék változatlanul nyújtani tudták a saját maguk által meghatározott színvonalat úgy, hogy az üzletpolitika részeként bevezetett vásárlói jutalom-kiadványokat ingyenesen biztosították. Természetesen tudatosították a nagyközönség körében, hogy ez az ínséges időkben nemes lelkű gesztus a kiadó részéről, amellyel azonban mintegy tartozik olvasótáborának; akárcsak a bőséges, hasznos tudnivalók összegyűjtésével és rendelkezésre bocsájtásával. „Most, hogy a Háború miatt a papír ára is emelkedett, a munkaerő pedig egyrészt megfogyott, másrészt jelentékenyen megdrágult, elismerésre méltó áldozatkészséget kell látnunk abban, hogy a Pesti Hírlap kiadói a jövő 1916-ik évre is karácsonyi ajándékuul adják a lap előfizetőinek a Pesti Hírlap Naptárát. Ez a nagy képes naptár az idén is hoz a naptári tudnivalókon és minden óra szóló jegyzeteken kívül válogatott szépirodalmi közleményeket, túlnyomó részben azonban ismeretterjesztő cikkeket, szöveg közé nyomott ábrákkal: ismerteti továbbá egy esztendő háborús eseményeit, a harctereket és változó frontokat bemutató pontos térképekkel, aztán kivonatos tiszti címtárt, fővárosi tárgymutatót, és vásárgjegyzéket is közöl, sok egyéb hasznos tudnivalóval. A háborús év kiválóbb szereplőit, államférfiakat és hadvezéreket, a tenger és levegő hőseit mélynyomású képekben mutatja be, az év eseményeit ábrázoló sok más képpel együtt. A Pesti Hírlap egyébként a háborús viszonyok dacára a legterjedelmesebb és legbővebb tartalmú újság maradt napilapjaink között. A hadi események színesen megírt kommentárjait napról napra pontos térképekkel kíséri. De versenyen felül áll a Pesti Hírlap abban is, hogy minden harctéren van külön tudósítója.”³¹

Tábori fényképezőgép- és fényképezőgép-hirdetések Az Érdekes Újság 1915. június 6-i számából

30 Esztergom és Vidéke, 1917. január 14. XXXIX. évf. 3. sz. 4. p., Dunántúli Protestáns Lap, 28. évf. 1917. január 14. sz. 15. p.

31 Esztergom és Vidéke, 1915. december 12. XXXVII. évf. 98. sz. 4. p.

A Borsszem Jankó felbívása humoros rajz és fényképpályázatra, Borsszem Jankó, 1916. február 20.

A vizualitás hatalmas erejét nem szükséges bizonygatni, s mivel ezekre az évekre a fotózás elterjedt, kedvelt, megfizethető és műtermen kívül is űzhető polgári kedvteléssé vált, képeket pedig mindenki szívesen nézegetett, így a front-ra induló hadiak egy része is arra készült, hogy a magával vitt kamera segítségével megörökítse a harctéri eseményeket.³² A hazaküldött-hazakerült fényképek láttatták az otthoniakkal, hogy miként, milyen körülmények közt élnek kint hozzátartozóik – s többek közt ez adhatta az ötletet az amatőr fényképészek – alkalmi haditudósítók – fotóinak sajtóbeli, de erősen megszűrt közreadására. Számos hetilap közölte az olvasók által beküldött képeket és írtak ki különféle pályázatokat, adtak ki háborús albumokat (A Társaság, Borsszem Jankó, Vasárnapi Újság, Tolnai Világlapja). A világháború heti krónikája és kalendáriuma, a hősök arcképcsarnoka és a vitézi tettek gyűjteménye, a világháború folytatásos, füzetes és/vagy kötetekbe komponált története is mind népszerű vállalkozás volt a kiadóknál (A világháború képes krónikája; A világháború naptára; Illusztrirte Zeitung és Illusztrirte Zeitung. Kriegsnummer; Kriegs-Chronik der Münchener neuesten Nachrichten, A Nagy Háború írásban és képen stb.)³³

A hatalmas mérvű érdeklődést és az egész társadalom érintettségét kihasználva 1914 karácsonyától 1917 szeptemberéig Légrádyék öt pályázatot írtak ki a legszebb, legérdekesebb, legszenzációsabb harctéri felvételekre. A beküldött, a cenzúra által is engedélyezett képeket folyamatosan közölték Az Érdekes

32 „Szép fénykép felvételeim vannak, melyekből ha kidolgozás után visszakapom örömmel fogok küldeni.” – Elek Dániel postaellenőr Dr. Morvay Győző igazgatónak, Kárpáti harctér, 1915. április 30. (73.416.1/Em); „Ma fotográfálás volt minálunk, két főlvétel a kasznóban, egy a Stellungban, ha kész lesz, majd küldök belőle.” – Kameniczky Miklós hadapród családjának, 1916. március 12. (73.315.1/Em).

33 Kreutzer Andrea: A hadsereg identitástudatának tükröződése a nyomtatott dokumentumokban. (1868–1918). In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 4. Szerk. Hausner Gábor–Kincses Katalin Mária–Veszprémy László. Budapest, 2001. 190–191. pp.

„Háborús katonai szolgálati emléklap. Kiadta a m. kir. Honvédelmi Ministerium Hadsegélyező Hivatala”. Az emléklapon látható tartó a világháborúban szolgálatot teljesített katonák fényképek elhelyezésére szolgál. A kiválóan művészi emléklapot Basch Árpád festőművész rajzolta. Izléses, színes kivitelben ára 2 kor. Az emléklap természetes nagysága 36–50 cm. Megrendelhető: a Hadsegélyező Hivatal propaganda és gyűjtőosztályában.

A Szent-György-Czéh.

A Szent György-Czéh mult esztendőjéi derékon szelte ketté a világháború. Hatása alól nem vonhatta ki magát, de a nagy próbát emberül állta meg: ma tudatosabb működést fejt ki, mint valaha és pozíciója a magyar kulturális életben soha nem volt oly erős, mint éppen most, a megpróbáltatások idején.

Az egyesület tagjainak száma a háború következtében nem csökkent, sőt éppen a most folyó háborús esztendő alatt számosan honorálták működését.

A tagnévsor ezidőszereint elejétől végig oly nevekből áll, kik tudatában vannak annak, hogy olyan egyesület tagjai, a mely minden külső támogatástól függetlenül, egyedül saját erejére támaszkodva teljesíti hivatását.

Közüntézmények, valamint különböző erkölcsi testületek is mindinkább méltányoják az egyesület működését azáltal, hogy tagjai sorába lépnek.

Az egyesület a hadi jótékonykáság céljait szem előtt tartva, úgy saját folyóiratában, A Gyűjtő-ben, mint a napisajtóban felhívást intézett testvériskolák, honi háziakhoz, művészek, kulturális egyesü-

OLVASÓINKHOZ.

Most, a mikor második évfolyamának derekára ér lapunk, az első szó ismét a köszöneté legyen mindazoknak, a kik barátai lettek *A Társaság*-nak és a nehéz viszonyok között is jó szívet karolták föl ügyét. Előfizetőink és olvasóink kedves táborának új programot adunk fölösleges; haladunk a megkezdett uton lankadatlan erővel, lelkes ambícióval, soha szem elől nem tévesztve közönségünk iránt tartozó kötelességünket: hétről-hétre méltóbbá lenni kitüntető bizalmára.

A *Társaság* szövegrészének nivóját minden számmal emelni igyekezünk; írónk névsora egyre bővül, melyben egyre kitűnőbb nevekkal találkozhatik az olvasó. Az új félévben eredeti magyar regény közlését kezdjük meg *Lázár István* tollából, a kinek bibliai tárgyú regényei kedves ismerősei az intelligens olvasóközönségnek. A *Ruth* méltóan fog sorakozni a szerző eddig megjelent e fajta értékes művei mellé.

Illusztráció tekintetében eddig is olyan eredményt mutathatunk föl, a melyre dícsérvés nélkül is büszkék lehetünk. Az elmúlt félévben közel nyolcszáz harctéri fölvetelt közöltünk, melyek közül akárhány szenzációs akadt, de valamennyi valódi harctéri fotográfia volt, melyeknek javarészt lapunk fronton tartózkodó barátaitól, első kézből kaptuk. Nem gyárilag készült, spekulációra szánt fölvetélek ezek, hanem kedves ajándék valamennyi: társaságbeli emberek ajándéka *A Társaság*-nak és olvasóinak. Híveink jóindulata biztosít róla, hogy, a míg a háború tart, minél több és minél szebb ilyen fölvetéssel kedveskedhessünk.

Kérjük *A Társaság* minden előfizetőjét és olvasóját, hogy lapunkat jóakaratu támogatásával továbbra is kitüntetni sziveskedjenek.

A *Társaság* előfizetési ára egész évre 18 kor., fél-évre 10 kor., negyedévre 5 kor. Mutatványszámot ingyen és bérmentve küld.

A kiadóhivatal.

A Társaság kiadóhivatalának levele az olvasókhöz, előfizetési felhívás és beszámoló, 1915. július 1.

Újságban és A Kis Érdekesben.³⁴ Az első pályázat reklámja profizmusával ma is megállná a helyét: „3000 kor. a legjobb harctéri felvételért. „Az Érdekes Újság” és „A Kis Érdekes” szerkesztősége pályázatot hirdet a legszebb, legérdekesebb és legszenzációsabb harctéri felvételekre, és pedig I. 1 drb. 1000 koronás első díjat 1000 korona, II. 3 darab 300 koronás második díjat 900 korona, III. 11 darab 100 koronás harmadik díjat 1100 korona, összesen 3000 korona. A díjakra csakis olyan fényképfelvételek pályázhatnak, melyek a monarchia mostani nagy háborújára vonatkoznak, komoly harctéri vagy egyéb, a háborúval kapcsolatos szép jeleneteket ábrázolnak és még seholsem jelentek meg. A pályázat határideje 1915. február 15. A döntés eredményét Az Érdekes

34 A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára nem csak eredeti, a pályázatra beküldött képeket őriz, hanem cenzúrábellyegzeteket is.

Újság és A Kis Érdekes szerkesztősége 1915. március 1-én hirdeti ki. A pályázatra szánt képek Az Érdekes Újság és A Kis Érdekes szerkesztőségéhez (V., Vilmos császár ut 78. sz.) küldendők be. Az Érdekes Újság és A Kis Érdekes a beérkező pályaműveket, amennyiben azoknak közlését az aktualitás megköveteli, a pályázat lejárta előtt is leközlöbheti, mint Az Érdekes Újság és A Kis Érdekes pályázatán résztvevő pályaműveket, de azért az így leközlött felvételek is résztvesznek a pályázatban s a szokásos tiszteletdíjon felül – amennyiben a jury ezek közül valamelyiknek ítélné oda az egyik díjat – a pályadíjat is megkapják. A pályadíjat nyert felvételek közlési és rendelkezési joga Az Érdekes Újság és A Kis Érdekesé marad. A döntés eredményét Az Érdekes Újság és a Kis Érdekes szerkesztősége 1915. március 1-én hirdeti ki. A pályázatra szánt képek Az Érdekes Újság és A Kis Érdekes szerkesztőségéhez (V., Vilmos császár ut 78. sz.) küldendők be.”³⁵

1914. december 25. péntek. PESTI HÍRLAP 43

ERDEKES ÚJSÁG

A KIS ERDEKES

3000 koronás pályázatot hirdet

a legjobb és a legszenzációsabb harctéri felvételeire.

15 díj.

- 1. díj 1000 korona.
- 2. díj (3 darab) 300 korona.
- 3. díj (11 darab) 100 korona.

A pályaművek beküldésének határideje 1915. február 15.

A pályaművek 10/100 a hivatalos fotográfusoktól megkapottak elöljáró jury fog dönteni és az eredményt Az Érdekes Újság és A Kis Érdekes március 1-én hirdeti ki.

Az Érdekes Újság és A Kis Érdekes első, egész flekkes 3000 korona összdíjazású pályázati felhívása a Pesti Hírlap 1914. december 25-i számában „a legjobb és legszenzációsabb harctéri felvételre”. Bíró Mihály rajza a hirdetésoldalakon

35 Pápai Közlöny, XXIV. évf. 1914. december 25. 52. sz. 4. p., Pápai Lapok, XLI. évf. 1914. december 25. 52. sz. 3. p., Dunántúli Protestáns Lap, 25. évf. 1914. december 27. 52. sz. 434. p., Esztergom és Vidéke, 1915. január 10. XXXVII. évf. 3. sz. 6 p.

3000 korona
a legjobb harctéri felvételért!

»Az Érdekes Újság és »A Kis Érdekes« pályázata a leg-
szelb, legérdekesebb és legszenzációsabb harctéri felvételekre.

»Az Érdekes Újság és »A Kis Érdekes« szerkesztősége pályázatot hirdet a
legjobb, legérdekesebb és legszenzációsabb harctéri felvételekre, és pedig:

I. 1 drb. 1000 koronás első díjat	1000 kor.
II. 3 drb. 300 koronás második díjat	900 kor
III. 11 drb. 100 koronás harmadik díjat	1100 kor
Összesen .	3000 kor

A díjazott csak olyan fényképfelvételek pályázhatnak, melyek a monarchia mostani négy háborújára vonatkoznak, komoly harctéri vagy egyéb, a háborúval kapcsolatos szép jeleneteket ábrázolnak és még sohasem jelentek meg.

A pályázat határideje 1915. február 15-ike.

Az Érdekes Újság és A Kis Érdekes a beérkezett pályaműveket, amennyiben azoknak kizárólag az akadémia megítélésével, a pályázat lejártá előt is lekötözheti, mint Az Érdekes Újság és A Kis Érdekes pályázatán résztvevő pályaműveket, de azért az egy le-
kötözött felvétel is részt vesznek a pályázatban a szokásos tiszteltetésben felül — amennyi-
ben a jury csak körül valószínűleg a fűt oda az egyik díjat — a pályadíjat is megkapják.

A pályadíjat nyert felvételek közlése és rendelkezési joga Az Érdekes Újság és A Kis Érdekesé marad.

Az Érdekes Újság és A Kis Érdekes szerkesztősége fenntartja magának a jogot hogy a beérkezett pályaműveket közül, ha azok nem is nyeremény díjat, külső megállapodás szerinti megvásárlásához magának az érdekesebb felvételek kizárólagos reprodukció jogát, vagy pedig a szokásos tiszteltetés mellett az első közlés jogát, mert is újabb háborúzatunk csakis olyan harctéri felvételek pályázhatnak, melyek még sohasem jelentek meg.

A pályaműveket közzé a hivatalos fényképezés-egységek megbízottjaitól al-
kított jury fog dönteni a döntés eredményét 1915. május 1-én hirdeti ki.

Hisszük és reméljük, hogy pályázatunk újabb szerkesztés lesz azokkal a derék ka-
páncsok, akik a háború kevés pihenő óráiban eddig is kedveléssel követték a felvéte-
leket az egész háború alatt gondagoltatták Az Érdekes Újság és A Kis Érdekes háborús
számaiban. Hisszük és reméljük, hogy pályázatunk olyan felvételekkel fogja gazdagítani a
a nagy világjárvány közepi emlékeztető, amelyek örök időkre tanúságot szolgálnak az állam-
dicsőségéről és a hűség csodás vértanúságáról.

Az Érdekes Újság és A Kis Érdekes
szerkesztősége és kiadóvatala.

*Az Érdekes Újság
és a Kis Érdekes
szerkesztőségének
első, egész oldalas
pályázati felhívása
Az Érdekes Újság
1914. december 26-i
számában*

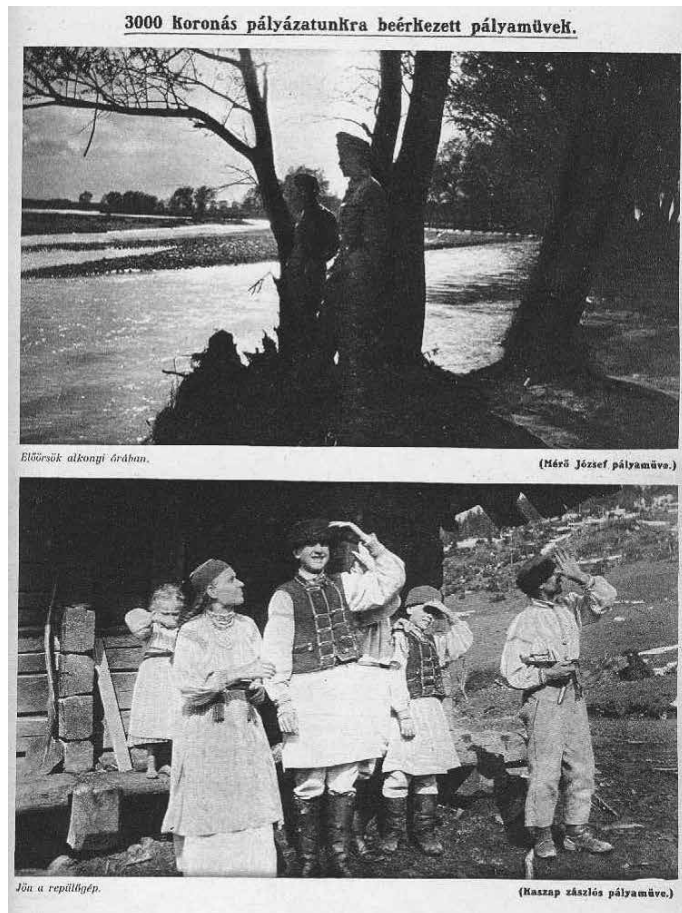
Mint várható volt, rengeteg kép érkezett: az első felhívásra határidőig 1599, a másodikra közel másfélezer, a harmadikra 1879, a negyedikre 1796. A legsike-
rültebbeknek vélt felvételekből a háború folyamán több albumot is összeállítottak a közönség számára.

Tekintsük át a pályázatok időrendjét:

- az első fotópályázat felhívása: 1914. december 25–26.,³⁶ eredményhirdetés: 1915. május 25. (bírálóbizottsági ülés), közzététel Az Érdekes Újság számaiban.³⁷

³⁶ Az Érdekes Újság és A Kis Érdekes első, egész flekkes 3000 korona összdíjazású pályázati felhívása a Pesti Hírlap 1914. december 25-i számában „a legjobb és legszenzációsabb harctéri felvétellek”: Bíró Mihály rajza a hirdetésoldalakon (Pesti Hírlap, 1914. december 25., 43. p.); Az Érdekes Újság és a Kis Érdekes szerkesztőségének első, egész oldalas pályázati felhívása: Az Érdekes Újság 1914. december 26-i számában (II. évf. 52. sz., első borítóbelső)

³⁷ Érdekes Újság, 1915. június 16., 23. sz., 17. p., július 4., 27. sz., oklevelek: 24–25. pp.

*Az Érdekes Újság
1915. június 6-i
száma*

Figyelemfelhívó kis keretes hirdetések Az Érdekes Újság 1915. március 7-i számából

Az első pályázat eredményhirdetése Az Érdekes Újság 1915. június 6-i számában: „Jelentés 3000 koronás pályázatunkról”

Az Érdekes Újság Haborús Albumának előfizetési felhívása Az Érdekes Újság 1915. június 13-i számában

- a második felhívás: 1915. június 27.,³⁸ július 4.,³⁹ a beküldési határidő 1915. szeptember 15. volt, az eredményhirdetést október 15-ére tervezték, ami azonban csak 1915. október 24-én történt meg és jelent meg nyomtatásban.⁴⁰ Rá egy hétre, október 31-én az okleveles képek közlése előtt terjedelmes vezércikk ismertette a második pályázat eredményeit, a nyertes és oklevéllel kitüntetett képeket. Ugyanakkor nem mulasztottak el egy teljes oldalt szentelni az osztrák-magyar hadvezérek „Az Érdekes Újság Haborús Albumáról” írott elismerő leveleinek sem.⁴¹

38 *Érdekes Újság*, 1915. 26. sz., 17–18. pp.

39 *Érdekes Újság*, 1915. 27. sz., 17–18. pp.

40 *Érdekes Újság*, 1915. 43. sz., 17. p.

41 *Érdekes Újság*, 1915. 44. sz., a levelek: 17. p.

A második pályázat eredménye Az Érdekes Újság 1915. október 24-i számában

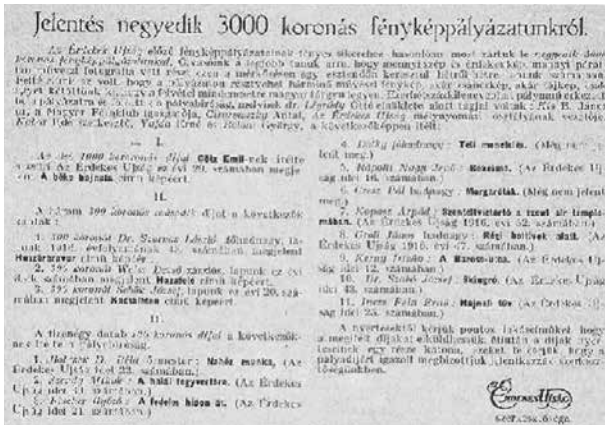
- a harmadik pályázat beküldési határidejét a román betörésre hivatkozva („újabb harcterek nyíltak”) 1916. december 31-ig meghosszabbították. Az eredményhirdetést 1917. február 1-jére ígérték.⁴² Közben rendszeres beszámolók láttak napvilágot a lap hasábjain a pályázatok állásáról.⁴³ A tudósítás végül az 1917. évi 16. számban jelent meg:

42 *Érdekes Újság*, 1916. október 8., 41. sz., 17. p., október 15., 42. sz., 17. p., október 22., 43. sz., 17. p.

43 *Érdekes Újság*, 1916. október 8., 41. sz., október 15., 42. sz., október 22., 43. sz., 17. p.

- a negyedik pályázat eredményét 1917. november 22-én ismertette a lap.⁴⁴ Érdekesség, hogy már 1916 őszétől közzölték az erre a pályázatra beérkezett képeket, párhuzamosan a harmadikkal.

A negyedik pályázat eredménye Az Érdekes Újság 1917. november 22-i számában

- az utolsó, ötödik felhívást Az Érdekes Újság 1917 szeptemberi számaiban tették közzé.⁴⁵ Menet közbeni havi díjazás és jelentés váltotta fel az eddigi összegyűjtött pályázati anyag zárás utáni elbírálását.⁴⁶ – „*A legaktuálisabb eseményekről leggyorsabban beküldött fényképekre*” minden hónapban 100-100 korona a díj a két legjobb képért és 600 koronát szántak a már jutalmazottak közül az év legjobb felvételének bizonyulónak.⁴⁷

Az ötödik pályázat meghirdetése és jelentés a futó pályázatokról: Az Érdekes Újság 1917. szeptember 2-i számában

⁴⁴ *Érdekes Újság*, 1917. 47. sz., 21. p.

⁴⁵ *Érdekes Újság*, 1917. szeptember 2., 35. sz., 17. p., szeptember 9., 36. sz., 17. p.

⁴⁶ *Érdekes Újság*, 1917. október 15., 42. sz., 17. p., november 15., 46. sz., 17. p., november 22., 47. sz., 21. p.

⁴⁷ *Érdekes Újság*, 1918. augusztus 22., 33. sz. 5. p.

Jelentés a pályázatokról: Az Érdekes Újság 1918. augusztus 22-i számából és figyelemfelbűvő címlap: „A mi pályázataink. Pályadíjak összege 11.000 Korona”

Úgy tűnik, hogy az első pályázatok meghirdetésekor a karácsonyi és húsvéti/pünkösti terminust szerették volna bevezetni, amikor egyébként is hagyomány volt a lapok előfizetőit elegánsabb, szebb mellékletekkel megajándékozni, de már 1915-ben elcsúsztak a bírálattal és az eredményhirdetéssel. Egyszersmind a rengeteg beérkező kép és a lap kedvező fogadtatása szinte kínálta az ötletet, hogy önálló kiadvánnyként is piacra dobják a válogatást:

„Aki járattja a Pesti Hírlapot, de az is, aki negyedévi előfizetési díjat küld be, a karácsony előtti bétén, ajándékol kapja a Pesti Hírlap 1916-ik évi nagy képes naptárát. A Pesti Hírlap előfizetési ára egy hóra 2 K 80 f., negyedévre (dec.-febr.) 8 kor. A Pesti Hírlap és a Divatszalon együtt negyedévre 10 K 50 fill. A Pesti Hírlap és Érdekes Újság c. nagy képes betilap együtt negyedévre 11 K 50 fill. A Pesti Hírlap és a Képes Újság együtt negyedévre 10 K 50 fill. A nevezett négy lap együtt negyedévre 16 K 50 fill. A Pesti Hírlap előfizetési ára az Érdekes Újság Háborús Albumával egy hóra (egy sorozat) 4 K 80 fill, negyedévre (három sorozat) 14 korona. Az előfizetési összegeket legcélszerűbb postautalványon küldeni meg a Pesti Hírlap kiadóbívtalának (Budapest V., Vilmos császár-ut 78.)”⁴⁸

Közben rengeteg más pályázatot is bejelentettek, folyamatosan fenntartva a közönség érdeklődését és előfizetési kedvét, hiszen mindenki megveszi azt a lapot, amelyben megjelenik a képe, a családja, rokona, ismerőse. Az egyik leg-sikeresebb az „A jövő kertje” c., „A legszebb gyermekek pályázata”.⁴⁹

48 *Pápai Közlöny*, XXV. évf. 1915. november 28. 48. sz. 4. p.; *Pápai Lapok*, XLII. évf. 1915. november 28. 49. sz. 3. p.

49 *Érdekes Újság*, 1915. 43. sz.

Az első albumok variációi: „Az Érdekes Újság Háborús Albuma”

Az előfizetési felhívásokból 1916 végéig tetten érhető az a szándék, hogy havonta hozzanak ki egy-egy albumot.

A legismertebb a 10 darab szürke papírtokban – füzetben – közreadott, egyenként 12-12 képet tartalmazó sorozat. Ennek első mappáival egyidőben már képkereteket is kínáltak 1915 karácsonyára: *„Megjelent Az Érdekes Újság Háborús Albuma második sorozata. 12 mélynyomású művészi háborús kép. Ára díszes fedőtokban szállítással együtt 2 korona. Utánvétellel 65 fillérrel drágább. Díszes keret, melyben a képet néhány rugó át- és visszafordításával bármikor ki lehet cserélni, 3.50 korona. Aranykeret 4 korona. 1 vagy 2 kerethez való láda csomagolással 80 fillér, a láda szállítási díja 72 fillér.”*⁵⁰ Tehát nemcsak abban gondolkodott a kiadó, hogy a sorozatokat megvásárolják, időnként egyfajta fényképalbumként nézegetik, hanem a lakásdíszként történő hasznosítás, akár időnkénti cserélgetés ötlete is felmerült bennük, s ennek érdekében jó üzletemberként azonnal a megfelelő kereteket is eladásra ajánlották. Itt is láthatjuk: szép karácsonyi ajándék gyanánt kínálják a portékát, mint az szokás a szerkesztőségeknél és a kiadóhivataloknál.

Előfizetési és díszkeret-megrendelési felhívás „Az Érdekes Újság Háborús Albuma” IV. füzetéből, tartalomjegyzék a VIII. füzetből

A másik, teljes sorozat a keménytáblás, dekoratív könyv-változat, amelyet 1916-ban dobtak piacra – ekkorra már teljes lett, megjelent a 10 mappás sorozat is. Az albumok összeállítói az első három kiírás képeiből válogattak: noha 1916 karácsonyáig csupán az első két pályázat eredményhirdetése történt meg, az év végére a harmadik anyagát is beküldték már (közben folyamatosan érkezett a negyediké is), a kiadó rendelkezésére állt az első három gyakorlatilag lezárt pályázat; tehát ezekből szemezgettek.

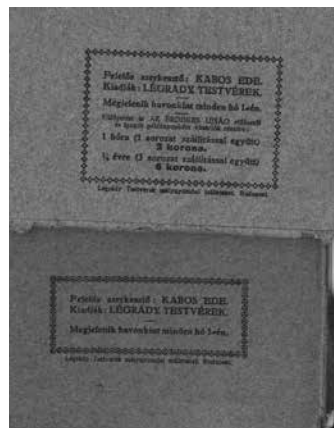
„Az Érdekes Újságra felbívjuk olvasóink figyelmét. A nagy világháborúból talán a világ egyetlen képes lapjának sincsen annyi érdekes, szép és szenzációs fény képfelvétele, mint az Érdekes Újságnak. Az Érdekes Újság 3.000 koronás harctéri pályázata ez újság felé terelte nemcsak a hivatalos fényképészek, hanem a fotografáló katonák egész seregét s ezért a május végén eldöntött harctéri pályázatra ezerhatszáz elsőrangú felvétel érkezett be hozzá. Ebből a páratlanul gazdag anyagból készít most az Érdekes Újság olvasói részére egy új kedvezményt: Az Érdekes Újság háborús albuma című tizenkettes sorozatokban megjelenő történelmi gyűjteményt. A sok jóból a legjobbat kiválasztva, a legművészibb mélynyomással reprodukálva, egyenesen keretbe állítható nagy formátumban, 29×36 cm. nagyságban, a legfinomabb kartonra nyomva, 12–12 nagy képet egy-egy díszes és mutatós tokba foglalva. Az album ára igazán szenzációsan kedvezményes, mert a 12 képből álló sorozatokat fedőtokkal együtt 1.50 koronáért fogja nyújtani az Érdekes Újság szállítási költséggel és csomagolással együtt. Az Érdekes Újság rendkívül gazdag tartalmával igen részolgált a közönség rokonszenvére és csak nagy elterjedtsége mellett nyújthat ily mesés olcsó képsorozatot is bálás olvasóinak. Az Érdekes Újság ára negyed évre 2.80 kor. Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, Vilmos császár ut 78. Megjelenik betenként; egyes szám ára 24 fillér.”⁵¹

1915 decemberéig megjelent az első négy füzet (szürke papírmappákban), mint láttuk, a képkereteket is hirdették már karácsonyra. A gyakori és rendszeres periodicitás – havi megjelenés minden hó elsején – szerepelt a kiadó terveiben és előfizetési ajánlatában. Ezt az elgondolást tükrözi a 4. füzet kísérőlapja, az alábbi szöveggel:

*„Az Érdekes Újság Háborús Albuma
12 mélynyomású művészi kép.
Ára díszes tokkal együtt 3.- korona.
Megjelenik minden hó 1-én.”*

Az 5. füzet már olcsóbb megjelenést ígér:

1916 folyamán kiadták a teljes, 10 mappás szürke füzetes sorozatot, ezzel szinte egyidőben a kemény táblás, 2 kötetes kiadói változatot is, mind a 120 lappal. A 9. és 10. füzet tartalomjegyzékének előfejlében már hirdetik, hogy *„Az Érdekes Újság Háborús Albuma 10 füzetéhez*

51 Dunántúli Protestáns Lap, 1915. július 4. (26. évf. 27. sz.) 217. p.

művészi kivitelű diszes gyűjtőmappák készülnek.” Ez feltehetőleg a kék, mind álló, mind fekvő formátumban ismert mappa, „Az Érdekes Ujság Háborus Albuma”.

A képekből a 3. pályázatig találunk felvételeket, a 4. pályázatra érkezettekől már nem kerültek bele, csak az 1916-os újságszámokban megjelent képeket találjuk meg benne. Az 50 éves jubileumi album erről így ír: „1916-ban a Háborus Album mélynyomású munkálatai foglalkoztatták az üzemet és ugyanezen évben készült a Koronázási Album is.”⁵²

A pályázatok kiírása, témaválasztása a háború nehezebb éveiben módosult ugyan, de Az Érdekes Ujság kitartott az összeomlások idején is. Vélhetőleg a papírhíány is kevésbé sújtotta a céget: ugyan még a háború alatt, mind mindenki más, rákényszerültek a terjedelemsökkentés és/vagy áremelés kérdésének felvetésére, de 1919-ben még jelentős papírkészleteket vesztek a nyomda kirablásakor.

Terjedelemsökkentés vagy áremelés? – A papírdrágulás, a munkaerő- és nyersanyaghiány okozta nehézségeket, a lapterjedelem és a minőség csökkentése vagy megtartása dilemmáját ismerteti a folyó pályázatokról való beszámolóban a szerkesztőség, részletesen bemutatva a lapot kísérő kiadványokat és akciókat is: 1917. augusztus 26.

A háborús évek, majd az összeomlás sok, korábban erős cég megsemmisüléséhez vezetett, de azt látjuk, hogy a Légrády-vállalkozás elég tőkeerősnek és stabilnak bizonyult, hogy túlélje ezt az időszakot is és átmeneti nehézségek után folytassa virágzó tevékenységét.

„Az antant missziók a Belváros kávéházaiból kiköltözködtek a budai várpalotába. A Társaság és Érdekes Újság, továbbá a színházi újságok a mai naptól kezdve újból megjelennek. A színházak és kabarék egy része már megnyílt.”⁵³ – így kommentálta a vidéki napilap a Tanácsköztársaság utáni konszolidációs időszak beköszöntét. Az 1919. május 14-én utoljára megjelent Pesti Hírlap is újraindult szeptember végén.

Lassan visszatért az élet, ha nem is a régi kerékvágásba, de a megszokott, békés, „normális” mederbe. Az Érdekes Újság Háborús Albumának képei, albumai a családi könyvtárak mélyére kerültek, mint egy nehéz és véres korszak lenyomatai, relikviái. Úgy tűnt, hogy csupán az utókor okulására szolgálnak majd, mint a nagy idők emlékei.

A Világháború Képes Albuma

1927 végén, a háború befejezésének 10. évfordulójára készülve a Hadimúzeum Egyesület nagyívű kezdeményezéseinek egyikeként hirdették meg az „A Világháború Képes Albuma” c. kiadványt és jótékonysági akciót. A pontos datálást kissé bizonytalanná teszi, hogy az egyik ismert szórólap 1928-as dátumot visel és 1928-as a rajta szereplő belügyminisztériumi engedélyszám is, viszont a fejlécben még alelnökként, gyászkeret nélkül szerepel Szendrey János, aki 1927. november 25-én halt meg⁵⁴ – vélhetőleg addigra már kinyomták a lapot. Az Érdekes Újság Háborús Albuma – kissé átnevezve, de még a régi jó márkanévvel felismerhetően idézve –, karitatív célokat szolgálva visszatért a köztudatba és a piacra.

A felhívás szlogenje: „Csak egy virágsszálat bősi halottaink külföldi sírjára!” nagyon sok családot érintett: egy évtizeddel a világhégés után még mindig nagyon számosan gyásztáltak idegenben nyugvó rokonaikat, ismerőseiket. A mutatóvány-számként elküldött egy példány ára 1 pengő volt, megfizethető és könnyebben nélkülözhető összeg még a válság éveiben is.

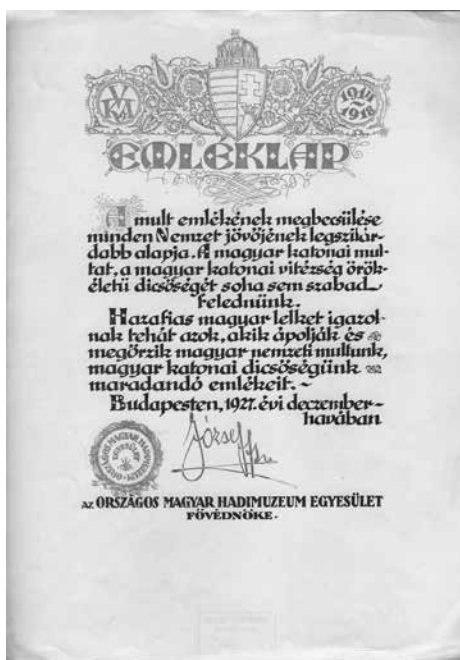
53 Nyírvidék, 40. évf. 1919. augusztus 31. 192. sz. 2. p.

54 „Az Országos Magyar Hadimúzeum Egyesület igazgatósága 1927. december 7-én gyászülést tartott emléke előtt tisztelegve, és határozatban mondák ki, hogy a társulat tudományos pályadíját Dr. Szendrey János után fogják elnevezni.” – In: Hadimúzeumi Lapok, 1927. 5–8. szám 3. o. – a felhívást közli: Babucsné Tóth: i. m. 52. p. – A HTM Plakát- és Aprónyomtatványtárában őrzött dokumentumok felkutatásáért és közléséért köszönettel tartozom Tóth Orsolyának, nemkülönben korábbi, a Hadimúzeum Egyesülettel foglalkozó publikációja eredményeiért: Babucsné Tóth Orsolya: Az Országos Magyar Hadimúzeum Egyesület. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 6. Szerk. Hausner Gábor. Budapest, 2003. 43–78., 68–69. pp. a felhívásról és a kiadványról, 70. p. az előfizetési felhívás képe, 71. p. az emléklap képe, 125. jegyzet 69. p.

A fennmaradt sokszorosított emléklapon, amely a Világháború Képes Albumára adakozók számára készült, az Országos Magyar Hadimúzeum Egyesület fővédnöke, József főherceg aláírásával és fejlécén „VKA – 1914-1918” felirat szerepel, a dátum 1927. decembere,⁵⁵ egy másik változatának árnyékolt alnyomatán ez alatt 1928. december látszik:⁵⁶

55. Lelőhelye: HTM Plakát- és Aprónyomtatványtár, leltári szám: 99.629.1/Nyt.

57 *História. Hadimúzeumi Lapok.* Budapest 1928. 1. sz. (március), 2. sz. (április), 3. sz. (május), 4. sz. (június), hátsó belső borító

Emléklap a Világháború Képes Albumára adakozók számára, az Országos Magyar Hadimúzeum Egyesület fővédnöke, József főherceg aláírásával, 1927. december és 1928-as alnyomattal

távol maradni. Talán az igazoló eljárások, illetve a tisztázás elmaradása miatt a Hadimúzeum Egyesület 1929-ben kimondta, hogy egy évre szünetelteti tevékenységét, de gyakorlatilag az 1935-ös feloszlatásig már nem tevékenykedett.⁵⁸

A világháború pályadíjat nyert képei". Előfizetési felhívás a História és a Hadimúzeumi Lapok 1928. első félévi számainak hátsó belső borítóján

58 Babucsné Tóth: i. m. 74. p.

Ezen kívül csupán a Pápai Hírlap 1928. február 25-i számában bukkantunk az akció nyomára, amely szinte szó szerint ezt a felhívást írja át tudósítássá, hamarabb közzétéve, mint a Hadimúzeumi Lapok:

„A világháború pályadíjat nyert képei. A magyar katonai erények fenntartása és ápolása céljából az Országos Magyar Hadimúzeum Egyesület a nagy háború pályadíjat nyert legjobb felvételeiből diszes album-dobozba helyezve képsorozatot állított össze és megbízottai útján a terjesztést a vármegyénk területén is megkezdette. Aki e képeket átnézi, annak lelki szemei előtt elvonulnak önmaguknak vagy hozzátartozóinak a Hazáért hozott rendkívüli áldozatai és mindenkor büszkén mutathat rá a megörökítő gyönyörű felvételekre. A művészi kivitelű album-doboz minden lakás és könyvtár díszéül szolgál, az abban elhelyezett képek falidíszül egyenként is kiemelhetők. A világháborúban résztvetteknek ezen művet különösen is érdekessé teszi a József kir. herceg Őfensége aláírásával ellátott és az album tulajdonosának nevére szóló emléklap. Kíváncsinos, hogy ezen képek minél szélesebb körben találjanak otthonra, meri így hirdethetik a magyar nemzet örökéletű, fényes dicsőségét.”⁵⁹

Érdekes, hogy korábban a különböző pápai lapok Az Érdekes Ujság szárnybontogatását és világháborús akcióit is kiemelt figyelemmel követték...

Viszont egy soproni nyomdában készült két másik előfizetési felhívás, amiről tudunk: az egyiken 1928. szeptemberi dátum áll,⁶⁰ a másik datálatlan, ezek viszont albumonként csak 10-10 képet ajánlanak, 5 pengőért egy albumot:

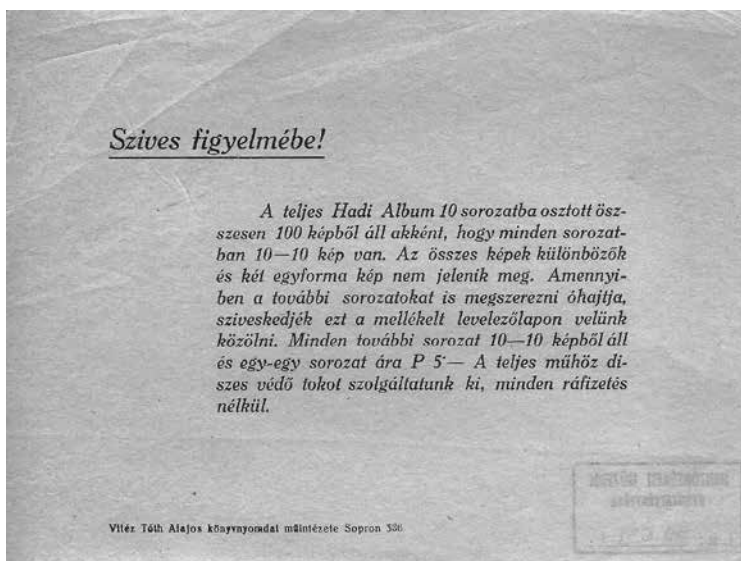
Az 1928 szeptemberére keltezett előfizetés-gyűjtő levél:

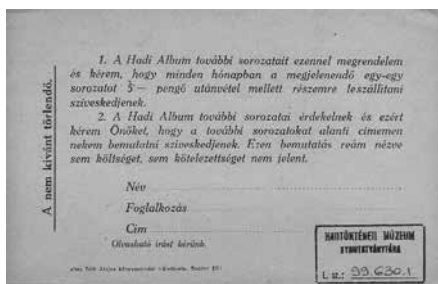
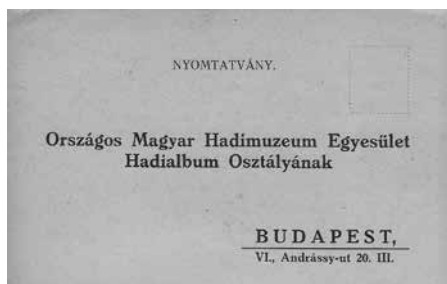
59 *Pápai Hírlap*, 1928. február 25. 4. p., digitális változata elérhető: http://library.hungaricana.hu/hu/view/PapaiHirlapM_1928/?pg=51&layout=s

60 HTM Plakát- és Aprónyomtatványtár, lt. sz. 82.20.1/Nyt.

A szórólap a Hadi Album megjelenéséről.⁶¹

Ugyanitt, vitéz Tóth Alajos⁶² soproni könyvnyomdai műintézetében nyomták az „Országos Magyar Hadimúzeum Egyesület Hadialbum Osztályának” visszaküldendő megrendelőlapot is, ez is datálatlan.⁶³

A megrendelőlap elő- és hátlapja

De milyen is a valóban terjesztett album?

„A Világháború Képes Albuma” az eredeti 120 lapot tartalmazza, dekoratív új tokban (a leggyakoribb a bordó, de van piros, barna, kék, szürke doboz is). Érdekesség, hogy az 1. füzet németül is megjelent.

61 HTM Plakát- és Aprónyomtatványtár, lt. sz. 99.631.1/Nyt.

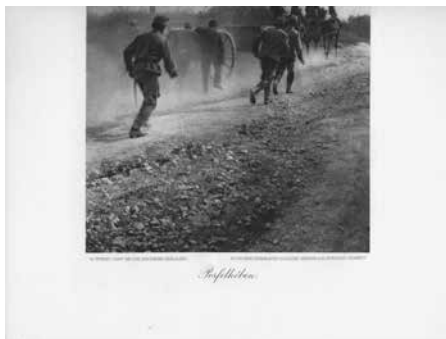
62 Soproni tanár, a háborúban a 18. gyalogezred főhadnagya. – Vitézek albuma. Budapest, 1939. 375. p.

63 HTM Plakát- és Aprónyomtatványtár, lt. sz. 99.630.1/Nyt.

Ugyanaz a felvétel (I. füzet 11. kép) Az Érdekes Újság Háborús Albumából és a Világháború Képes Albumának német füzetéből

Az új variáció ugyanabban a sorrendben ugyanazokat a képeket tartalmazza, mint „Az Érdekes Újság Háborús Albuma”, de mindegyiken szerepel középben a felülnyomat: „Az Országos Magyar Hadimúzeum Egyesület kizárólagos terjesztése”. Alul középben a „Légrády Testvérek kiadása Budapest”. A felülnyomás időnként nem pontosan illeszkedik:

Az alapján, hogy sok lapon kivakarták a korábbi, az eredeti harctéri pályázatot megnevező („Az Érdekes Újság harctéri képei”) 1915–16-os bal alsó kiscímet és felülnyomták „Légrády Testvérek Budapest” felirattal, arra lehet következtetni, hogy a nyomdában bőven maradtak kinyomott lapok az eredeti sorozatból (talán a klisék is) és ezek „újrahasznosítását” kezdte meg a kiadó, eltüntetve a korábbi sorozatcímet, a cég kiadványaként feltüntetve a lapokat. A jótékony célú, de nem haszon nélküli gyűjtés gondolatával a Hadimúzeum Egyesület, a Hadimúzeum korábbi támogatójaként találhatta meg Légrádyt. Ekkor változhattak át a kivakart, felülnyomott lapok „Az Országos Magyar Hadimúzeum Egyesület kizárólagos terjesztésé”-vé. Így jöhettek létre „korcs” variációk is, amelyek kissé vegyesen tartalmazzák az összes címet.

Egy különleges albumvariációt hagytam az áttekintés végére: „*Háborús Album*” – a borítócím azonos azzal, ami a Légrády-kiadó vállalatnál volt az eredeti mű munkacíme. Az aranyzöld album megmaradt lapjai, egy kivételével az Érdekes Újság Háborús Albumából valók. Az ebben az albumban fennmaradt lapok között egyetlen kisebb méretű, a Világháború Képes Albumából származó lap található, hátán az akció bélyegzőjével: „*Csak egy virágszálat hősi halottaink külföldi sírjára*”. Nem ismerjük egykorú tulajdonosát, így nem tudjuk, hogyan állt össze ez a szinte valamennyi változatot valamilyen módon egyesítő műtárgy.⁶⁴

Magántulajdonban sok szürke füzetes és csonka sorozat maradt fenn, füzetborító nélküli, szórvány lapok, de szép és ép mappák is. Megdöbbenő látni, hogy a centenárium kapcsán egy-egy település saját múltjának kutatása közben hogyan fedezi fel és hasznosítja önálló kiállításban az elődöktől rájuk maradt „egyedi” képsorozatot. Sajnos, sokszor helytelen megnevezéssel, felirattal. S pregnánsan érzékelhető, hogy a centenárium milyen egyedi műkincs-árra veri fel e lapok árát.

64 Magántulajdonban. Ezúton is köszönöm, hogy megtekinthettem és közölhetjük a képeket.

Intézményünkbe természetesen sokszor, sokféle formában és mennyiségben kerültek be a műlapok: volt, amikor műanyag szatyorban, összekeveredve hajdanvolt kollégánk gunyoros kísérő-kommentárjával: „*ezek a legegységibb, sokszorosított sorozatképek a Nagy Háborúról*”, de többször kellett bizonygatnunk azt is, hogy bármilyen kiábrándító is, ezek bizony nem úgy egyedi felvételek, ahogy az illető gondolja, nem valamely hadviselt rokon képei – hanem nyomdában készültek. S előfordul az is, hogy teljesen egyedi vagy eddig ismeretlen variációkat van alkalmunk megtekinteni. Az évforduló számunkra is alkalmat ad, hogy rendezzük, rendszerezzük ezt a sokak körében népszerű anyagcsoportot.

Függelék:⁶⁵

BÁLINT ALADÁR: HÁBORÚS FOTOGRÁFIÁK
AZ ÉRDEKES ÚJSÁG HÁBORÚS ALBUMA

I. II. III. füzet.

Ha a világháború nyomán nem burjánzik fel oly mérték nélkül a csataképfestés mint a régebbi háborúk nyomán, (amit remélünk is) annak sok más okon felül nem utolsó sorban bizonyára a fényképezés mai fejlettsége és elterjedtsége az oka.

⁶⁵ Bálint Aladár: Háborús fotográfiai. Az Érdekes Újság Háborús Albuma. In: *Nyugat*, 1916. január 16. (9. évf. 2. sz.) 121. p.

A harctérre vitt kodak a világháborúnak úgyszólván minden szemlélfelhető mozzanatát feljegyzi. A fejedelmek frontlátogatásától kezdve repülőgépharcon, városégésen, hullamezőkön, hídveréseken keresztül a légénység tisztálkodásáig minden adatot a közönség elé tárnak a képes újságok fényképgarmadája.

A háború látható részéről eléggé pontos információt ad a fotográfia, a háború színe, lendülete, romantikája, a régi csataképek motívumforrása jórésztben kiapadt, elkallódott a mostani világmérkőzésben. A képzőművészet, amelynek merőben más (és több) a feladata, mint akár e háború jelenségeinek pusztá realizálása, akár a kiesztelt mozzanatok lírikus aláhúzása, kiélezése, jóformán talajvesztetten áll a most folyó eseményekkel szemben.

A harctéri fotográfia versenyen felül uralkodik. Bár hétről-hétre egész lavi-na ömlik felénk, mégis többet mondanak, közelebb hoznak bennünket a nagy dráma színteréhez, mint a nyomtatott írás, vers, riport, miegymás. Nem unjuk, nem sokalljuk annyira, mint amennyire sokaságuknál fogva várni lehetne. A háború levegője csap ki belőlük és ez a levegő a folyton megismétlődő sztereotip események és azok külsőségei között is mindnyájunkat érdeklő véresen izgalmas valami.

Azonfelül e fényképek ott születtek, onnan jöttek, ahol most országok sorsát döntik el. Történelmi dokumentumok.

Természetesen tömérdek a selejtes és haszontalan fotográfia, ami a dilettáns és (ami még rosszabb) érzéktelen fotográfusok nagy számát tekintve nem csoda.

Azoknak az ízlésén múlik aztán a széles körben ismertté váló háborús fényképek mineműsége, akik azokat kiválasztják és illusztrált folyóirataikban publikálják.

Az „Érdekes Újság” tizenkettes sorozatokban kiadja azokat a háborús fotográfiákat, amelyeket méltóknak talál arra, hogy az egyszeri megjelenésen felül is emlékei maradjanak a világháborúnak. E fényképek többszörösen megrostált darabok, a kitűnő illusztrációnál fogva méltán népszerű hetilap kiválasztott legjobb háborús fotográfiái.

A legtöbb fényképben valósággal komprimálva van a háború ezernyi részleté elaprózott képe. Kiválogatásuk félre nem érthető módon oly tendenciával történt, hogy lehetőleg artistikus felvételek kerüljenek a sorozatba. Természetesen a tájkép az uralkodó elem. Elestt katona fekvő teteme, régi kőhídon átvonuló katonák, levegőben úszó repülőgép és a háborús jelenségek más változatai töltik be az adott keretet. Egyszerűen és ízlésesen. A képek a bennük megnyilatkozó keresetlen artistikumon felül technikailag is kifogástalanok. Ez nemcsak a fotográfálás, hanem reprodukálás mesterségbeli részére is vonatkozik.

Nálunk ahol sub titulo „műlap” annyi szélhámosság történik, külön dicséret illeti ezt a vállalkozást, amely eredeti zenélő-házi Munkácsy, mélynyomású heliogravűr-piszok helyett pusztán fotográfiát ígér és ad. Azt azonban elsőrangút és szokatlanul olcsó áron.

“THE NICEST, THE MOST PERFECT AND THE SMARTEST MAGAZINE IS *ÉRDEKES ÚJSÁG*” –
THE WAR ALBUM OF ÉRDEKES ÚJSÁG AND THE PICTURE BOOK OF THE GREAT WAR

At the outbreak of the Great War the readers of illustrated newspapers, which appeared in big numbers and with high print runs, not only craved the news but also expected to have the opportunity to get a rich visual insight into the extraordinary events. The editors of papers and magazines did not leave the task of recording the special and ordinary moments of the war exclusively to professional photographers, but also encouraged soldiers going to the front and inclined to photography, as well as amateurs staying in the hinterland, to do so. As a result of the willingness of the people of the time to document wartime events, several photos had been taken. Some of these evoke the events of the war in set scenes, from elated, patriotic and idyllic viewpoints. But as the war turned out to be lengthy, the cheerful and moving pictures were gradually replaced by photographs portraying real life in the frontline, death and suffering. A well-known example of this phenomenon, *The War Album of Érdekes Újság*, is familiar to many people today.

The popular newspaper *Érdekes Újság* (‘Interesting Weekly’), published by the Légrády Brothers, announced five photo competitions from Christmas 1914 to September 1917, searching for the most beautiful, most interesting and most sensational front scenes. Many of the submitted pictures, approved by censorship, were published regularly in the weekly, and some albums were also compiled for the public during the war. One of the series contains ten grey paper folders, each folder holding twelve pictures. When the first folders were published at Christmas 1915, picture frames were already available. The other complete series, a hardcover decorative book-version, was published in 1916 – by that time the ten-folder series was also complete. When preparing for the tenth anniversary in the autumn of 1927, the publication *A Világháború Képes Albuma (The Picture Book of the Great War)* was announced. The album, presumably published in 1928, contains the same pictures in the same order as in the first edition, but each picture bears the overprint ‘Exclusively Distributed by the Hungarian National Military Museum Association.’

Several families and public collections preserve these series of diverse themes or some pages in better or worse condition. The publication aims at introducing these photograph series, which experts also see as important historical sources, in detail, giving account of the quantity, quality and dates of the various editions.

„DAS SCHÖNSTE, PERFEKTESTE UND FLINKESTE BILDERBLATT IST DAS INTERESSANTE BLATT.”
 DAS KRIEGSALBUM DES INTERESSANTEN BLATTES UND DAS BILDERALBUM DES WELTKRIEGES

Als der Weltkrieg ausbrach, verlangte das Publikum der zahlreichen und in großer Auflagenzahl erscheinenden illustrierten Zeitungen nicht nur nach Nachrichten, sondern erwartete auch die Möglichkeit, durch reiches Bildmaterial Einblick in die Ereignisse zu gewinnen. Die Zeitungs- und Zeitschriftenredakteure betrauten nicht nur die professionellen Photographen mit der Verewigung von alltäglichen und herausragenden Augenblicken der Kriegsführung, sondern ermutigten hierzu auch die Frontsoldaten und die Amateure im Hinterland. Dank der Bereitschaft der Zeitgenossen zur Dokumentation hinterließen sie uns zahllose Photographien, von denen ein Teil gestellt ist, und die

Ereignisse des Weltenbrandes aus gehobenem, patriotischem und idyllischem Aspekt darstellt. Mit der Zeit aber, als sich der Krieg immer mehr in die Länge zog, wurden die fröhlichen und rührenden Bilder von Aufnahmen abgelöst, die das tatsächliche Leben an der Front, die Vergänglichkeit und das Leiden veranschaulichten. Einer der gemeinkundigsten Beispiele hierfür, „Érdekes Újság Háborús Albuma“ (*Das Kriegsalbum des Interessanten Blattes*), dürfte für viele auch heute noch bekannt klingen.

Das populäre Interessante Blatt, herausgegeben von den Brüdern Légrády, hielt zwischen Weihnachten 1914 und September 1917 fünf Preissauschreiben für die besten, interessantesten, sensationellsten Aufnahmen vom Kriegsschauplatz ab. Die von der Zensur genehmigten Bilder wurden fortlaufend im Wochenblatt veröffentlicht, und dem Publikum während des Krieges mehrmals in Alben zusammengestellt. Eines davon sind die zehn Serien in grauen Papiermappen mit jeweils 12 Bildern, zu denen schon am Anfang, zu Weihnachten 1915 auch Bilderrahmen zum Kauf angeboten wurden. Die andere komplette Serie ist die gebundene, dekorative Buch-Version, die 1916 erschien - zu dieser Zeit wurde auch die Reihe mit den 10 Mappen vollständig. Im Herbst 1927, zum zehnjährigen Jubiläum wurde „A Világháború Képes Albuma“ (*Das Bilderalbum des Weltkrieges*) angekündigt, und erschien wahrscheinlich 1928. Sie enthält die gleichen Bilder in der gleichen Reihenfolge wie die erste Ausgabe, allerdings mit dem Aufdruck: „Az Országos Magyar Hadimúzeum Egyesület kizárólagos terjesztése“ (*Alleiniger Vertrieb durch den Ungarischen Kriegsmuseumsverein*).

Auch heute noch werden diese Serien mit abwechslungsreicher Thematik, oder einige ihrer Blätter in mehr oder weniger gutem Zustand von Familien und öffentlichen Sammlungen aufbewahrt. Nun haben wir uns vorgenommen, die - auch von Fachleuten als wichtige Quelle eingestuft - vervielfältigten Photoserien, sowie Menge, Qualität und Zeitpunkt ihrer Veröffentlichungen zu untersuchen.

Tóth Orsolya

AZ ORSZÁGOS HADSEGÉLYEZŐ BIZOTTSÁG¹

„A Hadsegélyező Hivatal céljainak előmozdítására és kiegészítésére a mai napon megalakult a hadsegélyező bizottság” – így szolt gróf Tisza István² miniszterelnök táviratának rövid szövege, amelyet 1914. szeptember 6-án este küldött Zita főhercegasszonynak és Jenő főhercegnek,³ az említett jótékonyági szervezet két védnökének.⁴

A Bizottság megalakulásának részleteiről, az első napokban végzett munkáról a napilapok rendszeresen hírt adtak, így a kezdeti időszak eseményei kellően ismertek.

A sürgöny elküldésének napján, vasárnap délelőtt 11 órára gróf Tisza István miniszterelnök a miniszterelnökségi palotába kérette a magyar közélet számos képviselőjét, hogy közösen megvitassák, a politikai elit milyen formában tudja segíteni a néhány héttel korábban megalakított Hadsegélyező Hivatalt⁵ feladatának ellátásában, a társadalom támogatásának irányításában.

1 Tanulmányom a HM HIM Hadtörténeti Múzeum és a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum közösen 2015. október 6–7-én megrendezett, „Háborús hétköznapiak” című konferenciáján elhangzott előadásom kibővített változata. Kutatásomhoz nyújtott segítségüket köszönöm Szoleczky Emesének, Kreutzer Andreának, Havasné Berek Tündének, Závodi Szilviának, Sallay Gergelynek, Forgács Mártonnak, Ihász Istvánnak (Magyar Nemzeti Múzeum) és a Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltár munkatársainak.

2 Tisza István gróf (1861–1918) nagybirtokos, politikus, miniszterelnök (1903–1905, 1913–1917); belügyminiszter (1913–1905) (*Bölköny József*: Magyarország kormányai 1848–1992. Budapest, 1992. 405. p.)

3 Jenő főherceg (1863–1954) osztrák főherceg, osztrák–magyar tábornok. Károly Ferdinánd főherceg fia, Károly István főherceg öccse. (Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk. Szijj Jolán. Budapest, 2000. 316. p. (A továbbiakban: Lexikon))

4 *Pesti Hírlap*, 1914. szeptember 7. 5. p.

5 1914. augusztus 14-én a hadügyminiszter, a magyar honvédelmi miniszter és az osztrák honvédelmi miniszter az egész fegyveres erőre kiterjedő önkéntes hadsegélyezés központi hatóságaként egy-egy hadsegélyező hivatalt hívott életre. A feladatokat területileg megosztó bécsi és budapesti szervezetek tevékenységi köre kiterjedt az önkéntes segélynyújtás minden területére, kivéve a beteg- és sebesültápolást, valamint a behívott katonák családtagjainak segélyezését.

A M. kir. Honvédelmi Minisztérium fennhatósága alatt a Hadsegélyező Hivatal működésének négy éve alatt pénzügyi alapot kívánt teremteni a háborúban elesett hősök özvegyeinek és árváinak a háború utáni támogatására; gyűjtések megszervezésével és lebonyolításával gondoskodott a frontokon harcoló katonákról, valamint vállalta, hogy hadsegélyezési ügyekben útbaigazítással szolgál a tájékozatlanoknak. (*Babuscáné Tóth Orsolya*: A M. kir. Honvédelmi Minisztérium Hadsegélyező Hivatala In: *Történeti Múzeológia Szemle* 10. Budapest, 2010. 147–168. pp.)

A megbeszélésen részt vett a főrendiház elnöke, megjelentek a képviselőház alelnökei, a kormány miniszterei, országgyűlési képviselők, a római katolikus egyház vezetői, főispánok, miniszteri tanácsosok, pénzintézetek vezetői.

A meghívottak között volt Kirchner Hermann⁶ altábornagy, a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium Hadsegélyező Hivatal vezetője, aki – feltételezhetően – maga kezdeményezte ezt a megbeszélést, hiszen a Hivatalra rótt, hatalmas és felelősségteljes feladatot a magyar társadalom befolyásos személyeinek támogatása nélkül nem lehetett véghezvinni.

Az értekezleten a miniszterelnök ismertette azokat a feladatokat, amelyek a Hadsegélyező Hivatal támogatásával kapcsolatban a társadalomra, ezáltal a jelenlévőkre vártak. Ugyan a sebesültek kezelése és gondozása a Vöröskereszt feladatainak sorába tartozott, de a résztvevők úgy gondolták, e területen is segíthetik az újabb karitatív elképzeléseket.

A sokféle feladat eredményes ellátása érdekében a jelenlévők albizottságok felállításáról döntöttek, a vezetőséget és a tagságot rögtön meg is választották.

A hadsereg számára szükséges és társadalmi úton előállítható ruhaneműek biztosítására és az ezzel kapcsolatos foglalkoztatásra alakított Ruházati albizottság⁷ elnökévé gróf Serényi Bélát⁸ választották.

A kórházak körüli teendők ellátására életre hívott Kórházi albizottság⁹ gróf Khuen-Héderváry Károly¹⁰ elnökségével és Herczeg Ferenc¹¹ alelnökségével kezdte meg a munkáját.

6 Kirchner Hermann (Ármin) (1853–1929) cs. és kir. altábornagy, 1872-től 1910-ig az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének tagja, nyugállományba vonulása után, 1914–1919 között a Hadsegélyező Hivatal vezetője, a világháború idején a hazai jótékonyági mozgalmak meghatározó alakja. (A magyar legújabb kor lexikona. Szerk. *vitéz Kerkápoly M. Emil*. Budapest, 1930. (A továbbiakban: A magyar legújabb kor lexikona) 748. p.; *Babucsné*: i. m. 148. p.)

7 Ügyvezető elnöke: Simontsits Elemér, tagjai: Ormody Vilmos, Walder Gyula, báró Madarassy-Beck Marcell, Hamvai Sándor, Szász Károly, gróf Ráday Gedeon (*Pesti Hírlap*, 1914. szeptember 7. 5. p.)

8 Gróf Serényi Béla (1866–1919) földbirtokos, jogász, politikus, földművelésügyi miniszter (1910–1913 és 1918), kereskedelemügyi miniszter (1917–1918) (*Bölcshy*: i. m. 382. o.), az 1910–1915-ös országgyűlésben Besztercebánya képviselője, az Országos Közlekedési Tanács tagja (Magyarország tisztí czím és névtára XXXIV. évfolyam 1915. Budapest, 1915. (A továbbiakban: *Névtár 1915.*); Sturm-féle országgyűlési almanach. Szerk. *Végvári Ferenc, Zimmer Ferenc*. 1910–1915. 412–413. p. (A továbbiakban: Országgyűlési almanach)

9 Tagjai: gróf Zichy János, Zubkovic György, Glattfelder Gyula, báró Jósika Samu, Darányi Ignác, gróf Edelsheim-Gyulai Lipót, Várady L. Árpád, Légrády Ottó, gróf Ráday Gedeon (*Pesti Hírlap*, 1914. szeptember 7. 5. p.)

10 Gróf Khuen-Héderváry Károly (1849–1918) politikus, miniszterelnök (1903, 1910–1912), belügyminiszter (1903, 1910–1912), horvát bán, főrendiházi tag, az 1910–1915-ös országgyűlésben Budapest IV. kerület országgyűlési képviselője (*Névtár 1915*, 79. p., Országgyűlési almanach, 323–325. pp.)

11 Herczeg Ferenc (1863–1954) író, színműíró, újságíró, az *Új Idők* című hetilap főszerkesztője, az 1910–1915-ös országgyűlésben Arad vármegye országgyűlési képviselője (*Névtár 1915*, 1915. 77. p.; Országgyűlési almanach, 293–294. pp.)

A munkanélküliség leküzdésére alakított albizottság¹² elnöke Wekerle Sándor, alelnöke Hegedüs Lóránt volt.¹³

A népjóléti albizottság¹⁴ hatáskörébe a közegészségüggyel kapcsolatos és egyéb általános népgondozó teendők tartoztak, elnöke gróf Apponyi Albert,¹⁵ alelnöke gróf Wilczek Frigyes¹⁶ volt.

Lánczy Leó¹⁷ javaslatára megalakították a pénzügyi albizottságot, amelynek elnökévé Széll Kálmánt¹⁸ választották. Gróf Apponyi Albert felvetésére egy központi intéző bizottságot is felállítottak, amelynek elnöke a miniszterelnök, tagsága a különböző bizottságok elnökeiből, alelnökeiből, valamint bizottságokként egy-egy hölgy tagból állt.

Az értekezleten a bizottságok munkavégzési helyszíneiről is döntés született: Szász Károly¹⁹ képviselőházi alelnök felajánlotta az Országház néhány helyiségét.

A következő napokban az albizottságok beköltöztek a számukra kijelölt termekbe és megkezdtek a munkájukat.²⁰

A kórházi albizottság szeptember 9-én tartotta meg első, alakuló gyűlését, amelyen az alelnök, Herczeg Ferenc ismertette a célkitűzéseiket.

Az albizottság nemcsak a sebesültek gyógykezelésében vállalt szerepet, további feladatának tekintette mindazon körülmények, állapotok jobbítását, amelyek a sebesült katonák gyógyulásához hozzájárulnak és kényszerű kórházi tartózkodásukat kellemesebbé teszik. Első ténykedésükként a budapesti újságkiadók körében mozgalmat hirdettek az ápoltak hírlapokkal, folyóiratokkal való ellátására. Felhívásuk nem maradt válasz nélkül, a Légrády Testvérek kiadó vállalat napi 500 példány Pesti Hírlapot, és az Érdekes Újság számaiból kezdetben

12 Tagjai: gróf Dessewffy Aurél, Földes Béla, gróf Széchenyi Béla, Lánczy Leó, Ullmann Adolf, Hajdú Tibor, Rákosi Jenő, Krausz Simon, Sztányi Ödön, Márkus Miksa, Vázsonyi Vilmos. (*Pesti Hírlap*, 1914. szeptember 7. 5. p.)

13 Hegedüs Lóránt (1872–1943) író, történész és gazdaságpolitikus, egyetemi tanár, a Kereskedelmi Bank igazgatója, az 1910–1915-ös országgyűlésben Sepsiszentgyörgy képviselője, 1920–1921-ben pénzügyminiszter (*Bölcöny*: i. m. 306. p.; Országgyűlési almanach, 289–290. pp.; Névtár 1915, 80. p.)

14 Tagjai: Tóth János, Hoitsy Pál, Beóthy Zsolt, Vészi József, gróf Dessewffy Aurél, Darányi Ignác, gróf Edelsheim-Gyulai Lipót, Krausz Simon, Hamvai Sándor, Kun Béla (*Pesti Hírlap*, 1914. szeptember 7. 5. p.)

15 gróf Apponyi Albert (1846–1933) politikus, képviselőházi elnök (1901–1903), vallás- és közoktatásügyi miniszter (1906–1910 és 1917–1918), az 1910–1915-ös országgyűlésben Jászberény képviselője (*Bölcöny*: i. m. 256. p., Országgyűlési almanach, 218–222. pp.)

16 gróf Wilczek Frigyes (1874–1941) földbirtokos, 1908-tól Nyitra, 1910-től Hont vármegye főispánja, 1913-ban visszavonult a politikától, majd Tisza felkérésére elvállalta az albizottság vezetését. Az 1930-as években országgyűlési képviselő. (Országgyűlési almanach az 1935–40. évi országgyűlésről. Szerk. *Haeflér István*. (Sturm-féle országgyűlési almanach) 73–74. pp.)

17 Lánczy Leó (1854–1921), a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vezérigazgatója, majd elnöke, uralkodói kinevezéssel 1905-től a főrendiház örökös tagja, (Magyar életrajzi lexikon 1000–1990. Főszerk. Kenyeres Ágnes (A továbbiakban: Magyar Életrajzi lexikon) II. kötet. Budapest, 1969. 23. p., Országgyűlési almanach, 181–182. pp.)

18 Széll Kálmán (1843–1915) politikus, miniszterelnök (1899–1903), pénzügyminiszter (1875–1878) (*Bölcöny*: i. m. 395. p., 428–431. pp.)

19 Szász Károly (1865–1950) irodalomtörténész, politikus, író, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, országgyűlési képviselő, a képviselőház alelnöke, az Uránia tudományos folyóirat társszerkesztője, a Budapesti Közlöny szerkesztője (Országgyűlési almanach, 423. p.)

20 *Pesti Hírlap*, 1914. szeptember 8. p.

200.000 darabot ígért e nemes célra. Az ülésen új tagok felvételéről is döntöttek.²¹ Herczeg új tagnak jelölte Hieronymi Károlynét,²² Kirchner Hermannét,²³ Okolicsányi Lászlót,²⁴ dr. Grósz Emilt,²⁵ és dr. Bródy Lajost.²⁶

A következő ülésen az albizottság a kórházhiány megoldására több javaslatot is tett: a fertőző betegségekre és a járványokra tekintettel nagyobb barakkok építése szükséges, illetve az országban lévő lakatlan kastélyokat, középületeket, zárdákat a sebesültek elhelyezése érdekében igénybe kell venni. Döntöttek az albizottság könyv- és hírlaposztályának megalakításáról, amely vállalta a sebesültek olvasmányokkal való folyamatos ellátását.

Az albizottság női tagsága Kirchner Hermanné vezetésével megalakította a „Kórházlátogató Hölgybizottságot,” hogy közvetlenül megtapasztalják a kórházakban ápolat sebesültek szükségleteit, és így az intézkedéseket minél hamarabb megtehessek. Az ülésen újabb tagok felvételéről is döntöttek.²⁷

A kórházi albizottság első, nagyszabású karitatív akcióját 1914. októberben indította el, amelynek során a kórházakban ápolat sebesültek részére könyvek és folyóiratok adományozását kérték.²⁸

„Olvasmányt a sebesülteknek”

Felhívásuk hatására a lakosságtól 1915. január 1. és június 30. között 25.000 darab könyv, 800 csomag folyóirat érkezett a mozgalom szervezőihez, a könyvkiadók 95.000 könyv és füzet, valamint 260.000 folyóiratszám átadásával járultak a gyűjtőakcióhoz. Az adományokat főképp a budapesti és a vidéki hadikórházak

21 *Pesti Hírlap*, 1914. szeptember 10. 8. p.

22 Hieronymi Károly (1836–1911) mérnök, belügyminiszter (1892–1895) és kereskedelemügyi miniszter (1903–1905, 1910–1911) felesége. (*Bölcöny*: i. m. 309. p.)

23 Kirchner Hermanné Sey Leopoldina (1861–?) K. H. cs. és kir. altábornagy hitvese, aki önkéntes munkatársként tevékenyen részt vett a Hadsegélyező Hivatal munkájában, az Országos Tiszti Kaszinó Váci utca 38. szám alatti épületében elhelyezett „főraktár”, valamint a képviselőház épületében kialakított „kézi raktár elnöknője” volt. Férje mellett tevékenyen részt vett a hazai jótékonyági mozgalmak szervezésében. (Évi jelentés a m. kir. honvédelmi minisztérium Hadsegélyező Hivatalának működéséről. 1914/1915. (gépelt irat FSZEK Budapest Gyűjtemény); A magyar legújabb kor lexikona, 748. p.)

24 Okolicsányi László dr. (1865–1946) ügyvéd, országgyűlési képviselő (Országgyűlési almanach, 375–376. pp.)

25 Grósz Emil dr. (1865–1941) szemész, egyetemi tanár, az I. számú Szemészeti klinika igazgatója (Magyar Életrajzi lexikon, I. kötet 625. p.)

26 Bródy Lajos dr. (1857–1939) ügyvéd, újságíró, a Neues Pester Journal főmunkatársa, majd kiadótulajdonosa és főszerkesztője 1925-ig (Magyar Életrajzi lexikon, 267. p.)

27 A bizottságba felvételét kérte Grödel Hermanné [sic!] (Groedel Ármin [Herman] báró, nagybirtokos, az Erdélyi erdőipar részvénytársaság igazgatósági tagjának hitvese); Dr. Miskolczy Imre Komárom megye tatai terület országgyűlési képviselő, dr. Bódy Tivadar, Budapest székesfőváros alpolgármestere.

28 *Pesti Hírlap*, 1914. október 8. 8. p., Hasonló jótékony célú akciót Németországban is meghirdettek, a könyveket a berlini Königlische Bibliothek helyiségeiben raktározták. 1915 tavaszáig kb. 400.000 darab könyvet, és 600.000 kisebb iratot és folyóiratot adományozott a német lakosság. A kórházak ellátása után a fronton lévő katonáknak is juttattak az adományokból. (*Könyvtári Szemle*, 1915. 1–3. szám 27. p.)

OLVASMÁNYT A SEBESÜLTEKNEK!

Újból kérjük a főváros áldozatkész közönségét, hogy sebesült katonáink szórakoztató olvasmányai való ellátásában segítsenek.

Könyvkiadók és könyvkereskedők nagylelkű adományából több mint 150.000 kötetet és füzetet osztottunk szét, a közönség adományaiból több mint 60.000 kötetet és 2000 csomag folyóiratot. Összesen körülbelül 500 méterháza olvasmányt.

Mint hogy nemcsak a budapesti kórházakat látjuk el, hanem az egész országot és az Ausztriában és Németországban fekvő, könyvezetük nyelvét nem értő magyar sebesülteket is, sőt újabban a magyar kórházakban fekvő német hiódalainkat is – háziatunk fogytán vannak.

Szükségünk van magyar és a Magyarországon használatos egyéb nyelveken írt

szórakoztató és ismeretterjesztő

könyvekre és füzetekre.

Az adományokat az Országos Hadsegélyező Bizottság megbízásából a **VÁROSI NYILVÁNOS KÖNYVTÁR (IV., Gróf Károlyi-utca 8–10.)** gyűjti össze és osztja szét, de a közönség könyvhiányára valamennyi kerületi előljárósnál leadhatók.

Bizunk benne, hogy a főváros közönsége most is oly szép tanulót adja áldozatkészégének, mint az első gyűjtés alkalmával.

Gróf Khuen-Héderváry Károly
bizottsági elnök.

Bárczy István
polgármester.

Kiadóháza: Könyvtárak, 1915.

*A gyűjtésre felhívó falragasz,
1915. március*

számára továbbították, de ausztriai és németországi intézmények is részesültek a kiadványokból.²⁹

1915 márciusában gróf Khuen-Héderváry Károly albizottsági elnök és Bárczy István főpolgármester újabb gyűjtési felhívást tettek közzé.³⁰ Az igények miatt megfogyatkozó készlet pótlására meghirdetett második akció céljaira magyar és más, Magyarországon beszélt nyelveken kiadott szórakoztató és ismeretterjesztő könyvek adományozását kérték. Az összegyűlt könyvek átvételét a Városi Nyilvános Könyvtár³¹ vállalta, de akinek az odaszállítás nehézséget jelentett, a kerületi előljáróságokon is leadhatta küldeményét.

A könyvgyűjtő mozgalom eredményeként 1915. július végéig 74.500 darab könyvet és 2800 folyóiratot osztottak szét a hadikórházak között.³²

A szórakozást, az ismeretszerzést nyújtó könyvek mellett az albizottság élvezeti- és használati cikkek (cigaretta, szivar, dohány, üdítő, cukorka, csokoládé, zsebkendő, papucs, tisztálkodási szerek) felajánlását is kérte a lakosságtól. A képviselőházi helyiségekben leadható adományokat naponta 10 és 12 óra

29 1914 szeptemberétől 111 budapesti, 245 vidéki, 400 ausztriai és 5 németországi kórház sebesültjeit látták el olvasmányokkal. (*Könyvtári Szemle*, 1915. 1–3 szám 99. p.)

30 *Pesti Hírlap*, 1915. március 23. 9. p., A felhívás falragaszon is megjelent. (Hadtörténeti Múzeum (HTM) Plakát- és aprónyomtatványtár 3602/Nyt)

31 Ma: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSZEK)

32 *Pesti Hírlap*, 1915. július 28. 8. p.

között várta az albizottság.³³ A mindennap szükséges termékek mellett a Hölgybizottság különlegesebb élelmiszerek, például gyümölcsbefőzés idején befőttek, lekvárok gyűjtését is szorgalmazta.³⁴

A Kórházlátogató Hölgybizottság a világháború ideje alatt fáradhatatlanul gondoskodott az ápolásra szoruló katonákról. Közvetítette a lakosság természetbeni adományait, gyűjtötte a pénzbeli felajánlásokat, amelyekből maga vásárolta meg a szükséges egyéb cikkeket.³⁵

1917. május 22-én az Auguszt cukrászdában előkelő közönség részvételével katonai hangversenyt is szerveztek. A tombolával egybekötött rendezvény védnőkségét Auguszt főhercegnő vállalta. A vendégeket Fricsay Richárd és katonai zenekara szórakoztatta. A jótékony célú délután 3000 koronát jövedelmezett.

Ahogy a Hadsegélyező Hivatal és a Vöröskereszt Egylet gondoskodott³⁶ a harctéren lévő katonák karácsonyi és húsvéti, valamint az uralkodó születésnapja alkalmából való megajándékozásáról, a Hölgybizottság a sebesült hősök esetében tette ugyanezt. Az ünnepek idején közvetítve a társadalom együttérzését különböző használati, szórakozási és élvezeti cikkekkal ajándékozták meg őket.³⁷

Hasonló szeretetadományokkal látták el a beteg és sebesült katonákat az uralkodó születés-, illetve névnapja alkalmából is. 1918 nyarán 10.000 katona számára gondoskodtak ajándékról.³⁸

„Könyvet a harctérre”

A kórházi albizottság kezdeményezése igen hasznosnak és sikeresnek bizonyult, annyira, hogy ezt a gyűjtőakciót kiterjesztették a harctéren lévő katonák számára is, akik már többször fordultak ilyen jellegű kéréssel a hadsegélyező szervezetekhez.

A „Könyvet a harctérre!” mozgalmat³⁹ az Országos Hadsegélyező Bizottság és a Magyar Szent Korona Országainak Vöröskereszt Egylete 1916. februárban közösen hirdette meg abból a célból, hogy rendszeressé tegyék a katonák olvasmánnyal való ellátását.⁴⁰

33 *Az Est*, 1915. január 31. 12. p.

34 *Pesti Hírlap*, 1915. július 24. 9. p.

35 *A Társaság*, 1917. május 20. 20. szám 316. p. és június 10. 23. szám

36 1914–1915 telén közösen szervezték meg a „Katonák karácsonya” elnevezésű gyűjtőakciót, 1916-tól ezt a Vöröskereszt Egylet egyedül végezte. (*Babuscáné*: i. m. 166–167. pp.)

37 1915-ben húsvétkor a hadikórházakban ápoltak számára kiosztottak 36.000 darab cigarettát, 1500 csomag dohányt, 300 liter bort, 20 üveg pezsgőt, 20 üveg aszút, 160 üveg málnaszörpöt, 11.000 darab mézeskalácsot, 30 üveg befőttet, 11.000 darab tárcanaptárt, 2000 darab emlékgyűrűt, 350 darab társasjátékot, 10 üveg konyakot, 5 kilogramm vegyes süteményt, 11.000 darab levélpapírt, 60.000 darab levelezőlapot. (*A Társaság*, 1915. 14. szám 220. p.)

38 *A Társaság*, 1918. 35. szám 554–555. pp.

39 Ó cs. és kir. Fensége Ferenc Szalvátor főherceg védnőksége alatt álló „Könyvet a harctérre” mozgalom egy évi működésének ismertetése. Budapest, 1917. 22 p. (A továbbiakban: „Könyvet a harctérre” mozgalom ismertetése)

40 A gyűjtőakció hirdetésére kiadott grafikai plakát az alábbi szöveggel jelent meg: „Könyvet a harctérre! Katonáink olvasnivalót kérnek! Ön hazafias és emberbaráti kötelességet teljesít,

A harcok szünetében, az időtöltésnek ezt a hasznos formáját a hadvezetőség is melegen támogatta, mert a külföldi példák is igazolták, hogy a szülőföldjüktől távol lévő katonák pszichéjére az anyanyelven való olvasás kedvező hatással volt, illetve kellő elfoglaltságot biztosított számukra.

A haderő részéről Ferenc Szalvátor főherceg⁴¹ vállalta az akció védnökségét. A gyűjtés ügyeit Herczeg Ferenc országgyűlési képviselő intézte, elnökségében a Vöröskeresztet báró Herczog Mór Lipót,⁴² a Szereteadomány-osztály vezetője, főmegbízott; a Nyilvános Könyvtárat Enyváry Jenő könyvtári főtiszt képviselte.

Az osztrák jótékonsági szervezetek a területükön „Bücher in Feld” elnevezés alatt hasonló gyűjtést indítottak, amelynek vezetésével a magyar szervezők együttműködési megállapodást kötöttek. A kölcsönös támogatás mellett az osztrák–magyar haderő „megosztásáról” is megegyeztek, a magyar mozgalom az 5. és a 7. hadsereg kiadvánnyal való ellátását vállalta.

A siker érdekében széles körű propagandát folytattak. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium támogatásával sikerült elérniük, hogy az iskolák gyűjtést indítsanak, a miniszterelnökségi sajtóiroda útján a vidéki hírlapok is hírt adtak a kezdeményezésről. A Vöröskereszt Egylet vidéki választmányai és fiókegyesületei országosan propagálták a kezdeményezést. A nem magyar nyelvű könyvek beszerzése érdekében célzott kéréssel fordultak a horvát bánhoz, illetve Bosznia és Hercegovina kormányához. A muzulmán katonáknak szánt könyveket a budapesti katonai parancsnokság főimámja által cenzúráztatták és útmutatásai szerint osztották szét.

A lakosságot falragaszok, hírlapi kommunikék⁴³ és közvetlen megkeresések útján tájékoztatták, akik nemcsak adományozással tudták támogatni az akciót, készpénz felajánlására is lehetőségük volt. Az összegyűlt pénzből a szervezők vásárolták meg a kiadványokat.

A „Könyvet a harctérre” mozgalom egy éve alatt 775.490 különböző típusú kiadvány⁴⁴ gyűlt össze, amelyből a katonai és erkölcsi szempontú cenzúrárt követően 667.000 darab került kiszállításra. A kiadványok nyelvi megoszlása szerint a legnagyobb darabszámú magyar nyelvű kiadvány mellett német, szlovák, román, horvát, arab, héber nyelvű könyvek is a katonák rendelkezésére álltak.

ha felesleges könyveit a katonáknak ajándékozza, akik Önért és az Ön családjáért mindenüket feláldozzák. Könyveket, folyóiratokat, képes füzeteket a Vöröskereszt Szereteadomány Osztálya gyűjt (Budapest, V. Lipót körút 1. Telefon 108-76) Küldje oda ajándékát, vagy jelentse be, hogy elvitessék az Ön lakásáról. Az Országos Hadsegélyező Bizottság és a Magyar Szent Korona Országainak Vöröskereszt Egylete (MNM 62.0258)

41 Ferenc Szalvátor főherceg (1866–1939) katona, a Habsburg dinasztia tagja. 1914 nyaránál az Osztrák–Magyar Vöröskereszt helyettes védnöke. (Lexikon, 184. p.)

42 Herczog Mór Lipót, báró (1869–1934) a XX. századi legjelentősebb hazai képzőművészeti magángyűjtemény alapítója és tulajdonosa. Halála után a kollektíót örökösi között szétosztották, a II. világháború végén egyes darabjai a Szépművészeti Múzeumba és a Magyar Nemzeti Galériába kerültek. Az Amerikai Egyesült Államokban élő egyik leszármazott az 1990-es években az alkotások tulajdonjogáért beperelte a magyar államot.

43 A Pesti Hírlap rendszeren beszámolt a gyűjtésről. Herczeg Ferenc az általa szerkesztett Új Idők című hetilapban az akció támogatására kérte az olvasókat. (Új Idők, 1916. 10. szám 243. p.)

44 Adomány: 171.190 darab új és használt könyv és 248.000 darab füzet, vásárlás: 4300 darab új könyv és 332.000 darab füzet. („Könyvet a harctérre” mozgalom ismertetése)

A kiadványok összegyűjtése és elszállítása között nagyon sok munka várt a gyűjtőakció önkénteseire. A bekerült dokumentumokat cenzúrázták, majd rendszerezték és különböző összeállításokat alakítottak ki.

Kezdetben kétféle tábori könyvtárba rendezték a könyveket: az I. típusúba 200, majd 100, vagy kevesebb, magasabb irodalmi színvonalú, új könyveket csoportosítottak. A II. osztályú tábori könyvtár 50 darab használt könyvet és 100 darab folyóiratot tartalmazott. A csapatok igényeinek megfelelően, valamint a könnyebb szállíthatóság érdekében további különböző összetételű ládákat is kialakítottak. Egy-egy ládába egységes darabszámú és azonos nyelvű könyvet vagy füzetet csomagoltak.⁴⁵

Az első harctéri könyv szállítmányt a József főherceg⁴⁶ parancsnoksága alatt álló magyar csapatok kapták meg 1916. március első napjaiban.⁴⁷

Áprilisban különvonattal szállították a Boroevic⁴⁸ hadseregnek szánt tábori könyvtárakat és a 200.000 katonának szánt húsvéti szeretetadományt.⁴⁹ A küldeményt személyesen elkísérte Herczeg Ferenc, báró Herczog Mór Lipót, valamint dr. Erdélyi képviselő.⁵⁰

Az Országos Hadsegélyező Bizottság népjóléti albizottsága gróf Apponyi Albert elnökletével a lakosság egészségügyi ellátásának és a közegészségügy javításának érdekében végezte munkáját. Erdemi feladatának tartotta a szükséges orvosi kar biztosítását, ezért felkérték a szigorló orvosokat és a felsőbb éves hallgatókat, hogy jelentkezzenek az albizottság ügyvezető alelnökénél, gróf Wilczek Frigyesnél. Munkájukért megfelelő díjazást és tanulmányi kedvezményeket ígértek.⁵¹

„Had- és népegészségügyi kiállítás”

Az albizottság szervezésében nyitotta meg a kapuit a Had- és népegészségügyi kiállítás,⁵² amelyet 1915. áprilistól június végéig az Országház épületében

45 Például: 100 darab magyar könyv, 300 darab magyar folyóirat, 100 darab német könyv, 300 darab német folyóirat, 250 román könyv és folyóirat stb. („Könyvet a harctérre” mozgalom ismertetése)

46 József Ágost főherceg (1872–1962) magyar királyi herceg, osztrák főherceg, osztrák–magyar tábornagy (Lexikon, 318. p.)

47 *Pesti Hírlap*, 1916. március 9. 9. p.; „Könyvet a harctérre” mozgalom ismertetése

48 Boroevic, Svetozar, de Bojna, báró (1856–1920) osztrák–magyar tábornagy (Lexikon, 81. p.)

49 A küldemény tartalmazott 1.250.000 darab szivart, 4.500.000 darab szivarkát, 260.000 darab levelezőlapot, 75.000 darab zsebtükröt, ugyanennyi pipát, öngyújtót, fésűt, 7000 darab tisztí kést, 500.000 darab patent gombot és biztosítótűt. (*Pesti Hírlap*, 1916. április 21. 6. p.)

50 Keresztnéve nem ismert, de valószínűleg ifj. Erdélyi Sándor képviselőről van szó. Édesapja, E. Sándor is tagja volt az országgyűlésnek. (Országgyűlési almanach, 267–268. pp.)

51 *Pesti Hírlap*, 1914. szeptember 16. 7. p.

52 A kiállítás anyagában való eligazodást „Budapesten az Országházban rendezett Had- és népegészségügyi kiállítás katalógusa”. Szerk. *Szántó Menyhért, Dr. Tomor Ernő*. Budapest, 1915. 256 p. (A továbbiakban: Katalógus) című kiadvány segítette. A kiállítás grafikai plakátját és a katalógus borítóját tervezte Falus Elek. A kiállítás alkalmára készített plakettet Körmenyi Frim Jenő mintázta. (HTM Numizmatikai gyűjtemény 7906/É)

A kiállítás plakettje és részlete, 1915

tekinthettek meg a látogatók.⁵³ A kiállítás védnökének Ferenc Szalvátor főherceget, és Augusztai főhercegasszonyt⁵⁴ kérték fel. A rendezvény politikai és társadalmi jelentőségéről tanúskodik a díszelnökök,⁵⁵ a Nagybizottság, valamint a Hölgybizottság⁵⁶ illusztris névsora. A kiállítás bizottságának elnöke Lukács György⁵⁷ országgyűlési képviselő, társelnökei Herczeg Ferenc országgyűlési képviselő és Dr. Grósz Emil egyetemi tanár, orvoskari dékán voltak.

A kiállítás a hadviselés egyik nagyon fontos, bár kevésbé ismert területére, a hadi egészségügyre, a sebesültek ellátására, a beteg és rokkant katonák további gondozására hívta fel az emberek figyelmét.

53 Eredeti elképzelés szerint a kiállítás május végéig tartott volna nyitva. Pünkösöd táján a német anyagot tovább szállították Magdeburgba, de a kiállítást június 3-án a nagy érdeklődés miatt újra kinyitották. A hiányzó anyagot hazai magán- és közgyűjtemények anyagából pótolták. (*Pesti Hírlap*, 1915. június 1. 8. p.)

54 Augusztai hercegasszony (1875–1964) József Ágost főherceg, magyar királyi herceg neje, a háború alatti jótékonyági mozgalmak vezető személyisége (Lexikon, 47. p.)

55 „Achmet Hikmet Bey török főkonzul; Bárczy István Budapest székesfőváros polgármestere; Csekonicz Endre a Vöröskereszt Egylet elnöke; Csernoch János hercegprímás; Fürstenberg Stammheim Ferenc Egon gróf, császári német főkonzul; Georgi Frigyes báró cs. kir. Landwehrminister; Harkányi János báró, m. kir. kereskedelemügyi miniszter; Haus Antal cs. és kir. tengernagy; Hazai Samu báró gyalogsági tábornok, m. kir. honvédelmi miniszter; Jankovich Béla, m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter; Jósika Samu báró, a főrendiház elnöke; Karácsonyi Jenő gróf, a Mentőegyesület elnöke; Khuen-Héderváry Károly gróf, a kórházi albizottság elnöke; Kroatina Sándor lovag, cs. és kir. tábornok, hadügyminiszter; Sándor János m. kir. belügyminiszter; Skerlecz Iván báró, horvát bán; Szász Károly, a képviselőház alelnöke; Tisza István gróf, m. kir. miniszterelnök, az Országos Hadsegélyező Bizottság elnöke” (Katalógus, 7–8. pp.)

56 A Hölgybizottság elnöke gróf Khuen-Héderváry Károlyné, társelnöke gróf Teleki Sándorné volt. (Katalógus, 13–15. pp.); A Hölgybizottság tagjai részére kiadott jelvényt Körömdi Frim Jenő mintázta. (Katalógus, 18. p.) A jelvényből jelenleg nem ismert egyetlen példány sem.

57 Lukács György (1865–1950) politikus, vallás- és közoktatásügyi miniszter (1905–1906), 1895-ban az állami anyakönyvezés megteremtője, a tuberkulózis elleni küzdelem kiemelkedő alakja, a József királyi herceg szanatórium-egyesület megalapítója, elnöke, az 1910–1915-ös országgyűlésben Gyula város képviselője (*Bölcsh.* i. m. 343. p., Országgyűlési almanach, 344–345. pp., Névár 1915, 80. p.)

A hadsereg, a haditengerészet és a Honvédség egészségügyi intézményeinek, eszközeinek, módszereinek bemutatása mellett a kiállítás másik fontos szándéka, a mind a haderőt, mind a lakosságot fenyegető járványos betegségekről, azok tulajdonságairól, megelőzéséről szóló felvilágosítás volt.

A budapesti bemutató egy német egészségügyi kiállítás, a Berlinben, majd Drezdában felállított Deutsche Ausstellung für Kranken- und Verwundeten Fürsorge im Kriege ötletéből és anyagának részbeni felhasználásával valósult meg. A rendezésbe bevonva a Vöröskeresztet, az Országos Mentő-egyesületet, a Társadalmi Múzeumot, Budapest székesfőváros népjóléti intézményeit, orvosi intézményeket a német anyagot hazai érdekeltségű tárgyakkal, dokumentumokkal bővítették ki.⁵⁸

A kiállítás három csoportra tagolva ismertette a hadi egészségügy fejlődését, tudományát. Az első, történeti részben a látogatók megismerhették a terület fejlődését, a hadi sebészet, a sebesült és beteg katonák szállítása és ellátása terén végbement változást, a korábbi járványos megbetegedések gyógyításának módjait. A hazai múzeumoktól, könyvtáraktól, levéltáraktól és magánszemélyektől kölcsönzött tárgyakat és dokumentumokat négy téma szerint csoportosították.

I. Az egészségügy múltjával vonatkozásban lévő képek, szobrok, épületek, intézmények, hatósági rendeletek, és könyvek

II. Ósi harci fegyverek és gyógyító eszközök

III. Régi sebészeti eszközök

IV. Régi gyógyszerári eszközök és gyógyszerek

A második csoportot a német kiállítás alkotta, amelyet az épület kupolacsarnokában és a környező folyosókon helyeztek el. E rész anyaga a csapategészségügy, a német császári haditengerészet betegellátása, a járványos megbetegedések, a tuberkulózis elleni küzdelem, a röntgensugarak alkalmazása, a fogászat, a betegápolás, a rokkant gondozás, a sebesültápolás ismereteibe avatta be a látogatókat.

A német kiállítás részlete az Országház kupolacsarnokában, 1915

⁵⁸ *Pesti Hírlap*, 1915. március 20. 9. p.

A magyar vonatkozású kollekció a harmadik részben kapott helyet. Itt ismertették a császári és királyi hadsereg, valamint a magyar királyi Honvédség egészségügyét, de bemutatták az osztrák–magyar haditengerészet egészségügyi berendezéseit is.

A hazai betegápolási intézmények is lehetőséget kaptak a békében és háborúban végzett tevékenységük bemutatására. Ismertették a rokkant, a vak és betegségtől munkaképtelen katonákról való gondoskodás eszközeit, intézményeit. Bemutatták a hadbavonult katonák hozzátartozóinak segélyezési rendszerét, a magyar nők munkásságát a háborúban, a hadifoglyok, az internáltak és a menekültek elhelyezését és ellátását. Foglalkoztak a hadsereg- és a közélettel.

A haderő egészségügye mellett a közegészségügy aktuális problémáival is foglalkozott a kiállítás: bemutatta az emberi test működését, felhívta a figyelmet a fertőző betegségekre, a fertőtlenítés és a tisztaság fontosságára. Szólt a tuberkulózis és a nemi betegségek megelőzéséről, az anya- és gyermekvédelemről, az alkoholizmusról, a rovarok okozta fertőzésekről.

A kiállításon cégek nem, csupán közhasznú intézmények vehettek részt, viszont egyes műszerek bemutatására felkértek hazai vállalkozásokat.⁵⁹

A kiállítás június 29-én zárta be kapuit, a rendező bizottság július 1-én tartotta záró ülését, amelyen egyhangúan elhatározták, hogy a kiállítás bevételeit, 40.000 koronát a háborúban szerzett tuberkulózis folyamán rokkanttá vált katonák javára fordítják.⁶⁰

„Meleg ruha” mozgalom

Amikor 1914 őszén már látható volt, hogy a háború elhúzódik és a katonákat a tél a hadművelleti területeken éri, a hadvezetőség a katonai ruházat kiegészítését kérte a hadsegélyező szervezetektől. A Hadsegélyező Hivatal felvállalta a „Meleg ruha” mozgalom⁶¹ irányítását, és téli óvóruházati cikkek adományozására és készítésére hívta fel az asszonyokat. A Bizottság Ruházati albizottsága a Hivatal tevékenységét támogatva figyelemmel kísérte a gyűjtőakció alakulását és szükség szerint tájékoztatta a lakosságot, hogy a hadsereg mely ruhadarabokból nem rendelkezik még kellő mennyiséggel, amelyek pótlása szükséges.⁶²

Az adományokat a Hadsegélyező Hivatal helyiségeiben gyűjtötték, majd innen szállították a harcterekre. Egy 1914. decemberi kimutatás szerint a Hadsegélyező Hivatal 310.000 katonát tudott ellátni a lakosság által készített ruházati cikkekkel.⁶³

59 *Pesti Hírlap*, 1915. április 1. 7. p.; A napilap áprilisi és májusi számai rendszeresen hírt adtak a kiállítás eseményeiről.

60 *Pesti Hírlap*, 1915. július 4. 9. p.

61 Az akciónál bővebben olvasható *Babucsné*: i. m. 163–164. pp.

62 1914. októberben a hősapkák és érmelegítők nagy számban való készítésére kérték a lakosságot (*Pesti Hírlap*, 1914. október 10. 8. p.); decemberben hiány mutatkozott érmelegítőből, sálból, alsónadrágból, kapcából (*Pesti Hírlap*, 1914. december 20. 10. p.)

63 *Pesti Hírlap*, 1914. december 20. 10. p.

A katonákról való gondoskodást a lakosság az első felhívástól kezdve a szíven viselte, ám a munkájukat nehezítette a nyersanyag-, illetve az egységes elkészítésben útmutatóul szolgáló kiadvány hiánya.⁶⁴

A lakosság gyapjúfonal-ellátásának megoldása is a jótékonyági szervezetekre várt. A Hadsegélyező Bizottság lehetővé tette, hogy szabott áron, Budapesten és vidéken bizonyos intézményeknél a lakosság alapanyagot vásárolhasson. A fővárosban a Hadsegélyező Hivatal Váci utca 38. szám⁶⁵ alatti helyiségeiben, a Pesti Első Hazai Takarékpénztár Egyesületnél, a Magyar Leszámlító és Pénzváltó Bank főintézeténél és fiókjainál foglalkoztak az értékesítéssel, vidéken a főispánok és főszolgabírók hivatalainál kellett az igényeket bejelenteni és a szükséges mennyiséget megrendelni.⁶⁶

Azok, akik alapanyag hiányában nem tudtak ruházati cikkeket készíteni, de hajlandók voltak a munkában részt venni, a Ruházati albizottság tájékoztatása szerint a jótékonyági egyesületek foglalkoztató műhelyeiben⁶⁷ jelentkezhettek. Itt dolgozták fel a katonák számára felajánlott egyéb (selyem, puha gyapjuszövetek, ruhák, bélések stb.) használt vagy új állapotú textileket. A varrodák munkát adtak a szegényeknek, a használatra kész ruhákat pedig a haderő felvásárolta, így e műhelyek többszörösen szolgáltak emberbaráti célokat.⁶⁸

A gyapjúfonalból készített cikkeket a Hadsegélyező Hivatal Váci utca 38. szám alatti címére kellett elküldeni, a selyem- és gyapjuszöveteket a Hadsegélyező Bizottság önkéntesei várták az Országház helyiségeiben. A vidéki szállítmányokat a posta ingyen szállította, ha a csomagra ráírtak „Táborba szállt katonák részére szeretetadomány”.⁶⁹

A téli óvóruházati cikkek sorába tartozó kesztyűk beszerzésére gyűjtés útján nem kerülhetett sor, ezért 1914 telén a Hadsegélyező Hivatal, az Országos Hadsegélyező Bizottság és az Augusztus Gyorssegély Alap közösen egy hadikesztyű-gyárat létesítettek. Az 500 munkást és közvetlenül-közvetve 2000 háziipari munkásnőt alkalmazó gyár napi 10–15.000 pár szőrmével bélelt

64 A lakosság kérdéseire válaszul a hiány pótlására 1914 őszén a napilapokban közöltek leírásokat (szabásmintákat), egy évvel később a Hadsegélyező Hivatal kiadta az „Útmutató a hadra kelt sereg téli óvóruházati cikkek készítésére és gyűjtésére” című, rajzokkal illusztrált, 16 oldalas füzetet, amelyet kérésre postáztak.

65 Akkor az Országos Tiszti Kaszinó épülete, ma a Magyar Kereskedelmi Bank székháza.

66 *Pesti Hírlap*, 1915. október 15. 10. p.; Az 1917-es őszi akció során a Bizottság egy temesvári gyárból előállítási áron (21 korona/kg.) jó minőségű gyapjúfonalat tudott biztosítani a lakosság számára. Arra kérték a főispánokat, hogy a hírlapokban közzétett felhívások után írják össze az igényeket, az előjegyzett fonál-mennyiségről értesítsék a Bizottságot, majd a közvetlenül a gyárból megküldött nyersanyagot az igények szerint osszák ki. Mind a megküldésről, mind a lakossági átvételről a főispánságoknak értesíteniük kellett a Bizottságot. A jelentési kötelezettséget a visszaélések megakadályozására írták elő. A fonál eladásából befolyt összeget a hivataloknak legalább kéthetente a Magyar Általános Hitelbanknál vezetett „Országos Hadsegélyező Bizottság 1917/18. évi fonalszámlája” javára el kellett küldeniük. (Az Országos Hadsegélyező Bizottság körlevele a főispánoknak, 1917. szeptember 27. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltár IVB b- 3421 1917. 1034)

67 Például az Uránia Országos Nővédő Egyesületnél. (*Závodai Szilvia: Az Uránia Országos Nővédő Egyesület és tárgyi emlékei. In: Történeti Múzeológiai Szemle* 14. 115–123. pp.)

68 *Pesti Hírlap*, 1914. december 20. 10. p.

69 *Pesti Hírlap*, 1915. szeptember 19. 9. p.

a háztartásukban nélkülözhető sárga- és vörösrézéből, nikkeltől, ónból és ólom-ból készült konyhai és egyéb fémtárgyakat, és ha a begyűjtésre sor kerül, haldéktalanul és díjtalanul szolgáltatassák be.

Az önkéntes felajánlások jótékony célt szolgáltak, ugyanis az összegyűlt fém becsült értékének 50%-át a hadvezetőség az Országos Hadsegélyező Bizottság rendelkezésére bocsátotta. A bevételből elsősorban a háborúban elesett vagy rokkanttá vált katonák azon hozzátartozóit kívánták segélyezni, akik sem állami segélyre, sem katonai ellátásra törvényes igényük nem volt, másodsorban pedig a rokkant és a vak katonákról akartak gondoskodni. Az akció védnökségét lovag Krobatin Sándor⁷² hadügyminiszter, díszelnöki tisztségét báró Hazai Samu⁷³ m. kir. honvédelmi miniszter vállalta.

A sütket, lábasokat, kanalakat, kancsókat, szitákat, vödröket, lakatokat, kulcsokat, hamutartókat, bútordíszeket, játékokat, mozsarakat stb. a meghirdetett napon a lakosok a házmestereknek vagy közvetlenül a házról-házra járó gyűjtőkocsi-bizottságnak adhatták át.⁷⁴

1915. novemberig a főispánok beküldött jelentései szerint a cs. és kir. tüzérségi anyagszertárakhoz beküldtek 5337.89 mázsa, ebből Budapestről 1148 mázsa fémet.⁷⁵

„Hadibeszédek”

Az Országos Hadsegélyező Bizottság végrehajtó bizottsága 1914 telétől a lakosság buzdítására a háborúval összefüggő politikai, gazdasági, pénzügyi kérdésekről közismert személyek részvételével jótékony célú előadásokat szervezett.

A megvalósításra Berzeviczy Albert⁷⁶ elnöksége alatt felállítottak egy bizottságot, amelynek tagja volt gróf Apponyi Albert, Hegedüs Lóránt, Herczeg Ferenc, gróf Khuen-Héderváry Károly, gróf Andrássy Gyula, Wekerle Sándor. A jegyzői feladatokat Mikszáth Kálmán vállalta.⁷⁷

A felolvasásokat a régi képviselőház nagytermében⁷⁸ hetente rendezték meg, a belépőjegyekből összegyűlt bevételt a hadbavonultak hozzátartozóinak felsegélyezésére fordították.⁷⁹

72 Krobatin, Alexander, Freiherr von (1849–1933) osztrák–magyar tábornagy, cs. és kir. közös hadügyminiszter (1912–1917) (Lexikon, 397. p.)

73 Hazai (Kohn) Samu, báró (1851–1942) osztrák–magyar vezérezredes, m. kir. honvédelmi miniszter (1910–1917) (Lexikon, 284–285. pp.)

74 HTM Plakát- és aprónyomtatványtár 1479/Nyt (Az akció szórólapja).

75 *Pesti Hírlap*, 1915. október 15. 10. p.

76 Berzeviczy Albert (1853–1936) politikus, vallás és közoktatásügyi miniszter (1903–1905), képviselőházi elnök és alelnök, történetíró, az MTA tagja, elnöke, az 1910–1915-ös országgyűlésben Budapest II. kerület képviselője (*Bölcöny*: i. m. 267. p., Országgyűlési almanach, 239–241. pp.)

77 *Pesti Hírlap*, 1914. november 8. 8. p.

78 Ma MNM Díszterem.

79 A rendezvény összes bevétele 5947 korona volt. (HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 1602/Em.)

A nyitó előadásra 1914. november 3-án került sor, Dr. Méhely Lajos⁸⁰ a Nemzeti Múzeum munkatársa a háború biológiájáról beszélt. Berzeviczy Albert, a rendező bizottság elnöke 1915. március 30-án Epilóg a háborús előadásokhoz című előadásával zárta a rendezvényt.⁸¹

Azért, hogy az előadók gondolatai szélesebb körben is ismertté váljanak, az előadások szövegét a Bizottság átadta a Hadsegélyező Hivatalnak, amely a háborúban elesett, a háborúban kapott sebek, vagy hadi fáradalmak következtében elhalt katonák özvegyei és árvái javára egy 28 füzetből álló „Hadibeszédek” című sorozatban megjelentette.⁸² Egy füzet 10 fillérbe került.

„Lengyel mezőkön, tábortűz mellett”

1915 márciusában a Hadsegélyező Bizottság kiadásában került a hazai olvasók kezébe Gyóni Géza⁸³ háború ihlette verseit tartalmazó verseskötet.

A „Lengyel mezőkön, tábortűz mellett” című gyűjteményt először 1914 decemberében a cári csapatok által körbezárt Przemysl erődjében adták ki.⁸⁴ A kötet annyira népszerű volt a magyar katonák körében, hogy egy hónapon belül 10.000 példányban kelt el és 5000 koronát jövedelmezett, amely összeget a szerző az elesett népfelkelők özvegyei és árvái javára ajánlott fel.⁸⁵

A kötet egyik példányát⁸⁶ repülőgéppel kijuttatták az erődből Rákosi Jenő,⁸⁷ a Budapesti Hírlap főszerkesztője számára. Általa Gyóni Géza az alábbi

80 Dr. Méhely Lajos (1862–1953) zoológus, egyetemi tanár, az MTA tagja, (tagságáról lemondott). A Magyar Nemzeti Múzeum Állattani Osztályának munkatársa (1896–1912), majd igazgatója (1912–1915). A Pázmány Péter Tudományegyetem Állattani Tanszékén egyetemi oktató (1915–1932). Az első világháború után fajelméleti munkásságával kétes hírnevet szerzett. A II. világháború után eszméi miatt börtönbe zárták, rabkórházban halt meg.

81 *Pesti Hírlap*, 1915. március 4. 9. p.

82 A füzetek sorrendjében az előadások címét és idejét lásd a Függelékben.

Feltételezhetjük, hogy nem minden résztvevő előadása kerül nyomtatásra. Fennmaradt Massány Ernő A léghajózás a háborúban című felolvasását 1915. február 20-ára hirdető falragasz (MNM Plakátgyűjtemény 62.0393), de a sorozatban nem szerepel. Rákosi Jenő Magyarország jövője a háború után tartott előadást március 16-án, Pekár Gyula március 23-án a nemzeti értékekről beszélt a világháborúban. Valószínűleg az ilyen esetekben jelentek meg a kettős számok. (*Pesti Hírlap*, 1915. március 4. 9. p.)

83 Gyóni Géza, Áchim (1884–1917) költő, újságíró. Tanulmányait Szarvason, Békéscsabán, 1902-től a soproni evangélikus teológián végezte. 1903-tól a Nyugat-magyarországi Híradó munkatársa, majd Gyónon jegyzőgyakornok. 1910-től a Soproni Napló, majd a szabadkai Bácskai Hírlap munkatársa. 1914-ben bevonult katonának, Przemyslnél orosz fogságba esett és a hadifogságban halt meg. (Magyar irodalmi lexikon, 1. kötet 414–415. pp.)

84 A Hadtörténeti Múzeum őrzi azt a selyembe kötött kötetet, amelyet Molnár Kálmán, a Tábori Újság szerkesztője Gyóni Gézától személyesen kapott. Baráti kapcsolatukról a költő dedikációja tanúskodik: „Dr. Molnár Kálmán hadnagy uramnak, a „Tábori Újság” kitűnő szerkesztőjének tisztelettel Przemysl, 1914. dec. Gyóni Géza” (HTM Könyvgyűjtemény C5654)

85 *Geőcze Bertalan*: A przemysl tragédia. Budapest, 1922. 92. p.

86 Ez a példány megtalálható: HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 0612/Em.

87 Rákosi Jenő (1842–1929) író, újságíró, politikus, az MTA tagja. 1881-ben megalapította a Budapesti Hírlapot, amelynek 1891–1925. között főszerkesztője volt. Az I. világháború idején a végsőkig folytatandó háborút propagálta. (Magyar irodalmi lexikon, 2. kötet 563. p.)

dedikációval üzent a hazaiaknak: „Reménykedő magyaroknak küldöm át a légen, Reménykedő magyarokkal A jó Isten légyen! Przemysl, dec. 20. Gyóni Géza”

Az erődből kijuttatott kötet mintául szolgált egy itthoni kiadáshoz, amely néhány héten belül meg is jelent.⁸⁸

A kiadvány címlapjának verzőjén Simontsits Elemér, a Bizottság ügyvezető elnöke pár sorban leírta, hogy a Bizottságot felkérték a kiadásra, amelyet ők elvállaltak, de fenntartják Gyóni Gézának azt a jogot, hogy a hadsegélyezési célok közül melyiket és milyen mértékben támogatja. A kötet előszavát Rákosi Jenő írta, Gyóni Gézáról Braun Henrik, a Bácskai Hírlap felelős szerkesztője írt dicséző sorokat.

1915 karácsonyán a költő a krasznnojarszki hadifogolytáborból válaszolta meg Simontsits a bevétel hovafordítására irányuló kérdését.

„Szibériában ért a ritka öröm, hogy találkozhattam a nemes célú Bizottság kiadásában megjelent verskötetem egy példányával, amelyből megtudtam, hogy az érdemes Bizottság a verskötet jövedelmének hovafordítása felett való döntés jogát számomra kegyeskedett fenntartani.

Miután a legfelső Sors időnek előtte törült ki a küzdő közlegények sorából és a világnak olyan helyére vetett, ahonnan senki sem veheti biztosra a visszatérést, – s miután így nem vagyok abban a helyzetben, hogy kiterjedt uradalmaim jövedelmét és öröklött családi kincstáram arany és ezüst feleslegét, nemkülönb bankházakban nyújtózkodó tőkéim kamatait a vérrel újrászerezett Magyarorszáért küzdő milliók csatasorába állíthassam s e küzdelem ártatlan áldozatainak segítésére fordíthassam, – a nemes célú Bizottság elnézését kell kérnem akkor, amikor embermentő munkájának céljaira olyan csekélységet tudok csak felajánlani, amilyen egy rab magyar versíró könyvének jövedelme lehet.

Ennek az elnézésnek a reményében kérem a nemes célú Bizottságot, hogy a kiadásában már megjelent „Lengyel mezőkön, tábortűz mellett” című, – és a még esetleg kiadandó „Levelek a Kálváriáról és más költemények” című munkáimnak a békekötés pillanatáig befolyó összes tiszta jövedelmét felerészben a háború keresetképtelen nyomorékjainak segítésére fordítani, – fele rész pedig dr. Szolár Ferenc sógorom útján édesanyám részére kiadni kegyeskedjék.

Azzal a forró kívánsággal bárcsak az én szerény adományom lenne a legkisebb azok közt, amelyekkel a tehetős hazafiak az érdemes Bizottság nagy munkájának megkönnyítésére sietnek, – maradok a nemes célú Bizottságnak készséges szolgája: Gyóni Géza Krasznójarszk, 1915. Karácsonyán”⁸⁹

Az Országos Hadsegélyező Bizottság a háborús propaganda és jótékonyág céljából számos apró emléktárgyat adott ki, amelynek ügyeit a Jelvényosztály⁹⁰

88 „Lengyel mezőkön, tábortűz mellett Gyóni (Áchim) Géza przemysli verseinek első itthoni (bővített) kiadása Kiadta az Orsz.[ágos] Hads.[egélyező] Bizottság Budapest, 1915. március Budapesti Hírlap nyomdája.”

A verseskötet még három bővített kiadást ért meg a világháború alatt.

89 Az eredeti kötet megtalálható: HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjteményben 0612/Em.

90 Az osztály 1914–1916 közötti tevékenységét dokumentáló iratokból, eredeti levelekből, újságkivágatokból stb. a munkatársak összeállítottak két albumot. Mindkettőt 1930-ban Rónay

intézte. Vezetőinek sorában több országgyűlési képviselőt is találunk: iklódi Szabó János,⁹¹ majd Kostyál Miklós,⁹² utána dr. Hoványi Géza,⁹³ végül zombori Rónay Károly⁹⁴ irányította a kiadványokkal kapcsolatos ügyintézést.

„Szövetségi Hűség-jelvény”

A Jelvényosztály első jótékony célú akciója a Szövetségi Hűség-jelvény⁹⁵ előállítás és jótékony célú forgalmazása volt. Az 1 koronáért árusított kitűzőn I. Ferenc József osztrák–magyar uralkodó és II. Vilmos német császár egymás melletti, balra néző domborművű arcképeit zománcozott magyar, osztrák és a német színek vették körbe. Ismeretes, hogy a jelvényt Berger Márkus budapesti díszmű-készítő⁹⁶ gyártotta. A 210.074 elkészült darabból forgalmazásának ideje alatt eladtak 207.752 példányt. Megrendelésre készült még 2 darab arany és 60 darab ezüst változat.⁹⁷

A jelvény árusításából befolyt 102.707 korona 90 fillér tiszta jövedelmet a hadbavonultak családjainak segítésére fordította a Hadsegélyező Bizottság. A jelvény ismertetésére 170.000 darab felhívást bocsátottak ki.⁹⁸

1914. október 1-én és 23-án a belügyminiszter körrendeletben védelem alá vette a Hadsegélyező Bizottság jelvényét, valamint az Augusztus Gyorssegély Alap „Vasgyűrűjét”.⁹⁹ A rendelet kiadására azért volt szükség, hogy megakadályozzák a két kiadványhoz hasonló magán vállalkozások tárgyainak árusítását, amelyek megtevesztve a lakosságot, kárt okoztak volna a karitatív akcióknak. Megtiltottak minden olyan tárgy vagy jelvény és gyűrű előállítását és

Károly Aggházy Kamil múzeumigazgató megkeresésére a M. kir. Hadtörténelmi Múzeumnak ajándékozta. Az első albumot a gyűjtemény ma is őrzi (0612/Em.), a másik holléte ismeretlen. A meglévő albumot Dr. Rónay Károly osztályvezető-helyettes gróf Teleki Pál, az Országos Hadigondozó Hivatal elnöke számára készítette. Feltételezhető, hogy átadására nem került sor, hiszen Rónay tulajdonából került a közgyűjteménybe, így szerencsés módon fennmaradtak a kötetben őrzött pótolhatatlan levelek, iratok, információk. A Jelvényosztály munkatársai számára készítették azt az ovális alakú, babérkoszorúval övezett, a Szent Koronával és 1914–1916 évszámokkal díszített jelvényt, amelynek közepén zománcozott, kék színű „OHB JO” betűk fonódnak egymásba. (HTM Numizmatikai gyűjtemény 3249/É)

91 Szabó János az 1910–1915-ös országgyűlésben Veszprém vármegye nagyvázsonyi kerület képviselője (Névtár 1915, 79. p.; Országgyűlési almanach, 421–422. pp.)

92 Kostyál Miklós az 1910–1915-ös országgyűlésben Nyitra megye Szokolca kerület képviselője (Névtár 1915, 78. p.; Országgyűlési almanach, 330. p.)

93 Hoványi Géza az 1910–1915-ös országgyűlésben Nagyvárad országgyűlési képviselője. (Névtár 1915, 80. p.; Országgyűlési almanach, 301. p.)

94 Rónay Károly, dr. 1915-ben gyorsíró, címzetes felülvizsgáló gyorsíró, a Budapesti Közjegyzői kamara titkára, (Névtár 1915, 82., 571. p.)

95 HTM Numizmatikai gyűjtemény 3616/É, a jelvény próbaverete: 6189/É

96 Az Első Magyar Tűzzománc Jelvénygyár alapítója és tulajdonosa.

97 Rendeltetésük ismeretlen.

98 HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 0612/Em.

99 Az Augusztus Gyorssegély Alap által meghirdetett Aranyat vasért mozgalom alkalmával a lakosság által felajánlott nemesfém gyűrűkért cserébe „Pro Patria” feliratú vasból készült ékszereket adtak. (*Zárvodi Szilvia*: Aranyat vasért – gyűrűk a világháború emlékei között In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 12. Szerk. *Szoleczky Emese–Zárvodi Szilvia*. Budapest, 2011. 29–35. pp.)

forgalomba hozatalát, amely külalakjában hasonlított, így összetéveszthető volt a Bizottság jelvényével, illetve az Alap gyűrűjével.¹⁰⁰

„Szövetségi Hűség-gyűrű”

A Jelvényosztály tevékenységéhez köthető az előbbivel azonos formában megalkotott gyűrű is. A szövetséges államok egységét kifejező „ékszer” kétféle kivitelben gyártották: az ezüsből készültet 3 koronáért, az ezüstözött fémből valót 2 koronáért vásárolhatták meg a polgárok 1915. júniustól.¹⁰¹

1915. szeptemberben a Bizottság az iskolák igazgatóihoz fordult azzal a kéréssel, hogy támogassák a tanulók számára a gyűrű forgalmazását. A tanuló ifjúság részére 2 koronáért kínálták az ezüst gyűrűt, az ezüstözöttért 1 koronát kértek.

A Szövetségi Hűség-gyűrű akció során 14.327 darabot hoztak forgalomba, amely 18.489 korona 62 fillér tiszta jövedelmet eredményezett a Bizottságnak.¹⁰²

„Királyunk imája-gyűrű”

Hasonló elvek alapján került forgalomba a Bizottság „Királyunk imája” ezüst gyűrű is, amely az osztrák–magyar uralkodót, I. Ferenc Józsefet imádkozás közben ábrázolta. A kétféle kivitelben, címerrel és címer nélkül gyártott hazafias ékszer részben a tanuló ifjúságnak szánták, mert ismételt felkérték az iskolai igazgatókat, hogy vegyenek részt a terjesztésben.¹⁰³

„Magyar talizmán érem és gyűrű”

Szűz Máriát karjában a kis Jézussal ábrázolták a Hadsegélyező Bizottság harmadik gyűrűjén, amelyet medál kivitelben is forgalmaztak.

A Magyar talizmán elnevezés alatt gyártott és árusított dísz egy, Bajorországban népszerű ékszer mintájára készült idehaza 1914. decembertől. Magyarországon védőszentjének képmása mellett, amely teljesen azonos volt Bajorország védasszonyának („Patrona Bavariae”) képmásával, a tömör ezüst gyűrűt és a medált Csernoch János hercegprímás jelmondata is ékesítette.

Az ékszereket 3 koronáért árusították, népszerűségéről vall, hogy három hónap alatt 100.000 darab kelt el belőle.¹⁰⁴ Egyházi vonatkozása tette lehetővé, hogy terjesztésében a hazai papság is részt vett.

100 BÜM 1914. évi 7270 és 7666 eln. számú rendeletek. A jelvényre vonatkozó részeket, mivel a Hadsegélyező Bizottság a kizárólagos forgalomba hozásról lemondott, hatályon kívül helyezték 1915. május 27-én. (BÜM 1915. évi 7444. eln. sz. körrendelet)

101 *Esztergom*, 1915. 25. szám június 20. 5. p.

102 HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 0612/Em.

103 HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 0612/Em.

104 *Pesti Hírlap*, 1915. március 20. 9. p.

A „Magyar Talizmán” medál

A „Magyar talizmán” iránti nagyfokú kereslet miatt a Bizottság elhatározta, hogy minden nagyobb vidéki településen egy-egy elárúsító helyet létesít. 1915. február 5-ig várták azon kereskedők, állami hivatalok, katolikus egyesületek jelentkezését, amelyek vállalkoztak az ékszer terjesztésére. A megbízatást elnyerő cég számára utólagos elszámolásra tetszőleges mennyiségű gyűrűt és medált adtak át. A vidéki árusítás mellett azonban továbbra is lehetőség volt a Jelvényosztálytól közvetlenül megvásárolni a hazafias ékszerek legújabb darabját.¹⁰⁵

„Hadi zászlószög”

A lakosság áldozatkészségét kifejező tárgyak, úgymint ékszerek, dísz tárgyak, jelvények, érmek stb. között is különlegesnek számít a Bizottság által jótékony célból kiadott két tárgy, amelyek egymáshoz hasonló formában és kivitelben készültek.

A polgári társulatok, egyletek, jogi személyek, egyházak zászlóinak díszítésére szolgált a domború plakettre emlékeztető „Hadi zászlószög,” amelynek megvásárlásával a közösségek nemcsak a Bizottság jótékony célú feladatait támogatták, de kifejezték a háború melletti elkötelezettségüket is.

A kivitelezés során a zászlóval nem rendelkező asztaltársaságokra, bankokra, pénzintézetekre, magánszemélyekre is gondolva a „Hadi zászlószöget” keretbe vagy márványba illesztve, falon vagy asztalon elhelyezhető dísz tárgy formájában is megvételre kínálta a Bizottság.

¹⁰⁵ *Nyírvidek*, 1915. február 4. 10. szám 5. p.

A napilapokban¹⁰⁶ és szórólapon¹⁰⁷ propagált akció során arra kérték a megrendelőket, hogy a nagy idők emlékére és mindenki épülésére a „zászlószög” egy hazafias ünnepély keretében illesszék a zászlórúdba, amelynek idejéről a Bizottságot értesítsék.

Ismereteink szerint a „Hadi zászlószög” kétféle kivitelben készült: 1915 nyarán „In Memoriam 1914–1915” felirattal a három szövetséges ország katonáinak (osztrák–magyar, német, török) és címereinek ábrázolásával,¹⁰⁸ illetve 1916-ban „In Memoriam 1914–1916” felirattal és a bolgár állam jelképeivel kiegészítve¹⁰⁹ került előállításra.

Rögzítését a hátoldalra forrasztott kettő darab szög segítette.

A dobozban kínált emléktárgy¹¹⁰ ára 15 korona volt, a keretezett vagy márványba illesztett dísz 25 koronáért kínálták.

„Hadi ajtószög”

A „Hadi ajtószög” az előzővel azonos kivitelben és rendeltetéssel gyártatta le a Hadsegélyező Bizottság, azzal a különbséggel, hogy ezt a bejáratok díszítésére szánták. Alakja nem domború, hanem lapos, a két oldalán kialakított „fülek” segítségével rögzítették.

Feltételezhető, hogy a „Hadi ajtószög” később, csupán az 1917-ban gyártott „Hadi zászlószöggel” egy időben kezdték gyártani, mert nem ismeretes belőle korábbi, a három szövetséges katonát ábrázoló változat, illetve az akció szórólapján¹¹¹ is a négy alakos variáns látható.

Ugyanakkor fennmaradtak egészen késői, a világháború utáni időszakban forgalmazott darabok, amelyek motívumai alkalmazkodtak a történelmi események alakulásaihoz.

Az 1917-ben gyártott az első változat¹¹² ábrázolásai teljesen megegyeznek a „Hadi zászlószög” akkori típusával, vagyis a két angyal által közrefogott magyar címer fénysugaraitól övezett négy fegyveres figurája alatt az „In Memoriam 1914–1917” felirat olvasható.

Az egy évvel későbbi emléktárgy¹¹³ feliratán az „In Memoriam 1914–1918” szöveg szerepel. 1918 második felében kerülhetett forgalomba az az Ajtószög-variáns, amelynek bevételét a rokkant katonák támogatására szánták. A „Béke

106 *Pesti Hírlap*, 1915. július 27. 8. p., 1915. október 24. 10. p., 1915. szeptember 5. 9. p.

107 HTM Plakát- és aprónyomatványtár 2015.82.1/Nyt.

108 HTM Numizmatikai gyűjtemény 2015.32.1/É.

109 HTM Numizmatikai gyűjtemény 2015.33.1/É.

110 HTM Zászlógyűjtemény.

111 HTM Plakát- és aprónyomatványtár 73.164.1/Nyt.

112 HTM Numizmatikai gyűjtemény 9609/É vagy 2015.36.1/É, Utóbbi leltári számú darab hátoldalán az Országos Hadsegélyező Bizottság Jelvényosztálya feliratú, ovális alakú etikett látható.

113 HTM Numizmatikai gyűjtemény 91.299.1/É és 5039/É, Utóbbi leltári számú darab hátoldalán az Országos Hadsegélyező Bizottság Jelvényosztálya feliratú, ovális alakú papír etikett látható.

A Hadi ajtószög szórólapja, 1918.

ünnepét szimbolizáló ajtóplaketten¹¹⁴ a fegyveres katonák helyét polgári ruhás férfiak és nők „vették át”, akikre a két angyal által tartott Szent Korona mögül felragyogó fénysugarak vetülnek. Ennek két változata is ismert, az egyik alsó része áttört,¹¹⁵ a másikon ezt a részt virágfüzérek díszítik.¹¹⁶

1918. novemberben került forgalomba a köztársaság kikiáltásának emlékére kiadott változat, amelyen a Szent Korona helyett az „1918” évszám szerepelt. Az alsó részben új elemként megjelent az „október 31–november 16” dátum, vagyis az őszirózsás forradalom és a népköztársaság kikiáltásának időpontja.¹¹⁷

114 A terjesztésre szánt szórólapon e szavakkal jellemezték a tárgyat. A felhívást Rónay Károly osztályvezető írta alá, amelyben az Ajtószög megvásárlására kérte a címzettet. A tárgyat a felhívással és egy kitöltetlen átutalási bizonylattal együtt adott címekre postázták. A hazafias célokra való tekintettel az Ajtószög megtartását és árának befizetését kérték. Ha valaki nem akarta megtartani az emléktárgyat, portómentesen visszaküldhette. Valószínűleg a megkeresettek többsége kifizette az 5 koronás vételárát. A szórólap további érdekessége, hogy a fejlécen az Országos Hadsegélyező Hivatal [!] Jelvényosztálya szerepel, míg a hozzá tartozó csekkszelvényen az Országos Hadsegélyező Bizottság Jelvényosztálya bélyegző-lenyomat látható. (HTM Plakát és aprónyomtatványtár 2008.278.1–2/Nyt) (Sallay Gergely Pál: Propaganda és hadsegélyezés az első világháborús jelvények tükrében In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 12. Szerk. Szoleczky Emese–Závodi Szilvia. Budapest, 2011. 155–156. pp.)

115 HTM Numizmatikai gyűjtemény 2008.189.1/É, hátoldalán az Országos Hadsegélyező Bizottság Jelvényosztálya feliratú, ovális alakú etikett látható.

116 HTM Numizmatikai gyűjtemény 2015.37.1–2/É.

117 HTM Numizmatikai gyűjtemény 8600/É és 2015.40.1/É.

Az eredeti ajtódíszre már csak formájában emlékeztet az a variáns,¹¹⁸ amely a korábbi szimbólumokat teljesen mellőzve, 1918. október 31. emlékére került kiadásra. A harsonáját fújó angyal és a kitárt szárnyú madár (turul?) a feltámadó, újjáéledő Magyarországot szimbolizálta.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy az I. világháború idején a Hadsegélyező Hivatal és az Augusztus Gyorssegély-Alap mellett, velük szorosan együttműködve, az Országos Hadsegélyező Bizottság széles körű karitatív tevékenységet fejtett ki a jótékonyság olyan területein, amelyek kívül estek a többi szervezet feladatkörén.

Változatos rendezvényeinek és kiadványainak bevételeivel segítette a hadba-vonultak családjait, az állami ellátásra nem jogosultakat; természetbeni adományokkal támogatta a rászorulókat, a kórházakban ápolt és a harctéren szolgáló katonákat. Egyedülként kiemelt figyelmet fordítottak a sebesültek ellátására, támogatására.

Abból következően, hogy a Bizottságban a hazai politikai élet ismert és befolyásos szereplői vállaltak tagságot, kiadványaik a háborús propagandát szolgálták. Az Országházban megrendezett kiállítás, a Gyóni Géza-verseskötet és a Hadibeszédek című sorozat kiadása, a Jelvényosztály tárgyai mind a háborús agitáció részét képezték.

Feltételezhető, hogy a Bizottság valamilyen formában a világháború végéig folytatta ténykedését, hiszen a Jelvényosztály ekkor még aktívan működött és a Kórházlátogató Hölgybizottság is 1918 nyarán még gondoskodott a sebesültekről.

A többi albizottság késői munkásságára nincsenek adataink. Remélhetően ezekre a kérdésekre a további levéltári kutatások megadják a választ.

Függelék a „Hadibeszedek” című sorozatban megjelent előadásokról¹¹⁹

1. füzet	Apponyi Albert gróf: A háború és a nemzeti politika	1914. december 5.
2. füzet	Csernoch János bíboros, hercegprímás: Egyház és háború	1914. december 15.
3. füzet	Báró Hazai Samu m. kir. honv. miniszter: A háború tényezői	1914. december 8.
4. füzet	Tisza István gróf: A háború hatása a nemzeti jellemre	1914. december 22.
5. füzet	Andrássy Gyula gróf: A háború okai	1914. december 12.
6. füzet	Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök: Háború és vallás	1914. november 7.
7. füzet	Rákosi Jenő: A háború és az esztétika	1914. november 14.
8. füzet	Dr. Lukács György: A háború tanulságai	1914. december 6.
9. füzet	Szászy-Schwart Gusztáv egyetemi tanár: A háború és a nők	1914. december 26.
10. füzet	Beöthy Zsolt egyetemi tanár: Háború és Cultura	1914. december 11.
11. füzet	Magyary Géza egyetemi tanár: A békemozgalmak és a világháború	1914. december 11.
12. füzet	Lenhossek Mihály egyetemi tanár: A háború és az egyetem	1914. december 4.
13. füzet	Dr. Grósz Emil: Az orvosi tudomány a háborúban	1914. december 4.
14–15. füzet	Dr. Méhely Lajos Nemzeti Múzeumi osztályigazgató: A háború biológiája	1914. november 3.
16. füzet	Dr. Alexander Bernát: A háború, mint nemzetnevelő	1914. december 18.
17. füzet	Dr. Alexander Bernát: A háború filozófiájáról	1915. január 6.
18–19. füzet	Dr. Hantos Elemér: A világháború gazdasági okai és hatásai	1915. február 14.
20–21. füzet	Wekerle Sándor: A háború gazdasági következményei	1915. február 16.
22. füzet	Raffay Sándor: Az erkölcsi erők szerepe a háborúba	1915. február 26.
23–24. füzet	Cholnoky Jenő: A világháború színtere	1914. december 13.
25–26. füzet	Andrássy Gyula gróf: A jó béke céljai	1915. március 9.
27. füzet	Hegedűs Lóránt: A pénz filozófiája a háborúban	1915. január 19.
28. füzet	Marczali Henrik: Külpolitikánk történeti alapon	1915. március 2.

THE HUNGARIAN NATIONAL WAR CHARITY COMMITTEE

The Hungarian National War Charity Committee was founded on 6 September 1914, on the initiative of Count István Tisza, approximately at the same time as other organizations that carried out war charity and welfare activities during the Great War. The Committee's members included representatives of Hungarian political life, who carried out their charitable work in various sub-committees.

119 HTM Kéziratok Emlékanyag-gyűjtemény 0612/Em.

The Clothing Sub-Committee was responsible for the collection and production of outfits required by the army. Separate groups were formed to fulfil jobs related to hospitals and to fight unemployment. The Welfare Sub-Committee was in charge of duties for the national healthcare and other general welfare tasks.

The National War Charity Committee organized numerous national events – the most well-known movements were the ones entitled Metal for the Army, Warm Clothes and Books to the Front. The Committee organised the Military and National Welfare Exhibition set up in the Parliament building in the spring of 1915. The income of the exhibition was to support veterans who had been infected by tuberculosis during the war and later became invalid due to the complications of the disease.

The National War Charity Committee published the poems of Géza Gyóni, in the volume entitled *On Polish Fields, Beside Camp Fires*, which was also sold for charity purposes.

The aim of the study is to present the operation and the charity movements of this fairly unknown organization, as well as to identify the artefacts related to the Committee that can be found in the collections of the Hungarian Military History Museum.

DIE UNGARISCHEN LANDESKOMMISSION FÜR KRIEGSHILFE

Die Landeskommision für Kriegshilfe wurde beinahe zur gleichen Zeit mit den Kriegsfürsorge- und Volkswohlfahrtsorganisationen, am 6. September 1914 auf Anregung des Ministerpräsidenten Graf István Tisza gegründet. Ihre Mitglieder waren Akteure des ungarischen politischen Lebens, die ihre wohltätige Arbeit in verschiedenen Komitees verrichteten.

Für das Sammeln und Anfertigen von Kleidungsstücken, die die Soldaten benötigten, war die Kleidungs-Unterkommision verantwortlich. Selbständige Organe wurden auch gegründet, um die Arbeiten in den Krankenhäusern zu erledigen, oder um die Arbeitslosigkeit zu bekämpfen. Die Volkswohlfahrts-Kommision beschäftigte sich mit der medizinischen Versorgung der Bevölkerung und anderen allgemeinen Aufgaben.

Die Landeskommision für Kriegshilfe organisierte auch zahlreiche landesweite Aktionen, am bekanntesten waren die Bewegungen „Metall für die Armee“, „Warme Kleidung“ oder „Bücher an die Front“. Sie initiierte im Frühjahr 1915 im Parlament eine Ausstellung über Militär- und Volksmedizinwesen, aus deren Einnahmen die Soldaten versorgt wurden, die sich im Krieg an Tuberkulose erkrankten und durch Komplikationen zu Invaliden wurden.

Die Landeskommision für Kriegshilfe gab auch das Gedichtband „Auf polnischen Feldern, neben Lagerfeuer“ von Géza Gyóni heraus, dies diente ebenfalls karitativen Zwecken.

Das Ziel meiner Abhandlung ist die Tätigkeit dieser weniger bekannten Organisation und die ihrer wohltätigen Bewegungen darzustellen, sowie die in den Sammlungen des Museums für Militärgeschichte aufbewahrten Objekte zu identifizieren, die der Landeskommision für Kriegshilfe zugeordnet werden können.

Závodi Szilvia

A KATONATISZTI CSALÁDOK LAKÁSVISZONYAI A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN¹

A lakhatás, a lakás- és otthonkultúra csak egyik aspektusa az életmódvizsgálatnak, mégis pontosan jellemzi a társadalmi rétegeket. A ház és lakás mindig is számos szükségletet elégített ki, védelmet nyújtott, biztosította a családi élet intim szféráját. *„A lakás életmód jellemző és minősítő jelentőségét éppen az adja meg, hogy emberi alaptevékenységek egyesülnek és tárgyasulnak benne: az önfenntartó vegetatív, a célracionális alkotó-termelő és a kultikus-szimbolikus tevékenységek. Így a lakóház legegényibb tervezése és használata ellenére is mindig közösségi alkotás, amely az elsődleges létszükségletet kielégítő funkciója mellett fontos gazdasági, közszozsrszervezési és higiéniai szerepet is betölt, kor- és rétegjellemző technikai készségeket, társadalmi és esztétikai értékeket hordoz.”*²

A katonatiszti családok lakásviszonyainak vizsgálatánál figyelem be kell venni néhány szempontot. Ez a foglalkozása által kiválasztott társadalmi csoport egy jelentős nagyságú, de igen heterogén halmaz. Ugyanis az életkörülmények – benne a lakhatás és lakásviszonyok – vizsgálatánál mindenképpen tekintettel kell lenni arra, hogy a tiszti réteg távolról sem volt egységes. Teljesen más életformát tett lehetővé a tiszti pályán éppen elinduló hadnagy és egy – a teljes életét a hadseregben eltöltött – vezérkari tisztt anyagi helyzete, de jelentős különbségek jelentkezhettek az ország különböző területein elhelyezkedő helyőrségekben szolgálók között is. Szem előtt kell tartani, hogy *„a katonaszemély – csakúgy, mint más – éli mindennapi életét. Alszik, eszik, öltözködik, tevékenykedik, lakik, csak éppen mindenkor az adott körülmények szerint. Ugyanakkor a katonának is vannak érzelmi megnyilvánulásai: szeret, örül másokhoz hasonlóan. Ő is gondoskodik családjáról, örömet leli gyermekeiben, vannak egyéni kedvtelése. Életmódja kitörölhetetlenül magán viseli társadalma létviszonyainak nyomait, osztálya, vagy társadalmi rétege életmódjának jellemzőit. Minthogy egyéniség, életmódját ugyanakkor ismétölhetetlenül egyedi vonásokkal is felruházza. Ez már azért is lehetséges, mert az életmódminták egyéni kombinációinak száma elméletileg (és gyakorlatilag) végtelen.”*³

A tanulmányban bemutatott időintervallum igen tág, a 20. század első fele (1900-tól 1945-ig). Talán meglepő, hogy nem fejeződik be vagy nem kezdődik

1 Az alábbi tanulmány az *Életmód, életkörülmények és mentalitás a magyar katonatiszt-családoknál a 20. század első felében* című PhD-értekezés (2012) egy fejezetének kibővített, átdolgozott változata.

2 Polgári lakáskultúra a századfordulón. Szerk. Hanák Péter. Budapest, 1992. 5. p.

3 Nagy Emil: Életmód, katonai életmód. Budapest, 1982. 74. p.

el a politika- és eseménytörténetben oly fontos első világháború végénél vagy az 1920-as éveknél. Ennek az a magyarázata, hogy a magyar társadalom az 1918 utáni új viszonyok közé úgy lépett, hogy örökölt belső szerkezetében nem következett be gyökeres átalakulás.⁴ A későbbi változások pedig az alapokat nem érintették. A különböző, magasabb társadalmi osztályok megmaradtak az alattuk elhelyezkedő rétegek ideáljának, emelkedésük céljának. Továbbra is igyekeztek átvenni életmódjuk külsőségeit még akkor is, ha nem volt meg mögötte a tartalom.

1922 januárjában létrejött az új hadsereg, a Magyar Királyi Honvédség, amely arculatában törekedett a magyar hagyományok megjelenítésére, ugyanakkor természetes módon az egykori császári és királyi haderő mintáit is követte. A Magyar Királyi Honvédség szabályzatai, kiképzése, de még egyenruhája is feltűnő hasonlóságot mutatott az 1918 előtti osztrák–magyar hadseregben alkalmazottakkal. Hogy Deák Istvánt idézzem: „*Mindenütt kísértett a Habsburg múlt*”.⁵

A tisztikar a kiegészítés után a nemesi életformától távolodva egyre inkább közeledett a középosztályéhoz, a középosztály pedig magatartásában, életformájában sok tekintetben igazodott a tisztikarhoz. Külső mutatók alapján a dolgozat korszakának magyar középosztályi minimumát Weis István határozta meg: „*Legalább három szobás lakás [...] Háztartási alkalmazott vagy legalább bejáró tartása és ekként a családanyának, a feleségnek a legdurvább munkáktól megkímélése; a családfőnek bizonyos élethivatáshoz tartozása. [...] Döntő jelentőségű ugyanis a családfő iskolai képzettsége és a gyermekek iskoláztatása [...]*”.⁶ A hadsereg a Weis-féle kritériumokkal nagyjából azonos tisztí életformát követelt meg.

A katonatiszti családok életmódjának meghatározó bázisa – mint minden más esetben – az anyagi helyzet volt, ami nem azonos a családfő fizetésével. A tisztí fizetés nagyjából hasonló lehetett a közalkalmazottakéhoz, amely a korabeli viszonyokhoz képest nem volt kevés. Az anyagi helyzetre tett panaszok fő oka az volt, hogy a tiszttól és családjától olyan életvitelt és külsőségeket követelt meg a társadalom és a hadsereg, amelyek nem álltak arányban a fiatal és a családost tiszték fizetésével. Az állam katonatisztjeinek pénzben csak szolgálatuk egyik felét tudta (vagy akarta) megfizetni, a másik felét eszmei megbecsülésben, címek, rangok, rendjelek formájában honorálta. A tiszték megkülönböztetett társadalmi státust élveztek, a tisztí kaszt lényegében társadalmon felül állt.

A középosztályi létforma jegyei közül a megfelelő lakásnak és berendezésének vizsgálata a legnehezebb a klasszikus történeti források segítségével. Annak vizsgálatához, hogy volt-e a tisztí családok otthonaiban olyan elem vagy jelleg, ami a családfő foglalkozására utal, más források – tárgyak, fényképek, elbeszélések – bevonására van szükség.

A katonatiszti családok életmód-vizsgálatának forrásbázisát kettősség jellemzi. A két világháború közötti időszak életmódjára vonatkozó adatok bőséggel állnak rendelkezésre. Írott és képi források, tárgyak, írott és szóbeli visszaemlékezések teszik lehetővé az időszak hétköznapjainak megismerését.

4 L. Nagy Zsuzsa: Magyarország története 1918–1945. Debrecen, 1995. 182. p.

5 Deák István: Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918. Budapest, 1993. 7. p.

6 Weis István: A magyar társadalom. Budapest, 1930. 117–118. pp.

Természetesen minden forrást kritikával kell kezelni, hiszen még nagy mennyiség mellett is kérdéses, mennyire megbízhatóak ezek a bázisok. Emellett azonban az a főprobléma, hogy a bőséges forráslehetőségek közül közvetlenül nagyon kevés vonatkozik a katonatisztek és családjaik körülményeire. Ezért kell nagyon vigyázni a kutatói prekoncepciókkal és ügyelni arra, hogy milyen adatokból általánosítunk, ha ezt egyáltalán megtehetjük.

Kutatástörténet, források és módszertan

Ha valaki a 20. század első felének magyar katonatisztjeivel kíván foglalkozni, alapirodalomként nyúl Deák István *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918* és Hajdu Tibor *Tisztikar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei*⁷ című könyveihez. A Horthy-kori tisztok megismeréséhez Szakály Sándor könyvei és tanulmányai adnak segítséget. Mindhárom kutató munkái a hadsereg fejlődéstörténetére, illetve a katonatiszti pálya felvázolására helyezték a hangsúlyt.⁸ Deák István és Hajdu Tibor monográfiáikban szántak egy-két fejezetet a tisztok életkörülményeire, családi életükre. Deák Istvánnál külön fejezetek foglalkoznak az ezredélettel, a megélhetési gondokkal, a házassággal, családdal és a nyugdíjasokkal. Hajdu Tibor különálló részt szentelt a tiszt életmódnak *Tisztikar és középosztály – a tiszt ideál és életforma* címmel. A későbbi időszak tiszt életmódjának tanulmányozásához Szakály Sándor kutatásai adnak támpontot. Az úgynevezett elitkutatáshoz kapcsolódó, annak részét képező, a két világháború közötti Magyarország hadseregének felső vezetésére, a katonai elitre vonatkozó kutatási eredményei számos formában megjelentek. A hosszabb-rövidebb időszakot felölelő könyvek, tanulmányok⁹ kitérnek a tisztok magánviszonyaira is: családi állapotra, családra, anyagi helyzetre és jövedelemre. A katonák és a politika viszonyából kiindulva vázolja fel a tisztok erkölcsi és az anyagi helyzetét, illetve összehasonlításokat tesz az azonos társadalmi helyzetben lévő csoportok jövedelemviszonyait illetően.¹⁰

A két világháború közötti tiszt réteggel foglalkozik Mikics Lajos *Politika, úriság és becsület Horthy tisztikarában* című tanulmánya,¹¹ ami a Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztály gondozásában jelent

7 Deák: i. m.; Hajdu Tibor: *Tisztikar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei*. Budapest, 1999.

8 „A magyar katonatiszt” (1848–1945). Szerk. Hajdu Tibor. Budapest, 1989.

9 Szakály Sándor: *A magyar katonai elit 1938–1945*. Budapest, 1987. vagy Szakály Sándor: *A magyar katonai felső vezetés társadalmi és anyagi helyzete, 1919–1945*. In: Hajdu: 1989. i. m. 85–112. pp.

10 Szakály Sándor: *Politizáló hadsereg? História*, 1984. VI. 5–6. szám, 48–51. pp.; Szakály Sándor: *A katonai elit az ellenforradalmi Magyarországon*. In: Szakály Sándor: *Hadsereg, politika, társadalom*. Budapest, 1991. 32–47. pp.; Szakály Sándor: *Erkölc, politika és nemzettudat a volt magyar királyi honvédség tisztikarában*. In: Szakály Sándor: *Volt-e alternatíva? Magyarország a második világháborúban*. Budapest, 1999. 20–42. pp.; Szakály Sándor: *A katonai elit Magyarországon 1919–1945*. Korunk, 2009. 20. évfolyam, 3. szám, 67–70. pp.

11 Mikics Lajos: *Politika, úriság és becsület Horthy tisztikarában*. Budapest, 1981.

meg.¹² Mikics Lajos a becsületügyi iratanyag szociológiai igényű feldolgozásával mutatja be a hadsereg tisztikarát.¹³ Kutatása középpontjába a hadsereg és tisztikarának politikai szerepét és különleges helyzetét helyezi. A kötet két fejezetre oszlik. A munka első fele történeti áttekintés, amely a Monarchia hadseregének néhány, általános vonását mutatja be, a hadsereg megalakulását, katonai és politikai szerepvállalását ismerteti. A második fejezet foglalkozik a tanulmány témáját érintő kérdésekkel, mint a tisztikar társadalmi helyzete és a tisztí becsület fogalma, védelme. Mikics Lajos erőteljesen támaszkodik Pataki István *Az ellenforradalom hadserege 1919–1921* című könyvére, átvéve annak megállapításait.¹⁴

Néhány kutatási eredmény a későbbi időszak katonai életmódkutatásaiból is megjelent, mint például Nagy Emil könyve.¹⁵ A munka a szocialista életmód kialakulására és fejlődésére tette a hangsúlyt, a katonára mint egyénre fókuszálva. Három nagy fejezetében kifejti az életmód klasszikus fogalmát, külön részt szánva a szocialista életmódnak. A második részben a katonai életmód társadalmi vonásait, szociológiai jellemzőit és a vizsgálati módszereket mutatja be. Az utolsó fejezetben a szocialista és a nyugati hadseregekben folytatott életmódkutatások elemzése szerepel, valamint a magyarországi katonaszociológiai kutatások életmód-vonatkozású eredményei.

A mai viszonyokkal foglalkozik *A tiszt. Szolgálat és hivatás* című kiadvány,¹⁶ ami egy történeti összefoglaló résszel kezdődik és betekintést enged a Magyar Honvédségben szolgáló tisztek helyzetére és a velük szembeni elvárásokra. Külön fejezet mutatja be a tisztek társasági és családi életét.

A katonatiszti családok lakhatásával és lakásviszonyaival egyik fent említett mű sem foglalkozott. Mint ahogy kifejezetten a 20. század első felének katonatiszti életkörülményeit, életmódját és mentalitását bemutató tanulmány sem készült eddig. A téma feldolgozásához kézenfekvően adódott, hogy – amíg ez még lehetséges – éljek az interjúzás nyújtotta forrásképző lehetőségekkel. Segítségemre voltak a különböző – két világháború között működő – katonaiskolák volt növendékeiből alakult bajtársi szövetségek. Már az interjúk során kiderült, hogy sok esetben kell majd szigorú kritika alá vennem az elhangzottakat.¹⁷ Gyakran vettem azt észre, hogy az interjúalanyaim nem arról beszélnek, hogy náluk mi volt a helyzet, hanem hogy mit gondolnak arról, milyennek kellett volna lennie. Például nem azt írták le, hogy nézett ki a lakásuk, hanem arról kezdtek beszélni, milyen volt – az olvasmányaimból általam is ismert – ideális otthon. A másik tapasztalat az volt, hogy – korukból adódóan – leginkább csak a gyermekeveikről tudtak úgy mesélni, hogy át is élték azt. Ez sok esetben az 1940-es években volt,

12 Mikics Lajos kötete 1981 decemberében jelent meg, így természetesen – főleg az első rész – nem mentes a korszak ideológiai hatásaitól.

13 Szakály Sándor: Mikics Lajos: Politika, úriság és becsület Horthy tisztikarában. In: Szakály Sándor: Múltunkról – kritikusan? Katonákról, történelemről, önmagunkról III. Budapest, 38–42. pp. Hiv. r.: 38. p.

14 Szakály: 2005. i. m. 39. p.

15 Nagy: i. m.

16 A tiszt. Szolgálat és hivatás. A magyar tisztek könyve. Szerk. Tóth Csaba. Budapest. 1998.

17 Vö.: Vértési Lázár: Oral History. A szenttanúként elbeszél történelem lehetőségei. *Aetas*, 2004. 19. évfolyam, 1. szám, 158–172. pp.

tehát az általam vizsgált korszak végén. Kritikai megfigyeléseim miatt és mellett azonban egyre jobban beleástam magam az oral history-n kívül a klasszikus történeti forrásokba és világossá vált, hogy a kutatást főleg az utóbbiakra kell alapoznom és az interjúk során szerzett információk kiegészítői lesznek a történeti forrásokból származó információknak. A kutatási témát tekintve tehát biológiai okok miatt „elkészett” az oral history.

Az interjúzásnak azonban lett egy „mellékhaszna”. A családi archívumokból forrásokhoz: iratokhoz és fényképekhez jutottam. A családtagoknál ugyanis sok esetben az ügyintézésnek teljes vagy teljesebb anyaga megmaradt, ez sokszor nem volt elmondható a levéltárakban, kéziratárakban őrzött anyagokról. A fényképek pedig azért lettek igen lényegesek, mert az életmód szempontjából fontos fotók (még) nem kerültek be a közgyűjteményekbe. Sok esetben ennek az is a magyarázata, hogy a tulajdonosok nem tudják, ilyen típusú képek iránt is van érdeklődés és melyek azok a fotók, amelyeknek történeti forrásértéke van a témát kutató szakemberek számára.

A katonatisztek életét szinte minden téren uralta a hadsereg. Bizonyos időközönként megújuló szabályzatok írták elő, mit kell tenniük vagy mit tehetnek. Miniszteri rendeletekkel adták ki a szabályzatokat és azokkal is módosították egyes pontjait. Azonos betűvel és számmal jelölték az azonos témájú szabályzatokat. Mindezek mellett nagyon jól kiaknázható forrásnak bizonyultak azok a kortárs segédkönyvek, amelyek a tisztek életét voltak hivatva megkönnyíteni.

A Honvédelmi Minisztérium (HM) Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltárban a tiszti családokra és életmódjukra vonatkozó adatok a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium iratanyagában találhatóak. A lakhatásra és lakásviszonyokra leginkább a HM 11. osztály (laktanyák, lő- és gyakorlóterek építkezése, átalakítása és karbantartása; lakberendezési tárgyak ügyei; elhelyezési ingatlanok nyilvántartása), a HM 13. osztály (tisztek nősülési ügyei) és a Honvédségi Jóléti Alap (a honvéd tiszti- és altisztikar jólétét szolgáló ügyek) anyagában lehet információkat találni. Mikrotörténeti kutatásoknál elengedhetetlen a tiszti személyügyi anyagok és anyakönyvek használata.

A házassági iratok (a HM 13. osztály – tisztek nősülési ügyei) között szereplő bajtársi kérdőívek egyik tétele a leendő házaspár lakására vonatkozik, így ezeket szerettem volna felhasználni a tiszti családok lakásaival felmerülő kérdések megválaszolására. Azonban ezek a kérdőívek – főleg a szempontjaimhoz mérten – nagyon szűkszavúak. Viszont a házassági anyagban találtam különböző nyilatkozatokat arról, hogy az ifjú pár hová és milyen lakásba fog költözni. A kialakítandó otthon szempontjából figyelembe kellett venni azokat a becslési jegyeket, amelyek abban az esetben készültek, ha a házassági óvadéktőkét¹⁸

18 A kaució az a rendfokozatonként megállapított összegű pénzbiztosíték, amelyet a nősülni szándékozó katonatisztnek biztosítani kellett, hogy a kamatok, illetve a jövedelmek lehetővé tegyék a tiszti család rangjához méltónak tartott életmódot. *Závodi Szilvia*: A katonatiszti házasságkötések szabályozása a 20. század első felében. *Folia Historica*, XXIV. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve 2005–2006. Budapest, 2006. 115–130. pp.; *Závodi Szilvia*: A százados, a hentes és a nő – Házassági bonyodalmak a XX. század első felében. Peremirát. Köszöntő írások Makai Ágnes 70. születésnapjára. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) különszám, 301–312. pp.

a menyasszony családja egy ingatlant megterhelve biztosította. Néhány esetben a kíséző iratokból az is kiderült, hogy a házaspár majd a felbecsültetett épületben, házban fog lakni. Így a jegyzőkönyvek segítségével képet kaphattam arról, milyen volt ezeknek a házaknak a felépítése, beosztása, tetőzete, padozata, komfortfoka. Ezek a dokumentumok azonban a berendezést illetően nem nyújtottak segítséget, ennek feltárásához más forrásokat kellett keresni.

Az interjúkban a legtöbb esetben a lakásberendezést illetően általános válaszokat kaptam, és igen kevés fénykép maradt fenn bizonyíthatóan tiszti lakásokról. A levéltári iratok, főleg a honvédelmi minisztérium 11. osztályának dokumentumai elsősorban építkezésekről, átalakításokról, ingatlanokról szóltak. Az osztály ügykörébe tartoztak ugyanis a laktanyák, lő- és gyakorlóterek építkezései, átalakításai és karbantartása, a lakberendezési tárgyak ügyei és az elhelyezési ingatlanok nyilvántartása. Az osztály anyagában megtalálható házirendek, alaprajzok, berendezési tárgyakkal kapcsolatos levelezések szolgálnak forrásbázisul abban, hogy megismerhető legyen, milyen körülmények között életek a tisztek és hozzátartozóik. De ez még így is elég kevés adatot jelent! Így abból a feltételezésből kellett kiindulnom, hogy egy állászerű,¹⁹ tiszti lakásnak meg kellett felelnie egy középosztályi lakástól elvártaknak. Ehhez azonban tudni kell, milyen is egy középosztály számára megfelelő lakás, amelynek megismeréséhez bőséggel állnak rendelkezésre mind kortárs kiadványok, mind történeti munkák. A korabeli lakások megismerésének – közismerten fontos – elsődleges forrásai a lakásleltárak lennének, de ilyet a levéltári kutatásaim során nem találtam és az interjúalanyaim sem tudtak ilyen típusú dokumentum létezéséről. Szóba jöhettek volna még végrendeletek is, de a tisztekkel kapcsolatban ilyenre sem bukkantam, bár a Szolgálati Szabályzat függelékének harmadik mellékletében külön kitér a honvédegyének végrendelezéseire.²⁰ A beszállásolási törvény nyújtott némi támpontot ahhoz, mi volt egy tiszti szállás esetén a minimálisan elvárt berendezés. A tárgyi források köréből néhány fénykép és múzeumi tárgy utal csak arra, hogy milyen egyedi berendezési forma, vagy díszítés jelent meg egy olyan lakásban, ahol katonatiszt volt a családfő.

A katonatiszti lakhatás törvényi szabályozása

Ahhoz, hogy a tiszti családok lakásviszonyait korszakunkban megismerhesük, először azt kell megvizsgálni, hogy maga a katonatiszt milyen körülmények között lakott korábban. A 19. század közepén a helyőrségbe újonnan érkezett tisztek számára általában laktanyában lévő lakást és tisztiszolgát ajánlottak fel, azonban ezek a lakások alig vagy egyáltalán nem voltak berendezve. Ez a helyzet 1851-ben kezdett megváltozni, mikor császári parancsra a lakásokat ágygal, ágyneművel, takarókkal, egy szekrénnel, egy komóddal, két asztallal és négy

19 Az állászerűség tulajdonképpen a katonatiszti pálya és társadalmi helyzet által megkívánt életvitelt jelentette. Befoglalva a kötelezettségek megvalósítását lehetővé tevő anyagi helyzetet, illetve lakáskörülményeket, műveltséget stb. (iskolázottság, családi viszonyok).

20 A–32. jelzetű szolgálati szabályzat, 437–440. pp.

székkel szerelték fel. Éjjeliszekrény, tükör, mosdóállvány, vizeskancsó, ivópohár és éjjeliedény is szerepelt a kötelező berendezési tárgyak listáján. Mivel azonban a korszak laktanyái elsősorban erődjelleggel épültek, a lakások többnyire dohosak és sötétek voltak. Lakhatás szempontjából javulás az 1870-es években kezdődött, amikor elindult a laktanya-építési program. A viszonylag világos, tágas és higiénikus épületekben a tiszti lakásokban is jelentősen javultak az életfeltételek. Mégis azok a tisztek, akik megengedhették maguknak, a városban béreltek szobát vagy lakást.²¹

A katonatisztek lakhatási problémáira többféle megoldás létezett. A havidíjasok és családjaik elhelyezését az 1879. évi XXXVI. törvénycikk szabályozta. A lehetőségekhez mérten laktanyákban kellett elhelyezésüket kialakítani, illetve úgynevezett természetbeni (szolgálati) szállást kellett biztosítani, amelyre a közigazgatási hatóságot kötelezték. Amennyiben nem volt lehetőség erre, úgy a katonák illetékszerű lakbér-illetményt kaptak, amelyből szállásukat önmaguk bérelhették. Ha a helyőrség területén nem volt megfelelő minőségű vagy mennyiségű bérlemény, akkor a helyhatóságnak kellett megfelelő helyiségeket biztosítani.

1. táblázat: Kimutatás a havi fizetéses katonai személyeknek, állandó beszállásolásnál járó szállásilletményeiről, a mellékszükségletekkel együtt

<i>Napidíj-osztály</i>	<i>Rendfokozat</i>	<i>Szoba</i>	<i>Kamara</i>	<i>Konyha</i>	<i>Padlás</i>	<i>Fakamara</i>
I.	Tábornagy	8	2	2	1	1
II.	Táborszernagy, lovassági-tábornok, tengernagy	7	2	2	1	1
III.	Altábornagy, altengernagy	6	2	1	1	1
IV.	Vezérőrnagy, ellentengernagy	5	2	1	1	1
V.	Ezredes, sorhajó-kapitány	5	1	1	1	1
VI.	Alezredes, fregatt-kapitány	4	1	1	1	1
VII.	Őrnagy, korvett-kapitány	4	1	1	1	1
VIII.	Gyalog-, lovas-százados, sorhajó-hadnagy	3	1	1	1	1
IX.	Főhadnagy, sorhajó-zászlós	2	–	1	1	1
X.	Hadnagy	1	–	1	1	1
XI.	Tengerészapród, tengerész-jelölt, Porkolábok, tengerész-szolgák	1	–	1	1	1
XII.	Egyik napdíj-osztályzatba sem sorozott, azonban havi fizetést élvező katonai személyek és a hadsereg szolgálói közül minden házast, vagy közösen két nőtelen, vagy ha ezen csoportozatból, csupán egy nőtelen személy volna beszállásolandó, ezt egyedül is megilleti	1	–	1	1	1

21 Deák: i. m. 126. p.

A lakbér illetmény kiszabását a G–10-es számú Illetménysszabályzat tartalmazta. Ezt az összeget ugyanúgy számolták ki, mint a hivatásos tisztek rendszeres illetménye legfőbb összetevőjét, a havidíjat. A lakbér illetményt tehát – a rendfokozat mellett – rangosztályok²² szerint és havidíjfokozatok²³ megállapítása mellett eleinte évente szabták ki, s ennek megfelelően közölték, de mindig negyedévenként fizették ki: februárban, májusban, augusztusban és novemberben. Később negyedéves vagy havi bontásban szerepeltek az összegek a tájékoztató táblázatokban. 1918-ig 12 lakbérosztályhoz tartozó állomáshelyet jelöltek meg, külön szerepelt Bécs és Budapest. Az első világháború után egészen 1945-ig megmaradt a hat lakbérosztályhoz tartozó állomás, csak a hozzájuk kapcsolt és központilag meghatározott települések száma és besorolása változott. Különbséget tettek a kiutalandó összeg nagyságát illetően a tiszti családok létszámát tekintve. A családi pótlék összege volt az iránymutató, a nagyobb családok nagyobb összegű lakbérpótlékot kaptak.

22 A rangosztályokat a Szolgálati szabályzat a m. kir. honvédség számára I. rész 1. melléklete sorolta fel. Lásd: A magyar kir. honvédség és a cs. és kir. közös hadsereghez tartozó egyének, állománycsoportok, rendfokozatok (rangosztályok) és szolgálati viszonyok szerint. In: A–32. jelzetű szolgálati szabályzat, 415–433. pp.

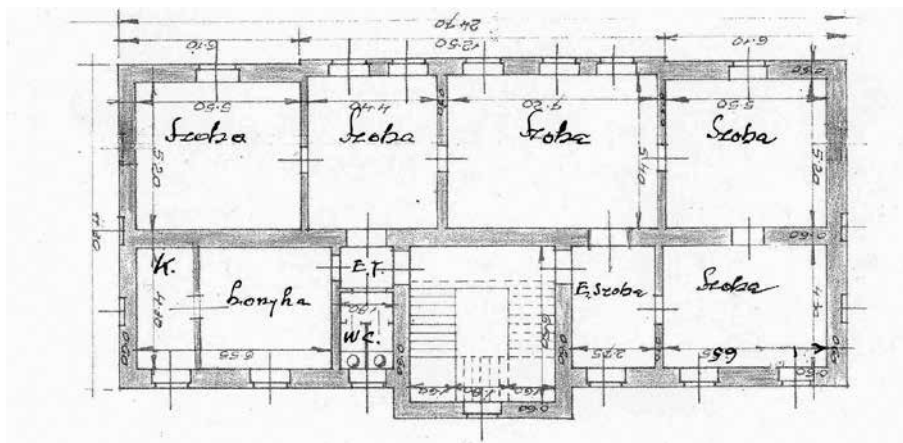
23 A havidíjfokozatok megállapítása az egyes rendfokozatok keretén belül, a magasabb havidíjfokozatokba való besorolás az alacsonyabb havidíjfokozatban eltöltött 3 év (hadnagyi rendfokozatban 2 év) után történt meg.

2. táblázat: A lakbér illetmény alakulása 1928-ban

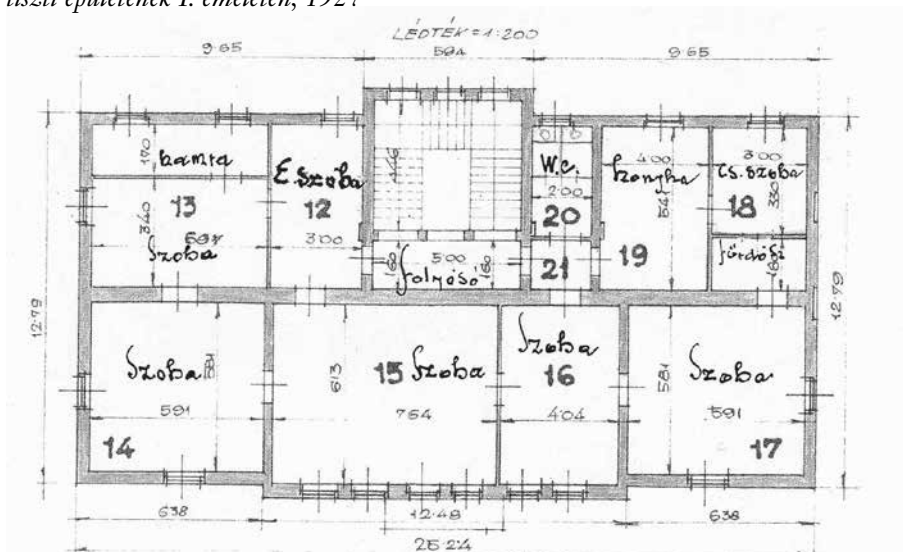
Rang-osztály	Rend-fokozat	Az negyedévi lakbérilletmény az											
		1. ²⁴		2. ²⁵		3. ²⁶		4. ²⁷		5. ²⁸		6. ²⁹	
		Lakbérosztályokba tartozó állomásokon 1928. évi november hó 1-jétől pengőértékben											
		a) ³⁰	b) ³¹	a)	b)	a)	b)	a)	b)	a)	b)	a)	b)
I.	Tábornagy	Ez idő szerint nincs megállapítva.											
2.	Gyalogsági tábornok	854	771,25	768,50	694,25	683	617	597,75	539,75	512,25	462,75	427	385,50
3.	Altábornagy	771,25	688,75	694,25	619,75	617	551	539,75	482	462,75	413,25	385,50	344,25
4.	Tábornok	716,25	633,50	644,50	570,25	573	506,75	501,25	443,50	429,75	380	358	316,75
5.	Ezredes	619,25	523,25	557,75	471	495,75	418,75	433,75	366,25	371,75	314	309,75	261,50
6.	Alezredes	578,50	468,25	520,50	421,50	462,75	374,50	404,75	327,75	347	281	289,25	234
7.	Őrnagy	468,25	413,25	421,50	371,75	374,50	330,50	327,75	289,25	281	247,75	234	206,50
8.	Százados	413,25	330,50	371,75	297,50	330,50	264,25	289,25	231,25	247,75	198,25	206,50	165,25
9.	Főhadnagy	303	247,75	272,50	223	242,25	198,25	212	173,50	181,75	148,75	151,50	123,75
X.	Hadnagy	247,75	220,25	223	198,25	198,25	176,25	173,50	154,25	148,75	132	123,75	110
XI.	Zászlós												

- 24 1. lakbérosztály: Budapest.
- 25 2. lakbérosztály: Debrecen, Győr, Kaposvár, Miskolc, Pécs, Sopron, Szeged, Szolnok, Szombathely.
- 26 3. lakbérosztály: Eger, Kecskemét, Kispest, Komárom-Ujváros, Nyíregyháza, Pesterzsébet, Rákospalota, Sátoraljaújhely, Székesfehérvár, Újpest.
- 27 4. lakbérosztály: Baja, Balassagyarmat, Békéscsaba, Budafok, Cegléd, Esztergom, Gödöllő, Gyöngyös, Gyula, Hatvan, Hódmezővásárhely, Jászberény, Kalocsa, Keszthely, Makó, Nagykanizsa, Pápa, Salgótarján, Szekszárd, Szentcs, Szikszó, Tapolca, Vác, Veszprém, Zalaegerszeg.
- 28 5. lakbérosztály: Alag, Albertfalva, Alsógöd, Balatonfüred, Bánréve, Berettyóújfalu, Békés, Celldömölk, Cinkota, Csepel, Csongrád, Csorna, Csurgó, Diósgyőr, Dombóvár, Dunaharaszti, Dunakeszi, Felsőgöd, Hejőcsaba, Kapuvár, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Kiskváda, Kőszeg, Magyaróvár, Mátészalka, Mezőkövesd, Mezőtúr, Mohács, Moson, Nagykálló, Nagykáta, Nagykőrös, Nyírbátor, Orosz-háza, Ózd, Pestszentlőrinc, Pestúj-hely, Putnok, Ráckeve, Rákosc-saba, Rákosliget, Rákosszentmihály, Sas-halom, Sárospatak, Sárvár, Sásd, Siklós, Siófok, Sopronbánfalva, Soroksár, Szarvas, Szentendre, Szentgotthárd, Szerencs, Zsigetvár, Tata, Tiszafüred, Tóváros, Törökszentmiklós és Vasvár.
- 29 Egyéb a többi lakbér-osztályba nem tartozó állomáshelyek.
- 30 Az a) alatti tételek a 3, vagy ennél több családi pótlék élvezetében állók részére.
- 31 Az b) alatti tételek a 2, vagy ennél kevesebb családi pótlék élvezetében állók és nőtlenek részére.

A lakhatás biztosítására az elsődleges megoldás a természetbeni (szolgálati) lakások lettek volna a laktanyákban vagy a tiszti házakban. Azonban ezeknek a száma nem volt elegendő és a fellépő, majd az első világháború során súlyosbodó lakáshiány arra készítette a Honvédelmi Minisztériumot és a helyhatóságokat, hogy házépítéseket vagy laktanya-átalakításokat tervezzenek.³²

Tisztis lakás alaprajza a gróf Andrássy-laktanya (Budapest, X. Hungária körút 9.) tiszti épületének I. emeletén, 1927

Tisztis lakás alaprajza a Ferenc József lovassági laktanya (Budapest, X. Kerepesi út 49.) 3. számú tiszti lakóházának I. emeletén, 1927

32 A HM iratok között egyelőre nem találtam olyan statisztikai adatokat tartalmazó dokumentumot, ami azt mutatná be, hogy bizonyos időszakban mekkora volt azoknak a tiszteknek (tiszti családoknak) az aránya, akik laktanyákban, vagy azon kívül bérelt lakásban, illetve saját lakásban laktak. Elképzelhető, hogy ilyen adatsor a helyőrségek iratanyagában található, ezek átnézése azonban további kutatást igényel.

Tiszti lakásmegoldási kísérlet Budapesten, 1924-ben

1924-ben Budapesten a katonatisztek elhelyezését nehezítette az általános lakásínség és a szállodai elszállásolás drágasága is.³³ Mivel a lakáspiaci helyzet nem javult, Sipőcz Jenő főpolgármester javasolta, hogy a katonatiszteket elsősorban a laktanyákban helyezték el.³⁴ A székesfővárosi tanács ülésén elfogadták azt az indítványt, hogy Budapest költségén két-két emelet-ráépítéssel bővítsék a Ferenc József lovassági laktanya (Budapest, X. kerület Kerepesi út 49.) VIII/a. és b. legénységi épületét. A teljes költségviselésért cserébe a főpolgármester azt kérte a honvédelmi minisztertől, hogy bocsássa a főváros rendelkezésére a megjelölt épületeket és adjon biztosítékot arról, hogy a kibővített épületek mindaddig a város használatában maradnak, amíg katonatisztek elszállásolására használják. Kérte továbbá, hogy a nőtlen tisztek lakásainak berendezéséhez szükséges asztalok, székek és szekrények előállításához a honvédség adjon megfelelő mennyiségű és minőségű faanyagot vagy egyelőre tekintsen el a szekrények beszerzésétől. A költségtakarékosság érdekében javasolták, hogy az arra alkalmas szobákba két-két nőtlen tisztet helyezzenek el.

1924 novemberére mindkét épületet két-két emelettel toldották meg tiszti lakások kialakításának céljából.³⁵ Az építkezést 1924 augusztusában kezdték meg és elkészültét december közepére tervezték. Az egyik épületet nős tisztek, a másikat nőtlen tisztek számára akarták kialakítani. A nős tisztek számára emeletenként hat-hat, tehát összesen 24 lakást alakítottak ki. Minden lakás két szobából, előtérből, konyhából, fürdőszobából, kamrából és klozetből állt. Tartozott hozzájuk egy-egy elkülönített padlárész és két – az istállóból kialakított – fás- és szeneskamra. A nőtlen tisztek számára a másik épületben nyolc fürdőszobával ellátott egy szobás lakást, illetve 56 zárt folyosóról nyíló szobát alakítottak ki. A nőtlen tisztek lakásához csak előszoba tartozott a fürdőn kívül, de mindegyikhez kiutaltak egy-egy faskamrát. Ide a székesfőváros tanácsa rendelte meg – a teljesen felszerelt kincstári ágyak kivételével – a berendezési tárgyakat. A lakások szétosztásában a tanács és a városparancsnokság együtt döntött. A tisztek által fizetendő szállásilleték megállapításában a székesfőváros a honvédelmi miniszter segítségét kérte, mint ahogy a nőtlen tiszti lakások tarthatásának és esetleges kiszolgálásának ügyében is.

33 A szállodai elhelyezésre az elszállásolási törvény adott lehetőséget.

34 Budapest Székesfőváros polgármesterének (Sipőcz) levele a Honvédelmi Miniszterhez, Budapest, 1924. május 21. 635/1924. kgy. sz. Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) HM 1924. 11. osztály általános – 9288. szám (1526. doboz)

35 Budapest Székesfőváros tanácsának jelentése a Honvédelmi Miniszter számára a Budapest, X. kerületi Ferenc József lovassági laktanya legénységi épületeinek emeletráépítésével kapcsolatban, 1924. november 17. HL HM 1924. 11. osztály általános – 9288. szám (258.326/1924.-IV.) (1526. doboz)

Katonai lakás-igénybevételek szabályozása, „katonai lakások”

Az 1920-as évek közepén a lakásügyi megkötöttségek fokozott oldásával párhuzamosan felülvizsgálták a honvéd személyek lakásügyeit és az ebben az ügyben kötött szerződéseket.³⁶ Döntés született, hogy a tízezernél kevesebb lakosú településeken, ahol a lakások szabad bérbeadási joga volt érvényben, lakást hatóságilag igényben venni a honvédség részére tilos. Ezekben a községekben lakást vagy bármilyen más ingatlant csak a tulajdonossal megkötött bérleti szerződés alapján lehetett igénybe venni, kivéve a beszállásolási törvényben meghatározott eseteket és kötelezettségeket. A városokban és a tízezernél nagyobb lélekszámú településeken és ott, ahol a szabad bérbeadási jogot a népjóléti és munkaügyi miniszter felfüggesztette, a lakásügyi hatóságokon keresztül lehetett ingatlanhoz jutni. Természetesen itt is kivételt jelentett a beszállásolás. A lakásügyi hivataloknál a honvéd személyek lakhatási ügyeinek megoldásában nyújtott segítséget a hatósághoz kirendelt összekötő tiszt. Más helyre áthelyezett vagy kinevezett tényleges katona megüresedett lakását csak akkor lehetett hivatalból igénybe venni és másik honvédszemélynek kiutalni, ha sem a tulajdonos, sem annak fel- vagy lemenő ágbeli rokona vagy testvére nem akart beköltözni, valamint ha az előző katonával még nem bontotta fel – bíróság által elfogadott módon – a bérleti szerződést.

„Katonai lakásnak” csak azt a lakást lehetett tekinteni, amelynek bérlője tényleges honvédszemély volt, ha a bérlő nyugállományú vagy más okból kifolyólag nem tényleges katona volt, a lakás elvesztette katonai jellegét. A katonai lakások esetén a parancsnokságoknak csak arra volt joguk, hogy kijelöljék a honvédszemélyek által bérelt lakásokat, de azokat csak a polgári lakáshatóság utalhatta ki. Ezért kérdéses esetben a hatóságnak és a bíróságoknak joguk lehetett a honvédszemélyeket kilakoltatni. A honvédség tekintélye azonban megkövetelte, hogy a hozzátartozó személyek ne tegyék ki magukat kényszer-kilakoltatásnak, ezért a Honvédelmi Minisztérium azt javasolta, hogy – a nem hatóság által kiutalt – megüresedett lakást vagy lakrészt a karhatalom alkalmazása előtt hagyják el. Azért hogy ez az állástekintélyt jelentősen csorbító esemény semmiképpen ne történhessen meg, a lakásügyi hatóság minden esetben értesítette a kilakoltatást elrendelő határozatáról az illetékes honvéd állomásparancsnokságát. Amennyiben a kilakoltatott honvédszemélynek a polgári lakásügyi hatóság nem ajánlott megfelelő lakást, vagy ajánlott ugyan, de azt a katona nem fogadta el, az állomásparancsnok gondoskodott kincstári elhelyezésről. Ha az elhelyezés ilyen módon nem volt lehetséges, akkor a parancsnok halasztást kért a hatóságtól és a bíróságtól, végső esetben a népjóléti és munkaügyi minisztertől.

36 Az M. Kir. honvédelmi miniszter 23.227. elnöki 11. – 1924. számú körlevele valamennyi m. kir. honvéd vegyesdandár parancsnokság, m. kir. honvéd városparancsnokságnak, a budapesti lakáshivatalnál beosztott katonai összekötő, a Népjóléti Minisztérium lakásügyi főosztályába beosztott összekötő részére. Budapest, 1925. május 25. HL HM 1924. 11. osztály általános – 9288. szám (1526. doboz)

Katonai megoldási kísérletek az 1930-as évekből

Dacára az 1920-as években megkezdődött építkezéseknek, az 1930-as évekre sem javult a katonatisztek természetbeni (szolgálati) lakásokkal való ellátottsága. A honvédelmi miniszter a minisztériumhoz beérkezett hangulatjelentések alapján utasította a HM 11. osztályát,³⁷ hogy javaslatokat dolgozzon ki a probléma megoldására. Első kézenfekvő megoldásnak új, tisztek számára készülő lakóházak építése kínálkozott, de ez olyan költséges volt, hogy megvalósítása a nehéz gazdasági helyzetben lehetetlennek bizonyult.³⁸ A takarékoság miatt merült fel, hogy csak a fontosabb helyőrségi állomásokon (Budapest, Pécs, Debrecen) próbálják orvosolni a lakásproblémát.³⁹ A természetbeni (szolgálati) lakások kiutalása azonban továbbra is alapvető problémákat vetett fel. A családos tisztek egy része például gyermekeik érdekében a külső városrészeket, míg mások a belvárost részesítették előnyben. A kisebb családdal rendelkező, magasabb rangú személyek beérték kisebb lakással is, mint ami a rangfokozatukhoz járt, hogy spóroljanak a lakbérilletményből. A jobb anyagi körülmények között élő tisztek saját lakásban éltek, így őket hátrányosan érintette a természetbeni (szolgálati) lakások kiutalásának rendszere.

A legfőbb érv a teljes tisztikar természetbeni (szolgálati) lakásokkal való ellátásával szemben – azonkívül, hogy horribilis összegbe került volna – az volt, hogy tervezték a lakbérilletmények rendezését a bérleti díjak figyelembe vételével, így mindenki fedezni tudta volna a megfelelő, állászerű lakás költségeit.

Budapesten három lakóház felépítését tervezték, amely 200 tiszti és 30 altiszti lakást foglalt magába. A tervek szerint a házak kincstári telkeken épülnek fel beruházó segítségével, amelynek költségei 35 év alatt tisztán a lakbérekből térülnek meg, és a megtérülés után a Honvédelmi Minisztérium tulajdonába kerül az ingatlan. A háztartási költségeket (adók, víz-, gázdíjak, szemétfuvarozás, tatarozási költségek) a házakban elhelyezkedő üzlethelyiségek béréből állnák.⁴⁰ A három lakóház felépítésének tervezett helyszínei a következők voltak: 1. Protunovszky féle telek a Ludovika Akadémiánál,⁴¹ 2. a Visegrádi és Korall utca sarkán lévő és a Nyugdíjjárulék Alap kezelésében álló telek, 3. a Lehel utcai kocsizó és lovaglótér azon része, amelyen az Eklézsia rt. sporttelepe található. Mindhárom terület a kincstár tulajdonában volt.

Pécsett a 10 tiszti lakás teljesen vállalkozói alapon épült volna fel és itt is a mindenkori illetményes lakbér a törlesztés alapja. Ahogy Debrecenben is, anynyi eltéréssel, hogy az építési telket a város biztosította ingyen.⁴²

37 HM III. csoport főnökség 11. osztály, ügyköre: Laktanyák, lő- és gyakorlóterek építkezése, átalakítása és karbantartása. Lakberendezési tárgyak ügyei. Elhelyezési ingatlanok nyilvántartása.

38 A 90 darab lakás majdnem 3 millió pengőbe került volna. Lásd: HL HM 1930. 11. osztály elnöki 101.795. szám.

39 Lásd: HL HM 50.952/11-1930.

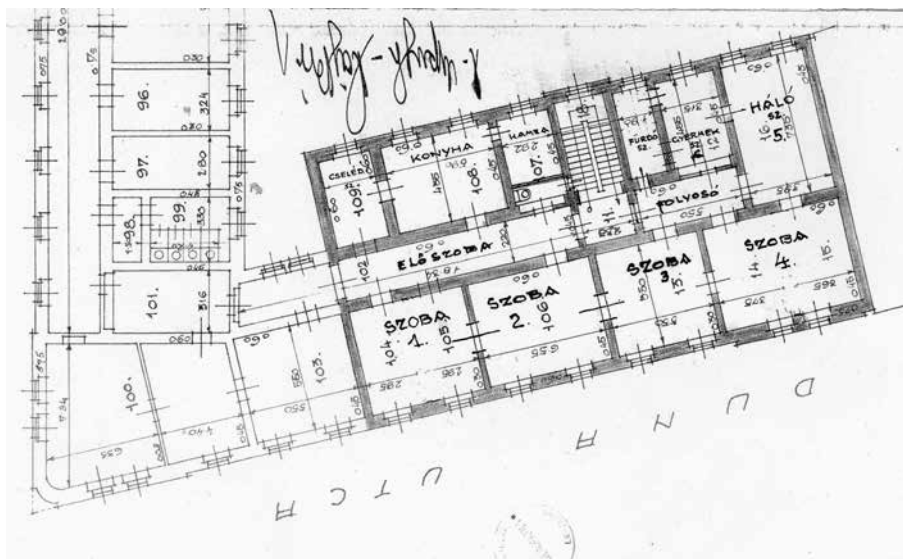
40 A Kármán és Fazekas okl. mérnök-építőmester Budapest ajánlata a Honvédelmi Miniszternek, 1930. augusztus 21. HL HM 1930. 11. osztály 72.335. szám melléklete.

41 Pontos címe nem ismert.

42 HL HM 1930. 11. osztály 72.335. szám melléklete.

A javaslatot elvi döntés meghozatala érdekében 1930. szeptember végén felterjesztették Gömbös Gyula, honvédelmi miniszternek. A miniszter október 13-án úgy döntött, hogy a javaslatot, és egyben a lakásrendezési ügyet 1931. október 1-jéig „félreteteti”.⁴³

Ideális tisztai lakásméreték, a parancsnoki lakások problémái

Parancsnoki lakás a Lobkowitz-laktanyában (Budapest, IV. Veres Pálné utca 1.), 1930

Az 1879-es beszállásolási törvény ajánlást tett arra vonatkozóan, hogy a rangfokozatokhoz hány helyiség járjon. A szobaszámokat illetően a tábornagyokat nyolc, a tábornagyként, lovassági tábornokokat hét, az altábornagyokat hat, a vezérőrnagyokat és ezredeseket öt, az alezredeseket és őrnagyokat négy, a századosokat három, a főhadnagyokat két és a hadnagyokat egy szoba illette meg. A budapesti tisztai ház építéskor 1930-ban az altábornagyok számára öt, a tábornokok és ezredesek számára négy, az alezredesek, őrnagyok és századosok számára három, az alacsonyabb beosztású századosok, főhadnagyok és hadnagyok számára két szobás lakásokat terveztek.⁴⁴

Az ideális lakásméretekkkel nem csak az volt a probléma, hogy nem álltak megfelelő számban rendelkezésre, hanem az is, hogy a kirendelt négy-hat szobás parancsnoki lakásokat a tisztok nem tudták bebútorozni, így rendeltetésszerűen

⁴³ A javaslat további sorsáról nincs információ.

⁴⁴ A Kármán és Fazekas okl. mérnök-építőmester Budapest ajánlata a Honvédelmi Miniszternek, 1930. augusztus 21. HL HM 1930. 11. osztály. 72.335. szám melléklete.

használni sem. Ezenkívül gondot jelentett, hogy a parancsnoki beosztású tisztek nagy része nem rendelkezett olyan illetményel vagy nem volt olyan anyagi helyzetben, hogy a nagy lakásokat megfelelő személyzettel rendben tartsa. A társadalmi elvárás szerint ugyanis egy négy-hat szobás lakás gondozására egy mindenes cseléd nem volt elegendő, két cseléd tartását azonban anyagi helyzetük nem tette lehetővé.⁴⁵

A parancsnoki lakások akár a laktanyák egyes szárnyaiban, akár különálló épületben helyezkedtek el – a kívánalmaknak megfelelően – négy-hat szobásak voltak. Konyha, kamra, fürdőszoba, WC, előszoba, cselédszoba tartozott hozzájuk. A szobák funkcióit már a tervrajzokon jelölték: nappali, ebédlő, háló, gyermekszoba, fogadószoa.⁴⁶ A vezérkar főnökének kiutalt lakás a Dísz tér 18. szám alatti épület I. emeletén, hat szobából (ebédlő, szalon, háló, gyermekszoba, dohányzó, vendégszoba), két kisebb kamrának nevezett helyiségből (cselédszobaként használható), egy konyhából, éléskamrából, hallból, fürdőszobából és két WC-ből állt, pince- és padlásrésszel is kiegészült.⁴⁷

Az ideális tiszti lakás

A tiszti lakások építéséhez benyújtott tervek bírálaiból kaphatunk képet arról, milyennek képzelte el a hadseregvezetés az ideális tiszti lakást. A szobák belmagasságánál a három méter feletti nagyságot tartották megfelelőnek, alacsonynak és nyomasztónak ítélték meg 2,8 méteres magasságot. Szobanagyságot illetően hálósobának és ebédlőnek a 20 m² feletti, gyermekszobának a 10 m² feletti nagyságot tartották ideálisnak. Fontos volt, hogy a szobákat egyenként, közvetlenül meg lehessen közelíteni, ne egymásból nyíljanak. Nagy hangsúlyt fektettek a természetes fényviszonyokra. Kifogásolták azokat a lakásokat és terveket, ahol bizonyos helyiségek csak másodlagosan, valamilyen más helyiségen keresztül kaptak fényt. Pártolták a kétszárnyú ajtókat. A legtöbb kíváncsi mögött az húzódhatott meg, hogy a tisztek lakásainak bizonyos mértékben reprezentálnia kellett.⁴⁸

Lakásügyek a honvédelmi minisztériumban, a HM 11. osztály ügyei

A Honvédelmi Minisztérium a már meglévő lakásokat az általuk elképzelt ideálshoz próbálta közelíteni. A laktanyákban található tiszti lakások átalakításának ügyei is a HM 11. osztályhoz tartoztak. Az alábbiakban felsorolt példákon keresztül mutatjuk be, hogy az osztály pontosan milyen feladatokban,

45 Kincstári természetbeni lakások rendszeresítése parancsnokok számára, 1930. február 3. HL HM 1930. 11. osztály elnöki 101.775. szám.

46 Parancsnoki lakás-alaprajzok. HL HM 1930. 11. osztály 102.239. szám.

47 A m. kir. honvéd vezérkar főnöke és a honvéd főparancsnok gyalogsági szemlélője részére létesített álláshoz kötött lakások kiutalása, 1930. október 25. HL HM 1930. 11. osztály 87.277. szám.

48 Az építési osztály véleménye. Pécs, április 28. HL HM 1930. 11. osztály 39.177. szám.

milyen hatáskörben járt el, intézkedett, hogyan igyekezett megközelíteni az elképzelésekhez.

A Hadik-laktanya (Budapest, Horthy Miklós – ma Bartók Béla – út 24–26.) harmadik emeletén Szauer Pál főhadbiztos és családja három szobát foglalt el. A főhadbiztos kérelmet nyújtott be, hogy szüksége lenne egy nagyobb lakásra, mivel hat serdülő korú, másnemű gyermeke van. Az a döntés született, hogy az eddigi három szobás lakáshoz csatolnak egy rendelkezésre álló üres helyiséget, hogy a leány- és fiúgyermekek egymástól elkülönítve élhessenek, mivel ez „erkölcsi szempontból feltétlenül szükséges.”⁴⁹

A miskolci Ilonaudvarban található tisztilakban az egyik földszinti lakásban a Honvédelmi Minisztérium költségére cserélték ki a gombás fapadlót 1400 pengő értékben.⁵⁰

Kékesy Pál lakásának kifestése ügyében is a 11. osztály volt illetékes. Ide nyújtott be kérvényt a lakásbérelő. Kékesy a budapesti Alkotás utca 3. szám alatti magyar királyi 3. számú honvéd és közrendészeti kórház tiszti lakóépületében, az első emeleten kapott lakást, amely két szobából, előszobából, konyhából és kamrából állt. Az átvétel előtt kifestették, azonban a lakás a kérvény szerint még így is rossz állapotban volt, megrepedt a mennyezet, a vakolat több helyen hullott, a válaszfalak a nagy belmagasság miatt remegtek és a konyhában lepergett több helyen az olajfesték, a kályhacső nem illeszkedett rendesen, ezért füstös lett a fal. A rossz minőségű régi festés okát a bérelő abban látta, hogy a lakást kórteremből alakították ki és nem távolították el az aljzatfestéket. Így a lakás egészének újrafestését kérte az illetékes osztálytól.⁵¹

A Károly főherceg laktanyában (Budapest, V. Juhász Andor – ma Falk Miksa – utca 9. – Honvéd utca 28–30.) Salyva János gazdasági főelőadó lakásában a hajópadlót parkettára cserélték és az elektromos művek által kifogásolt, falra szerelt, papírszigetelésű, tűzveszélyes vasvezetéseket falba fektették. Vörös János főelőadó lakásában pedig a helyiségek beosztását változtatták meg, mivel a konyhába eredetileg – a cselédszoba miatt – a fürdőszobán és a WC-en keresztül lehetett bejutni.⁵² A hivatal célkitűzése volt, hogy az egészségtelen kincstári lakásokat rendbe hozassa.

Az ingóságok feletti rendelkezés szintén az osztályhoz tartozott. Seibriger Emil nyugállományú százados azért fordult a minisztériumhoz, hogy utaljanak ki neki a miskolci huszár laktanyából egy feleslegessé vált fürdőkádat. Kérését azzal indokolta, hogy feleségének hűlési fájdalmai vannak, amit meleg fürdővel lehet gyógyítani és kisgyermekének fürdetéséhez is szükség lenne a kádra. A kiutalás megtörtént, a kád karbantartására kötelezték, illetve annak visszaszolgáltatására, ha már nincs rá szükség, ezenkívül felszámítottak koptatási díjat is, annak ellenére, hogy a hivatal megjegyezte, hogy a tiszti lakások mindegyikében van fürdőkád, így a különállóra nincs szükség.⁵³

49 Lakásbővítési engedély, HL HM 1930. 11. osztály I. 31. 72.730. szám.

50 Engedély, 1929. december 21. HL HM 1929. 11. osztály I. 31. 9553. számhoz.

51 Kérvény, 1930. január 27. HL HM 1930. 11. osztály I. 31. 9553. szám.

52 Javaslatok. HL HM 1930. 11. osztály I. 31. 19.748. szám.

53 Kádbérleti dokumentum, 1928. október 16. HL HM 1930. 11. osztály I. 31. (2234. doboz)

A kiutalt lakásokban lévő ingóságok cseréjét is a 11. osztályon keresztül lehetett intézni. Tolnay Dezső nyugállományú százados számára 120 pengőt utaltak ki 1929-ben, hogy a Vilmos főherceg laktanyabeli (Budapest, Róbert Károly körút 53.) lakásában kicserélje a takaréktűzhelyet. A benyújtott kérelmében leírta, hogy eleve rossz állapotban vette át a készüléket, s megpróbálta rendbe hozatni, de nem sikerült. A kérdéses tűzhelyet a magyar királyi 1. honvéd vegyesdandár-parancsnokság építési osztálya is megvizsgálta és javasolta cseréjét.⁵⁴

A szolgálati hely változtatása miatt szükséges költöztetések intézése is a HM 11. osztály feladatkörébe tartoztak. 1931 decemberében például az osztály terhére számolták el a Kánya Lajos szertári tisztviselő nyugállományba helyezésekor felmerülő átköltözés költségeit.⁵⁵

Házirend tiszti házhoz

A tiszti házak és lakások számára házirendek készültek, amelyek szabályozták a lakók életét. A Budapest, Dísz tér 18. szám alatti tiszti épület lakóinak a következők voltak a kötelességei: ügyelniük kellett a kapu nyitvatartási idejére és a kulcsra, amit éjjel használhattak; teljes körű felelősséggel tartoztak a lakásokért és a bennük lévő kincstári berendezésekért; a helyiségeket csakis lakás céljára használhatták; énekelni, zenélni, hangosan szórakozni csak este 10-ig lehetett; albérlőt nem tarthattak. A hulladékot az udvaron lévő szemétláda-ba kellett helyezni, figyelni kellett a víz- és villanyvezetékekre, takarékoskodni illett a villannyal és vízzel is. A lakásokban nagyobb mozsarakban törni és fát vágni tilos volt. Porolni az udvaron elhelyezett porolón lehetett reggel 7-től 10 óráig. Fehérneműt nem volt szabad az ablakokban szárítani. A padlásra reggel 8-tól alkonyatig lehetett felmenni, nyílt lángú világító eszköz használata nélkül. Mindenhol be kellett tartani a tűzvédelmi szabályokat, nem lehetett gyúlékony anyagot tartani sem a padláson, sem a pincében. A tűzhelyek, kályhák és csövek tisztítatása a lakók kötelessége volt. Az épületbe házalók, ügynökök nem léphettek be és hirdetések, falragaszok kihelyezése is tilos volt. Kuttyát a lakók csak saját lakásaikban tarthattak.⁵⁶

Lakásbérletek, saját tulajdonú otthonok

Mint erről már említés történt – természetbeni (szolgálati) lakás kiutalás lehetősége híján – a tisztek lakást bérelhettek vagy természetesen lakhattak saját tulajdonú otthonukban is. A HM 11. osztály iratai mellett a házassági engedélyeztetések dokumentumai között bukkanunk olyan jellegű iratokra, amelyek segítenek a tiszti lakások megismerésében. Ugyanis egy tiszt házasságkötésekor

54 Kérelem és engedély. HL HM 1929. 11. osztály I. 31. 53.566. szám. (2048. doboz)

55 Elszámolás, 1931. december 19. HL HM 1931. 11. osztály I. 31. 93.837. szám

56 Házirend a Dísz-tér 18. sz. alatti tiszti lakóépület részére. HL HM 1930. 11. osztály 87.277. szám melléklete.

az engedélyeztetési eljáráshoz be kellett nyújtani olyan iratokat, amelyek igazolják, hogy házasság esetén állászerű lakásban fog élni az új házaspár. Nyilatkozhatott erről a lakást bérbe adó tulajdonos, mint például tette azt Ducsay Jenő előadó és Szekér Paulina egybekeléskor a leendő főbérő: Debrecenben két évre kiadott a házasoknak egy három szobás lakást. De van az iratok között egy főjegyzői nyilatkozat is arról, hogy a vőlegény kérésére két szobás lakást biztosítanak – egy, a dokumentumon meg nem nevezett – községben. És ha ez még nem lett volna elég: a leendő após is igazolta, hogy biztosít az ifjú párnak egy megfelelő, két szobás lakást mellékhelyiségekkel Makón.⁵⁷ Több esetben is előfordult, hogy biztosra ment az ifjú pár és több, megfelelő lakásról szóló nyilatkozatot egyidejűleg csatoltak kérelmükhöz. Így volt ez Kántor Imre tűzér-őrnagy és Luxander Klára házassága esetén is, amikor is az egyik dokumentum egy négy szoba hallos, központi fűtéses, kifogástalan berendezésű lakásról, a másik egy három szoba hallos, komfortos, szépen berendezettről, míg a harmadik egy két szoba hallos, modern, központi fűtéses, választékos ízléssel berendezett otthonról szól.⁵⁸

A házassági engedély kéréseknél a bérbeadó tulajdonosok nyilatkozatai mellé csatolták a bérleti szerződés másolatát, amelyben szerepelt a lakás címe, miben léte és bérleti díja, valamint sok esetben biztosíték arra nézve, hogy a főbérő öt évig nem emeli a díjat és nem mond fel. Jónás Tibor főelőadó-tűzér-százados és Beeson Gabriella házasságakor özv. Bossányi Istvánné tett nyilatkozatot a budapesti Thököly út 46. szám alatt lévő bérház III. emelet 18. számú lakásáról, amely két utcai szobából, elő-, fürdő- és cselédszobából, valamint konyhából, kamrából és WC-ből állt, 1929. augusztus 1-jén 1800 pengő volt egy évre a bérleti díja.⁵⁹

Thurner Géza százados⁶⁰ és Pintér Ilona házasságakor is szükség volt annak hatósági igazolására, hogy Thurnernek állomáshelyén a tisztii állás tekintélyének megfelelő lakás áll rendelkezésére. Ezért itt is csatolták az iratokhoz a lakásbérleti szerződést. A dokumentum értelmében Manich Imre főmérnök Thurner Géza részére bútorozatlanul bérbe adta a Budapest, Várfook utca 8. szám alatti társasházban, a IV. emelet 7. számú, tulajdonát képező lakását. A szerződés 1929. október 1-jétől 1932. július 31-ig volt érvényes, ez idő alatt féléves felmondással lehetett felbontani. A lakbér évente 2000 pengő volt, négy részletben kellett fizetni, augusztus, november, február és május elején. A lakás festése és mázolósa a bérő költségére történt, ha annak szükségét érezte. A bérbeadó csak a fürdőkályha, fürdőkád, takaréktűzhely, kályhák, ajtó- és ablakzárak, valamint a gázrepszó javíttatásának költségeit vállalta. A lakásban található berendezésekről leltárt

57 Ducsay Jenő főelőadó és Szekér Paulina házassági iratai. HL HM 1929. 13. osztály Házassági ügyek Do–F (2070. doboz)

58 Kántor Imre tűzér-őrnagy és Luxander Klára házassági iratai. HL HM 1935. 13. osztály Házassági ügyek K–L (3160. doboz)

59 Jónás Tibor főelőadó-tűzér-százados és Beeson Gabriella házassági iratai. HL HM 1929. 13. osztály Házassági ügyek G–Henk (2071. doboz)

60 *Szoleczky Emese*: „Utolsó ... állomásteste a M. Kir. Hadimúzeum” Thurner (Turányi) Géza emlékére. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 10. Szerk. *Kreutzer Andrea–Makai Ágnes*. Budapest, 2008. 143–172. pp. A házasságra hivatkozik: 163. p.

készítettek. Ezeken kívül a bérlő köteles volt betartani a társasház házirendjét.⁶¹ A tisztí állásnak megfelelő kelengyét, két szobára és konyhára való bútort és az előírt apanázst az ara nagynénje, Heim Antalné Bába Ilona biztosította.

Várjon Béla nyugállományú alezredes Budapest VIII. kerületi lakásáról a helyhatóság adott ki bizonyítványt, miszerint a József utca 3. számú földszinti 3-as lakás két szobás, konyhával és minden mellékhelyiséggel ellátott, főbérleti és teljesen berendezett lakás.⁶² Hasonló igazoló nyilatkozatot tehettek a családtagok is, melyekben kijelentették, a házasság megkötése esetén átengedik lakásukat vagy néhány szobájukat. Ilyen típusú dokumentumot általában szülők, esetleg testvérek adtak ki. Echl Rezső nyugállományú százados és Hochstett Aranka házasságakor az ara vele egy háztartásban élő nővére tett nyilatkozatot arról, hogy az esküvő után elköltözik a közös lakásból, átengedve azt a házaspárnak.⁶³ Hrabál Ágost számvevőszéki főtisztviselő és dr. Hercegh Matild egybekelésekor a menyasszony anyja fel ajánlotta, hogy három szobás lakásban az esküvő után két szobát átenged a házaspárnak.⁶⁴ Ugyanezt nyilatkozta özvegy Lázár Béláné lánya házassága esetén, ő maga a másik lányához készült költözni.⁶⁵ Leiher Ferenc százados és Deutsch Ilona házassága előtt az ara özvegy anyja nyilatkozott, hogy ellenérték nélkül átengedi a Thököly úti harmadik emeleti, három szobás lakást.⁶⁶ Marczell Béla és Babó Eszter házasságánál a menyasszony apja ígérte meg, hogy két szoba-konyhas lakást biztosít az ifjú párnak.⁶⁷ A Zsilinszky család esetén a vőlegény bátyja adott egy nyilatkozatot, miszerint két szobás, Pacsirta utcai, főbérleti lakását átengedi fivérének és feleségének.⁶⁸ Szilassy István százados és Kaiser Borbála házasságakor az ara apja azt ajánlotta, hogy a vőlegény mindenkor beosztási helyén lévő három szobás lakás bérét küldi el apanázs formájában. Felajánlotta továbbá, hogy házára emeletet épít lánya nevére.⁶⁹

Egyébként házasságkötés esetén a természetbeni (szolgálati) lakás meglététől is nyilatkozatra volt szükség. Így volt Dr. Balázs András ezredorvos nősülésekor is. A számára kiállított helyőrségi igazolás szerint a berettyóújfalui Esze Tamás

61 Bérleti szerződés másolata. Thurner Géza százados, főelőadó és Pintér Ilona házassági iratai. HL HM 1935. 13. osztály általános Házassági ügyek T–U (2080. doboz)

62 Várjon Béla nyugállományú alezredes és Boér Tiborné Benrád Adél házassági iratai. HL HM 1929. 13. osztály Házassági ügyek V–W (2081. doboz)

63 Echl Rezső nyugállományú százados és Hochstett Aranka házassági iratai. HL HM 1929. 13. osztály Házassági ügyek Do–F (2070. doboz)

64 Hrabál Ágost számvevőszéki főtisztviselő és dr. Hercegh Matild házassági iratai. HL HM 1929. 13. osztály Házassági ügyek G–Henk (2071. doboz)

65 Sándor György gazdasági előadó és Lázár Erzsébet házassági iratai. HL HM 1929. 13. osztály Házassági ügyek Sa–Sö (2078. doboz)

66 Leiher Ferenc százados és Deutsch Ilona házassági iratai. HL HM 1929. 13. osztály Házassági ügyek Kör–L (2074. doboz)

67 Marczell Béla és Babó Eszter házassági iratai. HL HM 1929. 13. osztály Házassági ügyek M (2075. doboz)

68 Zsilinszky Sándor nyugállományú százados és Gyürky Sára házassági iratai. HL HM 1935. 13. osztály Házassági ügyek A–C (3157. doboz)

69 Szilassy István százados és Kaiser Borbála házassági iratai. HL HM 1935. 13. osztály Házassági ügyek Sza–To (3163. doboz)

laktanyában a női tiszti épületben egy két szobás lakást jelöltek ki neki, amelyben házasságkötéséig más női tiszt nem igényli azt.⁷⁰

Katonatiszti családok otthonai: saját tulajdonú házak

A levéltári források rendkívül széleskörűen vallanak a katonatiszti családok otthonairól. A saját tulajdonú házakról azonban olykor-olykor képet kaphatunk abban az esetben, mikor a házassági óvadéktőke biztosítására a menyasszony leendő új családja otthonát ajánlotta fel biztosítésként. Ilyenkor bírói becslési eljárás keretében, helyszíni szemle során jegyzőkönyv készült az épületről. Mátyás István főelőadó és Medgyaszay Erzsébet 1929. augusztusi házasságakor az engedélykérő iratokból az derül ki, hogy a menyasszony a kaucióra a tulajdonát képező debreceni Rákóczi utca 63. szám alatti ingatlant ajánlotta fel. A tisztársak által kitöltött kérdőívek 7. pontja arra utalt, hogy az új, öttagú család (a vőlegény három gyermekével) az ara által hozományul kapott négy szobás, Rákóczi utcai házban fog lakni. Feltételezhető, hogy a becslési jegyzőkönyvben leírt épület és a család leendő otthona ugyanaz. A házról a következőket lehet megtudni a becslési jegyzőkönyvből: 135 m² alapterületű, alápincézett, masszív téglapépület, két utcai és két udvari szobával. Az utcai ablakok spaletta táblások, az udvariak vászonredőnyösek, a szárnyas ajtók nagyok, bélésborításúak, a padlót széles hajópadozat fedi, a belmagasság 3,45 m. A szobákban volt villanyvezeték, és öntött vaskályhával fűtötték azokat.⁷¹

Hasonló a helyzet Meiszner András főtisztviselő és özvegy Sándor Antalné Gaill Silka Eugénia házasságánál is. Itt az óvadéktőke alapja a leendő feleség tulajdonában lévő budapesti ház volt, amelyben – a tisztai kérdőívek válaszai szerint – a pár az esküvő után lakott. A jegyzőkönyv tanúsága szerint egy magas földszintes, kőből és téglából készült, háromnegyed részben alápincézett épületről volt szó. Az ajtók egy- és kétszárnyúak, bélelték és díszborításúak, a szintén díszborítású ablakok kívül-belül spalettázottak. A konyha, a fürdőszoba, a kamra és a veranda cementlap borítású, a helyiségek festettek, a nyílászárók mázoltak. A fürdőszobában fürdőkályha és fürdőkád volt, a konyhában vízvezetékekkel felszerelt kagyló. A házban a három lakószoba, a hall, az előszoba, a fürdőszoba, a klozet és a kamra a földszinten, a főző- és mosókonyha az alagsorban helyezkedett el. Az egész házban volt villanyvilágítás és vízvezeték.⁷²

Tóth Béla százados és Hönig Margit Karolin házassága esetén is – az iratok szerint – a leendő otthon volt a biztosíték. Az esztergomi házat az ara

70 Dr. Balázs András ezredorvos és özv. Barabás Jánosné Bauliss Irma házassági iratai. HL HM 1929. 13. osztály Házassági ügyek Kör-L (2074. doboz)

71 A debreceni Rákóczi utca 63. szám alatti ingatlan becslési jegyzőkönyve. Mátyás István főelőadó és Medgyaszay Erzsébet házassági iratai. HL HM 1929. 13. osztály Házassági ügyek M (2075. doboz)

72 A budapesti Beleznay utca 8. szám alatti ingatlan becslési jegyzőkönyve. Meiszner András és özv. Sándor Antalné Gaill Silka Eugénia házassági iratai. HL HM 1929. 13. osztály Házassági ügyek M (2075. doboz)

édesanyjával, özvegy Hönig Lászlóné Horacsek Ceciliával birtokolta 1929-ben. Később levették a házról a terhelést, mert a család értékpapírokat örökölt és azokra terheltek a kaució összegét. A kezdeti fedezetnek ajánlott és a későbbi otthonná vált házról a becslési jegyzőkönyv a következőket írta: az épület a város egyik legforgalmasabb részén fekszik, téglából épült, borított gerendafödémrel, deszkázott szelemen fedélszékkal, horgonylemezzel és bádoggal borítva. Belmagassága 3,5 méter. Öt szoba, konyha, éléskamra, fürdőszoba, zárt veranda és klozet található benne, az udvari szárny alápincézett, itt van a mosókonyha. A szobákat kétszárnyú, üvegezett ajtók kötik össze. Az utcai szobák parkettázottak, az udvariak hajópadlóval borítottak, a konyha gránit terrazzo burkolattal van ellátva, a kapualj fakocka borítású. Az egész házban villanyvilágítás van.⁷³

Házos György főhadnagy Stowasser János hangszergyáros Olga nevű lányát vette el, s az ifjú pár Stowasserék budapesti, Zaránd utcai családi házában két szobás lakásába költöztek be. A téglaház hajópadlóval rendelkezett, a fürdő és konyha oldalfalait fehér fajansszal borították, a szobákat cserépkályha fűtötte, a konyhában asztal-takaréktűzhely volt.⁷⁴

Hosszú Géza százados és Árpád Erzsébet otthonáról házassági irataik alapján azt lehet megtudni, hogy a fürdőszobában olajlábazat, öntöttvas kád, fajanszmosdó és Neptun-kályha volt. A WC-ben fedeles tölgyfa ülődeszkás fajanszcsepe volt beépítve zománcozott öblítőtartállyal.⁷⁵

Az állásszerűen berendezett lakás

A becslési jegyzőkönyvek tehát elsősorban a lakások, házak külső és háztéchnikai jellemzőivel foglalkoztak. A lakások berendezésére adatokat az ismerős tisztek által kitöltött a menyasszonyról és családjáról szóló kérdőív lakásviszonyokra rákérdező 7. pontjától remélhattunk. Erre a pontra azonban a nyilatkozók igen szűkszavú válaszokat adtak. Az állásszerűen berendezett lakásokat a következő szavakkal jellemezték: „*szép polgári lakása van részben értékes berendezési tárgyakkal*”⁷⁶; „*polgári kényelemmel berendezett*”; „*komfortos*”; „*jó berendezés, modern, igen csinos ízlésű*”⁷⁷; „*középosztálynak megfelelő*”; „*középosztályszerű berendezés*”; „*úri módon berendezve*”⁷⁸; „*modernül berendezett*”; „*megfelelően berendezett*”;

73 Az esztergomi Simor János utca 31. szám alatti ingatlan becslési jegyzőkönyve. Tóth Béla százados és Hönig Margit Karolin házassági iratai. HL HM 1929. 13. osztály Házassági ügyek T–U (2080. doboz)

74 Házos György főhadnagy és Stowasser Olga házassági iratai. HL HM 1935. 13. osztály Házassági ügyek Gy–J (3159. doboz)

75 Hosszú Géza százados és Árpád Erzsébet házassági iratai. HL HM 1935. 13. osztály Házassági ügyek Gy–J (3159. doboz)

76 Bisits Tibor nyugállományú százados, főelőadó és Stancsu Albina utólagos házassági engedély kérése, 1928. december 29. HL HM 1929. 13. osztály Házassági ügyek A–C (2069. doboz)

77 Kertész József nyugállományú szertári főtisztviselő és Knessl Jozefa házassági iratai. HL HM 1929. 13. osztály Házassági ügyek Ka–Kön (2073. doboz)

78 Lootz Gyula nyugállományú ezredes és dr. Lang Matild házassági iratai. HL HM 1929. 13. osztály Házassági ügyek Kör–L (2074. doboz)

„ízlésesen berendezve”; „állásszerű követelményeket messze meghaladja, s így a legkényesebb igényeket is kielégíti”⁷⁹; „bőséges és kifogástalan, jobb minőségű bútorzattal volt mindig ízlésesen berendezve”⁸⁰. Mit is takarnak ezek a szavak, szókapcsolatok? Hogyan is néz ki egy középosztálynak megfelelő, állásszerűen berendezett lakás?

A házassági iratok arról tanúskodnak, hogy az ara állásszerű kelengyéjébe beletartoztak az új otthon berendezési tárgyai is. Általában szobaberendezésről és konyhabútorzatról volt szó. Szoboszlai Béla MÁV felügyelő 1924. július 8-án nyilatkozott arról, hogy leányának, Szoboszlai Csillának olyan kelengyét biztosít, ami tartalmaz egy teljes, modern, új, keményfa ebédlőbútorzatot, hozzávaló szőnyeggel és függönnyel; egy új és modern hálószoa bútorzatot ugyancsak hozzávaló szőnyeggel és függönnyel, illetve egy új konyhabútorzatot, minden mellékhelyiséghez szükséges felszerelést, a társadalmi állásnak megfelelő, szokásos ágyneműt, fehérneműt és ruhakelengyét.⁸¹ Más esetben kihangsúlyozták, hogy a lakás felszerelési, berendezési tárgyait Budapesten veszik.⁸²

Egy tisztii család otthonának berendezése

A tisztek és családjaik bútorzatáról nehéz pontos képet alkotni. A levéltári iratok között egyetlen olyan dokumentumfüzért sikerült találni, ami egy lakás bútorzatáról szól. Benkovich Imre nyugállományú huszár alezredes pert indított a kincstár ellen elraktározott bútorainak eltűnése és állagromlása miatt.⁸³ 1920. január 17-én kelt jegyzőkönyv szerint a felperes, Benkovich Imre nyugállományú huszár alezredes ingóságait megőrzésre a szombathelyi lovassági laktanya épületkezelőségének adta át, az ingóságok elhelyezésével és őrzésével a raktárost bízták meg. Az alezredes tulajdonjogát a laktanya parancsnokság nem vitatta. A megőrzésre átvett bútorok egy része azonban eltűnt, más része pedig annyira megrongálódott, hogy nem lehetett visszaadni. A budapesti központi királyi járásbíróóság arra kötelezte a kincstárat, hogy adja vissza az eddig vissza nem szolgáltatott ingóságokat vagy fizesse meg azok értékét. A szombathelyi magyar királyi honvéd-vegyesdandár parancsnokság átirata szerint a keresett bútorok közül csak két fotel és egy dívány volt meg, ezért az ingóságok értékének megtérítése alól a kincstárnak kibújni nem lehetett.

Később kiderült, hogy a bútorok egy részét árverésen értékesítették, s másik részük egyszerűen elveszett. A hiányzó darabok nem kerültek a budapesti magyar királyi államépítészeti hivatal kincstári építmények építési és karbantartási

79 Kiss Zsigmond gyógyszerügyi tisztviselő és Say Eleonóra házassági iratai. HL HM 1935. 13. osztály Házassági ügyek K–L (3160. doboz)

80 Szanter Gyula tisztviselő és Regdon Erzsébet házassági iratai. HL HM 1935. 13. osztály Házassági ügyek Sza–To (3163. doboz)

81 Bergmann József százados és Szoboszlai Csilla házassági iratai. HL HM 1929. 13. osztály Házassági ügyek A–C (2068. doboz)

82 Dr. Tóth Lajos előadóorvos és Vangel Anna házassági iratai. HL HM 1929. 13. osztály Házassági ügyek T–U (2080. doboz)

83 Benkovich Imre ny. huszár-alezredes pere. HL HM 1925. 11. osztály ált. 58.651. szám (1592–1593. doboz)

osztályának nyilvántartásába sem. A bíróság kimondta, hogy a károsult felperes más – az eredeti bútorokkal nem azonos – darabokat nem köteles elfogadni. A kincstár részéről felmerült, hogy az ingóságok tárolásáért őrzési díjat kér, de a jogügyi igazgatóság felhívta a figyelmet, hogy ebben az esetben a felperes tulajdonos számon kérhetné a bútorok állapotát az épületkezelősegen, hiszen az átvétel után a kincstár felelősséggel tartozott a bútorok sértetlen állapotáért. A meglévő bútorok is megrongálódtak és a laktanya padlásán heverték, így a bíróság semmi esetre sem állapíthatott meg őrzési díjat. A keresett bútorok a következők voltak: egy fényezett konzolasztal; egy biedermeier fényezett szekrény, ami íróasztalnak is használható; egy fényezett álló toilette tükör márvánnyal és fiókkal; egy nagy kemény natúrfa ruhaszekrény alul fiókkal; három üres faláda; három lószőr matrac; egy utazóláda, egy könyvszekrény natúrfából, egy üvegajtóval és alul fiókkal; egy fegyverszekrény, felső részén két üvegajtóval, belül zöld posztóval bélelt, alsó szekrény két faajtóval; egy aranyozott keretű falitükör köszörült üvegből; két nagy fotel karfákkal, olivzöld mintázott szövettel; két kisebb fotel karfa nélkül, mintázott olivzöld szövettel; egy viaszosvászon mosdó alá és két fegyverfogas natúrrámás zöld posztóval, rajta őzszarvak és egy őzbak fejfel.

Ugyan a bíróság Benkovich igazát állapította meg, de az ügygel valami nem volt rendben. A felperes bútorai összértékét 14.640.000 koronában állapította meg, úgy, hogy az utolsó tételre, a két fegyverfogásra nem írt értéket. Ráadásul a listán a számozás szerint 15 tétel szerepel, de hiányzik a 6-os. Mindemellett a végösszeg nem egyezik a megítélt pénzzel, még akkor sem ha levonjuk a meglévő bútorok árát. Ezenkívül a periratok emlegetnek egy díványt, ami nem is szerepel Benkovich listáján.

Benkovich Imre lakásában – a listából kiindulva – két olyan bútortípus emelhető ki, amelyek összefüggésbe hozhatók foglalkozásával, a fegyverszekrény és fegyverfogas. A lakásokban előfordulhatott még néhány olyan berendezési tárgy, ami közvetlenül utalhatott arra, hogy a családfő katonatiszt volt. Ezek a dolgok leginkább a lakásdekorációival függtek össze, amire a korszakban egyébként is nagy hangsúlyt fektettek. Szinte minden otthonnal és életvitellel foglalkozó tanácsadó könyv külön fejezetet szentelt a lakások díszére, a festményekre, szobrokra és más dísz tárgyakra.⁸⁴ A tisztí családnál a családfő dolgozószobájában vagy a lakószobában helyet kapott egy fegyverfal, esetleg vadászattal összefüggő tárgyak, például agancsokkal díszített lámpa vagy csillár. A lovasságnál szolgálóknál szobadíszítésként – polcrendszerre szerelve – szolgáltak különféle lófelszerelések: nyergek, szíjzatok, lovaglópalcák. A festmények és fényképek általában családtagokat vagy bajtársakat ábrázoltak. Dekorációnak használhatták a díszes táncrendeket is például a falvédő szélére feltűzve. Ezekről

84 Pl. Magyar úriasszony otthona. Szerk. *Szegedy-Maszák Aladárné–Stumpf Károlyné*. Budapest, 1934. Képekről és szobrokról; Kerámia, porcellán, üveg című részei vagy *Arányi Mária*: A kis háziasszony. Budapest, 1942. Lakásunk díszei; Képek és szobrok elhelyezése; Porcellán, üveg; Üvegipari műtárgyak; Modern kerámia című fejezetei.

a dekorációs technikákról tanúskodnak az Éder István⁸⁵ otthonában készült fényképek.⁸⁶

Éder István otthona, 1910-es évek

85 *Ress Zoltán*: Akire mindenki jó szívvel emlékezik: Éder Miklós (1920–2009). A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 14. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, 2014. 318–333. pp. Éder István életrajzi adatai: 4. lábjegyzet; *Závodi*: 2006. i. m. 120. p.

86 A fényképeket Éder Miklós bocsátotta a rendelkezésemre.

Szintén díszítő és emlékeztető elemként használták a kiemelkedő elődök katonai relikviáit. Kitüntetések és néhány esetben kardokat foglaltak mély, díszes keretbe, esetleg színezett fényképeket kereteztettek be érdemjelekkel, emlékekkel, vagy például harctéri növényekkel együtt.

Készült néhány különleges bútordarab is, amely működésképtelen, hatástalanított fegyverből készült. Könyvespolcok, virágtartó állványok és ruhafogasok készültek szálfegyverekből, de lakásdíszként szolgáltak a fronton készített lőszerhüvely-vázák és más emléktárgyak. Bár ez utóbbiak nem csak a katonatiszti családoknál voltak megtalálhatóak.

Összegzés

A tiszti lakásviszonyokat áttekintve kirajzolódik, hogy a kijelölt korszakban (a 20. század első felében) a katonatisztek és családjaiknak lakáskörülményei az országos állapotokhoz igazodtak. A példákbl kiindulva világos, hogy a törvényben megjelölt ideális lakásméretekkal általában nem rendelkeztek. Átlagosan két-három szobás lakásokban éltek, több szobát a magasabb rangfokozatban lévőknél és esetleg a több gyerekes családoknál valószínűsíthetünk.

A tiszti család általában a családfővel költözött, ha őt – szolgálati okokból – áthelyezték. Ez volt a helyzet például a Szoleczky-családban, ebben az esetben a szülők 1921-ben kötöttek házasságot és családi életüket Esztergomban kezdték, majd együtt költöztek a családfő szolgálati helyére, 1926-ban Ipolytarnócra, majd négy év múlva Püskibe. Az apa 1931-es halála után költözött vissza az özvegy édesanya két fiával a családi tulajdonban maradt esztergomi házba.⁸⁷

Az 1920-as, 1930-as évekre egyértelműen lecsökkent a lakások nagysága, a kis lakások váltak kívánatossá. A lakberendezési és életvitel-tanácsadó könyvek a kislakások otthonná varázsolásával foglalkoztak elsősorban.⁸⁸ Továbbra is fontos volt a megfelelő belmagasság, a fényviszonyok és újdonságként a szobák külön-bejáratúsága. Szinte minden példaként említett lakásban vagy házban volt villanyvilágítás és a legtöbbben vezetékes víz is. A fürdőszoba kiemelkedő szerepéről mi sem árulkodik jobban, mint hogy a becslési jegyzőkönyvek nagy figyelmet fordítottak a fürdők leírására.

A lakások berendezése a tiszti családoknál is követte a kor és a társadalom elvárásait, csak néhány bútordarab, illetve díszítő elem utalhatott a családfő foglalkozására. A tiszti családok – elsősorban az összetartó erőt képviselő aszszony (feleség, anya) – próbáltak igazodni ahhoz a társadalmi réteghez, ahová tartoztak, vagy ahová tartozni gondolták magukat. A legtöbb esetben kerülték az olyan tárgyak, bútordarabok megjelenését a lakásban, ami a családfő foglalkozására utalt. A dekorációs elemként felszerelt fegyverek, katonai felszerelési tárgyak elsősorban legénylakásokban, esetleg férfi- vagy dolgozó szobák falain

87 Szoleczky Ferenc szíves szóbeli közlése.

88 *Gábor Eszter*: A polgári lakásigények mélyrepülése – az egyszobás cseléd-szobás lakás. In: *Házak, lakások, embekek*. Szerk. Bácskai Vera. *Budapesti Negyed*, XVII. évfolyam, 1. szám, 2009. tavasz, 91–122. pp. Hiv. r.: 98. p.

tűntek fel. Más volt a helyzet a háborús helytállást, hősiességet bizonyító dolgokkal. Ezekkel szívesen díszítették a nappali funkciót betöltő szobák falait.

A katonatisztek a köztisztviselőkkel, az alkalmazásban álló értelmiségiekkel együtt a középrétegek jellegzetes részét, a középosztályt alkották, összekapcsolta őket az azonos értékrend és életideál.⁸⁹ Azt azonban, hogy egy tiszt a középosztály alsó, felső vagy középső részéhez tartozott-e, már nagyban meghatározta a rendfokozata, hiszen nem igazán lehetett – ebből a szempontból – egy csoportba sorolni egy századost – mondjuk – egy altábornaggyal. Bár a századosi fizetést értékelték úgy, mint a középosztályi életszínvonalhoz elegendő bevételt.

A társadalom – társasági szempontból – alapjaiban azt várta el a tisztektől és családtagjaiktól, amit a középosztály tagjaitól, de a hadseregvezetés is kikötött számos apróságnak tűnő dolgot, ami jelentős erkölcsi, de gyakran anyagi terhet is rótt a tiszt családokra. A vizsgált időszak középosztályának egészére jellemző volt a lecsúszástól való félelem, ami ellen úgy próbáltak védekezni, hogy minden erővel ragaszkodtak a látszat megőrzéséhez. Egyértelmű volt azonban, hogy a tiszt fizetések nem tettek lehetővé fényűző életvitelt és ez párhuzamba állítható a hadsereg vezetése által meghirdetett puritánság és szerénység eszméjével.

A presztízs kívánalmakhoz képest a tiszt réteget nem dotálták eléggé. Mégis mi motiválta a katonatiszteket? A nyugati társadalmakban a tiszt hivatást nem fizették túl jó, így nem beszélhetünk gazdasági ösztönzőkről. A tiszteket ösztönözhetette a hivatásuk iránti szeretet, illetve a társadalmi kötelesség- és felelősségtudat, hogy szaktudásukat a társadalom javára fordítsák.⁹⁰ Az alacsony fizetésért, a sokszor fárasztó és egyhangú szolgálatért, valamint a gyökértelen életmódért egyetlen kárpótlás volt: a kiváltságos tiszt státusz. A tiszteket megillette a *jus singulare*, ami szemben állt a kor felfogásában mindenkire érvényes *jus communale*-val. Ez a különjog kiváltságokat adott a tisztek számára, sőt társadalmi példaképpé állította őket.

⁸⁹ L. Nagy: i. m. 184. p.

⁹⁰ Huntington, Samuel P.: A katona és az állam. A civil és a katonai szféra viszonyának elmélete és politikája. Budapest, 1994. 19. p.

HOUSING CONDITIONS OF OFFICERS' FAMILIES IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

The accommodation of officers and their families was regulated by Act XXXVI of 1879. The administrative authorities were obliged either to ensure accommodation in barracks or to provide these families with service flats. In any other case, soldiers were given rent allowances which covered their expenses for their tenancies. The housing shortage of the first half of the 20th century urged the Ministry of Defence and local authorities to plan housing estates and barracks reconstructions.

Emphatically, the primary function of the ideal officer's flat was to represent the social status of the occupants – each rank had its own size of flat regulated by law. However, officers were often given too spacious flats which they were unable to furnish properly and they had difficulty in employing a sufficient number of servants and later in keeping them.

The furniture of officers' flats followed the social expectations of the period – only certain pieces of the furniture and decoration were supposed to refer to the profession of the head of the household.

DIE WOHNUNGSVERHÄLTNISSE DER OFFIZIERSFAMILIEN IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 20. JAHRHUNDERTS

Die Unterbringung von Offizieren (Gagisten) und ihren Familien wurde im XXXVI. Gesetzesartikel des Jahres 1879 geregelt. Gemäß der Möglichkeiten mussten sie in Kasernen untergebracht werden, beziehungsweise wurden die Verwaltungsbehörden dazu verpflichtet, ihnen Naturalwohnungen (Dienstwohnungen) zur Verfügung zu stellen. Falls dies nicht möglich war, erhielten die Soldaten Mietbezüge (eine Art Gebühr), mit denen sie ihre Unterkunft selbst mieten konnten. Der Wohnungsmangel in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts veranlasste das Landesverteidigungsministerium und die Lokalbehörden, den Bau von Wohnungen oder den Umbau von Kasernen in Plan zu nehmen.

Die Primärfunktion der idealen Offizierswohnung war ausdrücklich die Repräsentation, auch die Größe der Wohnung wurde geregelt, die dem jeweiligen Dienstgrad angemessen war. Bei den ausgewiesenen, zu großen Wohnungen erwies sich allerdings oft das Problem, dass die Offiziere sie weder entsprechend möblieren noch das nötige Personal einstellen und bezahlen konnten.

Die Einrichtung der Wohnungen folgte auch bei den Offiziersfamilien den Erwartungen der Zeit und der Gesellschaft, nur einige Möbelstücke und Dekorationselemente wiesen auf den Beruf des Familienoberhauptes hin.

KÖZLEMÉNYEK

Prohászka László

A MAGYAR KIRÁLYI POZSONYI 13. HONVÉD GYALOGEZRED
ALAKULATJELVÉNYE, PLAKETTJE ÉS A POZSONYI VASHONVÉD

Az első világháború alatt – Ausztriához és Németországhoz hasonlóan – több, jótékony célokat szolgáló, fából faragott alkotást avattak Magyarországon. Néhány korona fizetése ellenében bárki felszögezhetett egy kis bronzlemez a szobrokra. Az így befolyt adományokat a hadiözvegyek és a hadiárvaik segélyezésére fordították.¹ Az első ilyen mű, a pozsonyi Vashonvéd 1915-ben történt felállítását követően több hasonló, ugyancsak fából faragott alkotást avattak. 1915-ben augusztus 1-jén Nagyszebenben, augusztus 18-án Kolozsváron, szeptember 8-án Szegeden, szeptember 12-én Székesfehérváron és Budapesten lepleztek le hasonló jellegű köztéri alkotást.² A Szegeden lévő, égerfából faragott Fahonvédet Szentgyörgyi István mintázta (jelenleg a Móra Ferenc Múzeumban található),³ a székesfehérvári Vaslevente Rigele Alajos alkotása,⁴ ma a Szent István Király Múzeumban van. A budapesti Deák Ferenc téren, az Anker-ház előtt Sidló Ferenc műve, a Nemzeti áldozatkészség szlavóniai fából faragott lovas szobra állt (1924-ben áthelyezték a Ludovika Akadémia mellé, 1945 után szétbontották).⁵ Szintén Sidló mintázta a Nagyváradon 1917-ben avatott Isonzó őre című alkotást.⁶ A kolozsvári Kárpátok őre alkotója Szeszák Ferenc volt.⁷ Székelyudvarhelyen a Deák téren a cs. és kir. 82. gyalogezred emlékműveként 1917-ben a Vasszékelyt avatták fel (a szobrot Erdélyi István tervezte).⁸

1915. augusztus 20-án Pöstyénben avatták fel a galgóci Seilnacht faragómeszter által fából készített, a Szent Korona párnára helyezett nagyméretű mását

1 Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk.: Szijj Jolán. Szerk.: Ravasz István. Budapest, 2000. 494. p.

2 Szabó Dániel: A nemzeti áldozatkészség szobra. *Budapesti Negyed*, 1994/1. 59–84. pp.

3 Tóth Attila: Szeged szobrai és muráliái. Szeged, 1993. 179–180. pp. Gipsz kismintája a Magyar Nemzeti Galériában (leltári szám: 72.153-N).

4 Művészeti Lexikon. Szerk.: Éber László. Budapest, 1935. II. kötet, 368. p.

5 Liber Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. Budapest, 1934. 307–308. pp.; Medvey Lajos: Vezető Budapest szobrai megtekintéséhez. Budapest, 1939. 77. p.

6 Ságvári György: Tárgyasult emlékezet. Emlékművek, múzeumok a Nagy Háborúról. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2005/1–2. 88–89. pp.

7 Szabó: i. m. 61. p.

8 Prohászka László: A Vasszékely ábrázolása a cs. és kir. 82. székely gyalogezred plakettjén, jelvényén és emléktábláján. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 8. Szerk.: Hausner Gábor. Budapest, 2005. 129–136. pp.

ábrázoló Vaskoronát.⁹ 1916. június 18-án Friedmann József szobrász Nógrádi Vitéz című alkotását adták át Losoncon.¹⁰ Nyitrán 1915 októberében¹¹ a Vasturult állították fel; az 1918 után elpusztult szobornak csak jelvény változata maradt fenn.¹² Sopronban az 1916-ban felavatott – ma múzeumban őrzött – Vashonvéden¹³ kívül, a Széchenyi téren 1918. augusztus 25-től a Welleba Rezső tervezte Vaságyúra lehetett fémlemezeket rögzíteni.¹⁴ Hódmezővásárhely számára Pásztor János 1918-ban készített Fahonvédet. A 220 centiméter magas, hársfából készült alkotás – többszöri áthelyezés után – ma is megtekinthető a Városháza épületében.¹⁵

A fenti művek mellett több hasonló, fából faragott alkotás készült a történelmi Magyarország területén, 1915 és 1918 között. E szobrok teljes körű, tudományos szintű számba vételére még nem került sor.

A sorban az első ilyen jellegű mű, a pozsonyi Vashonvéd Rigele Alajos (1879–1940) alkotása, akiről napjainkban kevés szó esik. Pedig nevéhez olyan jelentős, sokak által ismert alkotások fűződnek, mint a pozsonyi Szent Márton-dómban Pázmány Péter síremléke (1914), a Vashonvédhez hasonlóan jótékonyági célokat szolgáló székesfehérvári Vaslevente (1915), vagy Madách Imre monumentális alsósztrégovai emlékműve (1936).

A Vashonvédet 1915. május 23-án állították fel Pozsonyban, a Városi Színház előtt,¹⁶ a Sétatéren. Néhány korona kifizetése ellenében lehetett kis bronzlemez szögezni a fából faragott katona-alakra. A befolyt adományokból a Bartal Aurél főispán felesége kezdeményezésére létesítendő pozsonyi hadirokkantak otthonát kívánták felépíteni.¹⁷ Az alkotás elkészítéséhez szükséges hársfát a Harsch fivérek faládagyára biztosította, a fém-részeket a Pozsonyi Gépgyár készítette.¹⁸

A szobor magyar honvédet ábrázolt teljes menetöltözetben, maga előtt bal lábához tett Mannlicher-puskával. A budapesti Nemzeti áldozatkészség kisméretű szoborváltozatához¹⁹ hasonlóan, Rigele alkotását is sokszorosították kicsinyített

9 *L. Juhász Ilona*: Neveitek e márványlapon... A háború jelei. Somorja, 2010. 31–34. pp.

10 *L. Juhász*: 2010. i. m. 35–36. pp.

11 *L. Juhász Ilona*: A nemzeti áldozatkészség szobrai. *Szalon*, 2014. július 19. 19. p.

12 *Hermann Attila–Szanyi Miklós*: „Csak előre, édes fiam...” A magyar Szent Korona országaiból sorozott hadosztályok, ezredek és zászlóaljok jelvényei a Nagy Háborúban. Debrecen, 2012. 197. p. 4. kép.

13 <http://www.muzeum.sopron.hu/index.php/hu/2013-04-25-13-58-46/tudomanyos-hireink/694-a-soproni-muzeum-vashonvedja-az-elso-vilaghaborus-kiallitas-egyik-kueloenlegessege-2> (letöltés: 2014. szeptember 12.)

14 https://www.kozterkep.hu/~18001/Soproni_vasagy_u_Sopron_1918.html (letöltés: 2014. szeptember 12.)

15 *Heitler László*: Pásztor János. Budapest, 1981. 16. p.; *Dömötör János*: Vásárhely szobrai. Hódmezővásárhely, 2002. 11. p.

16 *L. Juhász*: 2010. i. m. 28–30. pp.

17 *Ságvári*: i. m. 89. p.

18 *Németh Szilvia*: A Vashonvéd és egyéb hadi segélyalapok Pozsonyban a Nagy Háború idején. *Katonaiújság*, 2015/6. 3. p.

19 A Nemzeti áldozatkészség szobrának egy kisméretű változata látható volt a balatonfüredi Kisfaludy házban „Háború van most a nagy világban...” című, 2014. októbertől 2015. januárig nyitva tartó kiállításon.

méretben, ugyancsak jótékonyági céllal.²⁰ Ezek talapzatán A POZSONYI VASHONVÉD / 1915 felirat olvasható. A Hadtörténeti Múzeum ennek a műnek két, 10,5 centiméter magasságú²¹ és egy, fej nélküli, ebben az állapotában 17 centiméter magasságú²² példányát őrzi. (A nagyobb változat valószínűleg 20 centiméter körüli méretű lehet.) A szoborból található példány Pozsonyban a Városi Múzeumban²³ és a Várban lévő első világháborús kiállításon.

*A pozsonyi Vashonvéd
kétféle kisméretű cinköntvözet
változata (HM HIM
Képzőművészeti Gyűjtemény)*

Az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében az első világháborúban közkedvelté vált alakulatjelvények²⁴ közül többet neves művész tervezett. Ezen alkotók sorába tartozott Rigele is, aki a magyar királyi pozsonyi 13. honvéd gyalogezred jelvényét készítette. Az 54×30 milliméteres méretű, cinköntvözetből készült jelvényen a művész saját alkotását, a pozsonyi Vashonvéd kissé balra forduló, álló alakját örököltte meg. A kompozíción erő, méltóság és nyugalom érződik. Balra lent apró betűkkel a RIGELE / ALAJOS felirat utal a szerzőre. Alul, fekvő téglalap alakú mezőben a következő szöveg olvasható szecessziós

20 Lebel Zsolt: Rigele Alajos. Pozsony–Budapest, 1977. 103. p., 71. kép.

21 Hadtörténeti Múzeum (a továbbiakban: HTM) leltári szám: 72.68.1./Kp. és 0094/Szo.

22 HTM leltári szám: 0200/Szo.

23 Fényképét közli: Kurincová, Elena–Gančík, Štefan: Vojna z druhej strany. Bratislava, 2014. 33. p.

24 Az alakulatjelvényekről lásd részletesen Sallay Gergely Pál: Mindent a hazáért! Első világháborús osztrák–magyar katonai alakulat- és emlékjelvények. Budapest, 2010.

stílusú betűkkel: M • KIR • POZSONYI 13 • / HONVÉD GYAL • EZR.²⁵
A hátoldalon lévő BRÜDER SCHNEIDER WIEN 5 felirat arra utal, hogy a jelvényt a bécsi Brüder Schneider cég gyártotta.

*A magyar királyi pozsonyi
13. honvéd gyalogezred
alakulatjelvénye (HM HIM
Numizmatikai Gyűjtemény)*

Megjegyzendő, hogy az első világháború alatt nem volt egyedi eset szobor ábrázolása jelvényen: például a Vasszékely szobra is megjelent a császári és királyi 82. gyalogezred Galát Lajos mintázta jelvényén,²⁶ de készült 1915-ben jelvény, amely Sidló Nemzeti áldozatkészség szobrát ábrázolta.²⁷ A székesfehérvári Vaslevente alakja is felkerült egy jótékonyági jelvényre. Mivel ennek mérete (53,1×30,2 milliméter) és a jelvény szerkezeti felépítése lényegében megegyezik a 13. honvéd gyalogezred jelvényével, továbbá művészi stílusában is hasonlóságot mutat vele, valószínűsíthető, hogy a Vasleventét ábrázoló – egyébként szignó nélküli – jelvény ugyancsak Rigele Alajos munkája.²⁸

25 Szanyi, Miklós: K. u. K. Kappenabzeichen Katalog. Budapest, 2010. 59. p.

26 Prohászka: i. m. 129–136. pp.

27 Fényképét közli: Sallay: i. m. 42. p.;

28 A Vasleventét ábrázoló jelvény fényképét és adatait közli Sallay Gergely Pál–Ujszászy Róbert: Első világháborús jelvények a Móra Ferenc Múzeum gyűjteményében. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 2014. Szerk.: Bárkányi Ildikó–F. Lajkó Orsolya. Szeged, 2014. 432. p., 159. sz. Móra Ferenc Múzeum leltári szám: 65.15.109.; HTM leltári szám: 4372/É.

*A székesfehérvári
Vasleventét ábrázoló jelvény
(HM HIM Numizmatikai
Gyűjtemény)*

Korabeli fénykép tanúsága szerint, Újhelyi Kálmán híres első világháborús sapkajelvény-gyűjteményében is megtalálható volt a 13-as honvédek jelvénye.²⁹

A teljesség kedvéért megemlítendő, hogy nem ez az egy jelvény készült a 13-asok számára. Szinte minden honvéd gyalogezred – köztük a magyar királyi 13. honvéd gyalogezred – számára gyártottak az ezredszámot kék színű zománcos zászlón ábrázoló jelvényt.³⁰ Az ezredzászlóson kívül azonban csak Rigele tervezett alakulatjelvényt a 13-as honvédek számára. (A 13. honvéd népfelkelő gyalogezrednek nem készült önálló jelvénye.)

A Huszár–Procopius katalógus szerint a műnek – több alakulatjelvényhez hasonlóan – készült a jelvénnel azonos méretű, 54×30 milliméteres, bronzból vert egyoldalas plakett változata is.³¹ A plakett 70×150 milliméteres méretű, bronzból öntött nagymintája magántulajdonba került.³² Utóbbi hollétéről nincs adat.

²⁹ Fényképet közli: *Sallay*: i. m. 155. p.

³⁰ *Hermann–Szanyi*: i. m. 195. p.

³¹ *Huszár, Lajos–v. Procopius, Béla*: *Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn*. Budapest, 1932. 356. p. 4503. sz.

³² *Lebel*: i. m. 104. p. 72. sz.

A Rigele tervezte alakulatjelvényből található példány a debreceni Déri Múzeumban³³ és a bajai Türr István Múzeum helytörténeti gyűjteményében.³⁴ A Hadtörténeti Múzeum Numizmatikai Gyűjteménye három példányt őriz a jelvényből.³⁵ A Szlovák Nemzeti Bank körmöcbányai múzeumának első világháborús sapkajelvény-gyűjteménye is őriz egy cinkötvözetű jelvényt.³⁶ A bécsi Heeresgeschichtliches Museumban több példány is található a jelvényből (valamennyi cinkötvözet).³⁷ Természetesen magántulajdonban is találhatók példányok. 1999-ben szerepelt aukción is a jelvény,³⁸ amelynek egyik példánya évekig megtekinthető volt a Hadtörténeti Múzeum 2008 novembere és 2014 februárja között látogatható *A Nagy Háború 1914–1918 „Mire a levelek lefullanak... Lebulltak...”* című kiállításán.

A Rigele tervezte katona-alak sziluett képe az első világháború kitörésére emlékező 2014–2018. évi szlovákiai jubileumi rendezvények egyik kísérő prospektusának címlapjára is felkerült.³⁹

Ha valaki napjainkban a Csallóközben lévő Gútoron (szlovák nevén Hamuliakovo) jár, a Szent Donát parkban lévő első világháborús emlékmű talapzatán lévő szoborra nézve, első pillantásra úgy tűnik, hogy az a pozsonyi Vashonvéd műkőből készült mása. (A posztamens előlapjába besüllyesztve, az első világháborúban elesett huszonegy helyi lakos neve olvasható. Utóbb a talapzat alsó részére három új tábla került, amelyeken a második világháborúban elesett további huszonegy hősi halott neve szerepel.) A kelleténél kissé magasabb posztamensen álló, puskájára támaszkodó honvéd azonban csak hasonlít a pozsonyi alkotáshoz, valójában több részletében különbözik attól. Amíg a Vashonvéd előre helyezett bal lába mellett, jobb oldalra fordítva tartja puskáját, addig a gútori honvéd jobb lábával lép előre és a puskát két lába között középen, szíjával kifelé fogja kezében. Ennek következtében a kompozíció merevvé, frontálissá vált. A gútori szobrot nézve nehezen lenne hihető, hogy ez a mű a hitet és erőt sugárzó Pázmány-síremlék, a monumentális Madách-emlékmű, a nyitrai Vármúzeumban található, ihletett szépségű fehérmárvány Pietà alkotója, Rigele Alajos alkotása lenne.

Bár monográfiájában Lehel Zsolt,⁴⁰ majd később dr. Németh Szilvia⁴¹ a gútori emlékművet Rigele szobraként említi, L. Juhász Ilona kutatásai arra utalnak, hogy az nem a művész alkotása.

33 *Krankovics Ilona–Sallay Gergely Pál*: Első világháborús jelvények a Déri Múzeum gyűjteményében. Debrecen, 2012 34. p. 127. sz. Déri Múzeum leltári szám: II. 1932.22. 127.

34 Türr István Múzeum leltári szám: 63.3.64.

35 HTM leltári szám: 2567/É, 8933/É és 2001.21.1./É. Egy példány a Kratochvil-hagyatékban található, HTM ltsz: 2015.4.1./É.

36 *Karásek, Martin*: Rakúsko-uhorské pamätné čiapkové odznaky v zbierkach NBS – Múzea mincí a medailí v Kremnici. Kremnica, 2010. 15. p. 81. sz.

37 Mag. Dr. Christoph Hatschek igazgató úr közlése.

38 6. Numizmatikai Aukció. Katalógus. Budapest, 1999. 50. p. 441. sz.

39 „Népeimhez” / „Mojim národom” Slovenski Národné Múzeum Múzeum Kultúry Madarov na Slovensku / Szlovák Nemzeti Múzeum a Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma. Vándorkiállítás 2014–2018. Pozsony, 2014.

40 *Lehel*: i. m. 129. p. 216. sz.

41 *Németh*: i. m. 4. p.

A gútori első világháborús emlékművet a helybéliek kezdeményezésére, 1929-ben állították.⁴² Arra vonatkozóan azonban nincs adat, hogy ez az alkotás a Vashonvéd másolata, vagy ez alapján készült mű lett volna. (Eleve kizárt, hogy az 1920-as években, Csehszlovákiában köztéren magyar honvéd-szobrot lehetett volna állítani.) „Idegen uralom hatósági engedélye mellett nem ékeskedhetett magyar honvéd” – írta a Csallóközi Hírlap 1939. augusztus 27-i száma a gútori emlékműről.⁴³ Az 1938-as első bécsi döntéssel Magyarországhoz visszacsatolt Gútoron 1939. augusztusban avattak új alkotást az 1929-es emlékmű talapzatán. A szobor a Csallóközi Hírlap fenti cikke szerint Mosonban készült. Ezt a – ma is látható – honvéd-szobrot minden valószínűség szerint a pozsonyi Vashonvéd kompozíciója alapján mintázták. (Feltehetőleg korabeli fénykép vagy a 13. honvéd gyalogezred sapkajelvénye alapján készíthette a szobrot a kivitelezéssel megbízott személy – a korábban már említett eltérésekkel.)

Rigele Alajos a Felvidék déli sávjának 1938. novemberben történt visszacsatolása után Szlovákiában maradt (Pozsonyban halt meg 1940. február 13-án),⁴⁴ így kizárható, hogy ő mintázta volna az 1939. augusztusban Gútoron felavatott honvéd-szobrot. (A szobor cseréjére utal egyébként az a tény, hogy a ma is álló, 1929-es eredeti talapzat méreteinél fogva, láthatóan nem a rajta álló szoborhoz készült).

A magyar királyi pozsonyi 13. honvéd gyalogezred a 73. gyalogdandár részeként, a 37. honvéd gyaloghadosztály kötelékében küzdött a Nagy Háborúban.⁴⁵ Mivel 1918 után Pozsonyban nem lehetett emléket állítani a 13-asoknak, 1938-ban a közeli Mosonmagyaróváron avatták fel Kallós Ede monumentális emlékművét a magyar királyi 13. honvéd gyalogezred, a 13. honvéd népfelkelő gyalogezred és a 307. honvéd gyalogezred első világháborús hősi halottai tiszteletére.⁴⁶

A pozsonyi Vashonvédet 1919-ben elpusztították.⁴⁷ Hajdanvolt emlékét a 13. honvéd gyalogezred Rigele tervezte alakulatjelvényén és plakettjén kívül a szobor kisméretű bronz változata, valamint – némi módosítással – Gútor község első világháborús emlékművének katona-alakja idézi.

42 L. Juhász Ilona: A háború jelei. *Az Etnológiai Központ Évkönyve*, 2006–2007 – *Acta Ethnologica Danubiana* 8–9. (2007). 83–84. pp.

43 Idézi L. Juhász: 2010.: i. m. 308. p.

44 Művészeti Lexikon. Szerk.: Zádor Anna–Genthon István. Budapest, 1984. 4. kötet, 73. p.

45 Szijj–Ravasz: i. m. 252. p.

46 Bedécs Gyula–Thullner István: Moson emléksobraitól. In: *Az első világháború emlékeztetői Pozsony vármegyéjétől a Muravidékig*. Szerk.: Bedécs Gyula–Trukáné Katona Zsuzsa. Győr, 2010. 295–296. pp.

47 Elpusztított emlékműveink. Szerk.: Balázs Károly. Budapest, 1996. 22. p. 51. sz.

THE UNIT BADGE, PLAQUETTE AND SCULPTURE OF THE ROYAL HUNGARIAN 13TH
INFANTRY REGIMENT, AND THE IRON SOLDIER OF POZSONY

During the First World War, several wooden sculptures were unveiled in Hungary for charity purposes. For a few koronas, anyone could nail a small bronze plate on those sculptures – the income was given for the benefit of war widows and war orphans. The first work of art of this type, the Iron Soldier of Pozsony (today Bratislava, Slovakia), was created by Alajos Rigele (1879–1940). Even though he was the creator of several significant works of art, such as the tomb of Péter Pázmány in St. Martin's Cathedral in Pozsony (1914), the Iron Warrior in Székesfehérvár which, similarly to the Iron Soldier, served charity purposes (1915), and the gigantic monument of Imre Madách in Alsószéregova (1936), little interest is shown in Rigele's works nowadays. Small versions of the Iron Soldier were produced in several sizes, also sold for charity purposes. On the stands of these sculptures the inscription reads A POZSONYI VASHONVÉD / 1915 ('The Iron Soldier of Pozsony / 1915').

One of the unit badges used in the army of the Austro-Hungarian Monarchy during the First World War, was also designed by Alajos Rigele, namely that of the Royal Hungarian 13th (Pozsony) Infantry Regiment. In the badge measuring 54×30mm made of zinc alloy, Rigele presented his own work of art – the standing figure of the Iron Soldier of Pozsony, portrayed turning to the left. In the bottom left corner, in tiny letters, the inscription RIGELE / ALAJOS can be read referring to the artist. In the lower part of the badge the words read M • KIR • POZSONYI 13 • / HONVÉD GYAL • EZR. ('Royal Hungarian 13th (Pozsony) Infantry Regiment'). On the reverse, the inscription BRÜDER SCHNEIDER WIEN 5 is a proof of the maker, the Viennese Brüder Schneider Firm. According to the Huszár-Procopius Catalogue, a one-sided plaque version was also produced which was of the same size as the badge and it was struck in bronze. A large cast bronze version of the plaque, measuring 70×150mm was also made.

The soldier figure of the First World War memorial erected in the village of Gútor, Upper Hungary (today Hamuliakovo, Slovakia) in 1929, was also based on the composition of the Iron Soldier of Pozsony. Although Zsolt Lehel wrote in his monograph on Rigele that the Gútor memorial was moulded by the artist, the design and the quality of the construction suggest that this artificial stone sculpture was not created by Alajos Rigele himself.

The Iron Soldier of Pozsony was destroyed in 1919. Its memory is preserved by the unit badge and plaque of the Royal Hungarian 13th Infantry Regiment, by the Rigele-designed small bronze version of the sculpture and, with some modification, by the soldier-figure of the Gútor First World War Memorial.

DAS TRUPPENABZEICHEN, DIE PLAKETTE UND DIE STATUE DES KÖNIGLICH-UNGARISCHEN
13. (PRESSBURGER) HONVÉD-INFANTERIEREGIMENTES, SOWIE DER EISERNE HONVED IN
PRESSBURG

Während des Ersten Weltkrieges wurden in Ungarn mehrere Kunstwerke aus Holz eingeweiht, die karitativen Zwecken dienten. Gegen einige Kronen konnte ein jeder eine kleine Bronzeplatte auf die Statuen nageln, die Einnahmen wurden zugunsten der Kriegswitwen und Kriegswaisen verwendet. Das erste Werk dieser Art war der Eiserne Honved von Alajos Rigele (1879–1940) in Pressburg. Über Rigele hört man heutzutage wenig, obwohl er so bedeutende Werke vollbracht hat, wie das Grabmal von Péter Pázmány im Pressburger Sankt-Martin-Dom (1914), der – ähnlich dem Eisernen Honved – karitativen Zwecken dienende Eiserne Levente (1915), oder das Monument von Imre Madách in Alsósztrégo (1936). Es wurden kleine Varianten des Eisernen Honveds auch in verschiedenen Größen vervielfältigt, ebenfalls mit karitativem Zweck. Auf ihren Sockeln ist die Aufschrift „Der Pressburger Eiserne Honved / 1915“ zu lesen.

Auch das im Ersten Weltkrieg verwendete Truppenabzeichen des königlich-ungarischen 13. Honved-Infanterieregimentes wurde von Alajos Rigele entworfen. Auf dem 54×30 mm großen, aus Zinklegierung verfertigten Abzeichen verewigte der Künstler sein eigenes Werk, die leicht nach links gewandte, stehende Figur des Pressburger Eisernen Honveds. Links unten weist mit kleinen Buchstaben die Inschrift RIGELE / ALAJOS auf den Schaffer hin. Unten ist zu lesen: K•UNG•13•/HONVÉD INF•REG. Die Aufschrift BRÜDER SCHNEIDER auf der Hinterseite lässt sich darauf schließen, dass das Abzeichen von der Wiener Firma Brüder Schneider angefertigt wurde. Aus dem Huszár-Procopius Katalog geht hervor, dass auch einseitige, aus Bronze gefertigte Plakette-Varianten in originalgetreuem Maßstab hergestellt wurden. Das bronzene Großmuster der 70×150 Millimeter großen Plakette gelangte in Privatbesitz, sein Verbleib ist unbekannt.

Die Soldatenfigur des Kriegsdenkmals in Gútor (heute: Hamuliakovo in der Slowakei), aus dem Jahre 1929, ist der Komposition des Pressburger Eisernen Honved nachempfunden. Obwohl Zsolt Lehel in seiner Monographie über Rigele das Kunstwerk in Gútor dem Bildhauer zuschreibt, kann man anhand der Erscheinung und der Qualität der Anfertigung davon ausgehen, dass diese Kunststeinskulptur nicht von Alajos Rigele erschaffen wurde.

Der Eiserne Honved wurde 1919 in Pressburg zerstört. Seine Erinnerung wird, neben dem Abzeichen und der Plakette des königlich-ungarischen 13. Honved-Infanterieregimentes, in den von Rigele entworfenen kleinen Bronzevarianten der Skulptur, sowie in der – leicht veränderten – Soldatenfigur des Kriegsdenkmals von Gútor aufbewahrt.

Jakusch Gabriella

HŐSÖK EMLÉKEZETE¹

Minden év május utolsó vasárnapján, a Magyar Hősök Emléknapján,² ma is országsszerte megemlékezéseket tartanak, így tisztelve azok előtt a magyar katonák előtt, akik az országalapítástól kezdve – de kiemelten az 1848–49-es szabadságharc, az első és a második világháború, valamint az 1956-os forradalom idején –, egészen napjainkig védték az országot az ellenségtől.³

A hősök kifejezést mai értelmében a nyelvújítás⁴ és a reformkor fedezte fel magának és tette széles körben használatossá: gondoljunk csak „Árpád hős magzatjaira” Kölcsey Himnuszából (1823), vagy a Kisfaludy Károly „Hősvértől pirost gyászterére” (Mohács, 1824). Leginkább Garay János költészetében érhetjük tetten: „*Mind hősek ők, mind férfiak, Mind hű és hazafi*” – jellemzi szereplőit Kont című balladájában (1838); s Az Árpádok című elbeszélő költeményének Vezérhangja (1847): „*Megjártam a bont, ősim temetőjét, Andalogtam a hősek dicső porán;... Csak törpe nép felejteth őt nagyságot, Csak elfajult kor hős elődöket; A lelkes eljár ősei sírlakához, S gyűjt régi fénynél új szövötteket.*” A hősi halál kifejezés az 1848–49-es szabadságharc idején tűnt föl: „*De aki kész a hős-balálra, Az diadalmaskodni fog*”. – jósolta Petőfi: Vesztett csaták, csúfos futások című versében (1848. december).

Az első világháború idején kezdett elterjedni az a szokás, hogy az elesett honvédek temetőinek bejárata fölé általában a „Hősök temetője” felirat került.

1924-ben az országgyűlés törvénnyel a Hősök Emlékünnepét a nemzeti ünnepek közé emelte. Az 1925-től rendszeressé váló, kiemelt társadalmi eseményként kezelt megemlékezéseken az ifjúság és a hadviseltek, katonák és civilek istentisztelettel, majd koszorúk elhelyezésével idézték fel a hősök emlékét. A második világháború idején, 1942-ben a hősi halottak körét az alábbiak szerint határozták meg:⁵

1 A tanulmány a HM HIM Hadtörténeti Múzeum és a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum által szervezett „Háborús hétköznapiak” című első világháborús konferencián (2015. október 6–7.) elhangzott előadás szerkesztett változata.

2 Az 1924. évi XIV. törvény értelmében.

3 2001. évi LXIII. törvény a magyar hősök emlékének megőrzéséről és a Magyar Hősök Emlékünnepéről.

4 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–3. kötet, Budapest, 1967–1976. 2. k. 159. p. szerint „*valószínűleg Baróti Szabó Dávid, majd Szemere Pál és Kazinczy Ferenc vitték be újból az irodalmi nyelvbe.*”

5 A m. kir. honvédelmi miniszter 1944. évi 66.250. eln. 22. v. számú körrendelete, a hősi halottak hozzátartozói részére Emléklap rendszeresítéséről. 2. §. Rendeletek tára, 1944 1868. p. http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1944/?pg=1867&layout=s (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

1. Hősi halottnak tekintendők a honvédséghez és a fegyveres testületekhez tartozó egyének közül:

- a) az elesettek;
- b) a sebesülés következtében elhaltak, még abban az esetben is, ha a halál a háború után, de az elszenvedett sebesüléssel okozati összefüggésben következett be. A sebesüléssel egyenértékűek azok a sérülések, melyek bár nem ellenséges harceszköz behatásától állottak elő, azonban harci ténykedés folytán keletkeztek pl. erődrobbantás, saját harceszköztől való sérülés, műszaki munkáknál előforduló balesetek, akadály elhárítás, illetve robbantásból származó sérülések;
- c) a harctéren eltűntek és mint ilyenek holtta nyilvánítottak;
- d) a hadifogságban meghaltak, kivéve azokat, akikről a HM megállapította, hogy erre a megkülönböztető anyakönyvi bejegyzésre nem méltóak;
- e) betegség vagy baleset következtében elhunytak közül azok, akik a kivonuló hadseregen belül a hadműveletekben ténylegesen részt vettek és betegségük, illetve balesetből származó sérülésük (igazoltan) ebből az időből származik, még abban az esetben is, ha a halál a hátszágban, de még a leszerelésük előtt következne be.

2. Hősi halottnak tekintendők még a honvédséghez és a fegyveres testületekhez tartozó katonai személyek, vagy honvédelmi kötelezettséget teljesítők közül azok, akik felkelők elleni harcok során, továbbá ellenséges harceszközök pl. repülőátadás, ejtőernyős támadás elhárítása, vagy egyéb szolgálat (légfigyelő ellátás közben ellenséges harceszköz behatása) következtében vesztik életüket.

3. Hősi halottnak tekintendők végül még azok a polgári személyek is, akik a hadművelleti területen bármely okból kifolyólag az ellenséggel szemben fegyverrel kezükben harcoltak és ennek következtében elesetek, vagy ez alkalommal kapott sebesülésükbe belehaltak.

A rájuk való emlékezés színtere általában adott egy-egy közösségen belül: jelképes és valódi sírjaik, valamint a település szívében elhelyezett hősi emlékmű szolgáltathatja ehhez a méltó keretet. Katonaszobrok, turulmadaras emlékművek, domborművek, köoszlopok sokasága hívja fel a figyelmet azokra az ismert és mára feledésbe merült katonákra, akik hajdan a nemzet fennmaradásáért áldozták életüket.

A hősi emlékművek állítása

Alig fél esztendővel az első világháború kitörése után, 1915 januárjában a Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság (HEMOB)⁶ levélben fordult a belügyminiszterhez, majd 1916 augusztusára elérte, hogy minden, a Honvédelmi Minisztérium által felállítandó katonai emlékmű tervét ő véleményezze,

6 A Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság (HEMOB) egy az első világháborúban elesett magyar katonák emlékének megörökítésére és ápolására felállított szervezet volt, amely valamikor 1914–1915 fordulójára alakult. 1924-ben szűnt meg, helyét átvette a Hősi Emlékműtervek Bíráló Bizottsága. Utóbbi már a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alá tartozott.

októberben pedig tervgyűjteményt adott ki az általa javasolt színvonalas emlékművekről, amelyben mintegy 30 művész 85 tervét, azok rövid műleírását és költségtájékoztatóját tette közzé. A Bizottság Emlékmű- És Katonasír Osztálya tagjai között országgyűlési képviselők, tábornokok mellett olyan neves művészeket is találunk, mint a szobrász Kallós Ede,⁷ Ligeti Miklós,⁸ Róna József,⁹ Telcs Ede,¹⁰ illetve az építész Alpár Ignác,¹¹ Pogány Móríc,¹² Vágó József¹³.

- 7 Kallós Ede (1866–1950) szobrászművész. Művészeti tanulmányait Budapesten, majd Párizsban, végezte. Számos megrendelést kapott köztéri szobrok, épületdíszítő plasztikák és síremlékek alkotására. https://hu.wikipedia.org/wiki/Kall%C3%B3s_Ede (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)
- 8 Ligeti Miklós (1871–1944) Stróbl Alajos tanítványa volt, majd nyugatra ment tanulni, Bécsbe és Párizsba, Emlékműveket, portré-szobrokat, zsánereket, épületplasztikákat készített. Munkásságára Rodin művészete volt nagy hatással. Nagy szerepe volt az épületdíszítő szobrászatban (pld. Parlament, Adria Biztosító, Gresham-palota). A leghíresebb szobra az Anonymus a Városligetben (1903). 1937-ben avatták fel a Lovas tűzérek hősi emlékművét Budapesten, a mai Dózsa György téren. https://hu.wikipedia.org/wiki/Ligeti_Mikl%C3%B3s (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)
- 9 Róna József (1861–1939): szobrász. Párizsban, Berlinben, majd Párizsban tanult. Főleg köztéri szobrokat, műemlékeket, nagyobb épületekre díszítő elemeket – szobrok, reliefek, épületszobrok – és bibliai, mitológiai témájú kisebb méretű szobrokat készített. Stílusát nagy szakmai felkészültség és alapvetően naturalista felfogás jellemzi. Legismertebb műve Savoyai Jenő lovas szobra Budapesten, a Várban. https://hu.wikipedia.org/wiki/R%C3%B3na_J%C3%B3zsef (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)
- 10 Telcs Ede (eredetileg Teltsch, 1872–1948): szobrász- és éremművész. Bécsben tanult, majd Zala György tanítványa lett. Díszítő szobrokat mintázott nagyobb középületekre, a plasztikai díszítésekben is nagy szerepe volt. (Adria Biztosító, Gresham-palota, Gellért fürdő, Hittelbank-palota, Igazságügyi Palota, Széchenyi fürdő, Zeneakadémia.). Monumentális emlékszobrai, a budapesti Vörösmarty-szoborcsoport (Kallós Edével közös alkotása), a Millenniumi Emlékmű két királyszobra: Szent László és III. Károly (ez utóbbit háborús sérülése miatt kicserélték), Alpár Ignác szobra a Városligetben, továbbá Kecskeméten a Kossuth-szobor, valamint Jászkiséren a hősi emlékmű. https://hu.wikipedia.org/wiki/Telcs_Ede (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)
- 11 Alpár Ignác (1855–1928) műépítész, egyetemi tanár. A berlini Építészeti Akadémia elvégzése után berlini építészirodákban, majd a budapesti Műegyetemen, később saját irodájában dolgozott. Összesen 130 jelentős épületet tervezett. Épületei — megyeházák, középiskolák, templomok, fürdők, bérházak, villák, kastélyok, katonai épületek, posta, színház és szálloda — a történelmi Magyarországon mindenféle megtalálhatók. pályafutásának legnagyobb sikerét a millenniumi kiállítás Történelmi Épületcsoportjával érte el. Az első világháború után már nem tervezett, de a művészeti közéletben aktívan részt vett. — https://hu.wikipedia.org/wiki/Alp%C3%A1r_Ign%C3%A1c (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)
- 12 Pogány Móríc (1878–1942) magyar építész, urbanista, egyetemi tanár; grafikusművész. 1895-ben Kolozsváron Pákey Lajos irodájában kezdte pályáját, majd 1908-tól Budapesten Tőry Emillel létesített társas viszonyt. Ennek a korszaknak a kiemelkedő alkotása volt a torinói világkiállítás magyar pavilonja, amely a Lechner Ödön által elindított magyaros stíluskeresés szép példája. Később önálló irodát nyitott; nála dolgozott a fiatal Kós Károly is egy ideig. A legismertebb műve a Batthyány-emlékműcses Budapest V. kerületében. A tervpályázatot Pogány 1907-ben nyerte meg; az emlékműcses 1926-ban állították fel. https://hu.wikipedia.org/wiki/Pog%C3%A1ny_M%C3%B3ric (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)
- 13 Vágó József (1877–1947) A Budapesti Műegyetem építészkarán tanult, hallgatóként az egyetem által elvárt historizáló stílusban tervezett, gyakorlatot azonban a szecesszió hazai mestere, Lechner Ödön irodájában szerzett. Hosszabb időt töltött Olaszországban, Párizsban, majd Alpár Ignác irodájában dolgozott. Utóbb közös irodát nyitott bátyjával, Vágó Lászlóval, akivel több közös épületet tervezett, de önálló lakóházak is fűződnek a nevéhez 1919-ben a Tanácsköztársaság építészeti direktóriumának vezetője lett, emiatt emigrálnia kellett. Előbb Olaszországban, majd Franciaországban élt. 1927-ben megosztott első díjat kapott a Népszövetség genfi központjára kiírt nemzetközi pályázaton. Városrendezési terveket, elméleti munkákat, valamint ideálterveket készített a jövő városáról. https://hu.wikipedia.org/wiki/V%C3%A1g%C3%B3_J%C3%B3zsef (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

Később több album is megjelent a HEMOB kiadásában. A gyűjtemény előszavában Herczeg Ferenc ír, a kor jeles politikai publicistája, országgyűlési képviselő az alábbi célt fogalmazta meg: „A mi nemzedékünk kötelessége, hogy ezt az erkölcsi kincset kimentse a nagy pusztulásból, hogy teljessé és fényessé tegye és hogy jövő nemzedékek hasznára fordítsa. Első feladatunk, hogy közös nagy harcunk szörnyű szenvedései mellett emlékeztetessé tegyük népünk előtt annak dicsőségét is. Ne legyen az országban olyan kicsi falu, ahol emlékmű nem őrizi a háború hőseinek hírét. A falusi és kisvárosi emlékmű legyen művészi, de legyen egyszersmind egyszerű és olcsó, a környezetbe illő és szóljon a nép nyelvén.”¹⁴

Az Osztrák–Magyar Monarchia Európában elsőként iktatta törvénybe a háborús hősről való megemlékezést. IV. Károly az 1917. évi VIII. törvénycikkben rendelkezett az akkor dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megörökítéséről.

A 14.730/1917. számú belügyminiszteri rendelet gondosan megszabta a hősi emlékművek megvalósításkor figyelembe veendő irányelveket. Azt nyomatékosan kifejezésre juttatta, hogy létesítésekre majd csak a háború befejezése után kerülhet sor. Ennek ellenére több helyszínen késedelem nélkül, még a Nagy Háború alatt felállították az első emlékműveket.

A Monarchia összeomlása és az annak nyomán kialakuló zűrzavar, majd forradalmak egy jó időre háttérbe szorították, gazdaságilag ellehetetlenítették az emlékmű-állítást.

A 1920-as évek kezdetétől viszont sorra avatták fel az I. világháborús emlékműveket, s ehhez a nemzeti haderő szolgáltatta a méltó keretet. 1923. november 13-án elrendelték, hogy az országban a „hősök emlékoszlopainak” leleplezéséhez az avatás helyéhez legközelebb eső honvéd alakulattól a vegyesdandárparancsnokságok¹⁵ részéről az egy törzstiszt (alezredes vagy őrnagy), főtiszt, altiszt, illetve közkatona összetételű küldöttség képviselje a m. kir. Honvédséget.¹⁶

A társadalmi igény tehát létezett, s 1921 után már több száz típustervből (szoborkatalógusból) választhattak a megrendelők. Az 1917-es törvény elfogadásától 1938-ig bezárólag összesen 1086 első világháborús emlékművet rendeltek meg a bizottságtól, illetve utódszervezetétől. A HEMOB működésével kapcsolatban tudniillik rövidesen zavarok merültek fel, ezért a B.M. 124669/1924 sz. rendeletével működését teljesen megszüntette. Ezután lényegében különválasztották a két funkciót, a műalkotás bírálatát és az adminisztrációs munkákat.

Az emlékmű-terveknek művészi szempontból történő értékelésére a Válás-és Közoktatási Minisztérium a Belügyminisztériummal közösen egy bíráló

14 *Herczeg Ferenc*: Előszó. In: Szabadon álló hadiemlékek katonasírok emléktáblák és emléklapok. Budapest, 1916.

15 A hadseregről szóló 1921. évi XLIX. törvénycikk értelmében az 1922. január 1-től m. kir. Honvédségnek nevezett magyar haderő alapegységeit 1922. május 1-től a hét vegyesdandár alkotta, amelyek átvették a katonai körletek és az egykori hadosztályok funkcióit. A felszámoló körletparancsnokságok helyén az alábbi vegyesdandár parancsnokságok alakultak: 1. vegyesdandár Budapest, 2. vegyesdandár Székesfehérvár, 3. vegyesdandár Szombathely, 4. vegyesdandár Pécs, 5. vegyesdandár Szeged, 6. vegyesdandár Debrecen, 7. vegyesdandár Miskolc székhellyel.

16 Hadtörténelmi Levéltár HM 1923 Elnökség 19300 Hősök emlékoszlopainak leleplezéséhez.

bizottságot szervezett. A bizottság elnevezése Hősi Emléktervek Bíráló Bizottsága lett. Az elkövetkező időben csak olyan terv kivételét lehetett megkezdni, amelyet az előbb említett bizottság művészi és technikai szempontból kifogástalannak talált. A végleges alkotást az Országos Képzőművészeti Tanács művésze, majd 1934-től az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács küldötte tekintette meg.

Az emlékművek megrendelésével, elkészítésével kapcsolatos adminisztratív-gyakorlati ügyeket a Képzőművészek és Iparművészek Országos Gazdasági Szövetsége intézte, amelyben nevesebb művészek is részt vettek. A Szövetség a Belügyminisztérium fennhatósága és ellenőrzése alatt működött, helyisége szintén a B.M. épületében volt. Az épületben állandó emlékkiállítás rendeztek, ahol választani lehetett az ott bemutatott alkotásokból. Az esetek emlékének nem kellett feltétlenül szoborral, emléktáblával adózni. Ritkábban, de előfordultak egyéb alkotások is. Szegeden az úgynevezett „Hősök kapuját” alakították ki emlékhelynek, Kunhegyesen épületet terveztek: az úgynevezett „hősök házat”.

Az, hogy az első világháború esettjeinek emlékét idéző alkotások elkészítését központilag irányították, számos előnnyel járt:

- több alkotás közül lehetett választani;
- a megrendelő minden szempontból művészi kivitelű, tartós és jó minőségű anyagból készült emlékművet kapott;
- az alkotóművészek munkáját a Szövetség figyelemmel kísérte;
- s végül, de nem utolsó sorban minden hivatalos tennivalót a Szövetség intézett.

Az emlékművek létesítésénél gyakorlattá vált, hogy a HEMOB megkereste az illető települést, az előljáróság tagjainak megmutatott néhány hősi emlékműtervet és igyekezett rábeszélni őket az alkotás megrendelésére. Miután ez sikerült, az ügy további intézését a HEMOB, illetve később a Képzőművészek és Iparművészek Országos Gazdasági Szövetsége vette át. A művésztől a szobrot formanyomtatvány kitöltésével lehetett megrendelni. A kész alkotást a művészeti bizottság minden esetben megtekintette és esztétikai szempontból véleményezte.

A törvényhatósági bizottságok csak olyan községi emlékmű tervét hagyták jóvá, amelyet a Hősi Emlékműtervek Bíráló Bizottsága kivitelezésre alkalmasnak talált.

A szigorú szabályok dacára előfordult, hogy olyan emlékművek leleplezésére, felavatására kértek engedélyt a községek, amelyek nem az előírt eljárás (művészi bírálat, közgyűlési határozat, törvényhatósági jóváhagyás) szerint valósultak meg. Ezek leleplezését nemcsak hogy nem engedélyezte a belügyminiszter, de mindazokkal szemben, akik erre okot szolgáltatnak, fegyelmi és anyagi felelősséget állapított meg. A főhatóságok mellett a művészek is létrehozták saját egyesületüket, hiszen fontos gazdasági érdekeik fűződtek a megrendelésekhez. A Képzőművészek és Iparművészek Országos Gazdasági Szövetsége alapszabályában kiemelték, hogy elsősorban hazafias célú „közművek” emelésével foglalkoznak.¹⁷

17 *Halmágyi Pál*: I. világháborús hősi emlékművek Makón és környékén. In: *Emlékek a hadak útja mentén*. Szerk.: *Ravasz István*. Budapest, 2006. 118. p.

A szoboravatások forgatókönyve is jórészt azonos motívumokat rögzít. Az ünnepség rendszerint templomi istentisztelettel kezdődött. Az előkelő vendégeket díszes külsőségek közt fogadták. A községek versengtek, hogy minél ismertebb személyiségeket hívjanak meg az avatásra. Jászkisér és Kenderes ünnepségén például Horthy Miklós kormányzó is megjelent, Kunszentmártonban pedig a Magyarországon élő Habsburg József Ágost főherceg tartotta az avatóbeszédet. A hadiözvegyeket, a hadiárvákat, a rokkantakat, a hadviselt túlélőket, s különösen a vitézzé avatott hadfiakat, de legalábbis ezek képviselőit lehetőség szerint meghívták az ünnepségekre. A beszédek frazeológiája eléggé összetett volt: az esetekről való kegyeletos megemlékezés után a magyar katona hősiességét méltatták és követendő példaként állították az utókor elé. Az avatóbeszédet követően a meghívott fővendég leleplezte az emlékművet. Ezután hozzászólások következtek, majd a település előjárója átvette a szobrot megőrzésre. A rendezvényt rendszerint nagyszabású fogadással: ebéddel, bankettel fejezték be.¹⁸

1942-re a legtöbb város és község felállította saját hősi halottai első világháborús emlékművét. Azonban az 1938 óta folyó hadműveletekben már újabb hősök áldozták életüket a haza védelmében. Ezért a hatóságok – valamennyi vármegyei és városi törvényhatóság első tisztviselőjét, valamint Budapest székesfőváros polgármesterét megkeresve, – haladéktalanul intézkedtek, hogy a települések az újabb, – immár második – világháború során hősi halált halt honvédek nevét volt lakóhelyük első világháborús emlékművén tüntessék fel. Az így kiegészített emlékhelyeken fennköltén méltatták az újabban elesett hősöket. Az ünnepélyek időpontjául országosan a legközelebbi Hősök Napját – 1942. május 31-ét – jelölték meg. A feliratok kiegészítésével kapcsolatosan gondoskodni kellett arról, hogy az 1938 óta zajló hadműveletekre is utalás történjen, nehogy úgy tűnjék, hogy az újonnan felkerült hősi halottak az első világháborúban estek el. Figyeltek rá, hogy a kiegészítések „szépészetileg ne rontsák el” az emlékművet. „Ott pedig, ahol a hősök emlékműve még el nem készült volna, az emlékmű felállítását a legsürgősebben meg kell valósítani, s az emlékmű felállítása iránt szükséges intézkedéseket késedelem nélkül meg kell tenni. Az emlékmű létesítésénél az 1917: VIII. törvénycikk végrehajtása tárgyában kiadott miniszteri rendeletekben foglaltak szigorú szem előtt tartásával, – így különösen a Hősi Emlékművek Bíráló Bizottsága bekapcsolásával – kell eljárni és gondoskodni kell, hogy az emlékművön az elmúlt világháború hősi halottainak nevei mellett, az 1938. év óta folyó hadműveletek hősi halottainak nevei is méltóképpen meg legyenek örökítve. (Csak az alispán és közigazgatási kirendeltségi vezető uraknak.) Felhívom, hogy rendeletem soronkívüli végrehajtására alárendelt hatóságait haladéktalanul utasítsa és azt hatékonyan ellenőrizze.” – hangsúlyozta a rendelet szövege.¹⁹

1945 után a két világháborúra és a felállításukat elősegítő Horthy-korszakra utaló köztéri szobrokat, emlékműveket tudatosan és tömegesen távolították el,

18 *Szikszai Mibály*: Az I. világháború „hősi emlékei” Jász-Nagykun-Szolnok megyében. *Zounek*, 14. (A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. Szolnok, 1999) 368–369. pp.

19 Honvédségi Közlöny – Szabályrendeletek 1942. május 5. 20. szám, 234. p., 24.364/el. 22-1942. sz. körrendelete – Érdekesség, hogy e közlöny tanúsága szerint az otrantói csata 25. évfordulóját is megünnepeztették a laktanyákban.

semmisítették meg vagy formálták át. Csupán a rendszerváltást követő években kerülhetett sor rehabilitálásukra, felújításukra, sok esetben kiegészítve az 1956-os mártírok neveivel. Újra az emlékezés és emlékeztetés színhelyeivé válhattak, váltak.²⁰

A továbbiakban néhány példát szeretnék bemutatni arra, hogy nemcsak emlékműveket és táblákat avattak, hanem más formában is megnyilvánult a hősök iránti kegyelet. Az alábbi ismertetés a teljesség igénye nélkül készült.

A „Hősök ligete”-akció

1916 decemberében kezdődött az Országos Közművelődési Tanács kezdeményezésére a „Hősök ligete”-akció. A városokban, falvakban az elesett hősök emlékére eperfákat ültettek. Az Országos Selyemtenyésztési Felügyelőségtől (Szekszárd) ingyen kapott cserjékkel így kettős célt értek el. Az emlékligetek – a selyemtenyésztés révén – gazdasági hasznot is hajtottak.²¹

Végso soron ugyanezt a célt népszerűsítette a világháború 10. évfordulója alkalmából Horthy Miklós kormányzó is. Kiváló alkalmat szolgáltatott erre a Hampel Károly²² és Jeney Zoltán²³ által készített, 110 hősi halott emlékét őrző, szuronyos puskát markoló bronz bakaszobor-emlékmű avatása 1928. október 7-én a Tolna megyei Gyöngön.²⁴

20 1946-ban a 179-481/1946.sz. belügyminiszteri körrendelet intézkedett „...a királyt ábrázoló, vagy a volt királysági államformára utaló” művek eltávolításáról. A 86.843/1947 VKM sz. rendelet tételesen felsorolta, hogy milyen tematikájú képek, szemléltető eszközök távolítandók el az iskolákból. Nagyjából ezt a mintát alkalmazták az emlékművek esetében is: „...eltávolítandók: 1. az irredenta célzatú képek és térképek, 2. az ellenforradalmi vonatkozású képek, 3. a múlt politikusainak, vezető tisztviselőinek képei, szobrai, 4. a háborús uszító képek, 5. a megszüntetett intézményekre (királyság, csendőrség stb.) emlékeztető képek, 6. a Habsburg-magyar közösséget illusztráló képek, 7. az ellenforradalom külpolitikáját népszerűsítő képek.” Ezt 1948. január 3-án újabb BM-körrendelet követte (648.420/1948. III.I-2.) arról, hogy „...fontos állami és önkormányzati batóságok épületeiben... még mindig találkoznak oly szobrokkal, arcképekkel, feliratokkal, ...amelyek a múlt rendszer rosszemlékű, népellenes beállítottságú és működésű vezetőit és köztisztviselőit örökítik meg, vagy a velünk most baráti együttműködésben álló szomszéd államokkal szemben uszítást tartalmaznak... Ezeknek a fenntartása nagymértékben ellenkezik népi demokratikus fejlődésünkkel és közfelfogásunkkal, s ugyanakkor akaratlanul segítséget szolgáltat dolgozó országunk azon ellenségeinek, akik a földbirtokosok, nagytőkések, háborús gyűjtőgatók és népnézők múlt rendszerét szeretnék visszaállítani.” Idézi: Tóth Attila: „Egy új, tisztultabb élet felé.” A Hősök kapuja építészeti és helytörténeti jelentősége. In: Szeged: a város folyóirata, 2000. október, 18–22. pp.

21 http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako_monografia_sorozat/pages/monografia_5/019_elso_vilaghaboru.htm (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

22 Hampel Károly (1896–1985): szobrász, Zala György tanítványa. 1927-től dolgozott önállóan. A 2. világháború alatt orosz hadifogságba került, ahonnan 1947-ben szabadult. Kisebb szobrai, portréi mellett az 1920-as évektől nagyobb szobrokat, szoborcsoportokat is tervezett, illetve kivitelezett, továbbá részt vett nagyobb szoborpályázatokon, emlékműpályázatokon. Így 1928-ban az Ady-síremlékpályázaton, 1929-ben a Prohászka-szobor tervpályázatán, 1930-ban a Przemysl emlékmű pályázatán. A háború után további projekteken szerepelt: Sztálin-szoborpályázat (1950), Kossuth-szobor pályázat (1951), Hunyadi János lovasszobor pályázat (1951). Emellett nagyszámú plakettet, portrét, kispasztikát is készített. 1956 után a megbízásai erősen megcsappantak, visszavonultan halt meg. <http://artportal.hu/lexikon/muveszek/hampel-karoly-4717> (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

23 Róla nem sikerült adatot találni.

24 Az első és második világháború győni áldozatainak emlékére épült emlékmű a gimnázium melletti parkban látható. Az első világháborús hősök nevei a szobortalpazaton olvashatók, a második

„Kormányzói szózat a fásítás érdekében

Horthy Miklós kormányzó úr ő Főméltósága a gyönki bősi halottak szobrának leleplezésével kapcsolatosan azt a gyönyörű eszmét vetette fel, illetőleg annak az óhajának adott kifejezést, hogy a községekben a háborúban elesett vitézek emlékezetére alkalmas helyen emlékfákat ültessenek hozzátartozóik. Az elesett hősök emlékeztének megőrzésére és megbecsülésére szebb és megfelelőbb módszert nem lehet találni. Ő Főméltóságának f. hó 7-én mondott szavai, amelyek kőbe lennének vésendők, a következők voltak: — Az ország mai területén — mondotta a kormányzó — kevés a fa, kevés volt a háború előtt is, a forradalmakkor pedig a faállománynak jelentékeny részét kipusztították. Az országban befásított területek hiányában kevés a csapadék, kevés a harmat, a szélben és porban pedig a tüdővész könyörtelenül szedi áldozatait. — Szükséges volna ezért, hogy fásítás útján lehetőleg minden községnek egy kis erdeje, parkja vagy nyilvános kertje legyen. Az ilyen nyilvános kert egészséges, kellemes és szépíti a községet. A parkírozott területeken, esetleg a község bősi szobra körül, minden egyes községbeli bősi halottnak meg lehetne a maga emlékfája, melyet hozzá tartozói szakszerű felügyelet mellett ültetnek, locsolgatnak és szeretettel ápolnak. Minden ilyen fát a bősi halott nevét feltüntető külön táblával kellene ellátni s esetleg hozzá lehetne tenni, hogy hol, mikor és milyen körülmények között esett el. Az ilyen emlékfák ültetését újabban Olaszországban kezdték, ahol ennek a gondolatnak már számos híve van. — Jó volna, ha a facsémétéket maguk a családok vásárolnák, mert így jobban is ragaszkodnának azokhoz. Egy-egy csemete ára aránylag annyira olcsó, hogy azt a legszegényebb családok is könnyen megvehetik. Szépészeti és egyéb célszerűségi szempontok szükségessé teszik az elrendezések egységes megszervezését, így például annak megállapítását, hogy a községnek melyik része volna a fásításra legalkalmasabb, milyen fajtájú fa ültetése volna célszerű és így tovább. Az ilyen parkírozások céljaira egyébként — mondotta a kormányzó — leginkább felhagyott régi temetők területei alkalmasak. — Célszerű volna az elrendezésnél a különböző fajú fák ügyes és ízléses csoportosítása. Abol nyilvános kert vagy liget számára nincs hely, fasort mindenesetre lehet ültetni. Ezek létesítésénél viszont ugyanazon fajtájú fák ültetése kívánatos, még pedig olyan fáké, amelyek a kérdéses vidéken a legjobban fejlődnek és hosszú életűek. — A fa szeretetét már nyolc év óta bangoztatom és örömmel látom, hogy már több helyen szépen balad a fásítás. Kérni fogom a vármegyék főispánjait, hogy ebben az irányban hazafias mozgalmat indítsanak. Adja Isten, hogy az államfő szózata kellő visszhangra találjon és testet öltjön. Mi, a fák kultuszának bivatott szolgálói, minden tekintetben rendelkezésre fogunk állani a szép eszme megvalósításánál.²⁵

világháborúsak pedig a köré, a négy sarokra állított obeliszken. Utóbbi négy oszlop 1991-ben került a helyére. <http://www.szeporszag.hu/I.+%C3%A9s+II.+vil%C3%A1gh%C3%A1bor%C3%BA+eml%C3%A9km%C5%B1++Gy%C3%B6nk.latinvala> (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

25 Erdészeti Lapok, 67. évf. 1928. október, 10. füzet, 347–348. pp.

Hősök ligete és tava – Gyula

A gyulai liget-projekt egyszerre szolgált szociális célokat, településfejlesztést és emocionális kötődést.

A városban háborúban elesett hősök emlékét megörökítő, úgynevezett Hősök ligetének (kertjének) létesítésére már 1921-ben felmerült az igény, de a megvalósítására csak 1930–31-ben került sor, írségmunka keretében. A kiszemelt terület a Bődös-ér mintegy 9 katasztrális hold nagyságú vízállásos, azaz vizenyős területe volt. E térség korábban részben legeltetési, részben állatfűrösztési célokat szolgált. A közmunka keretében nyugati részét feltöltötték, az ehhez szükséges földmennyiségre a másik részen tervezett tó kialakítása során tettek szert. A tó vízszintjének szabályozása a körgát alatt létesített zsilippel történt. Az így kialakított tavat Hősök tavának nevezték el. A tó körüli területet művelés alá vonták, s mintegy 500 gyümölcsfával ültették be. A faültetési mozgalom kezdeményezője Horthy Miklós kormányzó volt, aki 1928-ban vetette fel, hogy a háború alatt elesettek hozzátartozói minden halottuk emlékére emlékfát ültessenek. Czeglédi Imre helytörténész adatai szerint Gyulának az I. világháborúban 377 hősi halottja és 240 hadirokkantja volt.

A Hősök ligetében a különféle vízrendezések következtében megnövekedett művelt területek kezelésére szegődményes²⁶ kertészt alkalmaztak a városi főkertész mellé. Már 1932-ben tervbe vették, hogy csőszházat építenek, de ez fedezet hiányában megghiúsult. 1935-ben határozta el a városi képviselőtestület, hogy ugyanott kertészházat épít, erre a városi törzsvagyron terhére 2400 pengő építési hitelt engedélyezett, valamint azt, hogy a Szent Imre téri Csonka-féle ház elbontásából kikerült építési anyagot a kertészház építésénél felhasználhassák. A kertészház 1935 szeptemberére készült el.²⁷

Hősök ligete – Dunaharaszti

A település közepén egy kb. 3,5 holdas ingoványos mocsár dísztelenkedett. A közeli börgyár orrfacsaró szennyvize nyitott csatornákon folyt a Dunába, nyáron szúnyogok millióinak bölcsőhelyeként fokozva a maláriaveszélyt. Mivel a község többszöri próbálkozás után sem kaptak állami támogatást az áldatlan állapot megszüntetésére, saját erőből kellett megoldania. Földvály Aurél, az akkori főjegyző elméjéből pattant ki a többszörösen kiváló ötlet és megoldás, amelynek eredményeképpen létrejött a község szívében az akkor „...országos viszonylatban is egyedülálló gyönyörű, virágdíszes Hősök-ligete...”. Mivel a község másfél száz el esettel áldozott a Nagy Háborúnak, könnyű volt a lakosságot motiválni, hiszen egyszerre hajtottak fejet hőseik előtt és javítottak saját életkörülményeiken,

26 A szegődményes konvenciót kap. Ez természetbeni szolgáltatásokból (lakás, gabona, tűzifa, tej, esetleg só és szalonna), némi készpénzből és földhasználatból áll.

27 Sáfár Gyula: Írségmunka és hősi kultusz: a Hősök ligete. *Gyulai Hírlap*, 2011. június 15. <http://www.gyulaihirlap.hu/4591-insegmunka-es-hosi-kultusz-a-hosok-ligete> (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

Elkezdtek feltölteni az ingoványt. A gazdák és fuvarosok saját lovaikkal és kocsijaikkal hordták a földet, de a munka igen lassan haladt. A község bírása és a munka szervezője ugyan kért ajánlatokat vállalkozóktól a feltöltés elvégzésére, de hamar világossá vált – a legolcsóbb ajánlat is 12.000 pengő lévén –, hogy erre a községnek nem futja: csak 8000 pengőjük volt erre a célra. Ezért 4000 pengőért iparvágányokat és lóvontatású csilléket béreltek a pestszentlőrinci Orenstein & Koppel cégtől, majd a maradék 4000 pengőt a csillék megtöltéséért munkadíjak formájában fizették ki. A vontatást Havasi András bíró lovai végezték. Ezt követően gyors ütemben haladt a parkosítás: a gondosan eltervezett és kialakított tér sétaösvényei mentén az első világháború haraszti hősi halottai mindegyikének emlékére egy-egy fát ültettek és a fa elé ovál alakú, domborúan zománcozott táblát helyeztek el a hősi halott nevével, születési és halálozási évével. A liget elkészülte után a Dedinszky és Schmidt helyi szobrászok által készített 1927. október 30-án leleplezett hősi emlékművet korábbi helyéről áthelyezték a Hősök terére.

A Hősök terét és az országzászlót 1937. szeptember 26-án felszentelték fel. Jelen volt Bornemissza Géza miniszter²⁸ és felesége – aki a zászlóanyai tisztséget vállalta – illetve dr. Krüger Aladár²⁹ és vitéz Somogyvári Gyula³⁰ országgyűlési képviselők, akik beszédükben méltatták az ünnepély jelentőségét.³¹

Hősök erdeje – Szentes

1921. január 24-én Szentes város képviselő-testülete a háborúban elesett szentesi hősök emlékének megörökítéséről rendelkezett. Határozatot hoztak az elesettek nevének összegyűjtéséről és egy időtálló emlékmű felállításáról, azonkívül döntöttek a „Hősök erdejének” megvalósításáról. Dr. Vajda Antal ügyvéd, városi képviselő, az Alföldi Újság szerkesztője – aki tartalékos hadnagyként maga is végigküzdötte a világháborút – kezdeményezte, hogy egy alkalmas

28 Bornemissza Géza (1895–1983) elektrotechnikai mérnök, országgyűlési képviselő, kereskedelmi, ipari, illetve kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter volt a Gömbös-, Darányi-, Imrédy- és Kállai-kormányban. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Bornemissza_G%C3%A9za_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Bornemissza_G%C3%A9za_(politikus)) (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

29 Krüger Aladár (1878–1952): ügyvéd, lapszerkesztő. Nagyváradon és Kolozsváron jogot tanult, Budapesten ügyvédi oklevelet szerzett, Nagyváradon ügyvédi irodát nyitott. 1906-tól a nagyváradai püspökség főügyésze, a katolikus nagygyűlések ünnepi szónoka Budapesten, Szegeden és Pécsen. 1919 decemberében letartóztatták, s mivel a román hűségesküvet megtagadta, 1920 őszén kiutasították szülővárosából. Budapesten telepedett le s nyitott ügyvédi irodát. Az Egységes Párt programjával 1926-ban a biharnagybajomi, 1931-ben a csongrádi kerület országgyűlési képviselője. Magyar Katolikus Lexikon, <http://lexikon.katolikus.hu/K/Kr%C3%BCger.html> (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

30 Somogyvári Gyula, vitéz 1929-ig Freissberger Gyula (írói nevén Gyula diák) (1895–1953) író, újságíró, országgyűlési képviselő. Az első világháború alatt 3 évet szolgált az orosz, román és olasz fronton. A háború végén tartalékos főhadnagy volt, 1918-ban betegség miatt tért haza. Ez követően részt vett az ellenforradalmi szervezkedésben, ebben az időben irredenta versei jelentek meg. 1920-ban a Magyar Távirati Iroda (MTI) vidéki osztályának osztályvezetője lett, 1928-tól a Magyar Telefonhíradó és Rádió Rt. irodalmi igazgatója. 1935-ben a csornai körzet országgyűlési képviselőjévé választották a Nemzeti Egység Pártja (NEP) színeiben. https://hu.wikipedia.org/wiki/Somogyv%C3%A1ry_Gyula (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

31 <http://dhibiblio.hu/a-hosok-tererol/> (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

területen annyi fát ültessenek el, ahányan a város fiai közül elesetek a háborúban, s ha valamelyik fa elpusztulna, folyamatosan gondoskodjanak a pótlásról. A szép, szimbólumként is értékelhető gondolat mindenki tetszését elnyerte, hiszen a vérzivataros időkben számos családfe vesztett ágat, hajtást.

Az Erzsébet téren felállított I. világháborús emlékművet 1926. november 7-én ünnepélyesen leleplezték, ám a Hősök erdejének létesítése elmaradt. Öt évvel később, 1931-ben Vajda ügyvéd interpellációval fordult a városi közgyűlésen a polgármesterhez, aki ígéretet tett az elképzelés megvalósítására.

Néhány hónapon belül konkrét lépésekre került sor: Négyesi Imre polgármester – maga is tartalékos százados – első lépésként az Alsórét-Újtelep városrészben, az épülő huszárlaktanya szomszédságában kihasított 13 katasztrális holdat az emlékhely számára, majd levélben kért segítséget a M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Kertészeti Osztályától a Hősök erdeje szakszerű díjtalan megtervezéséhez. Beadványában arra hivatkozott, hogy ily módon mintegy 1200 szentesi hősi halott emléke előtt tisztelgének.

A földművelésügyi miniszter helyt adott a kérelemnek és a szóban forgó terv elkészítésével Ormos Imre okl. műkertészt,³² a Budapesti M. Kir. Kertészeti Tanintézet³³ kerttervezési előadóját bízta meg, aki 1932. szeptember végén Szentesre érkezett, s a kijelölt terület megtekintése után elkészítette a Hősök erdeje (Hősök ligete) műkertészeti tervét. Ebben több fajta díszfa ültetését javasolta: 1043 darab tölgyfa (*Quercus pedunculata*), 178 darab ezüsthárs (*Tilia tomentosa*), újabb 8 darab tölgyfa (nagyobb példányok), 45 darab jegenyenyár (*Populus nigra pyramidalis*) és 45 darab egyéb díszfák, mint pl. szilfa (*Ulmus campestris*) és különféle nyárfák (*Populus alba*, *Populus tremula*) beszerzését.

Elképzelése nagy sikert aratott Szentesen; azt változtatás nélkül elfogadták. Az előkészítő munka november végére elkészült, de a faültetés átcúsúzott a következő év tavaszára. A fásítás 1933. június végén fejeződött be. A szűk egy esztendő alatt megvalósult Hősök erdeje 1015 darab tölgyfa, 186 darab hársfa, 22 darab platánfa és 9500 darab maclura (vadnarancs sövény), továbbá 1068 darab cseresznyefa földbeültetését jelentette. A mai napig épségben őrzi az elesett szentesi katonák emlékét.³⁴

32 Ormos Imre dr. (1903–1979) Kossuth díjas egyetemi tanár Kispesten nőtt fel, szűkös anyagi körülmények között, ahol 1926-ban szerzett oklevelet a Kertészeti Tanintézetben. Kezdetben Unghegy László Faiskolai Rt. budapesti irodáját vezette, 1927-ben Törökországba küldték, lerakat létesítése és a vevőkör szélesítése céljából. Két évet töltött itt, majd 1929–1932 közt Ausztriában, a Hellenium Kertépítő Vállalatnál dolgozott. Jól megtanult németül, beiratkozott a bécsi műegyetemre és több szakmai tárgyú cikket írt osztrák szaklapokba. Többször tett szakmai tanulmányutat Németországba és Franciaországba. 1932-től a Kertészeti Tanintézet tanársegédjeként kezdett oktatni, végül tanszékvezető (1939), az Agrártudományi Egyetem Kertész Kar dékánja (1948–1949), Kertészeti és Szőlészeti Főiskola igazgatója (1954–1960), rektorhelyettes (1963–1966). <http://uni-corvinus.hu/index.php?id=13426> (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

33 A Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem egyik jogelőde. Az intézmény elnevezése több mint 150 éves története során több alkalommal változott, leghosszabb ideig, 1894-től 1939-ig Kertészeti Tanintézet néven működött. <http://www.okotaj.hu/szamok/29-30/kertesz.htm> (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

34 http://www.szentes.hu/wp-content/uploads/2015/02/Hosok_erdeje_tervezese.pdf (Labádi Lajos írása) 2007-ben egy diplomamunka alapját képezte a revitalizációs terv, a kivitelezési terv 2009-ben készült el Sárréti Dániel elképzelései alapján. (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

Hősök Temploma – Kaposvár

A város Keleti Temetőjében a kápolna helyén 1928-ban szentelték fel az új templomot. Boldizsár József Zoltán kanonok, a Jézus Szíve Egyházközség plébánosa 1932-ben kezdeményezte, hogy a templomot Hősök Templomának nevezzék, s falán egy márványtáblát helyezzenek el, amelyen megörökítik a Somogy vármegyei elesett katonák nevét. A Somogyi Újság írta: *„A Hősök Temploma (...) a háború vérzivatarában elesett, hazájukat szerető hősök emlékét hirdeti, azoknak adózik. A templom belső falán táblák elhelyezésére alkalmas mélyedések vannak, abova a hősök aranybetűs nevével díszített márványtáblákat helyeznék el...”* Az akciót siker koronázta. 1932. augusztus 25-én reggel, négyes sorokban, elől hatalmas babérkoszorúkkal vonultak fel a volt 24-es vadászok a Hősök templomához, hogy leleplezzék elesett bajtársaik emlékére a templom falára helyezett művészi márványtáblát. A résztvevők szép ünnepség keretében leplezték le a Hősök Temploma külső falába elhelyezett első márványtáblát. A tervnek megfelelően elkészültek a templom belső falán elhelyezett márványtáblák is, az elesett kaposvári hősök neveinek felvésésére azonban akkor pénz hiányában – az említett egy tábla kivételével – nem került sor, erre 69 évet kellett várni. 2001-ben a Mártírok és Hősök Közalapítvány több mint 1100 elesett kaposvári katona és mártír nevét örökítette meg ezeken a templomban elhelyezett márványlapokon.³⁵

Hősök Mauzóleuma – Debrecen

Debrecen különleges helyszínei a katonai temetők, s kivételesnek számít az is, hogy 1848–49 honvédeihez kötődik a sírok egy része: az 1849. augusztus 2-án lezajlott ütközetben elesett 112 honvéd és 634 orosz katona földi maradványait nagyrészt tömegsírban földelték el a Honvédtemetőben. Az önkényuralom éveiben a csendes ellenállás egyik jeleként már 1861-ben elkészítették Marschalkó Jánossal³⁶ a Haldokló oroszlán mészkből készült szobrát, amelyet eredetileg egy bizonyos Szarka huszárkapitány sírjára szántak, azonban végül a szabadságharc hőseire való általános emlékezés jegyében 1867. augusztus 2-án ünnepélyes keretek között leplezték le a Református Kollégium előtti Emlékertben; 1899-ben innen helyezték át a debreceni csata ötvenéves évfordulóján a Honvédtemetőbe, ahol a mai napig láthatjuk. Később ide temették el az első és második világháború halottait is, a sírköveken a magyarokon kívül, cseh, német, osztrák, szerb és szlovák nevek is olvashatók.

35 Puskás Béla: A kaposvári hősök temploma. In: *Ravasz*: i. m. 109–110. pp.; <http://somogyitemetkezes.hu/elodeink/temetotortenet/keleti-temeto> (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

36 Marschalkó János, szobrász (1818–1877) 1840 és 1844 között a bécsi képzőművészeti akadémián tanult, majd Itáliában, Franciaországban és a német államokban tett tanulmányutat. 1847-ben Pesten telepedett le és hamarosan az egyik legkeresettebb épületszobrász lett. legismertebb művét, a Lánchíd oroszlánszobrát 1852-ben készítette. Számos ma is álló épület szobrászati díszítésében vett részt. Ő fejezte be Ferenczy István megkezdett és halála miatt félbemaradt Kazinczy és Kölcsey mellszobor-képmását. https://hu.wikipedia.org/wiki/Marschalk%C3%B3_J%C3%A1nos (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

Az első világháború Debrecenben elhunyt nagyszámú katonája számára a Honvédtemetőt kibővítették. Az 1915. január 20-án Hősök Temetője néven felavatott kegyeleti parkban szinte folyamatosak voltak a temetési szertartások. A debreceni nagy építkezések idején ide is nagyszabású emléket állítottak. 1932-ben ifjabb Lechner Jenő³⁷ és Szontágh Pál³⁸ tervei alapján a domb tetején felépült a Hősök Mauzóleumának impozáns épülete, előtte pedig végső helyére került az oroszlános szobor. Az ünnepségen személyesen megjelent és avató beszédet mondott Habsburg József Ágost királyi herceg.

1943-tól ismét használatba vették a temetőt. Az ide elhantolt katonák közül a németeket napjainkban exhumálták, és német katonatemetőbe szállították át. A Hősök Temetőjét a városi közgyűlés 1945. május 25-én hozott határozatával zárták be hivatalosan, ettől az időponttól a katonákat is a Köztemetőben helyezték örök nyugalomra.³⁹

Az első világháborúban hadifémként sor került a templomi harangok begyűjtésére is. Az elszállított darabokat a háború után a városokban, falvakban gyakran pótolták úgy, hogy ezekkel egyúttal „harangoztak” az elesettekért is. Így számos településünkön található „Hősök harangja”, s mindegyikük külön történettel rendelkezik. Az alábbiakban két példányt mutatunk be.

Hősök Harangja – Szeged

A Fogadalmi templomnak hét harangja van: kettő a templomban, egy a keleti, négy a nyugati toronyban.

A Tisza felőli toronyban található a Hősök harangja,⁴⁰ amelyet az első világháború és az árvíz emlékére öntettek. Az egyházmegye első püspökének, Szent

37 Lechner János Ödön (1874–1910) festőművész. Id. Lechner Ödön építőművész fia, Lechner Gyula festőművész unokaöccse. https://hu.wikipedia.org/wiki/Lechner_J%C3%A1nos_%C3%96d%C3%B6n (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

38 Szontágh Pál (1899–?) Salgótarjánban született, építész. Kismarty Lechner tanítványa, majd több évig irodájának vezetője, a budapesti Rezső téri templom építésénél munkatársa. A debreceni Hősök Mauzóleumát is együtt tervezték. A salgótarjáni templom mellett Szontágh tervezte a borsodnádasi-lemezgyári telep római katolikus templomát (1934) és a solymári evangélikus templomot. Lakóépületeket is tervezett: a nagybányai lakótelepet és Debrecenben a volt OTI bérházát (Schmitterer Jenővel) <http://tarjanikepek.hu/?p=402> (Megtekintés: 2015. október 5.)

39 http://www.bocskai-konyvtar.hu/web/bocskai-dandar/katonahosok_aldozatok.jsessionid=4088357DB1875B3412C580268610096A?p_id=148_INSTANCE_Au2v&p_p_lifecycle=0&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_r_p_564233524_tag=debrecen (Papp János helytörténész előadása) (Megtekintés: 2015. szeptember 28.)

40 Egészen 1990-ig, a budapesti Szent István Bazilika nagyharangjának megöntéséig ez volt Magyarország legnagyobb harangja, ma tömeg szerint csak a második legnagyobb, viszont alsó átmérője 5 cm-el meghaladja a budapestit. A korábbi üttő ma is ott van a toronyban, 500 kg-os, a fődímet átfúrva engedték le az alatta lévő szintre. 8537 kg-os és 245,2 cm az alsó átmérője. Rincker, a budapesti Ecclesia Harangművek mestere öntötte Sinben, Németországban 1927-ben. <http://www.magyarharangok.hu/szeged.html> (megtekintés: 2015. szeptember 28.)

Gellértnek szentelték. A hatalmas méretű harang megöntéséhez jelentős támogatásokat nyújtott a Honvédelmi Minisztérium és Klebelsberg Kunó kulturális miniszter.

A Dóm legnagyobb harangja, a Hősök harangja vagy Szent Gellért harang. Öntésekor ez volt az ország legnagyobb harangja, ma a budapesti Bazilika 110 mázsás Szent István harangja előzi meg. Hatalmas mérete miatt egy évben mindössze hét alkalommal szólal meg:

- Karácsonykor,
- Húsvétkor,
- Pünkösdkor,
- az év utolsó napján (hálaadáskor),
- Szent István király ünnepén,
- a szegedi nagyárvíz évfordulóján és
- a Világháborúban hősi halált haltak évfordulóján.⁴¹

Hősök harangja – Sopron, evangélikus templom

Az I. világháború során a tornyáról elhíresült belvárosi evangélikus templom gyülekezetének a törvény értelmében három harangját is be kellett szolgáltatni ágyúöntés céljára. Ezután a templom tornyában egy harang, a Hűség harangja árválkodott. 1925. november 10-én, Luther születésnapján a hívek egy új harang öntését határozták el. Ez lett a templom négy harangja közül a legnagyobb; a 3441 kg-os Hősök harangja, amely a harangpaláston évenkénti bontásban elhelyezett 219, név szerint megörökített első világháborús soproni evangélikus áldozat emlékét őrzi.

A békéscsabai után Magyarország második legnagyobb evangélikus harangjának alsó átmérője 181,5 cm. 1926. június 9-én 5000-dik darabként öntötte a soproni Seltenhofer Frigyes és Fiai harang- és tűzoltószergyár, s ugyanazon év szeptember 19-én hatalmas ünnepség keretében Kapi Béla püspök avatta fel. Ennek a harangnak a nyaka 2005 júliusában megrepedt, és a 3,4 tonnát csupán a rögzítés 10%-a tartotta. A többi harang sem szólalhatott meg, hiszen a fellépő rezonancia is tragédiát okozhatott volna. A hívők gyűjtésbe kezdtek, helyi és külföldi adományok érkeztek, s a rekonstrukcióhoz a városvezetés is hozzájárult. Egy éven belül elkészült s megérkezett Németországból a közel 3,5 tonna súlyú öntvény, amelyet az érdeklődők nyár végéig a templom előterében közelről is megcsodálhattak. Felszentelésére 2006. szeptember 3.-án került sor.⁴²

41 <http://www.magyarharangok.hu/szeged.html> (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

42 <http://www.templom.hu/phpwcms/index.php?id=14,496,0,0,1,0>, Bajkó Ferenc írása, <http://zope.lutheran.hu/ujzagok/harangszo/archivum/2005/07/h8>; http://soprontv.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1419&catid=40:2006-hirek&Itemid=86 (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

Hősök Kapuja – Szeged

A Hősök kapuja kiemelkedő helyet foglal el az első világháborús emlékművek sorában. Meghatározó jelentőséggel bír, hogy felavatására csupán 20 évvel az első világháború befejezése után került sor. A magyar nagyvárosban ugyanis a tekintélyes, különleges és az ügyszó méltó terv megszületésére már több, mint másfél évtizeddel a trianoni tragédia után került sor, s így nemcsak a világháborús veszteségeket, gyászt, hanem a békerendszer igazságtalanságát is tükröznie kellett, tehát az erre adott szellemi válasz, a revizionizmus jegyében készült el. Felavatására már a „Mindent vissza!” hangulatban, 1937. május 30-án, a Hősök Emléknapján került sor a Kormányzó jelenlétében.

A mű tematikájában jól tettenérhető az agitatív szándék. Ezt nemcsak az emlékmű feliratai – beleértve a freskók feliratszalagjait is – támasztják alá, hanem az 1937. május 30-án tartott felavatás szónoklatai is. Pálffy József polgármester az átadáson, egyértelműen utalva a Horthy-féle szegedi kezdetekre, a Kormányzó által megtestesített nemzeti célra az alábbiakat emelte ki: „... az emlékezésből élet és erő sugárzik felénk, és nem a balál, hanem az élet kapuját akartuk szimbolizálni, amelyen keresztül a Vezér, itt a szeri puszta közelségéből új bonfoglalás útjára vezet a bont.” Hóman Bálint kultuszminiszter beszédében még lényegretörőbben fogalmazott: „Hálánkat rójuk le azok iránt, akik egykor a magyar vitézség és kötelességtudás, a magyar tehetség és áldozatkészség erényével felfegyverkezve indultak el innen Szegedről a nagy küzdelembe, és helyüket mindig magyarán megállva, ifjú életüket adták a magyar eszményekért. (...) A szegedi térről kivezető utat beboltozó kapu - a Hősök kapuja - pedig legyen örök szimbóluma az élet kapujának, amelyen át egy új, tisztultabb élet felé vezet az út Horthy Miklós nyomában.”

Az emlékhelyet nemcsak mérete, sajátos kialakítása, – Aba-Novák Vilmos⁴³ hatalmas freskó-víziója – egyedülállóvá teszi a magyar világháborús emlékművek közt, annál is inkább, mert a művész katonaként maga is átélte a Nagy Háború borzalmain. Ne feledkezzünk el azonban a további alkotókról sem: maga az 1936-ban épült kapu Pogány Móric tervei alapján készült el, s a kapun elhelyezett, az első világháború áldozataira emlékeztető honvédszobrok (az élő és a halott katona) Lőte Éva szobrászművész⁴⁴ munkája (1937).

43 Aba-Novák Vilmos (1912-ig Novák Vilmos) (1894–1941) magyar festő, grafikus, a modern magyar festészet egyik legeredetibb és legvitatottabb tehetsége. 1912–14 között a budapesti Képzőművészeti Főiskolán tanult, dolgozott a szolnoki művésztelepen és Nagybányán. 1914 októberében bevonult a 29. honvéderedbe, számos kitüntetésben részesült, azonban a háborút – naplója tanúsága szerint – teljesen értelmetlennek tartotta. Megsebesül, jobb karja hosszú ideig béna maradt, közép- és felsőfokú rajztanári oklevelét mint szabadságos katona szerezte meg 1918-ban. 1928–30-ig a Római Magyar Akadémia ösztöndíjasa, 1939-től a budapesti Képzőművészeti Főiskola tanára volt. Mint freskófestő, számos állami és egyházi megbízást teljesített. https://hu.wikipedia.org/wiki/Aba-Nov%C3%A1k_Vilmos (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

44 Lőte Éva, illyefalvi (1906–1966) magyar képzőművész. Tanulmányait Budapesten a Képzőművészeti Főiskolán végezte. Részt vett 1937-ben a Párizsi és 1939-ben a New York-i Nemzetközi Kiállításon. A második világháború előtti és alatti magyar vallási és nemzeti témák alkotója, az ő műve még az Első világháborús hősi emlékmű 1941–42. az Új köztemető 7. parcellájában. 1948-ban emigrált családjával együtt Venezuelába. https://hu.wikipedia.org/wiki/L%C5%91te_%C3%89va (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

1945 után országszerte állami akarat távolított el a politikailag nem kívánatos vagy kínos köztéri-középületi elemeket. Így 1946 februárjában Aba-Novák freskóján előbb csak Horthy alakját meszelték le, majd egy éven belül az egész felületet. Mivel azonban a megmaradt részletek inkább vonzották a kíváncsi tekinteteket, mintsem elterelték volna a figyelmet, az egész festményt szürke, cementes vakolattal fedték be, mindössze a „Porta Heroum” felirat és két katonafigura maradt látható.⁴⁵

Hősök Kapuja és Hősök Terme – Veszprém

A városban, a Várhegyre felvezető úton, az egykori belső várba vezető, felvonóhíddal ellátott kapu helyén 1939. június 17-én avatták fel a Hősök Kapuját, s az ahhoz szervesen csatlakozó kaputoronyban kialakított Hősök Termében elhelyezték szarkofágban egy, addig az alsóvárosi temetőben a 101. számú sírban nyugvó névtelen katona kihantolt maradványait. Az építész-tervező Pázmándi István,⁴⁶ a kapu felett díszelgő fülkeszobrok: Rumi Rajki István⁴⁷ volt.⁴⁸

A Hősök Kapuja eredeti rendeltetését – emlékezés és emlékeztetés – csak az 1940-es évek végéig tölthette be. 1948, a fordulat éve után nem kívánatos emlékhellyé vált, 1949–50 körül eltüntették a Hősök Terme márványtábláit, a díszkoporsót tönkretették, a benne elhelyezett maradványokat szétszórták. 1956-ban a forradalom idején az épület falába több golyó és gránát csapódott. Az 1960-as években a jelkép-értékét teljesen elvesztett épületet felhasználásra a Veszprém megyei múzeum kapta meg: vártörténeti kiállítást rendeztek falai közt. Az 1990-es évekre ez a tárlat is már erőteljesen amortizálódott állapotba került. Az „Vármúzeumot” 2005-ben végül bezárták. – Európai uniós pályázati forrásokból 2013-ban újult meg.⁴⁹ 2014. március 15-én nyitották meg újra a nagyközönség előtt, részben visszaadva az épület eredeti rendeltetését, részben kiállítóhelyként és látogatóközpontként további funkcióval bővítve azt.

45 Tóth: i. m. 18–22. pp.

46 Pázmándi István építész-mérnök, műegyetemi adjunktus (?–?), az ő tervei szerint épült többek közt a nagykarácsonyi, a dunakeszi, mezőfalvai és plébániatemplom, a miskolc-martinkertvárosi r. kat. templom oltár. Több ízben volt Rumi Rajki István alkotótársa.

47 Rumi Rajki István (1881–1941) Losoncon ipari (épület) szobrász. 1905 és 1911 között Münchenben, 1911-től Párizsban tanult, 1917 és 1921 között Budapesten Ströbl Alajos mesteriskolájának növendéke, ebben az időben síremlékeket és hősi emlékműveket készített. 1921-től 1936-ig Szombathelyen élt, egyik legszebb alkotása Szombathelyen a Szent Márton megkereszteli édesanyját vagy más néven Szent Márton kútja; ennek talapzatát Pázmándi István tervezte. – Magyar Katolikus Lexikon, <http://lexikon.katolikus.hu/R/Rumi-Rajki.html> (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

48 Az interneten a Veszprém megyei I. világháborús emlékművek példaértékű, képes bemutatóját találjuk az alábbi honlapon: www.agt.bme.hu/varga/foto/vh1/veszprem-hosok.html (Megtekintés: 2015. szeptember 29.). Ebben a képes adattárban megtekinthető Veszprém többi, többek közt az említett alsóvárosi temetőben elhelyezkedő világháborús emlékműve is. Veszprém-Gyulafirátót 1938-ban elkészült emlékműve különlegesen szép példája az első és második világháborús emlékmű-egyesítésnek.

49 <http://www.hosok-kapuja.hu/hu/projekt> (Megtekintés: 2015. szeptember 29.)

IN REMEMBRANCE OF HUNGARIAN HEROES

On the Remembrance Day of Hungarian Heroes, which is the last Sunday of May annually, there are commemorations held all over Hungary to remember the soldiers who defended the country from invaders ever since the Hungarian Conquest period, through the 1848–1849 War of Independence, the First and Second World Wars and the 1956 Revolution, to date.

Soldiers who acted gallantly in combat or even sacrificed their lives for the country have been called “heroes” ever since the late Middle Ages. The expression “heroic death” was first used during the 1848–1849 War of Independence and the phrase started to become widespread during the First World War. Over the gates of the cemeteries outside the country where Hungarian soldiers had been buried, it was common to place the inscription “Heroes’ Cemetery.”

Commemorating the fallen heroes started to become more and more widespread during the First World War, through services in cemeteries, as well as in memorials, plaques, monuments, and even in heroes’ parks, gardens, woods, churches and bells. The article offers an insight into the practice of commemorating heroes in Hungary.

GEDENKEN DER HELDEN

Am letzten Sonntag des Monates Mai, am Erinnerungstag der Ungarischen Helden, werden auch heute landesweit Erinnerungsfeiern gehalten, um all denen ungarischen Soldaten die Ehre zu erweisen, die vom Zeitalter der Árpáden bis zum Freiheitskampf von 1848–49, während des Ersten und des Zweiten Weltkrieges, und später in der Revolution von 1956 das Land vor den äußeren Feinden schützten.

Die Soldaten, die tapfere Standhaftigkeit und Selbstopferung zeigten, wurden seit dem Mittelalter Helden genannt. Der Ausdruck „Heldentod“ erschien während des Freiheitskampfes von 1848–49, und fand Verbreitung zur Zeit des Ersten Weltkrieges. Über Friedhofstoren der außerhalb der Landesgrenze gefallenen Honved-Soldaten war die Aufschrift „Heldenfriedhof“ zu lesen.

Die Erinnerung an die Helden wurde während des Ersten Weltkrieges allgegenwärtig, nicht nur in den Friedhöfen, sondern auch in Form von Erinnerungssäulen, Erinnerungstafeln, Denkmälern, aber Haine, Gärten, Wälder, Kirchen und Glocken wurden auch dem Gedenken der Helden gewidmet.

Diese Abhandlung unternimmt den Versuch, einen Einblick darüber zu geben, wie man sich an die Helden erinnerte.

Czink Péter

A MAGYAR ORSZÁGOS FRONTHARCOS SZÖVETSÉG EGYENRUHÁZATA

I. rész: Fejfedők

Az első világháború veteránjait tömörítő magyar Országos Frontharcos Szövetség¹ egyenruhás tagjait mindenki mástól megkülönböztette jellegzetes, kizárólag a szervezetre jellemző nemezkalapjuk (sisakjuk),² a frontharcos bajtársi egyenruházatnak azonban emellett többféle más fejfedő is része volt a Szövetség mintegy másfél évtizedes fennállása során.³

Nem sokkal a szervezet 1931. december 24-i hivatalos megalakulása után⁴ döntés született az előírt fejfedő tekintetében: a választás a hagyományos európai zöld „alpesi” vagy vadász nemezkalapra esett, bőr állszíjjal, zöld díszítőzsinórral és a Frontharcos Szövetség jelvényével⁵ kiegészítve. A „bajtársi kalapot” és annak viselését elsőként a Szövetség lapja, a Magyar Front 1932. március 5-i száma mutatta be.⁶ A magasabb rendfokozatot viselők megkülönböztetésére ezüst és arany kalapzsinórok és színes szalagok rendszerét is kidolgozták,⁷ ám a vadászkalap nem bizonyult hosszú életűnek, az ismert korabeli fotókon pedig leginkább eltérő kivitelű, egyszerű, zöld, polgári stílusú puhakalapokat, illetve azok különféle változatait láthatjuk.

A kalapok eltérő kivitele nem meglepő, hiszen azokat több gyártótól is be lehetett szerezni. A Magyar Front tájékoztatói szerint a Gross és Weiss Rt. kalapgyár (Budapest), Kertész T. kalapüzeme (Pécs), Király Károly kalaposmester (Békés) és Kósa József kalapos (Budapest) egyaránt készített bajtársi kalapot.⁸

1 1939 szeptemberéig a szervezet neve Országos Frontharcos Szövetség, onnantól kezdve Magyar Tűzharcos Szövetség volt.

2 A sajtóságos formájú frontharcos fejfedőt a korabeli források „kalap” és „sisak” néven egyaránt említik. Írásunkban a szakmailag helytállóbb „kalap” megnevezést használjuk.

3 A frontharcos fejfedőkről korábban megjelent: Czink, Peter: Field Caps of the Frontline Fighters' Association. *Magyar Front*, 2014/4. sz. 6–15. pp.; Czink, Peter: The Hungarian Frontline Fighters' Association Motor Corps. *Magyar Front*, 2015/2. sz. 3–13. pp.; Czink, Peter–Virág, Ajtony: The Frontline Fighter's Felt Helmet. *Magyar Front*, 2009/3. sz. 3–11. pp.; Virág, Ajtony: A Magyar Frontharcos Szövetség fejfedői (1931–1945). *Katonatűzság*, 2010/1. sz. 48–53. pp.

4 Frontharcos évkönyv, 1942. Szerk.: Kertész Elemér–De Sgardelli Caesar. Budapest, 1942. 47–48. pp.

5 A Frontharcos Szövetség jelvényeiről lásd: Sallay, Gergely Pál: Badges of the Hungarian Frontline Fighters' Association. *Magyar Front*, 2009/2. sz. 4–7. pp.; Sallay Gergely Pál: Front- és tűzharcosok. *Impresszum*, 2006/4. sz. 4–5. pp.; Virág, Ajtony: The Frontline Fighter's Parade Badge. *Magyar Front*, 2009/2. sz. 12. p.

6 *Magyar Front*, 1932. március 5. 2. p.; Képét közli még: *Magyar Front*, 1932. március 19. 6. p.

7 Czink–Virág: i. m. 3–4. pp.

8 *Magyar Front*, 1932. március 5. 2. p.; 1932. március 19. 6. p.; 1932. augusztus 27. 4. p.; 1932. december 24. 2. p.

A bajtársi ruha és kalap.

A rendszeresített bajtársi ruhát hathavi részleteire az Országos Ruházati Intézet (Budapest, V., Előre-út 1. szám) készíti hitelesképes bajtársak részére, ha megrendeléseiket a helyi vezetésen keresztül juttatják el az országos elnökséghez. Természetesen a bajtársi ruhák bárhol másutt is elkészíthetők, csak ez esetben vigyázni kell az előírások betartására. A bajtársi ruha kiegészítő részét képező kalapot szintén az Országos Ruházati Intézet szállítja részletfizetési kedvezmény mellett, jelvénnel együtt darabonként 8 pengő egységárban. Beszerezhetők azonban Gro-We R.-T. kalapgyárnál (Budapest, III., Bécsi-út 100.) vagy Kertész T. kalapüzeménél (Pécs, Király-u. 10.), azonban a két utóbbitól csak készpénzért, jelvénnel együtt darabonként 7 pengő egységáron. A fenti árak az feladóállomás nélkül értendők, melyeket darabrendelésnél a cég a szállítási alkalmával külön számít fel. Itt azonban a helyi csoport vagy főcsoport egysz. re 10–20 darab kalapot rendel, a csomagolás és szállítás díj-talan.

A bajtársi kalappal bemutatott kép dr. Juhász Odón p. ő. tífjár, II. kerületi vezetőtest bajtársunkat ábrázolja, akinek egyszerű eredményekkel járó lelkes munkásságáról már többször megemlékeztünk a Magyar Frontban. Legközelebbi számunkban a teljes bajtársi ruhát fogjuk bemutatni.

A korai bajtársi kalap ábrázolása a Magyar Front 1932. március 5-i számában

A frontharcos nemezkalap

A Szövetség új, egyedi tervezésű nemezkalapjáról már a Magyar Front 1932. december 24-i számában hírt adtak, ahol a bajtársi formaruha részletes bemutatását a „formájában acélsisakra emlékeztető vadászkalap” leírásával kezdték.⁹ A tagoknak megengedték, hogy régi vadászkalapjukat addig viseljék, amíg azok cserére nem szorultak, illetve lehetőség nyílt arra is, hogy a régi kalapot az új sisakformának megfelelően átalakíttassák.¹⁰ Az új fejfedő formáját az első világháborús rohamsisakról mintázták. A mohazöld színű, enyvvvel keményített, préselt nemez fejfedő visszahajtott és levarrt karimával készült. Szellőzését kétoldalt festett zöld fűzőlyukak biztosították. A kalapok belseje sokkal egyszerűbb kivitelű volt a rohamsisak bonyolult fém és bőr bélésénél: mindössze egy bőrpántot varrtak közvetlenül a bélésre izzasztószalag gyanánt, ez pedig többféle méretű kalaptest legyártását tette szükségessé. A kalaphoz könnyű, csatos állszió tartozott, amelynek két vége az izzasztószalag közepe alól mindkét oldalon kidomborodott, s amelyet az előírás szerint mindig becsatolva kellett hordani.

⁹ Magyar Front, 1932. december 24. 2. p.

¹⁰ Czink-Virág: i. m. 3. p.

A Frontharcos Szövetség altiszti állományú rendes tagjának nemezkalapja a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében

A nemezkalap formaterve mögött igen megindító gondolat húzódott, hiszen külalakjában a lövészárcok poklát idézte, ám anyagában egy új, békés korszakot testesített meg, amikor a fejedő már nem srapneltől volt hivatott megvédeni a katona fejét. Ennek eredményeképpen a hadastyánok szívesen viselték a fejedőt, mindemellett pedig rendkívül megkapó és látványos tisztelgés volt ez a magyar katona előtt.

A nemezkalap legismertebb gyártója a Pollák cég volt, amely Pollák István Kalapgyáráként vált híressé. A tulajdonosok 1938-ra Pázmányira magyarosították nevüket, a vállalat Pázmányi Testvérek név alatt is futott. Számos bolt és katonai egyenruhagyártó forgalmazott nemezkalapokat, de hogy a kalaptípusnak ténylegesen hány gyártója volt, azt nem tudni pontosan. Lehetséges, hogy Pollák volt az elsődleges, és egy idő után talán az egyedüli gyártó, mivel márka-jelén a „minta védve” felirat is látható.

BAJTÁRSI KALAP

az Országos Frontharcos Szövetség tagjai részére

ÁRA 6.- P

Visszatérő, könnyű, lezárható, katonagruppa-személyi jelvény.

A régi frontharcosok polkákaját, ajándékba a katonák számára a 6 darabban készült, csomagolt és portóköltség nélkül, utasítással szállítjuk.

Nálunk rendelheted és visszatérő utasítással szállítjuk. Frontharcos-bélyegben.

POLLÁK ISTVÁN KALAPGYÁR

Alapítva: 1918

Telef. 10-3-90

Cyár és főraktár: Budapest, IX., Ötöd-63. szm

Fióküzlet: Káposzt. Úti-109. szm

Az Országos Frontharcos Szövetség tagjait tisztelettel értesítjük, hogy az eredeti acél-színhez hasonló, vízmentes formátartó nemezben készült, új **bajtársi kalapok** gyártását megkezdtük és azokat az eddigi viszonyoknál kedvező áron **6 pengőért** beszerezhetik. A fenti árban beemlíttük a színes posztó, mely a beosztást jelzi. Megrendelésnél a posztó színe és a kalap fejbősége megadandó. Ezt a bajtársi kalapot a nyers gyapjából kezdve gyárunkban magyar munkásaink készítik. Legalább 12 db. rendelése esetén sem dobozt, sem portót külön nem számítunk fel.

Gross és Weiss R.T.

kalap-ésmaggyár

Budapest, III., Bécsl-út 100.

Alapítva 1908.

Olcsóbb lett

a Bajtársi kalap ára 7.20 P

Az általunk forgalomba hozott és országosan ismert elsőrangú minősége megmaradt!

A fenti árban beemlíttük a beosztást jelző színes posztóalátét, amelynek színe és a kalapok fejbősége rendelésnél emben megadandó. Védők megrendeléseket 6 darabtól csomagolás és portóköltség nélkül utasítással szállítjuk.

PÁZMÁNYI (Pollák)

Alapítva 1918 KALAPGYÁR Tel. 10-3-90

Cyár és főraktár: Budapest, IX., Ötöd-út 63. szm

Fióküzlet: Káposzt. Úti-109. szm

Bajtársi kalap gyártói hirdetési 1933-ból és 1938-ból. Pollák 1938-ban már Pázmányi néven hirdette termékét.

A kalap külső borítása öt milliméteres, kettős, mohazöld, csavart zsinórral volt díszítve, amely a bal oldalon ért össze – a zsinór egyik vége egyfajta tekercsben (rozettában) végződött, a másik pedig két fonott makkot formázott. Bár ez az egyetlen zsinóralakzat, amelyet eredeti darabokon és fotókon látni lehet, a korai szabályzatokban mégis az olvasható, hogy zártrendi kivonulások esetén szakaszparancsnokoknak egy, századparancsnokoknak kettő, az országos parancsnoknak pedig három aranyzsinórt kellett a zöld kalapzsinór fölött viselni. Országos vezetők kalapján fehér, a helyi vezetők esetében elméletileg vörös alátétszalag húzódott a kalapzsinór alatt.¹¹ Ismereteink szerint azonban ezekből a korai tervekkel kizárólag a fehér alátét valósult meg, és ilyen kivételben is egyedül a Szövetség országos vezetője, gróf Takách-Tolvay József altábornagy viselte a kalapot.

A Frontharcos Szövetség pajzs alakú, Károly Csapatkeresztet, rohamsisakot, kardot és babérágot ábrázoló jelvényét a kalap első, középső részére kellett feltűzni. A 40×26 mm méretű ezüstsínű, préselt lemezjelvényt Berán Nándor budapesti cége gyártotta. A kalapjelvény alá fémszálas paszományzsinórral szegélyezett színes posztó került. Az eredeti szabályzat szerint az országos vezetők arany zsinóros fehér, a helyi vezetők arany zsinóros vörös, rendes tagok zsinór nélküli, sima zöld, az „Új Front” tagjai pedig szintén zsinór nélküli, sima búza-
virágkék alátéten kellett, hogy viseljék a jelvényt.¹²

*Zsivánovits József őrnagy frontharcos
bajtársi ruhában, nemezkalapban
(Czink Péter gyűjteménye)*

11 Czink–Virágh: i. m. 4. p.

12 Magyar Front, 1934. március 1. 7. p.

Az 1938-as Magyar Frontharcos évkönyvben található, a Szövetség egyenruháiról szóló rövid leírásban a kalapjelvények színes alátétjei is említésre kerülnek.¹³ Ekkor az országos vezetőség tagjainál az alátét-szín a fehér volt, az azt körülvevő paszományszínőr színének pedig a vállzsinór színével kellett egyeznie. A vállzsinór tisztek számára aranyszínű, altiszteknek ezüstszerű, míg a legénységnek khakiszű volt. Kalapjelvényeket nagyon ritkán lehet az alátét-posztót körülölelő paszomány nélkül látni – akár eredeti formában, akár archív fényképeken –, függetlenül attól, hogy viselőjük milyen beosztást töltött be a szervezetben belül. Azok a kalapjelvények, amelyek az eredeti alátéttel együtt maradtak fenn, jellemzően arany-, ezüst- vagy khakiszű paszománnyal vannak díszítve, hasonlóan a Szövetség tábori sapkáinak sapkajelvényeihez, amelyek tulajdonképpen a kalapjelvények kicsinyített másai voltak. Mindezek alapján feltételezhető, hogy elterjedt szokás volt a kalapjelvény-alátéteket arany-, ezüst- vagy khakiszű paszománnyal díszíteni. Kivonuláskor a kalap bal oldalát – valódi vagy műanyag – hármastölgylevél díszítette.

Vitéz Takách-Tolva József gróf, altábornagy érembe metszett portréja. Nemezkalapja bal oldalán a kivonuláskor viselt hármastölgylevél látható.

Az Országos Frontharcos Szövetség kalapja ma kissé anakronisztikusnak, sőt komikusnak is tűnhet, ám kétségtelenül nagyon találóan idézte meg az első világháborús frontkatonák rohamsisakját, miközben a magyar hadastyánmozgalom békevágyát és optimista szemléletét is tükrözte.

A frontharcos tábori sapka

A szervezet mindennapi ügyeinek intézésekor az előírtas fejviselet a tábori sapka volt. Egy, az 1934. március 1-jei Magyar Frontban megjelent cikkben¹⁴ a tábori sapkára „a régi huszársapka formára emlékeztető”, de khakiszű anyagból készült fejfedőként utalnak. A hasonló kinézetű első világháborús fejfedő

13 Mándoky Sándor–Faragó László: Magyar Frontharcos Mozgalom. Budapest, 1938. 61. p.

14 Magyar Front, 1934. március 1. 7. p.

alapul véve a frontharcos tábori sapka még a hagyományos, felhajtott fülvédőt is imitálta, ez azonban valóban csak a látszat volt, hiszen a gombok rendszerint egyszerűen a sapka elejére voltak varrva, funkciójuk nem volt.

*Vályi Manó tartalékos főbadnagy
bajtársi egyenruhában, fején korai
frontharcos tábori sapka, nagyméretű
szövetségi jelvénnel*

A két (általában 12–15 mm átmérőjű) gomb harmonizált a Szövetség zubonyának gombjaival: színük karamell-barna, felületük sima volt, hasonlóan az első világháborús egyenruhákön viselt „csontgombokhoz”. A „csontgombok” gyakorta valóban csontból készültek, ám a tárgyalt darabokat szintetikus anyagból: galalitból (más néven erinoidból) gyártották, amely tejfehérje-kazein és formaldehid elegye volt és anyagában természetes csontra emlékeztetett.¹⁵

A sapkán a Szövetség 27×17 mm méretű, ezüstsínű, préselt lemezjelvényét (illetve olykor annak zománcozott kivitelű változatát) viselték, a régi, „monarchiás” sapkarózsának megfelelő helyen, a jelvény formáját követő, színes filcalátéten, amely viselőjének a szervezetben betöltött tisztségét is kifejezésre juttatta. A sapkajelvények a tagsági gomblyukjelvényekre hasonlítottak, ám hátlapjukra gomblyukbújtató helyett tűt rögzítettek. Csak úgy, mint a nemezkalapok esetében, a fehér filcalátét itt is az országos vezetőségi tagok jelvényeit díszítette, a vörös a helyi vezetőket jelölte, a zöld pedig a rendes tagokat. Az „Új Front” tagjait búzavirágkék alátétre helyezett egyedi sapkajelvényük különböztette meg. A jelvényt három mm-es paszományzsinórral szegélyezték, amely színében az egyenruhán viselt vállzsinóréval egyezett: tisztek esetében aranszínű, altiszteknél ezüstsínű, legénységi állományúaknál zöld volt. Színben harmonizáló paszományzsinórral díszítették a sapka visszahajtásának szegélyét is.

15 Czink: 2014. i. m. 6. p.

Jung György tartalékos tizedes portréja, 1936. Tábori sapkáját már sapkarózsa díszíti, de a visszahajtatáson még paszományzsinór látható. (Czink Péter gyűjteménye)

1938-ra a Frontharcos Szövetség tábori sapkájának díszítéseit némiképp megváltoztatták, feltételezhetően a magyar királyi Honvédség aktuális egyenruhadívatja hatására. A Szövetség évkönyvében, a Magyar Frontharcos Mozgalomban ekkortól pontosan meg volt határozva, hogy a sapkának (immár „a tábori sapka mintájára”) khaki színű gabardinból vagy filcből kellett készülnie és (tiszteknek aranyszínű, altiszteknek ezüstszerű, a legénységi állományúaknak pedig khakiszerű) sapkarózsával kellett díszíteni, amelynek középrészén a Frontharcos Szövetség (15×10 mm méretű) miniatűr jelvénye kapott helyet.¹⁶ A sapkarózsák a szabványnak megfelelően 30 mm átmérőjűek voltak. Ebben az időben már nem került említésre a sapka hajtókáját szegélyező paszományzsinór.

Tábori sapka Bartal Mibály ácsi frontharcos bagyatekából a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében. A sapkarózsa és a topándísz alapján tulajdonosa altiszti állományú rendes tag volt.

16 Mándoky–Farágó: i. m. 61. p.

Ez az időszak egyértelműen átmenetet jelentett, hiszen számos fotón látható, hogy egyes hadastyánok még az eredeti tábori sapka típust viselték, mások már az újat, azonban voltak, akik paszományzsinórral, mások anélkül. A színes filcalátét híján a sapkajelvény nem jelezte többé az illetőnek a Szövetségben betöltött tisztségét. Az 1930-as évek végétől kezdve és a második világháború idején a frontharcos tábori sapkák bal oldalán – a hadsereg tábori sapkáihoz hasonlóan – megjelent a színes, háromszög alakú filcalapból és három zsinórból álló topándísz. Bár 1941 után kiadott szövetségi egyenruha-viselési szabályzatot nem ismerünk, a fotók és tárgyak tanúsága szerint a topánzsinórok ugyanolyan színűek voltak, mint korábban a paszományzsinórok, és viselőjük egykori állománycsoportját jelölték, míg a színes háromszög-alátétek a szervezetben betöltött tisztségét mutatták, csakúgy, mint korábban a sapkajelvények filcalátétjeinek színei.

Frontharcos bajtársi egyenruha és kétféle fejfedő ábrázolása az 1942. évi frontharcos évkönyvben

A Frontharcos Szövetség egyenruhái minőség tekintetében jóval változatosabb képet mutatnak, és közel sem olyan egységes kivitelűek, mint a magyar királyi Honvédség egyenruhái voltak. A bajtársi formaruhákat ugyanis a tagok saját költségükön készítették, és ezek a ruházati cikkek, így a tábori sapkák is, sok esetben a háziipar termékei voltak: gyártócímkék ezért általában nem találhatók rajtuk. Olyan sapkával is találkozhatunk, amelynek elejét fordított ék alakú paszomány díszíti. Ez minden bizonnyal viselője egykori rendfokozatát jelölte, esetleg a szervezetben betöltött valamilyen különleges szerepét, beosztását juttatta kifejezésre. Az ilyen különbségek azonban szinte bizonyosan egyéni szeszélyek kielégítésére, esetleg helyi elképzelések megvalósítására szolgáltak.

A második világháború kiteljesedésének idejére a frontharcos tábori sapkákat már egészen a magyar királyi Honvédség sapkáinak mintájára készítették, magasabb állású csúccsal, a katonai sapkákra jellemző sapkarózsával (vörös-fehér-zöld középmezővel) és Szent Koronát ábrázoló gombokkal. A szervezet

legmagasabb tisztségeit betöltő tagok, az elnökök és társelnökök sapkáikat koszorús topándísszel különböztették meg, csakúgy, mint a hadsereg tábornokai.

Dr. Ullein-Reviczky Antal, a Magyar Tűzharcos Szövetség társelnöke koszorús topándísszel ékített tábori sapkában. Mögötte jobbra Dr. Kenessey Gyula alelnök korábbi típusú frontharcos tábori sapkát visel. (Ullein-Reviczky Antal Alapítvány)

Még nagyobb változatosságot mutatnak a hadirokkantak tömörítésére létrehozott testvérszervezet, a Hadirokkantak, Hadiözvegyek és Hadiárva Országos Nemzeti Szövetsége (HONSz), illetve más fél-katonai lövész egyesületek fejedői. Bár a Frontharcos Szövetségben mindvégig nem sikerült általánosan elfogadott egyenruha- és tábori sapka szabványokat életbe léptetni, mégis impozáns és katonásan egységes rendet alakítottak ki soraikban, amely nemzetközi viszonylatban is kimagasló eredményt jelentett. Tábori sapkáik átmenetet képeztek az első világháború idejére széles körben elterjedt régi osztrák–magyar tábori fejedők és a magyar királyi Honvédség újabb típusú, 1940-es évekbeli sapkái között.

A Frontharcos Szövetség autó- és motorsport szakosztályának szemernyős sapkái

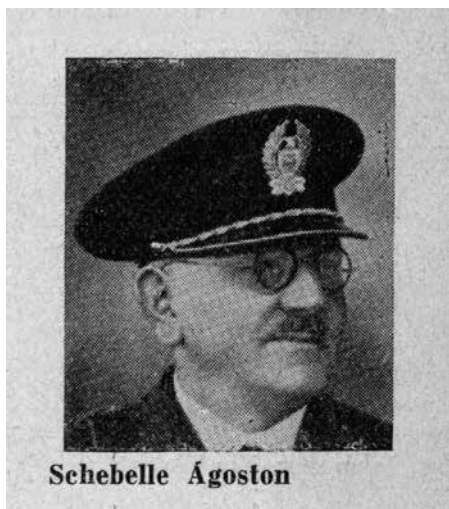
Jóllehet a standard bajtársi egyenruhát viselték, a Frontharcos Szövetség autó- és motorsport szakosztályának tagjait egyedi szemernyős sapkájuk jól megkülönböztette a szervezet többi tagjától. A jelenleg ismert mindössze két példány szemernyőjét egyaránt csavart, ezüstsínű állszíj és paszományzsinór díszíti, homlokrészükön pedig ezüst sujtásos, hímzett jelvény látható. Elképzelhető, hogy ezek a jellemzők az altiszti állománycsoportra utalnak, s hogy ezek a sapkák arany díszítésű tiszti kivitelben is léteztek (mint a Szövetség más fejedői), ám mivel erre vonatkozó szabályozást nem ismerünk, a kérdést egyelőre homály fedi.¹⁷

17 Czink: 2015. i. m. 7. p.

A Frontharcos Szövetség autó- és motorsport szakosztályának szemernyős sapkája a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében

Néhány korabeli fekete-fehér fénykép arra enged következtetni, hogy ezek a sapkák a standard „frontharcos zöldnél” sötétebb árnyalatúak voltak, és egyes képekből az is kitűnik, hogy egészen sok árnyalatban léteztek, lehetséges azonban, hogy ez alapvetően a különböző egyenruha-készítők által beszerzett, eltérő kivitelű textíliáknak volt köszönhető. A legsötétebb árnyalatú sapkák mindazonáltal szinte biztosan a budapesti Szürketaxi sofőrjeinek fejfedői voltak.

Schebelle Ágoston

Erdős Árpád

A Frontharcos Szövetség autó- és motorsport szakosztályának szemernyős sapkáit viselő veteránok. A két képen jól megfigyelhető a textíliák eltérő színe.

Életkép egy frontharcos túraútról. A képen látható veteránok szemernyős sapkát, nemezzkalapot, illetve tábori sapkát viselnek. (Czink Péter gyűjteménye)

A magyar Országos Frontharcos Szövetség Szürketaxi Csoportja az 1900-as évek elején alakult híres budapesti Szürketaxi Vállalat hadviselt alkalmazottai-ból állt. Az első világháborús hadastyánok e különleges csoportja számára 1929-re a IX. kerület, Baross tér 9. szám alatt vállalati nyugdíjas otthont is létesítettek, sőt saját zenekarral is büszkélkedhettek.¹⁸

A cikket angol eredetiből fordította: Sallayné Miskolczy Zsuzsanna
Grafikai ábrák: Czink Péter

¹⁸ Czink: 2015. i. m. 7. p.

UNIFORMS OF THE HUNGARIAN FRONTLINE FIGHTERS' ASSOCIATION
PART I: HEADGEAR

Uniformed members of the post-First World War Hungarian Frontline Fighters' Association, which was officially formed on 24 December 1931, are most often associated with their distinctive felt "helmets" which were unique to their organization. The felt helmet was first announced in the 28 March 1933 issue of the Association's newspaper, *Magyar Front*. The shape of this new headgear was based on that of the steel helmet of the First World War. It was made from moss-green pressed felt, stiffened with sizing, and a lightweight leather chinstrap with buckle (prescribed to be worn done-up at all times) was provided. The sentiment that influenced its design and acceptance by the veterans is quite poignant, as it represents a time when the material it was made from no longer needed to ward off shrapnel, yet it was an extremely effective and visible tribute to the Hungarian soldier. The outside of the helmet was decorated with a double row of moss-green twisted cord, which came together on the left side – one end of the doubled cord ending in a kind of coil or rosette, and the other in two braided representations of acorns. The badge of the Frontline Fighters' Association was to be worn in the front and centre of the helmet. Coloured felt and metallic soutache braid was to be added under the helmet badge, their colour variations representing the wearer's position in the Association and his former rank. For parades, a spray of three oak leaves, either real ones or a synthetic version were worn on the left side of the helmet.

When not on parade, but performing everyday duties for the organization, uniform regulations prescribed that members of the Frontline Fighters' Association should wear a khaki coloured field cap, which was modelled on the familiar piece of First World War headgear. A stamped-metal silver-coloured (or sometimes enamelled) Frontline Fighters' Association insignia was worn in the cap cockade, and behind it was a piece of coloured wool which denoted the member's position within the organization. The insignia was finished with a soutache braid surround, the colour of which would represent the member's former rank. From the late 1930s through the Second World War, frontline fighters adopted from the army the three distinctive braids over triangular coloured-patches (*topán*) on the left side of their caps. Although no new uniform regulations from the post-1941 period are known, photographs and artefacts suggest that the *topán* denoted the wearer's former rank and his position in the organization. The Association's field caps represent a transition from the old Austro-Hungarian headgear, ubiquitous during the First World War, to the newer caps of the 1940s Hungarian Armed Forces.

Members of the Motor Corps of the Frontline Fighters' Association were distinguished by a unique visor cap. The only two examples known to exist today have silver chin cords and soutache braid on their visors, as well as silver bullion embroidered cap insignia. Some period black and white photographs suggest that some of these caps may have been a darker colour than the standard "*frontharcos* green", and the darkest shades were most likely those of the Budapest *Szűrketaxi* drivers. The National Frontline Fighters' Gray Taxi Chapter (*Országos Frontharcos Szövetség Szűrketaxi Csoportja*) consisted of veteran employees of the famous Budapest Gray Taxi firm.

DIE UNIFORM DES LANDESBUNDES DER UNGARISCHEN FRONTKÄMPFER – TEIL I.:
KOPFBEDECKUNGEN

Die uniformierten Mitglieder des Landesbundes der Ungarischen Frontkämpfer – gegründet nach dem Ersten Weltkrieg, offiziell am 24. Dezember 1931 – waren leicht an den charakteristischen, nur bei dieser Organisation benutzten Filzhüten (Helmen) zu erkennen. Über die Filzhüte berichtete als erstes das Blatt des Bundes, die „Ungarische Front“, in der Ausgabe vom 28. März 1933. Die Form der neuen Kopfbedeckung war dem Stahlhelm des Ersten Weltkrieges nachempfunden. Zu der moosgrünen, mit Leim verstärkten Kopfbedeckung aus Pressfilz gehörte ein leichter Kinnriemen, der vorschriftsmäßig stets geschlossen getragen werden musste. Die Formplanung folgte einem bewegenden Gedanken: mit ihrer Form erinnerte sie an die Hölle der Schützengräben, ihr Material verkörperte aber ein neues, friedliches Zeitalter, in der sie den Kopf des Soldaten nicht mehr vor Schrapnellen schützen musste. Deshalb wurde sie gerne von den alten Soldaten getragen, die Kopfbedeckung war eine ergreifende und auffallende Ehrenbezeugung vor den ungarischen Soldaten. Die äußere Bedeckung des Hutes war mit einer doppelten, moosgrünen, gedrehten Schnur verziert, deren Ende an der linken Seite zusammenliefen; der eine endete in einer Art Rolle oder Rosette, der andere formte am Ende zwei Eichen. Das Abzeichen des Frontkämpfer-Bundes musste in die Mitte der vorderen Seite angesteckt werden. Unter das Abzeichen kam ein Tuch, umrahmt mit metallenen Litzen, die Farbvariationen deuteten auf die Stellung innerhalb des Bundes und den früheren Chargengrad des Hutträgers hin. Beim Ausrücken zierte die linke Seite des Hutes ein echtes oder aus Plastik gefertigtes dreiblättriges Eichenblatt.

Die vorgeschriebene Kopfbedeckung war beim Regeln der alltäglichen Angelegenheiten des Bundes eine khakifarbene Feldmütze, die den bekannten Zuschnitt der Kopfbedeckung des Ersten Weltkrieges folgte. Auf der Kappenrose wurde auch das silberne, gepresste Plattenabzeichen (gelegentlich in emaillierter Ausführung) auf einem farbigen Filzuntersatz getragen, die Farbe kennzeichnete das bekleidete Amt des Trägers im Bund. Die Farbe der Litzen rund um das Abzeichen deutete auf die frühere Charge hin. Ab Ende der 1930er Jahre und während des Zweiten Weltkrieges erschienen auf den Kappen der Frontkämpfer – ähnlich den Feldmützen der Armee – die Dekoration aus dreieckförmigen, farbigen Filzunterlagen und drei Schnüren. Wir kennen zwar keine Uniformierungsvorschriften nach 1941, kann man aber anhand der Fotografien und Objekte darauf schließen, dass diese Dekoration die ehemalige Standesgruppe und das bekleidete Amt des Trägers in der Organisation kennzeichnete. Die Feldmützen des Bundes bildeten einen Übergang zwischen den ehemals weit verbreiteten österreichisch-ungarischen Kappen aus dem Ersten Weltkrieg und den moderneren Kopfbedeckungen der Armee in den 1940er Jahren.

Die Mitglieder der Motorrad-Abteilung des Bundes der Frontkämpfer unterschieden sich von den übrigen durch ihre individuellen Kappen mit Augenschirmen. Heute sind nur zwei erhaltene Exemplare bekannt, die Schirme sind mit gewundenen, silberfarbigen Kinnriemen und Litzen dekoriert, auf der Stirnseite befindet sich ein gesticktes Abzeichen mit silberner Verschnürung. Einige zeitgenössische schwarz-weiße Fotos deuten darauf hin, dass diese Kappen einen dunkleren Farbton hatten als den standardisierten „Frontkämpfer-grünen“, und aus einzelnen Fotos geht hervor, dass sie in ganz vielen

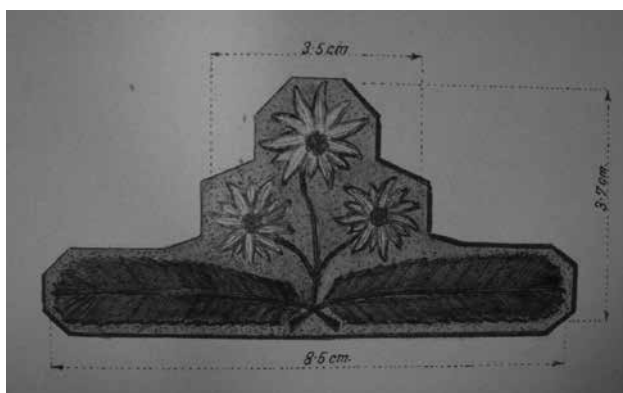
verschiedenen Farbtönen existierten. Die dunkelsten Kappen waren aber fast sicherlich die Kopfbedeckungen der Fahrer der Budapester „Grautaxis“. Die Grautaxi-Gruppe des Bundes der Ungarischen Frontkämpfer bestand aus ehemaligen kriegsteilnehmenden Angestellten des berühmten Grautaxi-Unternehmens, gegründet Anfang der 1900er Jahre.

Baczoni Tamás

ADALÉKOK A MAGYAR KIRÁLYI HONVÉDSÉG HEGYI CSAPATAINAK FELSZERELÉSÉHEZ

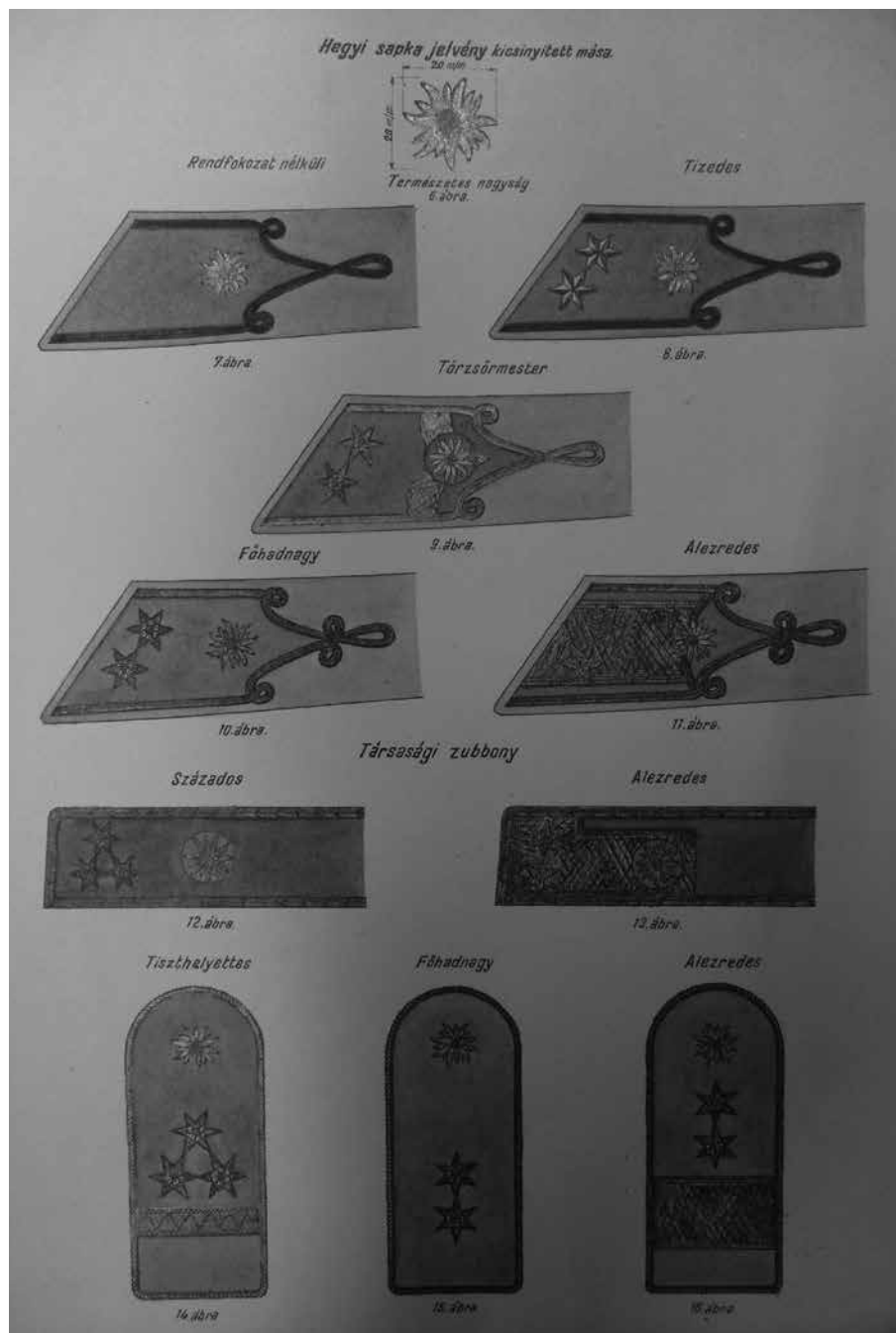
Az 1938–1939-es területi visszacsatolások során Magyarország középhegységi vidékekkel gyarapodott, amelyek különleges felszerelésű és képzettségű katonai alakulatokat igényeltek, hiszen a hegyi hadviselés lényeges elemeiben különbözik a síkvidéki hadviseléstől. A magyar királyi Honvédség az új igény megjelenésére válaszként 1939 kora tavaszán megkezdte a hegyi csapatok szervezését. A szervezőmunka lezárásával 1939. október 1-jén állt fel hivatalosan a m. kir. kárpátaljai 1. honvéd hegyidandár.¹

*A hegyi csapatok részére
1940-ben tervezett, de
végül be nem vezetett
melljelvény*

A hegyi csapatok megfelelő ruházattal és felszereléssel történő ellátása azonban vontatottan zajlott, egyrészt a tapasztalatok, másrészt az anyagi háttér hiánya miatt. Minthogy a két háború között ilyen speciális felszerelésű csapatokra nem volt igény, most mindent előlről kellett kezdeni. Már javában dúlt a háború, amikor a Honvédelmi Minisztérium értekezlet-sorozatot rendezett a hegyi hadviseléshez szükséges különleges ruházati és felszerelési cikkek kérdéskörének „végleges” rendezésére. Bizonyos cikkek rendszerbeállítása meg is történt, a valóságban azonban a végleges megoldást a háború végéig sem sikerült megtalálni, a hegyi csapatok felszerelése sok tekintetben ad hoc jellegű maradt.

¹ Illésfalvi Péter: A hegyicsapatok megszervezése a magyar királyi honvédségnél 1939–1940-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 113. évfolyam, 2000/4. szám. 743–770. pp.

A rendfokozati jelzéseken elhelyezendő hegyi csapatjelvény – meg nem valósult – tervezete

Történetünk 1941 januárjában kezdődik, amikor a HM 2/r. (ruházati és felszerelési ellátással foglalkozó) osztálya az alábbi előterjesztést tette:²

„A különleges hegyi felszerelési cikkek még a múlt év elején gyakorlati kipróbálásra kiadattak, a véleményes jelentések beérkeztek.

Többszöri iratváltás, mintacikkek bemutatása és módosítása után a

Hegyi nadrág,

Hegyi cipő és

Hátizsák kiviteli mintapéldánya mindmáig nem áll rendelkezésre.

A hegyi dandár e három cikkre vonatkozó véleményét, kívánságát és mintacikkét ismételten megváltoztatta, módosította, ill. a hegyi cipő még mindig gyakorlati kipróbálás alatt van.

A hegyi dandárnak a nadrágra vonatkozó utolsó javaslata szerint a nadrág-szára alul, a cipőszárán belül a hosszú alsónadrághoz hasonlóan szalaggal kerülne megkötésre. Az oszt. véleménye szerint tehát ez utóbbi megoldás sem látszik megfelelőnek, mert hosszabb menetelés után az könnyen lábfeltörést okozhat.

Hasonlóan rég vajdó kérdés a tiszti esőköpeny kivitelének kérdése is.

Fenti még függőben lévő kérdést mielőbbi és végleges megoldása érdekében az oszt. kíváncsúnak és szükségesnek tartaná a szóbanlévő cikkek egy-egy a német és olasz hadseregben rendszeresített példányát beszerezni és azt a honvédségnél rendszeresítendő ily cikkeknel is alapul venni.

Itt szükségesnek tartja az osztály még megjegyezni, hogy úgy a hegyi nadrág, mint a hátizsák elkészítéséhez szükséges nadrágposztó, illetve hátizsákszövet már biztosítva van (meg van rendelve).

Fentiek előrebocsájtása után a hegyi alakulatok különleges felszerelési cikkeinek megállapításához és végleges kialakításához szüksége volna a HM-nak az ottani³ hadsereg hegyi alakulatainál használt és rendszeresített ruházat és személyi felszerelési cikkek jegyzékére és leírására, továbbá

A hegyi nadrág

Hegyi cipő és

Hátizsák egy-egy mintapéldányára.

A hegyi alakulatok ruházatának és személyi felszerelésének jegyzékét és leírását, valamint

A hegyi nadrág,

Hegyi cipő és

A hegyi csapatok által használt hátizsák egy-egy példányát kérem szerezze be és mielőbb terjessze fel.

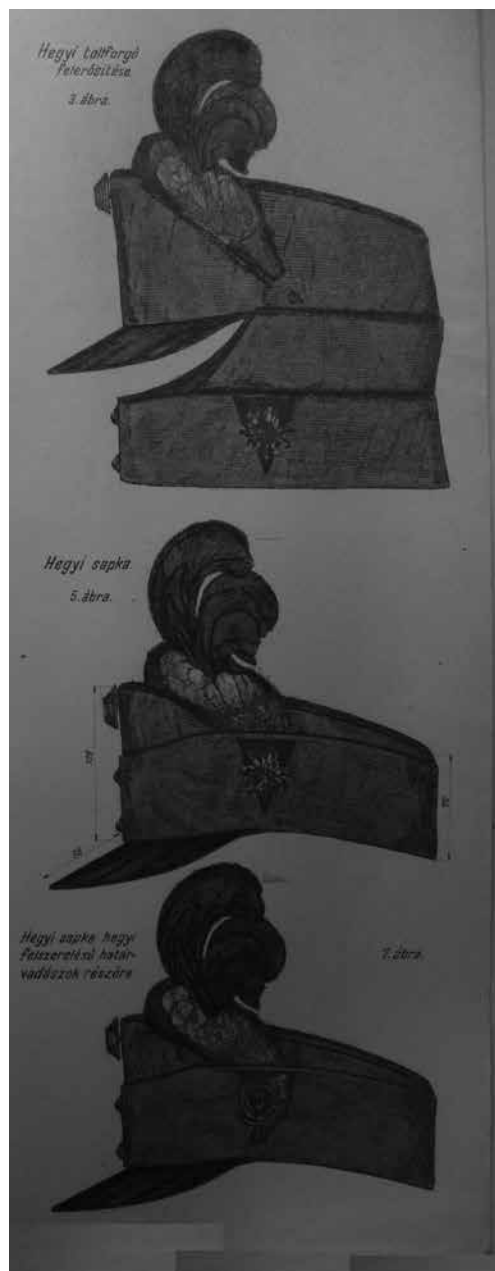
Ha a hegyi nadrág és hegyi cipőből különböző rendeltetéssel többféle ilyen cikk volna rendszeresítve, úgy azok mindegyikéből kérem szerezzen be és terjesszen fel egy-egy példányt, a különféle rendeltetés megjelölése mellett.

Abban az esetben, ha a hegyi csapatok a cipő és nadrág összeköttetésére külön cikket (barisnyát, bokakötőt, stb.) használnak, úgy azokból is szerezzen be és terjesszen fel egy-egy példányt.

2 Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) Honvédelmi Minisztérium (a továbbiakban: HM) 1942 eln. 2/r. 7303

3 Értsd: német.

Végül a m. kir. honvédség tisztikara esőköpenyének végleges kialakításához szükség volna egy az ottani⁴ hadseregnél rendszeresített esőköpenymintára, amelyből egy példányt ugyancsak kérem szerezzen be és a fenti hegyi cikkekkel egyidejűleg terjessze fel.
1941. I. 23.”

Hegyi tollforgó felerősítése a tábori sapkára

Olasz viszonylatban vagy nem is történt ilyen kezdeményezés, vagy annak az iratanyaga nem maradt ránk, mindenesetre a német fél még januárban megküldte az alábbi jegyzéket a berlini magyar katonai attasé részére a német haderőben rendszeresített különleges hegyi felszerelési cikkekről, hogy ki tudják választani, pontosan mire lenne szükségük.

„A csatolt 5289/eln.2.r.-1941.sz.előiratban többek között megkerestük a berlini magyar katonai attaché nébány különleges hegyi felszerelési cikk beszerzésére és megküldésére.

A berlini magyar katonai attaché most megküldi a német attachécsoporthoz választ, melyhez a német hegyi vadász ruházata és felszerelése kimutatás formájában csatolva van.

A német katonai attachécsoporthoz azoknak a cikkeknek a megjelölését kéri, amelynek megküldésére a HM igényt tart.”

Anlage zu 2 a/n 66 AHA/bkl (IIIb)
1702/41

Verzeichnis

Der Bekleidungs- und Ausrüstungsstücke für Gebirgsjäger.-

Stahlhelm

Bergmütze

Überzug zur Bergmütze

Feldbluse mit Kragenbinde

Berghose

Mantel

Unterjacke für Hochgebirgetruppen

Unterhose

Überziehhandschuhe

Kopfschützer

Gestrickte wollene Fingerhandschuhe

Socken, wollene

Bergschuhe

Gelenkbinden

Kletterschuhe

Trikobend, graugrün

Hosenträger,

Schneebend

Rucksack mit Trageriemen

Kleinrucksack

Feldflasche, grosse mit Trinkbecher

Koppel mit Schloss und Seitengewehr tasche

Brotbeutel mit Band

Patronentaschen

Kochgeschirr
Essbesteck
Staub- und Sonnenbrillen
Zeltausrüstung
Bekleidungssack
Fettbüchse

(Hegyivadászok részére rendszeresített ruházati és felszerelési cikkek jegyzéke)

Rohamsisak
Hegyi sapka
Védőhuzat hegyi sapkához
Tábori zubbony nyakszegéllyel
Hegyi nadrág
Köpeny
Kabátbélés (alsókabát) magashegyi csapatok részére
Alsónadrág
Kesztyűhuzat
Fejvédő
Kötött gyapjú ötujjas kesztyű
Gyapjúzokni
Hegyi cipő
Haskötő
Mászócipő
Trikóing, zöldesszürke
Nadrágtartó
Hókabát
Hátizsák hordszíjakkal
Kis hátizsák
Tábori kulacs, nagyméretű, ivópohárral
Derékszíj, csattal és szuronyhüvelytáskával
Kenyérzsák, hordszalaggal
Tölténytáskák
Evőcsésze
Evőeszközkészlet
Por-és napszemüveg
Sátorfelszerelés
Ruhászsák
Zsiradék-doboz)

1941 M sícipő – hegyi bakancs

*Nem előírt hegyi bakancs,
a kolozsvári Dermata cipőgyár terméke*

*Hegyi bakancs egy másik – nem előírt
– változata*

Hogy azután a német tapasztalatokból mit hasznosítottak, mit nem, pontosan nem tudni, kézzelfogható azonban, hogy a rendszeresített hegyi nadrág formája erősen hasonlít a német „Keilbose”-ra. Mindenesetre tavasszal a HM értekezletet hívott össze a hegyi (és hegyi felszerelésű) csapatok ruházati és felszerelési problémáinak végleges rendezése céljából, mely értekezlet az alábbi jegyzőkönyvben összegezte véleményét:

M.kir.Honvédelmi Minisztérium III. Csoportfőnökség.

és

M.kir.honvéd vezérkar főnöke. 5. osztály.

J e g y z ő k ö n y v

felvétel 1941. évi május hó 29.-én a H.M.II. emelet 7.sz. helyiségében a H.M. 57.840/eln.5.vkf.-19414.sz.rendeletével elrendelt értekezletről.

Tárgy: A hegyi csapatok ruházatának és felszerelésének a javaslatok alapján való kiértékelése és véglegesítése.

Jelen vannak mint az érdekelt ügyosztályok, csapatok és parancsnokságok képviselői.

III.Csf.ség: Ludmann Gábor ezredes

2/r. oszt.-tól: Lambert József vezérhadbiztos,

5. vkf.oszt.-tól: nemes Ibrányi Mihály vk. ezredes,

7.m.oszt.részéről: Geredi Emil alezredes,

1.vkf.oszt.-tól: Kovács László vk. százados,

1.bgy.dd.pság.-tól: Jezjersky László vk. százados,

A 4.hgy.zlj-tól: Dózsa György alez., Makray Zoltán szds., Lőcsey Endre fhdgy., és Szelepcsényi Tibor fhdgy.

Rubátár részéről: Bánkövy József műszaki igazgató,

Spoti. részéről: Becht Henrik százados /egyszersmind az 5.vkf.oszt.részéről:/

És a fent említett osztályoktól, több szakértő kiküldött.

nemes Ibrányi Mihály ezredes, mint elnök 9 órakor nyitotta meg az értekezletet és bevezetőül vázolta a hegyi csapatok felszerelése körül kifejtett eddigi munkát, mely a jelen értekeztet összehívását tette indokolttá. Miután az eddigi felszerelések a hegyi dandárparancsnokságnak a múlt évben felterjesztett javaslata alapján történtek, jelen értekezleten egyéb javaslat híján tárgyalási alapul a 1150/Bbk.III.Csfég.-1940. sz.kimutatásban foglaltak szolgálnak.

Bőr szemernyős tábori sapka – „hegyi sapka” – a hegyi csapatok megkülönböztető fejfedője

Bőr szemernyős „hegyi” sapka bázilagos kivitelezése, egy altiszti „babmérő” szemernyőjét varrták föl egy tábori sapkára

Felszerelési cikk megnevezése	Javaslatok	Értekezlek döntése	Vkf.döntés
	Ruházat mindenegyes hegyi gyalogos részére		
Rohamsisak	A hegyidandár a 1 ½ kg-os súlytöbblet miatt nem javasolja. Vkf.5.osztály feltétlenül szükségesnek tartja külföldi példák alapján. Továbbá fokozott mértékben látja szükségességét sziklás talajon, valamint a sziklamászásnál, ahol repeszhatás, illetve sziklagörgelék ellen is a legjobban véd.	A hegyi csapatok rohamsisakkal való ellátását szükségesnek tartja.	
Hegyi sapka	Az eddig kipróbált formájában megfelel. 2.r.osztály javasolja, hogy miután a fajdkakastoll rendszeresített, a tetszetős forma megkívánja a sapka elejének 2 cm-rel való megemelését.	A 2 cm-rel való magasztást az értekezlet jóváhagyja és a jövőbeni gyártás szempontjából a 2.r.osztály tudomásul veszi.	

Felszerelési cikk megnevezése	Javaslatok	Értekezlek döntése	Vkf.döntés
Hegyi zubbony	A gyalogsági zubbonyal szemben szükséges egy oly hegyi zubbony, mely szabásánál fogva kellő bőséget biztosít a különleges hegymászó és síelő mozgásokhoz és a bőséget szabályozható összefűzéssel lehetővé teszi az aláltozkodést és zártságánál fogva véd a szél ellen. Megoldás: derékban korszerű fűzés, ujjakon csuklószorító pánttal, kettős gombolással.	A javaslatot elfogadja. Minta elkészítésével a Ruhatárt megbízom.	
Hegyi nadrág	A hegyi dandár parancsnokság és a 2.r. osztály által bemutatott minta szerint.	Az értekezlet a mintamegoldással egyetért.	
Bokavédő	A hegyi dandár által bemutatott rövid japán kamásli szerű fűzős bokavédő, mely a cipőt és a bakancs fűzését védi és a nadrág-cipő záróvonalát fedi .	Az értekezlet a javaslattal egyetért.	
Egységes hegyi bakancs	Külön hegyi és külön síbakancs rendszerítése nem lehetséges, mert egyetlen hegyi menetnél az évnék nagyobbik részében szükség van mind a kettőre és a hegyi csatár amúgyis különlegesen erős megterhelése egy második pár bakancs vitelét nem engedi meg és a menet alatt történő bakancsváltás sem képzelhető el. Az egységes hegyi bakancs, mely úgy menetre, sziklamászásra, síelésre egyaránt alkalmas az alábbi: Talp: fél Goizerer varrású, a felső rész bekötve szegélyszíjjal, alaptalp varrva és külső talp szegelve. A kapli magas, de rövid. A kaplitól 1 ½ cm-re kezdődik a fűzés. 1 ½ cm térközzel teljesen zárt helyzetben. Felsőrész: Fejrész sarokig egyből, szárrész egyből. A szár erősen előredöntve, 14 cm magasságban a nyakánál kivágással kb. 1 ½ cm. A szárnybéléseknél szintén erősen kivágva lefelé hajolva. A fűzőlukak nagy méretűek legyenek, hogy tömlős fűzőzsinórral könnyen fűzhetőek legyenek. A fejrésznek a tar feletti része a fűzőlyuk harmadik karikájáig felérjen. Felsőrész vízhatlan Waterproof bőrrel bélelve. Sarokképzés lapos sarok mély rugótartó vájattal. Szögelés: Orrvédő lemez lefelé karmokkal, felfelé pedig, mint az R. bakancsoknál sarokpatkó karmokkal, talpán 2 drb. kapaszkodó lemezzel, melynek a szegélye a talpéllal vágjon. Egységes sípofa méret.	Az értekezlet a javaslatot elfogadja. A Ruhatár 4.osztályát felkéri, hogy a leírás szerinti bakancsot mintapéldányban készítse el és Makray századosnak (2. hegyi zászlóalj) adja ki kipróbálásra.	

Felszerelési cikk megnevezése	Javaslatok	Értekezlek döntése	Vkf.döntés
Könnyű fűzős cipő	A hegyidandár javasolja belszolgálatban és szolgálaton kívüli használatra, egyszerű fekete fűzős cipő rendszeresítését.	Az értekezlet a javaslatot elfogadja. Általános rendezésig könnyű fűzős cipő helyett a gyalogsági bakancs használható.	
Viharkabát	A viharkabát rendszeresítését a hegyi dandár és a vkf. 5.osztály feltétlenül szükségesnek tartja. A kipróbálásra kiadott viharkabáttal szemben oly viharkabát szükséges, mely sűrűbb szövésű anyagnál fogva esőálló, a mellen keresztül kétsoros gombolású és az ujjai csuklónál gombolható zárópánttal legyenek ellátva. Vállban kellő bőség és combközépig érjen, végig gombolva. Csuklyával ellátva. Az eddig kipróbálásra kiadott viharkabátok anyaguknál fogva a célnak nem feleltek meg.	A javaslatot az értekezlet elfogadja. A 2.r.osztály javaslat szerint viharkabátot a mintapéldányban elkészítteti.	
Körgallér-köpeny	A hegyi dandár javasolja az eddig kipróbálásra kiadott körgallér helyett a Makray-féle körgallérköpeny rendszeresítését. Lényege, hogy egyszerű gombolható szerkezet segítségével használható mint körgallér a szerelvény felett, mint ujj nélküli köpeny, mely több rétegben simul a testhez, mint téglalakúra szétnyitható pokróc és mint zsákszerűen összegombolt hálósák. Erős pokrócszerű lódenből készítve, vállrésszel és csuklyával a körgallért, köpenyt, pokrócot és hálósákat tudja helyettesíteni. Szabásánál fogva mindennemű anyaghulladékot kizár, mindennemű nagyságra egységesen készíthető és 2,70 m duplaszéles anyagból kitelik.	A javaslatot a bemutatott minta formájában, de megfelelőbb anyaggal az értekezlet elfogadja és tervbe veszi a nagy tömegben való kipróbálás bevezetését.	
Gyalogsági kesztyű	Az eddig rendszeresített formájában.	Az értekezlet a javaslattal egyetért.	
Alsó ruházat	Tábori barna ing, alsónadrág, könnyű kapca mint a gyalogságnál.	Az értekezlet a javaslattal egyetért.	
Melegítő tréningruha	A hegyi dandár javasolja, hogy a laktanyán belüli használatra ruhakímélés és sportkiképzés szempontjából, valamint a tábori életben mint váltóruha és éjjelezésnél mint melegítő ruha feltétlenül szükséges a sportéletben általában használatos mackóruhaszerű tréningruha. Mindenegy csatár számára. Előnye könnyű, kis helyen csomagolható és olcsó.	Az értekezlet a javaslattal egyetért.	

Felszerelési cikk megnevezése	Javaslatok	Értekezlek döntése	Vkf.döntés
	RUHÁZATI CIKKEK LOVASÍTOTTAK RÉSZÉRE		
Fűzős csizma	A hegyi dandár javasolja a Bilgeri-féle csizmát szögeléssel és síelésre alkalmas talpképzéssel.	Javaslatot az értekezlet elfogadja.	
Lovaglónadrág	Mint az eddig rendszeresített lovaglónadrág.	Az értekezlet a javaslattal egyetért.	
	KÜLÖNLEGES LÁBBELIK		
Gumicsizma	A hegyi dandár javasolja árkász-szakaszonként 10 pár, hegyi utászszázad részére 50 pár gumicsizma rendszeresítését a jelenlegi készlet formájában.	Az értekezlet a javaslattal egyetért.	
	TÉLI ÓVÓ-CIKKEK		
Gyapjúharisnya	A 2.r.osztály által bemutatott keki színben egyes hegyi csatár részére 2 pár.	Az értekezlet a javaslattal egyetért.	
Fejes kesztyű	Kötött háromujjas keki színű kesztyű az eddig kipróbálásra kiadott formájában.	Az értekezlet a javaslattal egyetért.	
Kesztyűhuzat	A kipróbálásra eddig kiadott formájában és minőségben jól bevált. A jövőben azonban a nyakbaakasztó zsinór szükségtelen, mert csak a mozgásban akadályoz, ellenben a kesztyűszáron zárócsat alkalmazása válik szükségessé.	Az értekezlet a javaslattal egyetért.	
Kötszövött ujjas	Általános rendszeresített formájában megfelel.	Az értekezlet a javaslattal egyetért.	
Meleg kapca	Az eddig rendszeresített formájában megfelel.	Az értekezlet a javaslattal egyetért.	
Fülvédő nyaksál	A 2.r.osztály által bemutatott minta általában sokoldalú használatosságánál fogva tökéletesen megfelel.	A javaslatot teljes mértékben elfogadta.	
Hószeműveg	A hegyi dandár által bemutatott összehajtható hópápszem enyhe, zöldszíne celluloid, bolyhos szegéllyel, mindegyes csatár részére	Általában a javasolt mintát elfogadta, de miután az eddigi berendezésnek gumiszegélyű motorszeművegek formájában történtek, a javasolt hópápszem beszerzése, csak az új beszerzésnél lesz figyelembe véve.	
Haskötő	Az eddig rendszeresített formájában megfelel.	Értekezlet a javaslattal egyetért.	
Izzasztó trikó	A hegyi dandár javasolja egy könnyű gyapjú izzasztótrikó rendszeresítését. Feladata az ing alatt hordva mint poróz anyag az izzadságot felfogni és megakadályozni az ing és a felsőruha átizzadását. Szükségszerűen sporttrikónak is használható. Kiviteli formája rövid ujjú, nyaknélküli, középrészen 3 gombbal gombolható, a polgári életben általában használatos izzasztó trikó.	Értekezlet a javaslattal egyetért.	

Felszerelési cikk megnevezése	Javaslatok	Értekezlek döntése	Vkf.döntés
Hóköpeny	A kiadott minta formájában seregvonat beosztottjai kivételével mindenki részére. Az eddig kiadott hóköpenyek anyaga nem megfelelő, mert a legkisebb nedvességre átázik és a felső ruhához tapadva sötét színt mutat és így a használati célt nem éri el.	Az értekezlet a javaslattal egyetért. A jövőbeni beszerzéseknél az anyag kiválasztását figyelembe veszi.	
Hóruha	A Szücs-féle kezeslábas formájában a különleges síjárőrök részére alosztályonként 40 db.	Az értekezlet a javaslattal egyetért.	
TÉLI ÓVÓ CIKKEK LOVASÍTOTTAK RÉSZÉRE			
Térdmelegítő	2.r.osztály által bemutatott formájában és színben.	Az értekezlet a javaslattal egyetért.	
Hátizsák	A hegyi dandár a Makray-féle bemutatott minta szerinti hálózsák-hátizsákot javasolja egységes hátizsák címen. A Makray-féle hálózsák-hátizsák megfelel mint jól málházható puha hátfelfekvésű, széles tartópántú, mindennemű terhelésre és nagyságra állítható hegyi felszerelési cikkek számára méretezett hátizsák, mint egyszemélyes hálózsák fejsátorral, mint meghosszabbítható málházsák teherhordó részlegek fokozott terhelésre, mint függőágy fára felfüggesztve, egy személy részére, mint hordágy si- vagy megfelelő rudak hozzáadásával, mint magashegyi eresztőzsák különböző málhák felhúzására, mint mindennemű nyereg nélkül lóra málházható málházsák, miáltal minden hátsó szükség szerűen málház lóvá alkalmazható, mint örköpeny védett figyelőhelyen álló figyelők számára, mint utazózsák szánkón és nyitott gépkocsiban való utazásnál. Összsúlya 2,4 kg. Megjegyzés: a hálózsák-hátizsák a javaslat szerinti körgallérköpennnyel együtt alkalmazva lehetővé teszi a köpeny, külön a hálózsák és az 1 kg-os tábori takaró nélkülözését. Lehetővé teszi a puskának vállon való rögzítését és a derékszíj, valamint a tölténytáska nélkülözését. Golyószórós tár és puskatárak befogadására képes tölténytáskákkal elvan látva. Tartozéka: 5 db. csomagolózacskó, különböző színű jelöléssel.	Az értekezlet a javaslattal minden tekintetben egyetért. A 2.r.osztályt tömeges kipróbálás bevezetésével bizza meg.	
Sátorlapfelszerelés cövekekkel	Az eddigi formában és kivitelben megfelel. Szükséges a vascövekek alkalmazása.	Az értekezlet a javaslattal egyetért.	
Gyalogsági ásó-kapa	Az eddigi formájában 50%-ban	Az értekezlet a javaslattal egyetért.	

Felszerelési cikk megnevezése	Javaslatok	Értekezlet döntése	Vkf.döntés
Kézi balta	A gyalogsági ásó helyett 25%-ban.	Az értekezlet a javaslatlalt egyetért.	
Csákánybalta	A gyalogsági ásó helyett 25%-ban.	Az értekezlet a javaslatlalt egyetért.	
Hólapát	Síbotra szerelhető nyaknélküli, rajonként 2 db.	Az értekezlet a javaslatot elfogadja.	
Kulacs	Az eddigi formájában, fagy ellen óvóhuzattal ellátva.	Az értekezlet a javaslatlalt egyetért.	
Evőcsésze gyorsforralóval	Az eddigi formájában hozzá egyszerű lapos dobozban, gyorsforraló szilárd spiritusz.	Az értekezlet a javaslatlalt egyetért.	
EGYÉNI HÓ ÉS JÉGFELSZERELÉS			
Hóсарu	Az eddig kiadott és kipróbált formában mindenki részére. Megjegyzés: Lóhóсарú külföldi minta alapján, kipróbálás alatt áll. Jelenleg döntés tárgyát nem képezi.	Az értekezlet a javaslatlalt egyetért.	
Jégpatkó	Kossuth-féle 4-ágú egy szijjal szerelhető jégpatkó mindenki részére.	Az értekezlet a javaslatlalt egyetért.	
EGYÉSZSÉGÜGYI FELSZERELÉSEK			
Egészségügyi járózacsó	Tartalmazza a legszükségesebb gyógyszereket kis bádószelencében, valamint fagygyut, gyógykenőcsöt, fagykenőcsöt, hópalackot. Alosztályonként 4 járór részére.	Az értekezlet a javaslatlalt egyetért.	
VONAT ANYAG			
Nyereg-síszán készlet	A hegyi dandár javasolja a géppuskás, nehézpuskás és aknavető nyergekhez a Makray-féle nyeregsíszán készlet rendszeresítését. Lényege, hogy igen kevés hozzáadással a nyeregből szán alakítható, mely a lónak könnyítést és gyorsabb jármódot enged meg. Harcászati kihasználása nagy lehetőséget nyújt az úton és könnyebb terepen való tűzgépek előremozgatásánál és az önálló mozgó zászlóaljok csapategység védelmének lépcsőzetes előrelengéséhez, télvíz idején egyetlen mód.	Az értekezlet a javaslatlalt egyetért.	
SIFELSZERELÉSEK			
Sífelszerelés	Az eddig használatban lévő lécek, kötések megfelelnek, kívánalom minden lécc élvédővel legyen ellátva és anyagkezelés és karbantartás szempontjából a siefészfelszerelés tartalmazza: 1 pár lécc kötéssel, 1 pár bot póttányérral, 1 karbantartó alapszfzerelés, mely áll 3 deci lenolaj, 1 doboz símáz, 30 dkg keményviasz, ½ kg lágyviasz, 3 dl benzín. /A használat folytán elfogyasztott síviaszt a síkarbantartási átalányból kell fedezni./	Az értekezlet a javaslatlalt egyetért.	

Felszerelési cikk megnevezése	Javaslatok	Értekezlek döntése	Vkf.döntés
Műfóka	Az eddig kipróbálásra kiadott fókabőrpótló hevederek nem feleltek meg, helyettük a hegyi dandár külföldi tapasztalatok alapján a plüssből készült műfókát javasolja. Megoldás: a jelenlegi fókabőrpótló hevederekre egyszerűen rávarrni a plüssfelületet. Minden sínnek tartozéka 1 pár műfóka. Fentiek egy segítségfelszerelést alkotnak.	Az értekezlet a javaslattal egyetért.	
Síjavító készlet	Kis /:raj:/ síjavítókészlet: az eddig összeállított formájában megfelel. Tartozéka 1 drb. alumínium síorr. A javítókészlet kb. 10 pár léchez van méretezve.		
Nagy /:alosztály:/ síjavítókészlet: a jelenlegi formájában kb. 100-150 pár sí után 20% tartalékalkatrészekkel, megjegyzés: a síkészlet nem mozgósítási készlet. Kezelési használata mint a puskáé. Különleges verseny- és magasabb kiképzést szolgáló futósi és lesiklósi nem rendszeresítendő. Ennek költségei a szükségeshez mérten a kiképzési átalányt terheljék.	Az értekezlet a javaslattal egyetért.		
	KÜLÖNLEGES HEGYI FELSZERELÉS		
Magasságmérő	Alosztályoktól felfelé parancsnokságonként 1 drb.		
Bézárd tájoló	Alosztályonként 24 drb., ettől feljebb parancsnokságonként 1-1.		
Fáklya	Rajonként 1 drb.		
Bakancskarbantartó készlet	Az eddigi tapasztalatok alapján a hegyi dandár javasolja a halzsírpasza bevezetését mint hegyi bakancs karbantartó anyag. Az eddigi bakancskarbantartó anyagok a hegyi és sibakancs karbantartására nem feleltek meg.		
Rajkályha	Mint az eddigi rendszeresített formában és mennyiségben.		
	MAGASHEGYI HEGYMÁSZÓEGYSÉG		
Hegymászóegység-felszerelés	A vkf.5.osztály és a H.M.7.m.osztály egybehangzó javaslata szerint külön mellékletben felsorolt méretben.		
	FEGYVERZET		
Csőtorkolatóvó	A hegyi dandár által bemutatott Makray-féle kilőhető csőtorkolatóvót javasolja.		

*Hótalp**Jégvas**Jégcsákány*

Az értekezlet letárgyalta még a cipőbuzat, Szepes-féle sátor, fekvőzsák, köpeny, 1kg-os tábori takaró szükségességét, mellyel szemben az értekezlet döntése szükségtelen, illetve nem hadibaszítható. Köpeny csak békehasználatban. A hóköpeny sátorlapot elvetette.

Bemutatásra került még a 35 M puskából átalakított Makray-féle hegyi puska, melyet minden tekintetben megfelelőnek tartott az értekezlet, a döntés azonban a 3. osztály távolléte miatt nem történt, illetve a hegyi dandár parancsnokság külön javaslattételre utasított.

A jegyzőkönyv felolvasás után lezáratott és aláíratott.

K.m.f.

1. sz. melléklet a jegyzőkönyvhözHegymászó rajfelszerelésKellállandék

1.	Hegymászó kötél 30 m-es, 13 m/m átmérőjű	3
2.	Hegymászó kötél 30 m-es, 8 m/m átmérőjű	3
3.	Hurkoló kötél 3 m-es, 8 m/m átmérőjű	9
4.	Jégfokos	3
5.	Sziklamászó kalapács	3
6.	Gyűrűs cövek	3
7.	Sziklakamó	3
8.	Rugós kamó	6
9.	Jégfokos tok	9
10.	Vasgyűrű	3
11.	Jégkamó	3
12.	Hágóvas /: tízágú:/	3
13.	Kis rugós kamó	3
14.	Lavinaszínór	9
15.	Lavinakamó	1
16.	Hólapát	3
17.	Sziklamászó cipő	5

A hegyi dandár-parancsnokság 1942. február 5-én terjesztette fel a fontosabb hegyi felszerelési cikkek minta-megállapításáról felvett jegyzőkönyvet a Honvédelmi Minisztérium 2/r. osztálya részére. Az jól látható, hogy az előző év májusi értekezlet komplex, a hegyivadászok számára modern felszerelési és ruházati cikkeket előírányzó javaslatai időközben alaposan „elkoptak” – a szükséges, vagy szükségesnek vélt újítások jó része a süllyesztőbe került. Ennek oka feltehetően az lehetett, hogy a háborús körülményekre való tekintettel, illetve a katonai gondolkodás értelmében a kincstárnak esze ágában sem volt eddig ismeretlen, talán túlságosan „civilis” (tréningruha!, sporttrikó!) holmikat rendszeresíteni és beszerezni, még akkor sem, ha azok a hegyi hadviselésnél fontosak lettek volna a katonák számára. Legjobb példája ennek, hogy a háború végéig sem tudták rendezni a hegyivadászok hideg időre való felsőkabátjának kérdését, holott a legtöbb hadviselő fél hasonló alakulatai rendelkeztek anorák-szerű (esetenként télire parka-szerű) kabátféleséggel.

Hegyi csapatok katonái, bószemüvegekkel és csósálakkal felszerelve. A kép előterében hótalp látható.

M.kir.kárpátaljai 1. honvéd hegyidandár parancsnokság.

176. szám.

Kt.-1942.

Hegyi rubázat tárgyában értekezlet jegyzőkönyvének kiadása.

M.kir. Honvédelmi Miniszter Úrnak.

/:2.r.oszt.:/

Máramarossziget 1942. évi február hó 5.-én.:

Budapest

A hegyidandár rubázatának rendszeresítése tárgyában január hó 31.-én megtartott értekezlet jegyzőkönyvét sürgős intézkedést kérve csatoltan felterjesztem, Az értekezletre a Központi Rubatár által kiszállított rubázatot az értekezlet után a Rubatár címére feladtam. Kérem a január hó elején konfekciókba adott 10.000 darab hátizsák – melyekről e jegyzőkönyv semmit sem említ – kiszállításának szorgalmazását, mert e nélkül a hegyidandár adott esetben megindulni sem tud.

1. darab melléklet.

Jegyzőkönyv

Felvétetett 1942. évi január hó 31.-én Máramarosszigeten a m.kir. kárpátaljai 1. honvéd hegyidandár parancsnoki irodájában.

Tárgy: Az 1941. május hó 24.-én a HM-ban megtartott központi értekezlet döntései és az azóta történt kipróbálások alapján most már véglegesen megállapítani a fontosabb hegyi felszerelési cikkek mintáját.

Jelen vannak: vitéz Pintér Aladár ezredes az 1. begyidandár parancsnoka mint elnök.

Ujlaky György alezredes, dandár beosztott törzstiszt
Vitéz Dósa Endre alezredes 4. begyi zászlóalj parancsnok
Vitéz Kossuth Sándor alezredes 1. begyi tüzérsztály parancsnok
Vitéz Lédeczy Nándor őrnagy 1. begyi zászlóalj
Volant András vk.szds.1. begyidandár vezérkari tiszt
Makray Zoltán szds.2. begyi zászlóalj
Szelepcsényi Tibor főhadnagy 1. begyi zászlóalj
Zólyomi László főhadnagy 4. begyi zászlóalj
Tábori István főhadnagy 4. begyi zászlóalj

Az elnök üdvözlöli a megjelenteket és közli, hogy a HM-ban eljárt a begyidandár begyi felszerelése ügyében és a rendszeresítésre váró dolgokat most ide kiszállították.

A berendelt szakértők a tapasztalatai alapján nyilatkoznak, hogy mit tartanak a bemutatandó felszerelési cikkekből rendszeresítendőnek. Egyhangú véleményt kell kialakítani, mert eddig is a különvélemények miatt késett a rendszeresítés. Tehát a jót fogadjuk el, mert nem várhatunk jobbra és mert erre nincsen időnk sem. Az értekezlet feladata tehát a végleges kiindulási alap megteremtése, melyből tovább szorgalmazhatjuk a begyi csapatok felszerelésének véglegesítését.

A túlzott igényektől az értekezlet tartózkodjék, mert Magyarország szegény állam és amellet viszonyaink sem hasonlíthatók a német begyi viszonyokhoz. Nálunk kivéve a Magas Tátrát és a Fogarasi havasokat magas hegységről oly értelemben nem beszélhetünk, mint azt a németek az ő 3-4000-es hegyeikkel teszik.

A cikkek rendszeresítését fontossági sorrendjében tárgyaljuk.

Tárgysorozat:

1./ Hegyi cipő. Bemutatásra kerül a németek cipője, Becht százados mintája, a Dermata-cég cipője és még néhány minta, melyről már kezdetben is látszik, hogy nem megfelelőek.

A cipő rendszeresítése tárgyában az értekezlet az alábbi egyhangú döntést hozta: begyi cipőnek rendszeresítsék a Becht-féle cipő, a bemutatott vörösbarna bőrből. Rajta a vasalás alakja megfelelő, de a fogak túl élesek. Ezért az értekezlet javasolja, hogy a Dermata-cég cipőjén lévő alumíniumacélból készüljön. A bakancs vasalása, vagyis a forma a Becht-féle cipő szerint anyag és fogazás a Dermata-cipő anyagából /tompább fogak:/ A Becht-féle cipő egységes sípofa szélességben készüljön, vagyis minden cipő legyen azonnal alkalmas a sí felkötésére anélkül, hogy a sí külön állítani kelljen.

A sícipő nyáron és télen egyaránt kivonuló cipőként használandó, de nyáron a barisnyák /kapcák:/ helyett bőrtalpbetéttel legyen ellátva, hogy az ember lábán ne lötyögjön.

2./Bakancs: Mint második cipő a begyi bakancs és a lakóépületek kímélése céljából. Használatos laktanyában, kimenőnél.

3./Lovasítottaknál: Bilgeri-csizma a Kossuth-féle jégpatkóval ...

4./Karbantartó anyagok:

a./Preparáló anyag benzínben oldott stearin vagy hasonló anyag rendszeresítése a bakancsoknak használatbavétel előtt való kezelésére.

b./Halzsírpasszta./:tehát nem folyékony:/ a bakancsok további karbantartására és értekezlet egyhangúlag kéri, hogy karbantartó anyag kiszállításáról idejében és kellő

mennyiségben történjék gondoskodás, mert hiába van a legjobb anyagból készült cipőnk, az karbantartás nélkül idő előtt tönkremegy. Magyarország ezt nem engedheti meg magának.

5./ Hegyi nadrág: A kiszállított 120 drb. hegyi nadrág a négy hegyi zászlóalj részére széjosztatik. Makray százados a most már szinte lényegtelen változtatással elkészített nadrágot II. 10.-re felterjeszti és megindulhat a tömeggyártás.

6./ Köpeny: Az értekezlet egyhangúan megállapítja, hogy a rendszeresített legénységi köpeny a hegyicsapat részére nem alkalmas.

A köpeny és körgallér mintáját lezárandó az értekezlet egyhangúan elhatározza, hogy a csendőr raglán rendszeresítését tartja kívánatosnak (félfinom anyagból eredeti kivitelben könnyűsége miatt). Amennyiben így nem állítható elő megfelelő legénységi posztóból is. Így a raglán pótolja a rövid körgallért, használható mint köpeny is és mellett tetszetős formája is van.

7./ Pokróc: Emellett a hegyi csapatok a pokrócot nem nélkülözhetik.

8./ A sátorlap: Jelenlegi formájában megfelel, de hegyi csapatoknál a belső oldal fehérr színű legyen !: hó :/

9./ Viharkabát: Rendszeresítésére a dandár parancsnokság egyenlőre nem tesz javaslatot további tapasztalatszerzés szükséges.

10./ Hátizsák: A hegyi dandár parancsnokának január hó elején a HM-ben tartott megbeszélései alapján bármely jó típusból azonnal 10.000 drb. legyártása szükséges, mert enélkül a hegyi dandár tavasszal nem lehet menetképes, mert a jelenleg kiadott hátizsákok olyan elhasználtak, hogy azzal egy újabb mozgósítást nem lehet végrehajtani.

11./ Fülvédő: Az 1941. V. 24-én elfogadott fülvédő nyaksál megfelel és sürgősen kiszállítandó. ...

12./ 3 ujjas kesztyű: A csapatnak jelenleg nincs kesztyűje. Enélkül a téli hegyi kiképzés elképzelhetetlen. Az 1941. V. hó 24.-én elfogadott mintában kiszállítása azonnal szükséges.

13./ Gyapjú barisnya és síkesztyű: Az alakulatoknál lévő mennyiség még 10% részére sem elegendő és teljesen lehasznált állapotban van (lyukas). A teljes létszámra való kiszállítás azonnal szükséges.

14./ Síkesztyű vászonbuzat: Ugyancsak az egész létszámra azonnal szükséges.

Ezzel az értekezlet az 1941. évi május hó 24.-én megtartott értekezlet rendszerezett anyagaiból a lényegesebbeket rendszeresítésre javasolta. Az értekezlet ezek után bezáratott.

A jegyzőkönyvben tárgyalt egyes cikkekre vonatkozólag a 2/r. osztály különféle megjegyzéseket tett, ezek lényegében a háborús anyaghiány miatti beszerzési nehézségekre hivatkozó elutasítások voltak. Így a hegyi cipőhöz a Dermataféle vasalást nem javasolták, mert a cégtől vett értesülés szerint szabadalom védi, így beszerzése nehézségekbe ütközik. A bőr talpbetét alkalmazását nem tartották kivitelezhetőnek a „mai viszonyok között.” Az eredetileg tervezett könnyebb súlyú takarókat nem tartották beszerezhetőnek – nyersanyaghiány miatt, ezért a hegyi alakulatok részére is a szabványos tábori takarókat fogják megrendelni.

Külön, kifordítható sátorlap-esőgallérokat nem fognak rendszeresíteni, ellenben a hegyi alakulatok részére a jövőben olyan sátorlapokat utalnak ki, melyek belső oldala világos, vagyis amelyeknél az álcázó színezés nem üt át. („*Oly sátorlap, melynek belső oldala fehér, nem készíthető, mert a festésnél nem rendelhető el, hogy a festőanyag a belső oldalra át ne üssön. A sátorlapoknál előfordul, hogy a festés nem üt át teljesen és a belső oldal világos marad, az ily sátorlapokat az alakulatokon belül ki kell válogatni és ezeket annak kell kiadni, akiknél a rejtésre külön gondot kell fordítani.*”)

A III. Csoportfőnökség részéről is születtek további takarékoskodó intézkedések. Megállapították, hogy hegyi lábbeliként az összes hegyi és hegyi felszerelésű alakulatok részére egységesen a hegyi bakancs rendszeresített. Második (tartalék) pár lábbeliként – csak mint békefelszerelési cikk –, gyalogsági bakancs kerül kiadásra. A különleges hegyi-köpeny, körgallér, csendőr raglán és viharkabát vonatkozásában úgy vélték, eddig már annyi ellentétes vélemény és javaslat érkezett be, hogy a hegyi csapatok állásfoglalása nem tekinthető kiforrottnak. Ezért a hegyi alakulatok részére továbbra is az egységes honvédségi köpeny kerül beszerzésre (holott az értekezlet egyértelműen megállapította, hogy az hegyi hadviselésre alkalmatlan!). 10.000 darab hátizsák leszállítása 1943. február hónapra várható. Ennek megtörténte után elsősorban a hegyi dandár alakulatai részére utalják ki ezeket (vagyis nem külön „hegyi hátizsákokról” van szó, hanem a normál 1942 M hátizsákokról).

A 11. határvadász zászlóalj, illetve a 8. határvadász dandárparancsnokság a következő kérdésekkel fordult a 2/r. osztályhoz még 1941 augusztusában:

1./ A hegyi felszerelésű határvadász zászlóaljai részére rohamsisak nincs rendszeresítve.

Kéri a tisztek és a legénység díszöltözetének szabályozását.

2./ A hegyi felszerelésű határvadász zászlóaljak tisztjei a bőr szemernyővel ellátott (hegyi) sapkát viselhetik-e?

3./ Az 1940. évi 23. számú Honvédségi Közlönyben közzétett 46.785/Elnöki oszt.-1940. sz. körrendeletben (Határvadász öltözeti cikkek rendszeresítése) a határvadász híradó századok nem szerepelnek.

Kérdés, hogy ezek a vadászjelvényeket milyen mérvben viselik?

A továbbiakban a 11. határvadász zászlóaljparancsnokság kérte a rendszerezett vadászjelvények kiadását és addig is annak engedélyezését, hogy tisztek és altisztek a vadászjelvényeket saját költségükön beszerezhessék és szolgálaton kívül viselhessék.

A 2/r. osztály az alábbiakban válaszolt a kérdésekre:

1.: a 35.512/Elnökség A.-1936. sz. alatt tárgyalta, valamint a 19.125/el.n.2.r.-1940. sz. alatt kidolgozás alatt álló öltözeti táblázat szerint katonaállományhoz tartozó tisztek és legénység díszöltözetben rohamsisakot visel, kivéve azokat az alakulatokat, amelyeknél a legénység részére sisak a vonatkozó felszerelési és málházási utasításokban rendszeresítve nincsen. Ezeknél az utóbbi alakulatoknál tisztek és a legénység díszben is tábori sapkát visel. Katonaállományú tisztek azonban rendben és soron kívül megtartják, illetve viselni kötelesek a sisakot.

2.: a nap ellen védő bőr szemernyővel ellátott hegyi sapka időközben az 1941. évi 12. számú Honvédségi Közlönyben közzétett 9138/el.n.2.r.-1941. sz. körrendelettel rendszeresítésre került.

Az idézett körrendelet a hegyi felszerelésű határvadász alakulatokat illetőleg a következő rendelkezéseket tartalmazza:

„A hegyi felszerelésű határvadász alakulatok részére ugyancsak a hegyi sapkát és jelvényeket rendszeresítem, de azzal az eltéréssel, hogy a fenti alakulatok katonaállományú tagjai a hegyi sapkajelvény helyett a határvadász alakulatok részére az 1940. évi 23. sz. Honvédségi Közlönyben közzétett 46.785/Elnöki osztály 1940. számú körrendelettel rendszeresített vadász nagykürtöt viselik.”

3.: a határvadász öltözeti cikkek rendszeresítésére vonatkozó előmunkálatok időpontjában a határvadász híradó századok még nem álltak fel.

Részükre a jelvények viselését az osztály a határvadász útegekhez beosztottakéhoz hasonló módon javasolja szabályozni, kivéve a vadász (csapatnem)-jelvényt.

A csapatnemjelvények rendszeresítését több ízben tervezték. A tervezetek szerint, ha valamely alakulat részére két csapatnemjelvény is tekintetbe jönne, úgy az csak az eredeti csapatneme jelvényét viseli (ebben az esetben a híradó csapatnemjelvény). Az elnöki osztály által kiadott irányelvek értelmében a csapatnem jelvények a hajtóka-színének megfelelő posztó alapra kerülnek, ez azonban az osztály felfogása szerint csak az illető fegyver, vagy csapatnemek csapatnem jelvényére vonatkozik, tehát tüzer, gyorsfegyvernem, gyalogság stb., hasonlóan a vadász jelvény is, a vadászok hajtókaszínén vagy is fűzőld alapon került rendszeresítésre. (Tudjuk, hogy végül a csapatnemjelvények rendszeresítése elmaradt, jöllehet számos csapatnem használt nem hivatalos jelvényeket a háború alatt.)

A határvadász híradó századok az 1940. évi 23. számú Honvédségi Közlönyben közzétett 46.785/Elnöki oszt.-1940. sz. körrendelet II. fejezete szerint viselik:

- a./ a vadász nagykürtöt (a határvadász dandár számával),
- b./ a vadász tollforgót,
- c./ a vadász kiskürtöt,
- d./ a csapatnemjelvény viselése iránt később külön történik intézkedés (a csapatnemjelvények rendszeresítésével egyidejűleg).
- e./ A hajtóka nem fűzőld, hanem marad a műszaki (híradó) csapatok rendszeresített acélzöld hajtókaszíne.
- f./ A fekete pantalló viselésére jogosultak e ruházati cikkben a piros nadrág-szegély helyett, fűzőld nadrágszegélyt viselnek.

Vezénylések és áthelyezések esetében a vadászjelvények viselésére az idézett körrendeletben foglaltak változatlanul mértékadók.

4.: a már több ízben hivatkozott 46.785/Elnöki oszt.-1940. számú körrendelet 9. pontja értelmében a vadászjelvények csak a központi készletek kiutalásának időpontjától viselhetők.

A vadászjelvények: éspedig a vadász nagykürt és az altiszti vadászjelvény előreláthatólag április hó végéig, a legénységi vadászjelvények egy része pedig legjobb esetben május hó végéig készül el. A vadász tollforgó anyagihiány folytán a teljes szükségletre egyelőre alig fog rendelkezésre állni, mintegy 5.000 darab vadász tollforgó körülbelül április végéig jut el a csapatokhoz.

Fűzőld nadrágszegéllyel ellátott félfinom fekete nadrág utánpótlásként már részben kiutalásra került.

Az egyöntetű megjelenés érdekében az osztály a kérelem teljesítését nem javasolja, mert az majdnem kizárt, hogy az altisztek és tisztek szolgálatban és szolgálaton kívül más-más ruházati cikket viseljenek, vagy a jelvényeket váltogassák.

A fentiek szerint a vadászjelvények zöme ez év május hó végéig rendelkezésre áll és csak azok kiutalásával egyidejűleg javasolja az osztály azok kötelező viselésének elrendelését, illetve engedélyezését.

A III. Csoportfőnökség és az elnöki osztály a 2/r. osztály állásfoglalását elfogadta, kivéve az 1. pontot, mert úgy vélték, hogy a hegyi csapatok részére a hegyi sapkát és sapkajelvényeket külön megkülönböztetés céljából rendszerezítették és a hegyi (illetve hegyi felszerelésű) csapatok menetöltözetben – tehát harcban is – ezt viselik. Értelmetlen volna tehát a hegyi csapatok tisztjei részére renden és soron kívüli díszöltözethez sisakot előírni.

Összegzésképp elmondhatjuk, hogy a hegyi (és hegyi fölszerelésű) csapatok korszerű felszerelését (úgy ruházattal, mint hegymászó és hegyi „túlélési”) cikkekkel nem sikerült kielégítően megoldani. Ennek részben a háborús körülmények voltak az okai (nyersanyaghiány, időhiány a megfelelő cikkek kikísérletezésére, kipróbálására, pénzhiány), részben pedig a hadvezetés idegenkedése a „normálistól” eltérő, a Honvédség öltözködési egyöntetűségét megbontó ruházatoktól, a túlságosan költségesnek bizonyuló hegyi felszerelésektől. Amit gyakorlati oldalon nem tudtak keresztülvinni, azt próbálták jelkép-szinten ellensúlyozni, a különféle csapatjelvényekkel, sapkadíszekkel stb. Jó példája ennek a bőr szemernyős hegyi sapka, amelyet inkább kezeltek „kitüntető” csapatnemi fejfedőként, mint valóban praktikus fejvédő eszközként. A történész megállapíthatja ugyan, hogy a felszerelési hiányosságok ellenére a magyar királyi honvéd hegyi csapatok megállták a helyüket a harcmezőn, többszörösen bizonyították „elit” mivoltukat és, hogy a háborút anorákkal, „*mackóruhával*” és mászócípővel sem nyerhettük volna meg, ez azonban nem menti fel a korszak néha szűklátókörűen gondolkodó katonai vezetőit a felelősség alól.

ADDITIONAL DATA TO THE EQUIPMENT OF THE ROYAL HUNGARIAN DEFENCE FORCES'
MOUNTAIN TROOPS

In the course of the 1938–1939 territorial re-annexations, Hungary gained mountainous regions and therefore required specially equipped and trained military troops, since mountain warfare significantly differs from that of the plain areas. In order to fulfill the new demands, the Royal Hungarian Defence Forces started to organize mountain troops in the early spring of 1939. Having finished all the organizational work, the Royal Hungarian 1st (Sub-Carpathian) Mountain Brigade was officially set up on 1 October 1939. However, the supplying of the mountain troops with appropriate clothing and equipment turned out rather inefficient, partly due to the lack of experience and partly to the insufficient financial background. Since there was no demand for such specially equipped troops in the interwar period, all had to be done from scratch.

The war had been going on for quite a while, when the Ministry of Defence eventually organized a series of conferences in order to “ultimately” solve the problem of the special clothing and equipment for mountain warfare. Certain items were indeed regulated, but a final solution was not reached even until the end of the war, so the equipment of the mountain troops remained ad hoc in many aspects. Mountain troops and troops with mountain equipment were not sufficiently equipped for the whole duration of the war, neither with clothing nor with climbing and “survival” articles. This was partly due to the lack of money, raw material and time, but also to the fact that army leaders found the new clothing too diverse from the “normal” and therefore thought it to be ruinous for the uniformity of the Hungarian Defence Forces’ standard wear. Furthermore, they found the new mountain outfits and equipment far too expensive. What they could not put in practice, they tried to compensate for on the symbolic level – with introducing various troop badges, cap ornaments, etc. A good example for this was the mountain troops’ leather-visor cap, which was worn more as a “distinguishing” headgear, rather than a practical head protecting device.

One might state that in spite of the inadequacies of their equipment, the Royal Hungarian mountain troops stood their ground in the battlefields; they proved their “elite character” numbers of times; and that the war could not have been won even with anoraks, overalls and climbing shoes. Yet these statements will not dispense the – sometimes rather short-sighted – military leaders of the period from their true responsibility.

BEITRÄGE ZUR AUSTRÜSTUNG DER KÖNIGLICH-UNGARISCHEN HONVED-GEBIRGSTRUPPEN

Nach der territorialen Rückgliederung 1938–39 wurde Ungarn durch Mittelgebirge erweitert, was speziell ausgerüstete und ausgebildete militärische Einheiten erforderte, da sich die Kriegführung im Berggelände von der auf flachem Terrain in bedeutenden Elementen unterscheidet. Um diesen neuen Anforderungen gerecht zu werden, begann die königlich-ungarische Honved-Armee im Frühjahr 1939 Gebirgstruppen zu organisieren, und stellte am 1. Oktober 1939 die königlich-ungarische 1. Honved-Gebirgsbrigade von Subkarpatien auf. Die Versorgung der Gebirgstruppe mit der nötigen Ausrüstung und Bekleidung verlief allerdings träge, da es an Erfahrung und auch an Geld mangelte. In

der Zwischenkriegszeit wurden derart speziell ausgerüstete Truppen nicht benötigt, also musste man jetzt ganz von vorne beginnen. Der Krieg tobte schon einige Weile, als das Landesverteidigungsministerium eine Konferenzserie veranstaltete, um eine „endgültige“ Lösung auf das Problem der speziellen Ausrüstung und Kleidungsartikel bedürftenden Gebirgstruppen zu finden. Das schaffte man ganz bis zum Ende des Krieges nicht, einige bestimmte Artikel wurden zwar eingeführt, aber die Ausrüstung der Gebirgstruppen blieb in vieler Hinsicht ad hoc-artig. Für die Versorgung der Einheiten mit zeitgemäßen Produkten – Kleidung, Kletterausrüstung, „Überlebensartikeln“ – fand man während des ganzen Krieges keine zufriedenstellende Lösung. Der Grund war einerseits der Mangel an Geld, Rohstoffen und Zeit, andererseits der Unwillen der Heeresführung gegenüber der Einführung der von der Norm abweichenden Uniformen, der kostspieligen Gebirgsausrüstungen, die das einheitliche Erscheinungsbild der Armee gestört hätten. Was praktisch nicht durchgeführt werden konnte, versuchte man symbolisch mit Truppen- und Kappenabzeichen zu kompensieren. Ein gutes Beispiel hierfür ist eine Gebirgskappe mit ledernem Schirm, die eher als „auszeichnende“ Kopfbedeckung der Truppengattung getragen wurde, und weniger als eine wirklich praktische Kappe. Der Historiker kann zwar feststellen, dass die königlich-ungarischen Gebirgstruppen trotz ihrer mangelhaften Ausrüstung auf dem Schlachtfeld standhielten, dass sie ihren „elitären“ Charakter mehrfach unter Beweis stellten, und dass sie den Krieg auch mit Anoraks, Sportanzügen und Kletterschuhen nicht hätten gewinnen können, es entlastet aber die manchmal engstirnige Heeresführung der Zeit nicht von der Verantwortung.

GYŰJTEMÉNYI MUNKA

Ifj. Tőrös István

„...KARDGYÁT KI RÁNTVÁN KÉPTELEN KÁROMKODÁSOK KÖZÖTT...”
AVAGY BORONKAY LÁSZLÓ SECUND KAPITÁNY PERE, 1809

A Hadtörténeti Múzeum Kéziratos Emlékanyag-gyűjteményének részét képezi az 1809-es inszurrekcióban alakított és részt vett Szatmár megyei lovasezred bűnügyi vizsgálati anyaga. Az anyag része az ezred hadbírójának, auditorának¹ jegyzőkönyve² is, amelyben megtalálhatóak a hadi törvényszékek által hozott ítéletek, és leírja a törvényszék működését, és ismerteti összetételét is. A dokumentumgyűjtemény zömének és a jegyzőkönyv szerzője járdányházi Kováts Sándor, az ezred auditor kapitánya, aki lejegyezte a tanúk vallomásait. A következőkben az irathagyatékból az egyik jellemző, egyben a legteljesebb ügyet ismertetem, amelynek az ítélete is fennmaradt.

A szatmári inszurgens lovas ezredről

Az 1809-es esztendő tavaszán Nagy-Britannia, a Habsburg Birodalom, a Szárd és a Szicíliai Királyság részvételével megalakult az ötödik koalíció, amely azonnal hadat üzent Napóleonnak. A Habsburg Birodalomnak minden katonára szüksége volt, ezért I. Ferenc császár és király a magyar nemesi felkelők számára 1809. április 10-én, két nappal a franciáknak küldött hadüzent után adta ki a felkelési parancsot Altheimban. A parancsot József nádornak április 15-én kézbesítették, ő késedelem nélkül megküldte azt a vármegyéknek, ahol megkezdődhetett a nemesi felkelő ezredek szervezése.³

A szatmári lovas ezredet Bereg, Csanád, Máramaros, Szatmár és Ugocsa vármegyék és Szeged szabad királyi város állította ki. A vármegyék mustrái⁴ igen későn történtek meg: Szatmár vármegyében június 6-án, Máramarosban június

1 A nemesi felkelés számára kiadott szabályzatokban a korabeli magyar elnevezése Törvényes Szószóló. Fő feladata volt az ezred jogi ügyeiben való ítélkezés. Ismernie kellett mind a császári-királyi hadsereg és a felkelő nemesi sereg törvényeit. Feladatai közé tartozott még az ezred tagjainak felkészítése. Neki kellett ismertetnie a legénységgel a hadi törvényeket és a kiemelt parancsokat. Felügyelte a rabokat, hogy azok az ítéletnek megfelelően töltsék-e büntetésüket és ellenőrizte az örökös feladatuk végrehajtásában. Feladata volt még az ezred történetének feljegyzése.

2 Leltári szám: Hadtörténeti Múzeum (a továbbiakban: HTM) Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény (a továbbiakban: KE)16.014/Em.

3 R. Kiss István: Az utolsó nemesi felkelés századik évfordulója emlékére. I. kötet, Budapest, 1909. 61.p

4 Mustra: szemle.

15-én, Bereg és Ugocsa vármegyékben pedig június 18-án. Az ezred így már csak a győri csata után alakulhatott meg. Szatmár megye állította ki az ezredes kapitányi osztály első és második századát és az ezredes főhadnagyi osztály első századát. Csanád vármegye és Szeged város együtt az ezredes főhadnagyi osztály második századát, míg Máramaros a főstrázsmesteri osztály második századát. Bereg és Ugocsa a főstrázsmesteri osztály első századát, de e század létszáma még októberben is csak 125 fő volt.⁵ Az ezred összlétszáma végül kb. 1019 fő lett.⁶ Nevét Szatmár vármegyéről kapta, mivel ez a vármegye állította ki a legtöbb embert az ezredbe. A parancsnok báró Vécsey Lőrinc⁷ ezredes lett. Az ezredet Pesten vonták össze, ahonnan báró Vay Miklós⁸ vezérőrnagy vezetésével indultak július 30-án Pápára. Pápáról az ezredet Nagyszőlőstre helyezték, ahol szeptemberig táborozott. A sorhad és az inszurrekció összevonásakor a 2. tartalékhadtest Gosztonyi János⁹ vezérőrnagy vezette dandárba került.

5 R. Kiss István: Az utolsó nemesi felkelés századik évfordulója emlékére. II. kötet, Budapest, 1911. 211.p. Egy felkelő lovas ezred létszáma 1099 főben volt meghatározva. Az ezredtörzs 31 fő volt. Egy ezred három (ezredes kapitányi, ezredes főhadnagyi és fő strázsmesteri osztályok) két századból álló osztályból állt. Ezek mellé három tartalék századnak kellett felállnia. Egy század előírt létszáma 178 fő. Lázár Balázs: A Magyar Királyi Nemesi felkelés 1809. évi szabályzatai. Budapest, 2009. 142., 223. p.

6 http://www.napoleon-series.org/military/organization/Austria/ArmyStudy/c_AustrianInsurrection.html (Megtekintés dátuma: 2015. 09. 21.)

7 báró hernádvécsei és hajnácskeői Vécsey Lőrinc (?–1813) 1798 és 1804 között a császári–királyi 4. huszárezredben főhadnagyi. 1808-tól császári és királyi kamarás. 1809-ben a Szatmár megyei inszurgens lovas ezred parancsnoka. 1813-ban a lipcei csatában meghal. *Treuenfest, Gustav Ritter Amon von*: Geschichte des k. k. Husaren-Regimentes Arthur Herzog v. Connaught u. Strathearn Nr. 4. Wien, 1903. 278., 306. p., *Gudenus János*: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája, IV. kötet (Sz–Zs), Budapest, 1999. 188. p., *Kriegsarchiv* Musterlisten 7445. doboz, Schematismus der Oesterreichisch-Kaiserlichen Armee: für das Jahr 1804. Wien, 283. p.

8 báró Vay Miklós (1756–1823) Császári és királyi kamarás, dandártábornok. 1762 körül a sárospataki kollégium diákja, 1776-ban kezdte meg hadi tanulmányait a bécsi akadémián. 1779-ben tanulmányai befejezése után Aradra helyezték és alhadnaggyá nevezték ki. 1781-től Észak-Csehországban szolgált. 1783-ban bárói címet kapott II. Józseftől. 1784-től Németalföldön, majd ismét Csehországban és Szlavóniában szolgált. 1785–1788 között franciaországi és nagy-britanniai körutat tett. 1787. november 22-én a Royal Society felvette tagjai közé. Hazatérve részt vett a II. József-féle törökellenes harcokban, tüzérségi kapitányként Sabác, majd Belgrád ostromában. Jobb szemére annyira megsérült, hogy 1796-ban el kellett azt távolítani. A háború befejezésével lemondott katonai rangjáról, és családi birtokainak rendbetételével foglalkozott. 1790-től – haláláig – országgyűlési követ volt. 1804-től a Tisza- és Körös-vidék folyószabályozásának királyi biztosa. 1809-ben önként jelentkezik szolgálatra. 1824-ben lovas baleset következtében meghal. <http://gyulaynaplok.hu/showDetailedDokumentum.php?dokID=10875>; <http://www.vaymiklos-szki.hu/index.php/ct-menu-item-5/ct-menu-item-7>, (Megtekintés dátuma: 2015. 10. 01.)

9 gosztonyi és krencsi Gosztonyi János (1757–1845)

Október végén már Hertelendy Gábor¹⁰ vezérőrnagy parancsoksága alatt Pápa környékén végzett előőrsi szolgálatot.¹¹

1809. november 7–16. között a közelgő uralkodói hadiszemle miatt nemesi felkelő sereg zömét (kb. 15.000 ezer fő) Székesfehérvár környékére helyezték át. Az ezred Magyaralmáson, Csurgón, Gánton és Iszméren került elszállásolásra.¹²

Az uralkodó 1809. november 16-án érkezett Székesfehérvárra. Másnap, a szemle első napján az ezredünk József főherceg vezénylete mellett a Tisza melléki kerületek lovas ezredei között vonult el a király, Lajos és Antal főhercegek és a tábornoki kar előtt.¹³

Az inszurgens alakulatok csak a francia csapatok Magyarországról való távoztása után, november végén–december elején kezdték meg hazavonulásukat vármegyéikbe. A Tisza-melléki kerületek december 3-a után indulhattak haza. A nádor 1809. december 18-án hirdette ki a vármegyéknek az uralkodó által december 12-én kibocsátott felosztató parancsot. Az inszurgens csapatok teljes leszerelése 1810 januárjáig tartott.¹⁴

A haditörvényszék felépítéséről és működéséről¹⁵

A rendelkezésre álló dokumentumok részletesen ismertetik a korszak haditörvényszékének felépítését és működését.

Tagjait az ezred parancsnoka nevezte ki. A törvényszék elnökének (*Praeses*) kinevezhették az alezredest, az őrnagyot vagy a rangidős kapitányokat. A táblabírák (*Assessor*) összesen tizenketten voltak, két közlegény, két vice-káplár, két káplár, két strázsamester, két hadnagy és két kapitány.¹⁶ Ha a svadronban¹⁷

10 Hertelendy Gábor (1742–1820) 1759. február 27-én közhuszárként kezdte pályafutását az akkori Kálnoky-, későbbi 2. számú huszárezredben, 1767. június 1-jétől valóságos káplár, 1772. április 1-jétől ezred-segédtsízt, 1776. május 1-jétől főhadnagy, 1783. június 16-tól másodkapitány, 1787. december 16-tól elsőkapitány, 1794. január 15-től harmadik őrnagy, 1797. június 19-től másodőrnagy. 1797. augusztus 1-jétől alezredes. 1800. október 17-től ezredes és az újonnan felállított Nádor-, majd 1802-től 12. számú huszárezred első ezredparancsnoka lett. 1808. január 22-től vezérőrnagy. 1809-ben az inszurrekciós haderő Tiszán inneni kerületének egyik dandárparancsnokaként az északi határvidék biztosítását látta el. 1812. február 22-én altábornaggyá léptették elő. 1814. szeptember 1-jén, összesen 55 és fél év szolgálatot követően helyezték nyugállományba. *Réfi Attila: A császári-királyi huszárság törzstiszti kara a francia forradalmi és a napóleoni háborúk korában (1792–1815).* Budapest–Sárvár, 2014. 334–335. pp.

11 R. Kiss: i. m. II. k., 211. p.

12 *Vizi László Tamás: A nemesi felkelés utolsó katonai erőpróbája: a székesfehérvári hadiszemle. In: Bana József–Katona Csaba: Franciák Magyarországon, 1809. I. kötet. Budapest–Győr, 2010. 193. p.*

13 *Bana–Katona: i. m. 194. p.*

14 *Bana–Katona: i. m. 197. p.*

15 A nemesi felkelés katonai ítélkezése a császári-királyi hadseregben működő haditörvényszékek mintája alapján működött. Érdemes megjegyeznünk, hogy 1849-ben a megtorlás alatt is hasonló menetben és elvek szerint ítélkeztek az aradi vártanúk felett. *Cziáky Ferenc: A magyar katonai büntető és fegyelmi jog ezeréves története. Budapest, 1924. 119., 121. p.; Hermann Róbert: Megtorlás az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után. Budapest, 1999. 79–80. pp.*

16 HTM KE 16.014/Em.

17 Lovas század.

nem volt vice-káplár, azok helyét másik két közlegény is elfoglalhatta. Auditort csak azon esetben kellett választani, ha az ezred auditora nem tudott jelen lenni. Minden pár táblabírónak egy szavazata volt, tehát összesen hat. Egy szavazata volt az auditornak, míg az elnöknek kettő, így összesen kilenc szavazata volt a törvényszéknek.¹⁸ A gyanúsított és a tanúk kihallgatásakor elég volt csak az elnöknek, az auditornak, és egy vagy két táblabírónak jelen lennie. A kihallgatás jegyzőkönyvét később a teljes törvényszéknek hitelesítenie kellett. Mai szemmel nézve érdekes, hogy az ülésrend is szabályozott volt. A törvényszéknek otthont adó helységben lévő asztalnál a távolabb eső asztalfő jobb oldalán ült az elnök, mellette pedig az auditor. Az asztal két oldalán páronként egymással szemben foglaltak helyet a táblabírák. Az asztal közepére egy feszület került, tőle jobbra és balra egy-egy viaszgyertya, amelyeket azonban nem volt szükséges meggyújtani.¹⁹ Ugyanennyire szabályozták a tárgyaláson tanúsított magatartást is. A bírákat a tárgyalás előtt az auditor az előírt formula szerint megeskette, hogy igazságosan ítéelkeznek, és az ítéletet annak kihirdetéséig nem hozzák nyilvánosságra. Az esküt állva, kardjukat letéve tették le. A tanúk felesketésekor a bírák már nem tették le a kardjukat. Az eskük letevésekor az elnök kihúzott kardját az asztalon maga elé fektette, míg az auditor pálcáját keresztbe helyezte a kardon, ami így egy keresztet formált. A jegyzőkönyv külön kiemeli, hogy akár főtsízt, altízt vagy legénységi állományú a vádlott, a törvényszék előtt illően felöltözve jelenjen meg. A főtsíztekről kihallgatás és ítéelkezés alatt levették a bilincseket, és egy széket is kaptak, amire leülhettek.²⁰

Az eljárás megkezdése előtt a vádlottat megkérdezték, hogy van-e kifogása valaki ellen a bírák közül. Ha nem volt, kezdetét vehette a tárgyalás. Igenlő válasz esetén a törvényszék ítéelte meg az ellenkezés jogosságát, és ha annak helyt adott, új tagot keresett a kifogásolt helyére.²¹

Az ítéelthozás első lépésőjeként az auditor a maga véleményét megmutatta az elnöknek, majd azt hangosan felolvasták a bíráknak. Ezt követően az elnök kiküldte a bírákat, hogy mindegyik pár meg tudja hozni a saját ítéelét. Ez alatt az elnök és az auditor is ugyanezt tette. Miután a bírák meghozták döntésüket, visszamentek a terembe. Először a közlegények írták le az ítéelüket, őket rendfokozati sorrendben követte a többi bírő. Ha egy pár nem jutott megállapodásra az ítéeltet illetően, újra kimehettek, hogy közös álláspontot alakítsanak ki. Ha ez másodjára sem sikerült, az idősebb tag ítéelte került a lapra. Ha a bírák ítéelte jogilag nem volt megfelelő, az elnök és az auditor megpróbálta az azt meghozó bírákat magyarázatokkal egy jogszerűbb ítéel meghozatalára sarkallni. Amennyiben ez nem sikerült, az ítéel mellé magyarázat került, hogy miért ez a pár javaslata. A bírák az ítéelüket leírása után aláírásukkal vagy kézjelükkel és pecsétjükkel ellátták az okiratot. A sorban az auditor ítéelte, aláírása és pecsétje követte, majd az elnöké zárta a sort. Ezután összesítették a szavazatokat,

18 HTM KE 16.014/Em.

19 Uo.

20 Uo.

21 Uo.

és az így kialakult ítéletet az elnök és az auditor aláírta.²² Az ítéletet egy másodkapitány és egy főhadnagy felolvasta. Ezt megtehetette más is, ha két ilyen rendfokozatú személy nem volt a bíróság tagja között. Ezután elküldték azt az ezred parancsnokának, aki aláírása mellett a „*Meg-erősitem, publicáltasson*” mondattal is ellátta. Miután az ítélet visszaérkezik a parancsnoktól, azt a vádlott előtt is felolvasták.²³

Az ítélet kihirdetése után a rab kegyelmért vagy büntetésének enyhítésért folyamodhatott az ezred parancsnokához. Az ezredes, ha kegyelmet adott, vagy enyhítette a büntetést, döntését meg kellett indokolnia és azt lejegyeznie. Ha az ezredes túl enyhének találta a büntetést, szigorításért fel kellett küldenie a főparancsnoksághoz.²⁴

A halálos ítéleteket az ezredparancsnok nem hajtathatta végre, és nem adhatt kegyelmet, hanem a nádornak kell felküldenie véleményezésre. A súlyosabb ítéleteket is a nádornak kellett továbbítani. A halálos ítéletet három nap múlva hajthatták csak végre, addig az elítélt kegyelmet kaphatott. A harmadik nap előtt „*balálhoz közelítő kemény*” büntetéssé lehet csak mérsékelni az ítéletet. Ha a kegyelem a harmadik napon érkezett meg a kivégzésre való előkészületek közben, a rab teljes kegyelemben részesült.²⁵

A büntetésekről

Az ezredes a főtiszteket házi vagy a porkolábnál letöltendő büntetésre ítéltethette. Vasra csak akkor verheték őket, ha az ügyüket haditörvényszéknek kellett megtárgyalni. A tisztek, ha ügyük olyan súlyos volt, ítéltetőek voltak kenyéren és vízen történő börtölnésre.²⁶

Az auditor, a tábori orvos, a számtartó, a fő seborvos büntetése megegyezett a főtisztekével.

A fourirok,²⁷ főkovácsok, trombitások, nyereggyártók, szabók, szíjgyártók a porkolábnál letöltendő büntetésre ítéltethettek vason vagy anélkül.

A strázsmesterek, a porkolábok, a zászlótartó, és a káplárok, ha kisebb büntetések után visszaesőnek minősültek, vagy súlyos vétséget követtek el, rangjuktól időlegesen megfoszthatók. Örök érvényű rangtól való megfosztás csak per által volt lehetséges.

22 A nemesi felkelő lovasság altisztjei és közvitézei számára kiadott szolgálati szabályzat egy más módját is leírja a végső döntésnek. Az auditor megsúgta az általa kiszabni kívánt büntetést az elnöknek, aki azt mérlegelte, majd a mellett ülő bírónak tovább súgta döntését. Az ítélet így titokban továbbbódott, míg az el nem ért az auditorig. Az auditor megmondta az elnöknek, amit hallott, és ha az megfelelt az elnök ítéletének, az feltette azt a kérdést, hogy „*A ki velem egyet ért, rántson kardot*”, így a vele egyet értők kardot rántottak vagy tartózkodnak. Lázár: i. m. 93. p.

23 HTM KE 16.014/Em.

24 Uo.

25 Uo.

26 Uo.

27 Furír: írnok.

A közbírók büntethetők voltak őrszolgálatlalt, fogdával, kenyéren és vízen tartással vagy a hadi cikkelyek által meghatározott módon.²⁸

A Boronkay-ügy

Az üggyel kapcsolatban keletkező első vallomást 1809. július 28-án a sértett, Posonyi Ignác főhadnagy tette Pápateszéren tartott vizsgálat folyamán.

A vallomásban elmondta, hogy előző nap, július 27-én Boronkay László kapitány „*commandoja alatt qvartély tsinálásra Ki rendeltetvén*”²⁹a Veszprém megyei Rédről indultak volna végrehajtani a nekik kiadott parancsokat. Ebéd után a kijelölt osztaggal Boronkay szállása előtt gyülekeztek menetire készen. Eközben „*Kapitány Úr a Szállásán bent a Házban a Házi Gazdával, és másokkal borozott*”.³⁰ Délután egy és öt óra között Posonyi többször bement a kapitányhoz sürgetni az indulást, mivel már a legénység is zúgolódni kezdett, a lovakat is minél előbb el akarták látni. Boronkay jóval később ittasan érkezett meg, és a széna és zab porciók szétosztását akarta ellenőrizni. Posonyi látván, hogy az ittas Boronkay nem halad az ellátmány rendezésével, újból kérte, hadd menjenek tovább. „*Kapitány Úr azt mondotta nem mengyünk hallya Kend Hadnagy Uram én parantsolok az én commandom alatt vannak ne rezonirozzon*”³¹ az Úr mert Profushoz³² Küldöm...”³³ Posonyi feladva a szélmalomharcot indulást parancsolt az embereknek, erre Boronkay: „*Meg álly disznó Baszom Teremtette, és a Kardgyát Ki rántván Képtelen Káromkodások Között dübösen nékem jött és egy vágással a Kardgya végével a Könyökömet meg vérezte a Másik vágással az Oldalamon lévő Kardtusztlimot*”³⁴ találván a rajta lévő Rezet be borpasztotta többször is vagdalt hozzám...”³⁵

Posonyi az ezred több részét utolérve azonnal jelentette az esetet az ezredesnek, aki az ügy kivizsgálásig továbbküldte szállást csinálni a kijelölt állományt. Boronkay ezt nem véve tudomásul visszament az szállására, és tovább folytatta a borozgatást.

A nap további eseményeiről Kis Elek strázsamester számol be, aki benn volt Boronkay szállásán, így a két tiszt közötti affért nem látta. Vallomása szerint a kapitány este nyolc óra tájban indult el, majd szolgáján a köpenyét kereste, aki nem tudta, hogy az merre van. Ezen „*...annyira felindult Kapitány Úr hogy Kardját Ki rántván a Kardlappal verte a Szolgáját, de azt meg unván azt mondotta meg ölöm az ilyen teremtettét, és avval az élére fordította a Kardot, én ezt látván tsendesíteni akartam, de nékem fordúlt és a Kard lappal Kétszer Keményen a Süveget*

28 A nemesi felkelőkre az 1808. évi országgyűlés XI. cikkelyében meghatározott büntetések vonatkoztak.

29 HTM KE 13.145/Em.

30 Uo.

31 Rezoníroz: felesel.

32 Profosz: katonai foglár.

33 HTM KE 13.145/Em.

34 Feltehetőleg a tiszti rangjelző kartus.

35 HTM KE 13.145/Em.

*a Fejembe ütötte, s avval a Szolgáját a Kard élivel úgy meg vagdalta hogy Szekeren Kelletett vissza vinni a Faluba.*³⁶

Másnap, július 29-én 17 tanú (két hadnagy, öt káplár és 10 közvitéz) meghallgatására is sor került. A tanúk vallomása megegyezett Posonyi vallomásával. Többen állították, hogy a főhadnagy „...tsendeszen viselte magát sem kardot nem rántott sem nem szidta kapitány Urat...”³⁷ A vallomásokból kiderült, hogy a kirendelt osztag egyes részei déltől, mások egy órától álltak a kapitány szállása előtt. Az egyetlen ellentmondás a tanúk között az volt, hogy az eset előtt „...Kétszer, olyan Késön indultunk Kapitány Ur miatt qvartélyt tsinálni, hogy éjjeli 12 Óra Kor értünk a Stationkra, s amiatt osztán sem főtt Húsunk sem Szénánk Zabunk annak üdejében nem lehetett”³⁸ A tanúk másik fele tagadta, hogy Boronkay miatt késtek, hanem azért mivel „...a volt a parantsolat hogy a hüvesen masírozzanak.”³⁹

29-én történt meg a vádlott kihallgatása is. Boronkay László secund kapitány 34 éves férfiú volt, római katolikus, aki ezt megelőzően az 1. Császár huszárezredben szolgált, mint altiszt és kadét. A jelenlévő tanúk ellen kifogása nem volt.⁴⁰ Kováts auditor kérdésére, hogy miért van itt, nem tudommal válaszolt. Kováts ismertette röviden az esetet, a végén pedig éreztette vele nemtetszését cselekedete iránt: „Ez az az illetlen tselekedet a mellyel az Úr a Köz nép előtt botrankozast, a Vitézek Között nyughatatlan zugolódást támasztott, Fő Tiszti Társainak szégyent okozott, és Tiszti Carachterét meg alacsonyította ezekre felellyen az Úr?”⁴¹

Boronkay az ismertetés után felfrissülő memóriával a legjobb védekezés a támadás taktikáját választotta:

„Mint hogy több izben tapasztaltam hogy Posonyi Fő Hadnagy Úr a maga Legényeivel ha hozzám közel nintsen Excessusokat⁴² Követ el azért parantsoltam hogy minnyájan az én qvartélyom előtt jelennyenek meg...”⁴³ és azért még mivel „...azt is tapasztaltam volt az előtt hogy ha minnyájokat ott be nem várom az után egyenként szállonganak utánnam...”⁴⁴ Boronkay állítása szerint a zugoldó és éhes legénység élelmezésére a maga pénzéből nyolc forintot adott.⁴⁵ Vallomásának következő epizódja már az ellátmány rendezgetése (arról hogy közben négy óra telik el a két esemény között, említést nem tesz), és a Posonyival történt vitája, amiben az az új adalék, hogy Posonyi „...fel indulván engem tétet az Úr a Profusboz...”⁴⁶ felkiáltással feléje ugratott lovával és Boronkay „...csak hogy a Lova el ne gázollyon Kardot rántottam hogy avval a Lovat el mozdítsam magamtól, mivel egyéb ütő eszköz nem volt a Kezemben azomban akaratom ellen oldalt a mint a Lovának Ki tértem a Karját, és a Kartusliát találtam.”⁴⁷

36 Uo.

37 HTM KE 13.122/Em.

38 Uo.

39 Uo.

40 HTM KE 13.147/Em.

41 Uo.

42 Excessus: kicsapongás, kilengés.

43 HTM KE 13.147/Em.

44 Uo.

45 Uo.

46 Uo.

47 Uo.

Ezután még jobban igyekszik befeketíteni Posonyit: „*Hogy pedig Posonyi Uram Excessusos Ember onnan is bé bizonyíthatom...masiroztunk quartélyt tsinálni, éjjfel tajban szemben jött velünk egy Kotsi Posonyi Uram akkor is részeg lévén Ki ugratott Közülünk többed magával, és Ki vont Kardal a Kotsinak néki ugratván meg állította, és az utazott a Kit én a Paszomántyáról Generalisnak ösmértem annyira meg ijesztette hogy egész meg ijjedéssel a sok fegyveres Embert maga előtt látván a Kotsijából Ki ugrott...*”⁴⁸

Az audior kérdésére, hogy ezt miért nem jelentette vagy büntette meg, azt válaszolja: „*Mivel első tselekedete volt, tsak meg pirongattam, és el halgattam, most tsak azért hozom elő hogy lássa a T[Tekintetes] Hadi Törvényszék hogy Excessusos Ember, főképp ha maga masirozott.*”⁴⁹

A következő kérdésre, hogy miért várakoztatta annyit az embereket, és miért nem indult az ezredes parancsára este tovább, a már idézett válasszal élt, majd a kérdés második felére reagált: „*...mibelyt a Mtgos[Méltóságos] Obester Úr parantsolta én azonnal Gáspár Al-Hadnagy Urral Ki indítottam őket, és tsak annyi üdöt mulattam, hogy a Falu végén utól értem őket, de ottan már bajom érkezvén, el Kelletett maradnom.*”⁵⁰

Azzal kapcsolatban, hogy a tanúk szerint ő rontott neki Posonyinak, és többször karddal vágott felé, azzal védekezik, hogy „*...mivel a mint mellettem volt én fère buzván magamot oldalt találtam ötett, de Különben, is gyalog ő pedig Ló hátan lévén hogyan támadhattam volna én meg ötett.*”⁵¹

Az utolsó kérdésnél, amely szolgája megkardlapozására próbál fényt deríteni, ugyancsak hárítani próbált: „*Ezen rosz Ember a ki még otthon laktamban is Conventzionatus*⁵² *Cselédem volt, a Köpönyegemet, és Pipámat el bagyta azért szidtam ötett, és mivel felette rosz Ember akkor is rezonirozott, ugyan azért meg akartam Kard lapozni,- de ő a Lovamat mellyet vezetett el botsajtván azt mondotta, nem szolgállok többet Boronkay tudom az utat Györ felé, s avval szaladásnak vette az Útját ezen én nagyon meg boszankodván utánna eredtem hogy a Kantár Szijakat el vagdallyam, azonban a Kezét találtam.*”⁵³

1809. július 29-én az Kováts auditor írt gróf Esterházy Imrének, hogy szám-tartóját és ispánját beidézné a törvényszék elé vallomást tenni.⁵⁴ Esterházy a kért személyeket nem tudja elküldeni, mivel „*Igen szívessen ell Küldeném Tisztjeimet ha a mostani Különös nagy Gazdaság üdeje engedné és a mi több, ha a Tisztartóm is beteg nem volna.*”⁵⁵, de a nyomozást segíteni kívánta. „*Kik előtt azon dolog meg esett, hozzám hivattam, és a föllebb említett Kapitány és Feő Hadnadgy Úrak Között történt Casus felül ezen vallást tészem.*”⁵⁶

48 Uo.

49 Uo.

50 Uo.

51 Uo.

52 Conventionatus: szerződéses.

53 Uo.

54 HTM KE 13.123/Em.

55 HTM KE 13.124/Em.

56 Uo.

Az előbbi levélhez csatolva a számtartó és ispán Esterházy levele mellett elküldte a saját vallomását is.⁵⁷

Esterházy levele az eddig már megismert tényeket tartalmazta, kiegészülve a Boronkay által is említett eseménnyel, hogy Posonyi támadt neki a kapitánynak.⁵⁸ A számtartó és az ispán viszont azt vallja: „*Erre az Úr meg-baragudván Kardot húzot, és azokat meg-fényegette akik az Úr nélkül el-mennének.*”⁵⁹ Tehát állításuk szerint Boronkay előbb rántott kardot és Posonyi utána ugratott felé, „...és Kérdezte hogy kit merne meg-vágni?”⁶⁰ Tehát Boronkay vallomásuk szerint előbb rántott kardot, mintsem Posonyi felé ugratott volna, bár ez a tény csak ebben a vallomásban szerepel.

1809. augusztus 2-án Kováts Sándor auditor elkészítette szakvéleményét az ügyről. Elsőként időrendbe szedve négy pontban összefoglalja az ügyet reggeltől Boronkay szolgájának megvágásáig. A kettes pontban kiemelte: „*Hogy már több izben de főképpen azon alkalmatossággal a Bor ivásnak adván magát deli Tizenkét Órától Kezdvén egész el setétedésig szüntelen ivott annyira hogy Lábán allig álhatott,*...”⁶¹

Ezután sorra vette a vallomásokat, és megjegyezte, hogy a Boronkay által kért tanúk és gróf Esterházy ispánja és számtartója által írt levelek még nincsenek a törvényszék által hitelesítve, így nem vehetők még figyelembe és „...mindenkor nagyobb hitelt érdemel az 2.ik sz[ám].a[latt]”⁶². *lévő számosabb Tanúknak vallomása.*⁶³

Ezt követően javaslatot tett a büntetésre, és meg is indokolta. „...*meg részegedvén Kardgyát Kirántotta avval a Fő Hadnagyhoz mellyre semmi esetben batalma nem vólt több izben hozzá vagdalt hogy ittasan a M[él]t[osá]go[s]. Generalis és más M[él]t[osá]go[s]. Urak eleiben menvén ez által az egész Fő Tiszti Chart meggyalázta hogy a Privat Dienerét a Ki néki Ember Társa és a Kit másképpen is meg büntetethett volna meg vagdalta Ugyan azért igaz marad az is hogy a fogságban lévő Kapitány példás büntetést érdemel.*

Azt mondgya az 1808ik Esztendőbéli Hadi Törvény Czikkek 11ik §bussa et vissza-vonások veszekedések, verekedések a vétekhez és csinhoz alkalmaztatott büntetéssel fenyittetnek, a 13ik §buss Az Isteni Káromlás a Törvények értelme és be vett törvényes szokás szerint büntettetetik. Továbbá a Hadi Regulamentumban azt olvasni: A Nemes érzékenység nélkül való Tiszt a Ki gyakran büntetést érdemel, vagy alatsónságra vetemedik,- Nem áll maga helyén nem érdemli hogy Tiszt nevet viselje.

57 HTM KE 13.159/Em.

58 HTM KE 13.124/Em.

59 HTM KE 13.159/Em.

60 Uo.

61 HTM KE 13.146/Em.; HTM KE 13.138/Em. Boronkayval kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy egy másik ügyben tett vallomásban is említik, hogy sokat iszik és hamar kardot ránt: „*Boronkay Kapitány Úrnak emlékezik Kapitány Úr hogy Szolnokon is meg Kardlapozott egy Legényt a sem lett volna szabadi és az egész Svadrony szívell most is,- egyéb eránt azt mondhatom hogy Boronkai Kapitány Úr igen jó ha nem iszik de ha ittas a mi gyakorta meg történik Ki sem lehet allani Kemény természetét.*”

62 HTM KE 13.122/Em.

63 HTM KE 13.146/Em.

Ezeknél fogvást a volna Auditori véleményem, hogy másoknak is hathatos példajokra, és fellyebb előszámlált illetlen, s Tiszti characterét meg alacsonyító tselekedeteinek büntetésére a fogságban lévő Kapitány Ns Vármegyétől vett Beneficiumoknak vissza térítettések mellett Tiszti hivatalától fosztasson meg és infacniter cassáltason⁶⁴.⁶⁵ Érveik között különösen figyelemre méltó és feltehetőleg a felvilágosodás korának filozófiai áramlatainak (vagy lehet a francia forradalom) hatása, hogy Kováts a megvágott szolgát embertársként említi. A kardrántás, az ittasság, és az Isten nevével történő káromkodás tiltása és büntetése már a középkorban és a kora újkorban is tetten érhető.

1809. augusztus 3-án – az auditori szakvéleményt követően – elkészült Boronkay szolgájának, Bunay Jánosnak az orvosi látletele, amelyet az ezred orvosa, Rudolph Thurner állított ki.⁶⁶

A lelet szerint a bal vállon két kisebb sérülés, egy $\frac{3}{4}$ hüvelyk és egy fél hüvelyk hosszú található.⁶⁷ A bal kézen a kéztő fölött az alkar felső részén két újabb vágás fedezhető fel egymás mellett kereszt alakban $\frac{3}{4}$ hüvelyk hosszan.⁶⁸ A bal kar orsócsontja a vége közelében eltört, és a bőrt több kék zúzódás borítja, de létfontosságú szerv nem sérült.⁶⁹ A „Diener” teljes mérvű felépülése hamarosan bekövetkezik.⁷⁰

Egy nappal később a Nyárádon tartott törvényszéken a július 29-én tett valamásokban néhol változás következett be. Az egyik tanú, Toth György hadnagy már azt állította, hogy nem volt jelen a civakodás kezdeténél. Három tanú kijelentette, hogy Posonyi neki ugratott lovával Boronkaynak. Ezt őt, eddig meg nem hallgatott tanú is megerősítette.⁷¹

Posonyi ugyancsak mások által megerősítve bizonyította, hogy a Boronkay által említett kocsi megállításnál „...hogy semmi meg támadó szót nem tett Posonyi Úr sem a Kardgyát Ki nem rántotta, ha nem a mint Trupp pihenni le szállott az Út felén egy Kotsi jött az elibe menvén Posonyi Úr azt mondotta halt, avval Kapitány úr a Kotsihoz ment, és az Utat Kérdezte az Utazó a Kit Generalisnak gondolni nem lehet Ki hajlott a Kotsiból, de le nemszállott, és meg mondván az Utat tovább ment.”⁷²

Az ítélet meghozatala még e napon megtörtént. A büntetés mibenlétéről a törvényszék szavazatai így oszlottak meg.

A jelen lévő közvitézék Váradi István és Németh László: „Mi azt batároztuk hogy még ötödnápig a Sententzia⁷³ Ki hirdettetésétől Kezdvén Vason legyen”

64 Infacniter cassacio: azonnali elbocsájtás.

65 HTM KE 13.146/Em.

66 HTM KE 13.160/Em.

67 Uo. „...fund an Selben an die linken Schulter 2 Leichte Wunden die eine in der größe der Länge nach von $\frac{1}{2}$ Zoll, die 2te aber von obngefahr 1 Zoll”

68 Uo. „...an der linken Hand ober der Handwurzel an der oberen fläche das Vorderarms 2 trennungen neben einander in einer queren Lage von obngefahr $\frac{3}{4}$ Zoll...”

69 Uo. „...des Armspindl Bein waren Seiner unteren ende nabe gebrochen; und die Körperflecke mit mehreren blauen Fleken bedekt... keine edele Theile Verletzt worden...”

70 Uo. „...dieser Verwundete Sich der gänzlichen Heilung nabet...”

71 HTM KE 13.122/Em.

72 HTM KE 13.147/Em.

73 Sententia: ítélet.

Czibere József és Lengyel László vice káplárok: „*A mi vélekedésünk szerint eddig való szenvedése büntetésben számíttatván szabadon bocsájtasson.*”

Szegedi Mátyás és Szakodáthy Miklós káplárok: „*Az eddig való büntetéssel meg elégszünk*”

Vaszili János és Boros Dániel strázsamesterek: „*Az eddig való büntetését elgendőnek tartjuk*”

Szaplontzay főhadnagy és Mezeő hadnagy: „*Az eddig való büntetéssel meg elégedvén szabadon bocsájtasson*”

Korda és Szilvássy kapitány: „*Az Letartóztatástól kezdődően 14 Napi arestommal*⁷⁴ *büntetettvén szabadon bocsájtasson.*”

Kováts auditor kapitány: „*A le tartoztatása üdejétől Két heti Arestom Vason, azután Szabadon bocsájtasson.*”

Rhédei Obristleutnant⁷⁵: „*Az eddig való arestommal Szabadon bocsájtassék.*”⁷⁶

A szavazatok összessége alapján működő törvényszék felmentette Boronkayt Kováts auditor súlyosabb büntetés javaslata ellenére is: „*Ugyan azért noba ezen tselekedetek egy Fő Tiszthez illetlenek, és a Hadi Törvények által Keményen tilalmaztatnak mindazonáltal mind azért mivel elébbeni maga alkalmaztatása által Tiszt Társainak...mind pedig a Köz Vitézeknek benne leendő bizodalmakat szerzette, a Votumok többsége szerint eddig való szenvedése büntetésül vitetvén szabadon bocsájtatni rendeltetett.*”⁷⁷

Végül pedig a papírra került Vécsey ezredes szentesítő aláírása is. „*Midőn nagyobb része az törvény széeknek, az eddig vason létét Kapitány Boronkay Urnak elégségesnek találta Botsátason el az Profostol.*”⁷⁸

A sors különös fintora, hogy 1809 novemberében végül Posonyi Ignác főhadnagy is Adonyban a vádlottak padjára került. A vád: megkardlapozott egy Osztóits Miklós nevű részeg káplárt, aki kötekedett vele.⁷⁹ A fentebb bemutatott ügy ismeretében nem csoda, hogy ingerküszöbe alacsony lehetett a részeg emberekkel kapcsolatban. Végül mindkét fél büntetésébe beszámították a vizsgálati fogságot, így szabadon távozhattak.⁸⁰

74 Áristom: börtön.

75 Obristleutnant: alezredes.

76 HTM KE 13.144/Em.

77 Uo.

78 Uo.

79 HTM KE 13.191/Em.

80 HTM KE 13.182/Em.

“...DRAWING OUT HIS SWORD, WITH FANTASTIC CURSING...” OR THE CASE OF SECOND
CAPTAIN LÁSZLÓ BORONKAY, 1809

The criminal investigation documents of the Szatmár County Cavalry Regiment, which was formed and took part in the 1809 insurrection, are preserved in the Manuscript Collection of the Hungarian Military History Museum. The article presents a complete case, one of which all the interrogation minute-books and the verdict too have survived. The article also gives an account of how the military legal system of the insurrection operated. The two main characters of the case are Second Captain László Boronkay and First Lieutenant Ignác Posonyi. The charge was against Captain Boronkay who, being drunk, assaulted the Lieutenant with his sword. The investigation started on 28 July 1809, the day after the assault, and the final verdict was issued on 4 August, after nearly 20 persons had given evidence.

„...UNTER UNSÄGLICHEN FLÜCHEN ZOG ER SEIN SCHWERT...” DER PROZESS DES
HAUPTMANNES ZWEITER KLASSE LÁSZLÓ BORONKAY, 1809.

Das strafrechtliche Untersuchungsmaterial des Kavallerieregiments aus dem Komitat Szatmár, die während der Insurrektion von 1809 aufgestellt wurde und auch daran teilnahm, wird in der Handschriftensammlung des Museums für Militärgeschichte aufbewahrt. Die vorliegende Arbeit behandelt den Fall, der am vollständigsten dokumentiert ist, und dessen sämtliche Verhörprotokolle, sowie auch das Urteil erhaltenblieben. Außerdem setzt sich die Abhandlung auch mit der Tätigkeit der militärischen Rechtsprechung der Adelsinsurrektion auseinander. Die Hauptfiguren des Prozesses sind László Boronkay, Hauptmann zweiter Klasse und Oberleutnant Ignác Posonyi. Die Anklage war: Kapitän Boronkay habe angetrunken den Oberleutnant mit dem Schwert verletzt. Die Untersuchungen wurden am darauffolgenden Tag, den 28. Juli 1809 eingeleitet, mehr als 20 Zeugen wurden vernommen, und das endgültige Urteil schließlich am 4. August gefällt.

Hatala András

AZ 5,5 CM-ES NÉMET LÉGVÉDELMI GÉPÁGYÚK FEJLESZTÉSÉNEK TÖRTÉNETE
A II. VILÁGHÁBORÚ FOLYAMÁN

Előzmények

A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum több tematikus gyűjtemény gazdája. A Lőszergyűjtemény a nevének megfelelően a hadseregek részére tervezett, rendszeresített lőszer gyűjtésével, kutatásával foglalkozik. A Múzeum és a Lőszergyűjtemény alapvető küldetése, hogy a meglévő anyagot minél gondosabb feldolgozza, ehhez szerteágazó ismeretek és kutatómunka szükséges. Másik fontos feladat az állandó állománygyarapítás, amihez gyakran újabb ismeretek szerzése a muzeológus feladata.

Kézenfekvőnek tűnik, hogy a Lőszergyűjteménybe más gyűjteményekből, a Honvédségtől, vagy előtalálás útján hatástalan lőszer, robbanótestek kerülnek. Ez a beszerzés külső útja. Gyakran az is előfordul, hogy már egy ismert tárgyról új információk fényében kiderül, hogy nagyobb értékkel – eszmei, anyagi, tudományos, stb. – bír, mint azt korábban gondoltuk. Ebben az esetben a hozzáadódott ismeret változtatja meg a tárgy értékét. De megesik azonban, hogy az addig mellőzött tárgyban igazi kincset lel a szakember.

Közismert, hogy a katonai eredetű emléktárgyak gyakran lőszerelemekből készültek. Ennek oka, hogy a lőszer fegyveres konfliktusok idején a legnagyobb számban használt és a hadseregek résztvevői számára legkönnyebben hozzáférhető hadianyagfajta. Továbbá a lőszeralkatrészek általában minőségi fémanyagokból készülnek, emiatt jól és nem ritkán könnyen megmunkálhatóak, így egyedi tartalmat kap a tárgy. A „lőszeres emléktárgy” tehát tömegtermékből átalakított, kézzel készült egyedi relikvia. Jellegzetes még, hogy a tengelyszimmetrikus lőszer az alakjuknál fogva díszként is mutatósak, de gyakran hozzárendelt gyakorlatias, úgymond „civil” funkciót is betöltenek. Ezek közül a legismertebbek: töltényhüvely-váza, tölténykeretes-fényképtartó, gyűjtőszerszezet-tintatartó, vezetőgyűrű-papírkés, vagy vezetőgyűrű-karikagyűrű.

Hogy hol talál kincset a kutató, azt soha nem lehet megjósolni, azonban néha elég a „saját házunk táján” körbetekinteni. 2013-ban mint lőszerrel foglalkozó, egy felkérés kapcsán lehetőséget kaptam a Tárgyi Emlékanyag Gyűjtemény áttekintésére. Ez a gyűjtemény sok lőszerelemből készített igényes és egyszerűbb emléktárgyat őriz a modern technikai háborúk kezdetétől napjainkig. Szembetűnő a sok lőszerhüvely-váza, közülük nem egy lőszergyűjteményi

szempontból is értékes lenne, ha nem alakította volna át valaki békés célokra. A kutatás során, az 1. ábrán látható virágvázára találtam. Anyagát tekintve acél, ami szokatlan, hiszen vázaként a korrózió lehetősége adott. A levágott hüvelypálast ellenére a mérete és a formája miatt – hornyos fenékkiképzés – egyértelmű, hogy automata fegyverhez készült. Ilyen lőszerhüvelyt addig még nem láttam!

1. ábra: A Tárgyi Emlékanyag Gyűjteményben található váza

2. ábra: Vázatalp 1945-ből „5,5 cm Flak St A” felirattal

Az igazi meglepetést a megmaradt fenékkjelzések okozták! (2. ábra) Legfontosabb, hogy 1945-ben készült, ami már önmagában a ritkaságnak számít. Az ilyen évszámú német gyártású lőszernek Magyarországi előfordulása érthető okokból – már nem jutottak ide a lőszernek – különleges. A gyártó cég betűkódja, a „va” ismert: Kabel- u. Metallwerke Neumeyer AG, Nürnberg. Nagy lőszerhüvely gyártó, a vashüvelyek Neumeyer-féle húzási eljárása a saját szabadalmuk volt. A hüvely

megnevezése, „5,5-Flak St A” viszont teljesen ismeretlen, annak ellenére, hogy az egységes nomenklatúra alapján a jelentése tiszta: 5,5 Flugzeugabwehrkanone Stahl A – 5,5(cm-es) légvédelmi(gépágyú) acélhüvely A.

A kíváncsiság magva el volt vetve. Az első kutatási forrás a „közös agy”, az internet volt. Lőszeres fórumon igazolták, valóban kincs, még a rongált, vágott, vázának átalakított darab is értékes, mert nagyon ritka. Felhasználó fegyvernek a „5,5 cm Gerät 58” fedőnévvel jelölt légvédelmi gépágyút jelölték meg, a szokásos primer Waffen-Revue című szakirodalmi hivatkozással egyetemben.

Szokatlan módon a tárgy mind a Tárgyi Emlékanyag, mind a Lőszergyűjtemény számára nagybecsű lett. A különleges helyzet és a különlegesség hajtóerejénél fogva, a fellelhető források feldolgozásával az alábbiakban összegezem a fejlesztés történetét, külön kiemelve a lőszertechnikai vonatkozásokat.

1. Miért épp 5,5 cm?

Német katonai szakértők már 1938-ban jelezték a fegyvergyártó ipar képviselőinek, hogy a csapatok légvédelmi rendszerében a 3,7 cm-es és a 8,8 cm-es tüzérségi fegyverzet között egy „fedetlen sáv” található. A 3,7 cm-es gépágyúk a viszonylag alacsonyan (2–4 km magasság) szálló, rövid tűzkiváltási ideig észlelhető repülőgépek leküzdésére voltak alkalmasak, míg a 8,8 cm-es légvédelmi ágyúk a magasban (8–10 km) haladó, lassan manőverező, kötelékben repülő bombázógépek ellen tüzelhettek eredményesen. A két fegyverrendszer közti tér, a 4–6 km magasság hatékony fegyver hiányában „szabadon” maradt. Szükségsszerűvé vált egy nagyteljesítményű, körülbelül 5 cm-es kaliberű, 300 lövés/perc tűzgyorsaságú, 30°-s oldalirányzási sebességre képes gépágyú megalkotása. A Rheinmetall¹ 5 cm Flak 41 gépágyúja (1942) megfelelő választ jelentett a kihívásra, de ma már nehezen megítélhető okokból nem került tömeges legyártásra.

Közben, 1943-ra a repülőgépek védettsége váratlan gyorsasággal megnőtt. Az USA „repülő erődjei” a 6,4–8 mm-es páncélozás mellett néhol 22 mm vastag fémes védelemmel repültek. A keleti fronton pedig a szovjet IL-2 csatarepülőnél 55 mm-es páncélüveggel és 8 mm-es acélpáncéllal védtek a kezelőt és a vitális részeket. Az ekkor még fejlesztés alatt álló német 30 mm-es repülőgép fedélzeti gépágyúk máris elavultnak látszottak, mivel a kísérletek szerint 4 darab rombológránáttal elért telitalálat kellett egy négymotoros szövetséges bombázógép biztos lelövéséhez. Ez pedig túl soknak tűnt az egyre rosszabbul alakuló légvédelmi helyzetben. Számítások és próbák kiadták, hogy egyszeri 400 g nitropenta vagy hexogén robbanóanyag repülőgépben robbanása elég pusztítást végez, hogy bármilyen bombázógép vagy vadász a küldetését végleg befejezze. A „vékonyfalú rombológránát” – Minengranat – lövedékkonstrukcióval számolva mekkora űrméret szükséges, hogy 400 g ilyen anyagot egy lövéssel a célba lehessen juttatni? A minimalitás követelményét is figyelembe véve ez a megfontolás hívta

1 Rheinmetall-Borsig A. G. nagymúltú német fémipari, majd a világháborúk során fegyver- és lőszergyártó vállalat.

életre az új 5,5 cm-es kalibert. (5 cm-es már létezett, de az csak 360 g-ot tudott „elszállítani”).

1944-től Németországot folyamatos szövetséges légitámadások érték, szükségszerűen minden elhárító fegyverzetet az új 5,5 cm-es kaliberben terveztek. Általános rendszeresítésben gondolkodtak, tehát mind a földi, mind a légi (repülő) csöves védelmi fegyverzetben széleskörű átfegyverzésre kellett a német iparnak felkészülnie. A földi fegyverzetet egy nagy kezdősebességű erőteljes lőszer tüzelő légvédelmi gépágyú jelentette volna. Az 5,5 cm Gerät 58, majd a javított Gerät 59 gépágyúk a világháború végére elkészültek, de már nem volt idő a tömeggyártásukra.

Az 5,5 cm-es kalibert mint repülőgép fedélzeti fegyverzet két fő elv szerint tervezték. Az első a gyorsan mozgó és manőverező vadászokkal számolt. Ezeken elég egy gyengébb külső ballisztikájú fegyver kisebb lőportöltettel, mert a fegyvert a cél „közelébe” juttatja a vadászgép. A jó találati valószínűség tehát a kis lőtávolsággal szavatolt. Az idetartozó kísérleti fegyverek az MK 112 és az MK 412 megnevezést kapták.

A második elvi megfontolás egy Gerät 58-as, erős lőszer tüzelő, nagytömegű fegyverrel számolt, mégpedig a rombológépek törzsében. Ez a fegyver akár 2 km távolságról is bevethető, tehát az ellenséges repülők védőfegyverének hatókörén túlról képes a tüzelésre. Továbbá a nagy kezdősebesség miatt – $V_0 < 1000$ m/s, torlói sebesség – páncélgránáttal páncélosok ellen is igen hatékonyak ígérkeztek. Ilyen teljesítményű 5,5 cm-es repülőfedélzeti fegyver (MK 214B) beépítésére már nem került sor. Viszont 5 cm-es kaliberben az „előfutár” (MK 214A) elkészült, bevetésre is került. 1945 márciusában viszont mindez túl későn történt meg.

2. Légvédelmi fegyverzet

2.1. Fegyvertörténet

1938 elején a Rheinmetall fémipari és fegyvergyártó óriás a hivatalok megkeresései és egy várható megrendelés kapcsán az addig csak szóbeszédben kifejezett elgondolásokat formába öntötte és egy alábbi paraméterekkel bíró fegyver elkészítését vette tervbe:

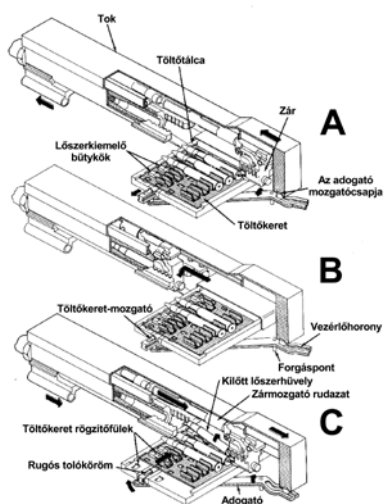
1. táblázat: Szerkesztési és technikai követelmények az 5 cm-es automata légvédelmi gépágyúhoz 1938-ban

Kaliber	50 mm
Lövedék kezdősebesség	körülbelül 840 m/s
Lövedéktömeg	körülbelül 2,1 kg
Robbanóanyag tömege	körülbelül 90 g
Tűzgyorsaság legalább	130 lövés/perc
Folyamatos lőszeradogatás lehetősége	
Az ötvöztött acélok felhasználásának kerülése	
Könnyű gyárthatóság	
Legcsekélyebb hátralökő erő	

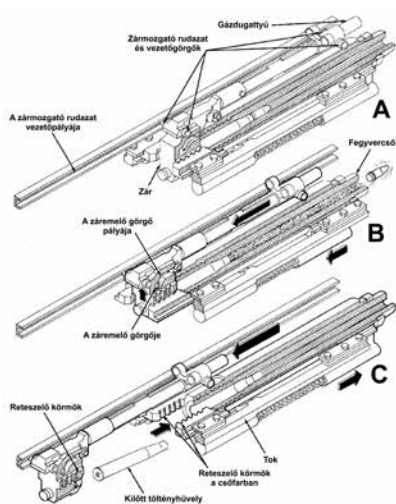
A fegyvert megrendelő hivatalos felkérést azonban nem csak a Rheinmetall, hanem a Mauser, a Krupp és a Gustloff cégek is megkapták. A Krupp és a Gustloff tervei alapjaiban alkalmatlanok lehettek, mert semmilyen dokumentum nem maradt az elképzelésekről.

1939. január 15.-én a Mauser cég viszont elkészítette a „Gerät 56M” kódnevű gépágyút és ugyanakkor a Rheinmetall is bemutatta „Gerät 56” fegyverét az unterlüssi lőtéren. A Mauser gépágyú egy teljesen automata gázdugattyús működtetésű fegyver volt. Az adogatója a fegyver automatikus működésével összhangban, vezérelten 5 darab lőszert összefogó keretet jutatott a töltővonalra. A lövések leadása után az üres töltőkeretek a fegyver alsó részén hullottak ki. A gázdugattyús szerkezet a fegyvertok felső részén kapott helyet és integráltan tartalmazta a helyretelő szerkezetet is. A lövegtalp is Mauser konstrukció volt, ahogy az irányzóberendezése is. Az utóbbi viszont gyengének bizonyult, a bíráló bizottságot nem győzte meg, emiatt a fegyvert hamar elvetették.

A kezdeti 5 cm-es Rheinmetall konstrukciónál is sok kifogás merült fel. 1939 végén a biztos működés csak az egyeslövéseknél volt szavatolható, sorozattűznél rendre számos akadály mutatkozott. Szerkezetében egyébként ez is gáznyomás működtetésű fegyver volt. A követelmények megfelelően 840 m/s lövedék kezdősebességet és 140 lövés/perc tűzgyorsaságot ért el. A lövedék tömege 2,1 kg, míg a robbanóanyag 90 g volt. A nehéz nyersanyaghelyzet miatt a tervezés során nem számolhattak magasan ötvöztött anyagokkal, sőt kíváncsi volt az ötvöztelen fémfajták felhasználása. Az egyes alkatrészek gyártását célgépek és speciális technológiák használata nélkül kellett megvalósítani.

3. ábra: Vázlat az 5 cm Flak 41 adogatósi metódusáról

4. ábra: Vázlat az 5 cm Flak 41 ürítési metódusáról

2 Chinn, George M: The Machine Gun. Volume VI. Parts X and XI. Washington, 1955. 221. p.

3 Chinn: i. m. 338. p.

Működése egyszerűsítve a következő volt. A fegyvercső a tokozással együtt csak kismértékben siklott hátra. A tok mozgása mechanikus vezérléssel működtette a löszert adogató berendezést. (3/C. ábra) A cső hátrasiklásának végén azonban zármozgató rudazat nem állt meg, mert a gázdugattyú nyomása továbblökte. A rudazat végén a záremelő – kényszerpályás úton – a zárat függőlegesen felemelte, a csőfar nyitása megtörtént. (4/B. ábra) A még mindig hátrafelé haladó rudazat a zárat magával vitte a hátsó holtpontra, a tok végébe. Itt felakadt, rögzült, miközben az üres lőszerhüvelyt a töltényűrből kihúzta és a töltőkeretbe visszaillesztette. (4/C. ábra) Ugyanezen pillanatra a tok hátrasiklása is véget ért, a hátsó holtpontra a bölcsőben felakadt, rögzült. De még mielőtt ez a nyugalmi helyzet bekövetkezett volna, még az adogatókaron keresztül a töltőtálcán a teli töltőkeretet egy tölténnyel beljebb jutatta. Az üres hüvely ezzel kikerült a csőtengelyből és egy éles töltény váltotta fel a helyét. Az elsütéskor a tok és a zár szintén felszabadult, az összenyomott rugók mindegyiket előrelökték. A zár a töltőkeretből egy töltényt kitolt és a töltényűrbe jutatta. (3/B. ábra) Ugyanakkor a tok előre felé mozgott a fegyvercsővel. A zár bereteszésével az előresiklási műveletek is lezárultak, a lőszer elsütése az elülső holtpontra történt meg. (3/A. ábra)

Az egész szerkezet ún. előresikló csövű rendszer volt, emiatt a nagyűrméretű automatában ébredő jelentős hátralökő erőket sikerült viszonylag kis fegyvertömeggel uralni. A megrendelés kiadásakor a hivatalok részéről elhangzott, hogy a gázdugattyús megoldás idegen, nem szívesen látott. De mivel ezzel a rendszerrel a kitűzött célokat sikerült gyors tervezés után elérni, végső soron az aggályoskodók is elfogadták.

5. ábra: 5 cm
Flak 41⁴

4 Automatische 5-cm-Flak 41; *Waffen-Revue*, Nr. 24. 3814. p.

6. ábra: 5 cm Flak 41 tüzelőállásban. Látható a töltőtálcára helyezett 2 darab 5 töltényes töltőkeret⁵

A fegyver fogyatékoságainak kiküszöbölése után a Rheimetall 25 darabos előszéria megrendelést kapott. Erre az időpontra a gyárak már berendezkedtek a tömeggyártásra, módosításokra nem kellett számítani. A Krupp leányvállalata, a bielefeldi Dürrkopp szintén felkészült a gyártásra, a megrendelést is megkapta.

Az 5 cm Flak 41 (5. és 6. ábra) megnevezéssel rendszeresítésre kerülő fegyverből a megrendelést – ígéret szerint – később 100 darabra kívánták növelni. Előbb azonban még át kellett szerkeszteni, hogy sokkal alacsonyabb tüzelési magasságot, csapottabb és megfelelőbb alakot és megbízható működést mutasson a fegyver. A jövőbeli reményteljes gyártási kibontakozást az is alátámasztotta, hogy a nagyobb kaliberre, a nagyobb célbani hatásra égető szükség volt. Minél gyorsabban, minél szélesebb körben.

Az első frontszolgálatot teljesítő 5 cm-es Flak 41 a várakozásoknak nagyon jól megfelelt. A csapatok a harctereken a tömeges megjelenését szorgalmazták. Ezek után nagy meglepetés, hogy 1940 végén a megrendelés teljesítését leállították. Mai napig nem teljesen tisztázott, hogy ennek mi volt a kiváltó oka. A 840 m/s-os kezdősebesség és a lövedék által célba juttatott 90 g robbanóanyag a repülőgépek rohamos fejlődése miatt 1941-re már kevésnek bizonyult. Mégis érthetetlen, hogy a 3,7 cm-es kaliberhez miért ragaszkodtak, mikor az még inkább lemaradt a légháritás növekvő követelményei mellett. Tény az is, hogy a mérvadó szolgálati körök tartottak a szerkezet szokatlan működési sajátosságától, a gázdugattyús működtetéstől.

A legyártott darabszámot illetően több egymásnak ellentmondó forrást találhatunk. A szövetségesek 25 darab leszállított fegyvert említenek, más források 50-ről számolnak be.⁶

5 https://40.media.tumblr.com/9faedafcb335cfb6d71d319f51ec5686/tumblr_n6jr6de5Lh1r0ntwbo1_500.jpg (Letöltés: 2015. 11. 10.)

6 Automatische 5-cm-Flak 41; *Waffen-Revue*, Nr. 24. 3809. p.

1941 végén az érintett birodalmi minisztériumok engedélyével a Rheinmetall-Borsig cég a borsigi (Berlin-Tegel) üzemében fegyverzeti és lőszerkiállítást rendezett. Ezzel együtt a cég által elért eredményekről is egyfajta átnézeti képet kívántak bemutatni. A kiállítást széles ipari és hivatali közönség is megtekintette. Az 5 cm Flak 41 (Gerät 56) is bemutatásra került. A magas vezető körök is megjegyezték, hogy a fegyver gyártása körül alkalmazott intézkedések, az érhetetlen és hibás csoportba tartoznak.

A Wehrmacht és a tengerészet katonái egyaránt tudtak a fegyver létezéséről. A beszélgetések során tisztázódott, hogy a tengeralattjáróknak a felszíni hajók ellen, valamint az előretolt part menti állásokban, de különösen a birodalom határainál szükség van egy hasonló hatékony léghárító fegyverre. A haditengerészet megrendelésére egyébként a fegyver lomha tempóban még továbbfejlesztés alatt állt. A csekély sikerek oka leginkább az volt, hogy a tervezet nem élvezett kiemelt elsőbbséget.

Mindezek után a Rheinmetall elhatározta, hogy a meglévő szerkezet módosíthatása adta gyors gyártási és szállítási előnyökről lemondva egy 5,5 cm-es fegyver elkészítését veszi tervbe. A kaliber 5 mm-rel való megnövelése mögött meghúzódó elméleti okfejtést már az előzőekben láttuk. Rheinmetall megjelölés szerint a tervezett fegyver a „Gerät 58” megjelölést kapta, de a hivatalok a vonatkozó megrendelést párhuzamosan mind az esseni Krupp, mind a Rheinmetall részére is kiadták. A fegyvernek a következő határparamétereket kellett teljesítenie:

2. táblázat: Szerkesztési és technikai követelmények az 5,5 cm-es automata légvédelmi gépágyúhoz 1941-ben

Kaliber	55 mm
Lövedéktömeg	2,0 kg
Csőtorkolati kezdősebesség, V_0	1000 m/s
Robbanóanyag mennyiség legalább	0,4 kg
Tűzgyorsaság legalább	120 lövés/perc
Örvözött anyagokat nem tartalmazhat	
Egyszerű szerkezet	
Alkalmazható legyen légvédelmi gépágyúként és páncélosba is beépíthető legyen.	

A szerkesztési munkákhoz az érintett üzemek 1942 közepén fogtak hozzá. A követelmények élesek voltak, mivel a tengerészet a szárazföldi alkalmazás mellett hajókon, sőt partvédelmi erődelemekbe is telepíteni kívánta. Ebből adódóan két eltérő követelményrendszernek kellett megfelelni:

- szárazföldi alkalmazásnál két irányzási tengellyel (magasság és oldal),
- tengeri felhasználásnál három irányzási tengellyel (magasság és oldal, valamint a hajók ingását kompenzáló tengelyek) kellett rendelkeznie.

A keretterv 1942. november közepére készen állt, megkezdődhetett a pontos minta kidolgozása. A szerkezeti rajzokkal már 1943. május elejére elkészültek.

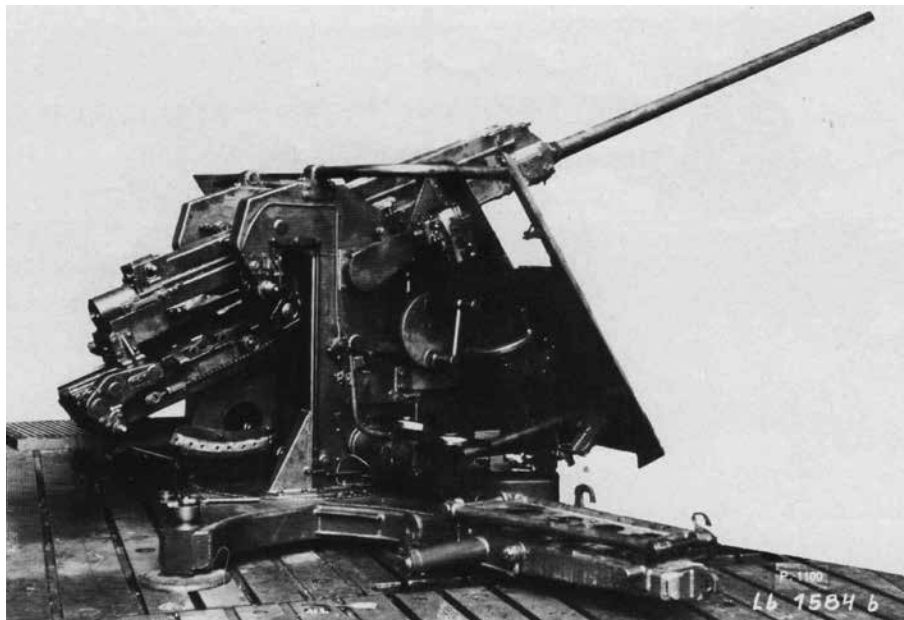
A drága forgácsolási munkát megtakarítandó, sok alkatrészt eleve lemezsajtolással terveztek előállítani. Természetesen végső ítéletet csak akkor lehetett mondani, amikor a kísérleti darab legyártásra került. Az alkatrészek sajtolással való előállítása gyors, gazdaságos és az alkatrészek szerkezete is erősebb lett. Viszont nagy gond volt, hogy az alkatrészek rajzi méreteit pontosan kiadó sajtolószerszámokat csak sok kísérlettel lehetett előállítani. Tovább nehezítette a helyzetet, ha az alkatrészt módosítani kellett, akkor a meglévő szerszámot szinte biztosan ki lehetett dobni.

Mindezek ellenére 1943 novemberében az első kísérleti fegyver kész volt a próbákra. A kiindulási követelményeket sikerült teljesíteni, de a műhelypróbákon kiderült, hogy a működési- és lőeredmények nem megfelelőek és tökéletesítésre szorulnak. 1944 januárjában a légvédelmi hivatal a konkurens Krupp konstrukciót gyors döntéssel további tökéletesítésre visszautasította. Az akkor még elvárt mechanikus elsütés helyett a cég elektromos elsütésű rendszert tervezett. A működés olyannyira hibás volt, hogy lőni sem lehetett vele. Ezek után a hivatal márciusig további haladékot adott a korrigálásra.

7. ábra: 5,5 cm Gerät 58 Krupp-féle kísérleti géppágyú⁷

7 5,5-cm Automatische Flak Gerät 58; *Waffen-Revue*, Nr. 25. 4008. p

8. ábra: 5,5 cm Gerät 58 Krupp-féle kísérleti géppágyú végleges változata tüzelőállásban⁸

A Rheinmetal-Borsig fegyveren is oly sok tökéletesítést kellett volna még elvégezni, hogy a cég a „VG1” mintát feladta és egy teljesen új szerkezet megtervezése mellett döntött. Az új tervnél különös figyelmet kapott a tömegcsökkentés, mert a Krupp konstrukcióval szemben tetemes hátrányban volt a saját szerkezet. Az akkori nyersanyaghelyzetet tekintve a 300 kg-mal könnyebb Krupp géppágyú az elektromos elsütése és a hibák ellenére is komoly vetélytársként jött tekintetbe. Ezek után a Rheinmetall minden igyekezettel azon volt, hogy ezt a hátrányt kiegyenlítse. A lőszeradogatást – csillagkerekes meghajtással – előnyösen módosították, a töltény jelentősen a lövegcső tengelyvonala fölé került, a súlyerejét ki tudták használni, ezáltal csekély mozgatóerőre volt szükség a beadogatásához. A teljes újrakezdés miatt az 1944 áprilisára betervezett következő összehasonlító bemutatóra a „VG2” nem készülhetett el, mivel ekkora munkához a fennmaradó idő nem volt elég.

A frontapasztalatok újra és újra jelezték az elkerülhetetlen szükségszerűségét egy ilyenfajta és ekkora kaliberű fegyvernek. A tömeggyártás megindítását minden módon követelték. A helyzetben az illetékes Luftwaffe hivatalok annyit tehettek, hogy a kiválasztást minél hamarább megteszik. Ennek szellemében minden eszköz bevetésével szorgalmazták az ipart, hogy 1944 júniusáig váljanak lehetővé az összehasonlító vizsgálatok. A vizsgálatok után tervezték eldönteni,

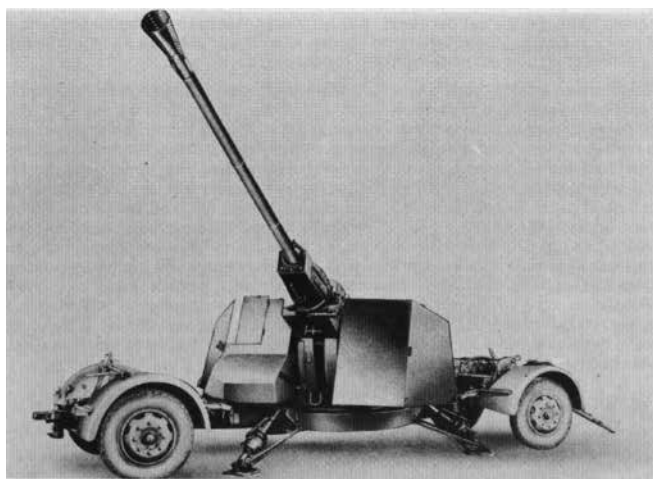
⁸ 5,5-cm Automatische Flak Gerät 58; *Waffen-Revue*, Nr. 25. 4010. p.

melyik konstrukció lesz az elfogadott. A harctéri tapasztalatok alapján bebizonyosodott, hogy a repeszgránátok által szállított robbanóanyag mennyisége nem volt elég az új repülőgépek hatékony pusztításához. A szállított robbanóanyag mennyiségét a repülőfedélzeti fegyverzetnél már bevezetett rombológránátok rendszeresítésével lehetett növelni. Ez további problémákat gerjesztett, mert a rombológránát nagyérzékenységű gyújtószerkezettel működött, ami miatt nem lehetett a töltényt a fegyverben nagy gyorsulásokkal és ütésekkel adogatni, mozgatni.

Mindeközben a hátrasikló részek tömegét – ami a „VG1”-nél 990 kg volt – a „VG2”-nél sikerült 770 kg-ra leszállítani. Többek között ennek köszönhető, hogy konkurens Krupp gépágyúhoz képest 300 kilogrammal könnyebb lett (a 100 kilogrammos kiegészítő-kiegyenlítőt nem számolva) a Rheinmetall fegyvere.

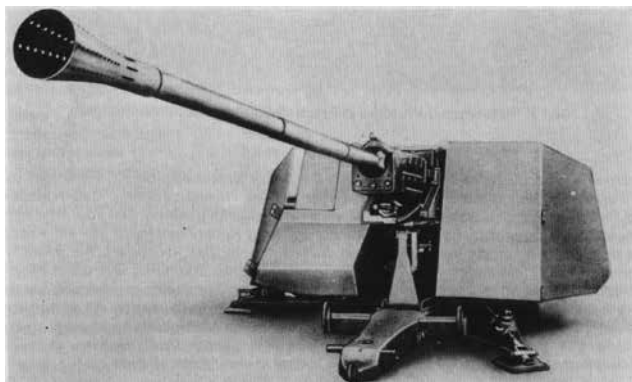
Meglepő módon az esetlen „VG1”-et nem dobták el, a tökéletesítése haladt, körvonalazódott, hogy 1944 júliusára három eszköz áll majd készen a megmérettetésre: a Rheinmetall-Borsig „VG1”, a Rheinmetall-Borsig „VG2” és a Krupp fegyvere. (7. és 8. ábra)

A tervezők „VG2”-nél az erőltetett rövid szerkesztési és gyártási terminusok miatt igyekeztek minél több alkatrészt és szerszámot a „VG1” bázisából átvenni. A „VG2” határidőre elkészült, ám nem a tervezők által megfelelőnek tartott megoldásokkal jött létre, és emiatt elégedettséget sem hozhatott. Sok előnyt a Rheinmetall-Borsig számára sem biztosított, megint további tökéletesítésekre szorult. Mindezek után a cég ismételten egy teljesen új tervezetet is be kívánt mutatni 1944 júliusában, ami terveik szerint végre valóban teljesítette volna az elvárásokat és komoly előnyt biztosított volna a kialakult versenyben. A demonstráción bemutatott vázlatos tervek meggyőzték a hatóságokat, hogy az új fegyver minden harcászati elvárást teljesíteni fog és az eddig elkészült három konstrukciót fel lehet adni. Az új Gerät 58, vagy „VG3” eszköz a megrendelés középpontjába került.

9. ábra: 5,5 cm Gerät 58 Rheinmetall-féle kísérleti gépágyú végleges változata⁹

9 5,5-cm Automatische Flak Gerät 58; *Waffen-Revue*, Nr. 25. 4003, p.

*10. ábra: 5,5 cm Gerät
58 Rheinmetall-féle
kísérleti géppágyú
végleges változata
tüzelőállásban¹⁰*

Ennél a fegyvernél újfajta leeső-závarzatot alkalmaztak (a korábbi Gerät 56-hoz hasonló), ami a legjobb megoldást jelentette a lőszer lágy és központosított betöltéséhez. Mindemellett a hátrasikló tömegeket 550 kg értékre lehetett leszorítani. További előnyként jelentkezett a géppágyú keskeny, karcsú felépítése, ami előrevetítette egy jövőbeli kétcsövű (Zwilingsflak) fegyver megszerkesztésének a lehetőségét. Azonban sokkal lényegesebb, hogy a gyártási időt és a gyártási költségeket jelentősen lefaragták, mert a sajtolts lemezalkatrészek helyett hajtogatott lemezekkel dolgoztak.

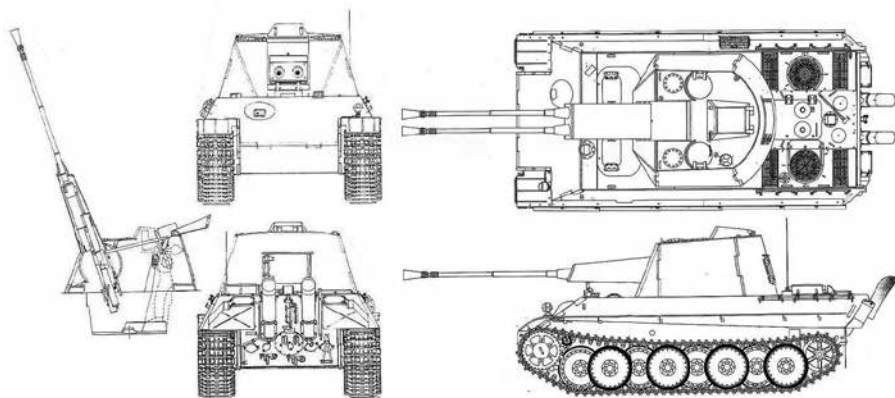
Minden rendelkezésre álló erővel azon voltak, hogy a géppágyú 1944 novemberére elkészüljön. A folyamatossá váló légitámadások és az okozott károk következtében a gyártó üzemek teljesítménye jelentősen leromlott, az elkészítési határidőt ki kellett tolni. Emiatt az első géppágyú csak 1945 elejére lett kész. A belövések során a működése egyeslövésnél és a 2–3 lövéses sorozatoknál megfelelő volt. Hosszabb sorozatokkal nem végeztek próbákat.

Úgy tűnt, hogy a fegyvert a próbák után rövid időn belül a nagyszériás gyártásba lehet vinni. Már csak kis változtatásokat kellett volna a szerkezeten tenni és a kísérleteket végleg befejezik. A rajzok tömeggyártáshoz való átszerkesztése után pedig az új légvédelmi géppágyú végre zöld utat kaphatott volna.

A fejlesztés ezen szakaszára már a hivatalok számára is egyértelmű lett a „VG3” kivitel előnye az előző változatokkal szemben. A Wehrmacht tervei szerint több feladatkörben is megfelelő lett volna. Már nemcsak egy légelhárító fegyvert akartak a földi erőknek, hanem egy sorozatgyártásban lévő láncaltapas alvázon, mint toronyfegyver is bevetették volna. (11. ábra) A haditengerészet többcélú felhasználási programot szervezett a Gerät 58 köré, de még a légierő is szívesen látta volna vadászokba és rombolókba építve (MK 214B). A német véderő gyakorlatilag mindenféle haditechnikai eszközehez rendszeríteni kívánta. Az összeomlás előtti hetekben, az addig Bielefelden végzett zárókísérleteket Unterlüssbe helyezték át, ahol aztán az előretörő szövetséges csapatok miatt a program abbamaradt.¹¹

10 5,5-cm Automatische Flak Gerät 58; *Waffen-Revue*, Nr. 25. 4004. p.

11 5,5-cm Automatische Flak Gerät 58; *Waffen-Revue*, Nr. 25. 4001–4019. pp.

11. ábra: 5,5 cm Gerät 58 Zwillingflak Panther harckocsi alvázon. Egy a többféle Rheinmetall-terv közül¹²

2.2. Az 5,5 cm-es légvédelmi lőszer fejlesztésének története

2.2.1. Ballisztikai adatok

Az 5 cm Flak 41 a lövés során a lőportöltet elméleti energiatartamának csak a felét hasznosította, tehát a másik fele kimerítetlenül kiáramlott a csőtorkolatnál. Azért, hogy a térfogati energia kihasználása maximális legyen, körülbelül kétharmaddal hosszabb lövegcsőre lett volna szükség. 1941-ben a Gerät 58 ballisztikai kidolgozása során a terveket alapjaiban befolyásolta, hogy a lövegcsövet a lehetőségekhez képest a legrövidebbre csökkentsék. Mivel ekkor még 5 cm-es kaliberrel számoltak az előbb említett gáztartalékot 65% közelében tervezték. Emiatt lehetséges, hogy a betöltött lőszer a lövedékfenék helyzetétől mérve a lövegcsőben 3800 mm-re a kilőtt lövedék fenekére még mindig 2800 kg/cm² gáznyomás hatott. Ez jelentősnek számít. A csőtorkolati energia a meglévő 2,1 kg lövedéktömeg és az elérendő 1000 m/s kezdősebesség esetén 107 mt értéket ért el. A csőhossz a lőszerhüvely méretével együtt 4211 mm-re adódott.

Ezután döntöttek a kaliber 5,5 cm-re való felemeléséről. Az új kaliberre való áttéréskor a csőhossz maradt. A tömítési keresztmetszet növekedése miatt lehetőség nyílt vagy a lövedék kezdősebességének növelésére vagy a gáznyomás csökkentésére. Eredetileg az 5 cm Gerät 58-at csak légvédelmi fegyvernek szánták ennek megfelelően +35°C nyári töltethőmérséklet esetén követelték meg a kifogástalan működést. Mivel később szándék ébredt, hogy az 5,5 cm-es kalibert repülőgép fedélzeti fegyvernek is beépítsék, a hajtóművek közelsége miatt a hőállósági követelmény +80°C-ra emelkedett. A kiszélesített működési hőmérséklet intervallum jelentősen befolyásolta a fegyver működését. Pl. +15°C

12 <http://henk.fox3000.com/panther/AA/aa55/01-1.jpg> (Letöltés: 2015. 11. 10.)

esetén a gáznyomás normálértéke 2500 kg/cm^2 körüli értékre esett, de a magas üzemi hőmérsékleteknél a szerkezetnek jelentősen magasabb nyomást kellett elviselni. Emiatt a tervezők a maximális szerkezeti gáznyomás értékét 3600 kg/cm^2 -ben határozták meg. A hőmérséklet miatt változó belső viszonyok a csőtorkolati energiát is befolyásolták, megtartásához a töltettömeget 1 kg -ról $1,1 \text{ kg}$ -ra kellett felemelni. A cső élettartamának növelésére különösen „hideg”, 690 kcal/kg energiaértékű lőport kellett alkalmazni. A bonyolult változó körülmények között a végleges lövedéktömeget $2,03 \text{ kg}$ -ban határozták meg és ez a gránát 1030 m/s lőtáblaszerű kezdősebességgel repült ki a fegyvercsőből.

3. táblázat: 5,5 cm Gerát 58 légvédelmi gépágyúhoz készített lőszer végleges technikai adatai (1945)

Kaliber	55 mm
Lövedéktömeg	2,03 kg
Csőtorkolati kezdősebesség, V_0 - lőtáblázat szerinti - új cső esetén	1030 m/s 1050 m/s
Használati gáznyomás maximum	2500 kg/cm^2
Szerkesztési gáznyomás maximum	3600 kg/cm^2
Torkolati energia	110 mt
Gáznyomás tartalék	0,645
Lövedékfenék által megtett út a kilövés folyamán	3814,1 mm
Csőhossz	4211 mm
Tömítési keresztmetszet	$24,4 \text{ cm}^2$
Kezdeti elégségi térfogat	$1,375 \text{ dm}^3$
Lőportöltet tömege	1,1 kg
Lőportömeg energiatartalma	690 kcal/kg
A lőpor fajlagos teljesítménye	7,9 g/mt
Közepes gáznyomás	1610 kg/cm^2
Csőtorkolati gáznyomás	935 kg/cm^2
Lövedék csövön való áthaladási ideje a kilövés során	9,15 ms
A maximális gáznyomás helye a lövedékúton	716 mm
Idő, amíg a lövedék áthalad a maximális gáznyomás helyén	5,37 ms
Lövedéksebesség a maximális gáznyomás helyén	492 m/s

A kaliber 5 cm-ről 5,5 cm-re növelése miatt a lövedék keresztmetszeti terhelése valamelyest rosszabb lett, de a tervezet 4 km-es hatásos lőtávolságot ez lényegileg nem befolyásolta. A röptartamok a következőképen alakultak:

4. táblázat: 5,5 cm Gerät 58 légvédelmi gépágyú rombológránátjának repülési ideje, jellemző lőtávolságok esetén (1945)

Távolság (m)	Röpidő (s)
1000	1,08
2000	2,48
3000	4,28
4000	6,69
5000	9,65
6000	13,15

2.2.2. Lőszerhüvely

Az 5,5 cm lőszerhüvely az 5 cm Flak 41 (Színes melléklet lőszeres ábrája: E) lőszerhüvelye alapján készült. Az átalakítás leginkább a szájrész kibővítését jelentette. A hossza 452 mm, alakja a színes melléklet lőszeres ábrája/F-en látható. Az eredeti Rheinmetall-tervezettől eltérően, a Neumeyer cég (Nürnberg) javaslatára a hüvelyszalag feletti palástrészen egy nagyobb szögű kúpos szakaszt alakítottak ki, hogy az üres hüvely töltényűrből való kivetését megkönnyítsék.

A hüvely nyersanyaga a már széleskörűen alkalmazott alumíniummal dezoxidált (nyugtatott) acélöntvényből (TVH jelű) hengerelt platina. Márkajelzése J 13 kémiai összetétele: C - 0,13-0,18%; Mn < 0,5%; Si < 0,12%; P < 0,03%; S < 0,035%. A nyersanyag szakítószilárdsága körülbelül 35-40 kg/mm², a hengerlés után ugyanez a jellemző 60-65 kg/mm²-re változott.

A hüvelyeket a Polte (Magdeburg) és a J. Neumeyer kábelművek (Nürnberg) gyártotta. A próbák során semmilyen aggály nem merült fel, kifogástalanul tömítet, szakadás még a tormentáló – emelt gáznyomású, terheléses – lövések során sem jelentkezett. A kivetéskori viselkedés is jó volt. A kilőtt hüvelyek újrakaliberezés után is kedvezően működtek, a fegyver automatájának kipróbálása jelentős részben újrahasznosított hüvelyű lőszerekkel történt.

Hogy a lövegcső átmeneti kúpjánál a kiegészítést mérsékeljék, 1945 elején a hüvely vállrészének kúposágát 1:2,176-ról 1:5-re csökkentették (13. ábra). Ez a kivetel lövéssel már nem lett ellenőrizve, mivel a töltényűrhöz szükséges dörzsár nem készült el időre és emiatt a próbacsövet sem tudták már készre gyártani. Mindenesetre mindkét hüvelygyártó cégnek mindkét kivetelhez volt gyártókapacitása.

2.2.3. Lőportöltet és gyújtás

A belballisztikai követelmények szövevényes viszonyai miatt a már említett „hideg” lőporfajtát kellett alkalmazni, a Dgl. R.P.-K-0,5 típust. A jelölés értelmi feloldása:

Digl.: diglikol; Egyfajta éter ami két glikol molekulából képződik vízmolekula kilépésével. Lényeges, hogy nyersanyagbázisa korlátlan volt Németországban, mert glicerín nem kellett hozzá, ez pedig hamar hiánycikk lett a háborúban.

R.P.: Röhrenpulver; csőlőpor.

K : egyezményes kódjel, a lőpor 690 (+40/-10) kcal/kg energiatartamát jelenti.

0,5: A lőporba kevert lángcsökkentő só mennyisége 0,5%.

A lőporcsövek méretei: 335 mm hossz, 3,4/0,5 mm külső/belső átmérő. A töltet 1100 g körüli, minden lőporsorozathoz be kell lőni a pontos energiatartalom szerint. A töltet alatt 10 g nitrocellulóz-dísz tűz-hengerlőport helyeztek el gyullasztóként.

A töltet gyújtását C/32 típusú mechanikus működtetésű csappantyúcsavarral oldották meg. A hagyományosan rendszeresített és kezdetben beszerelt C/12 csappantyúcsavaroknál nagy gyújtási késedelmet tapasztaltak. Részben ennek tudták be a fegyver adogatási automatájánál tapasztalt zavarokat.

A V_0 – lövedék kezdősebesség – szórás normál hőmérsékletnél – 10°C – körülbelül 8 m/s volt. A teljesítmény adatok szélső hőmérsékleti határoknál:

+ 80°C - $V_0 = 1118$ m/s; $p_{\max} : 3800$ kg/cm²

- 60°C - $V_0 = 925$ m/s; $p_{\max} : 1900$ kg/cm²

A tág hőmérsékleti határok miatt a gyújtás egyenletességének biztosítása szintén problémát okozott. Már a kísérletek idején módosították a csappantyúcsavar erősítő töltetének összetételét, hasonlóan a 2 és 3 cm-es repülőgép fedélzeti fegyverek lőszereihez, ahol ugyanilyen problémák léptek fel ugyanezen okokból. Csőtorkolati láng- és füstcsökkentő töltetkiegészítőket a kísérleti lőszerbe nem szereltek. A kísérletekhez egyébként csak az első lőszerkipróbáláshoz legyártott adogatóautomata beérkezése után fogtak hozzá.

2.2.4. A rombológránát (Minengranate, Minengeschoß) tervezése

Már említettük, hogy a tervezésnél először a hagyományos L/4,5 kaliberhosszú, 5 cm-es Gerät 56-os nyomjelzős repeszgránátot vették alapul. Egy L/5,2 kaliberhosszú D13 ogiválú (ogiva: körív alkotójú forgástest; a D13 itt a körív sugarára utal: 55×13 mm) lövedékalakkal csak ezután kezdtek foglalkozni. Az 5,5 cm-re való áttéréskor két gránátfajtát vizsgáltak: repeszgránát 2,2 kg-os tömeggel és 300 g robbanóanyaggal, valamint 2 kg-os rombológránát 500 g robbanótöltettel. Iránykövetelmények:

– A lövedékeknél tartani kellett a D13-as lekerekítést és a 9 mm-es tompítási átmérőt. Az utóbbi a gyújtószerkezet csapódórészének az átmérője, ennek nagysága az érzékenységet jelentősen befolyásolja.

– Az új gránátokkal szerelt komplett lőszer teljes hosszának egyeznie kellett a már rendelkezésre álló típussal, hogy a töltőberendezés akadálytalanul adogassa.

– A kezdeti elégségi teret nem lehet csökkenteni a lövedék benyúló részeivel. Így a belső ballisztikát érintő változás csak a lövedéktömegben mutatkozott és ez végső soron a tesztelés-rendszeresítést folyamatát rövidítette, egyszerűsítette.

– Lehetőleg az 5,5 cm-es lövedék ne legyen hosszabb, mint a leghosszabb 5 cm-es gránát.

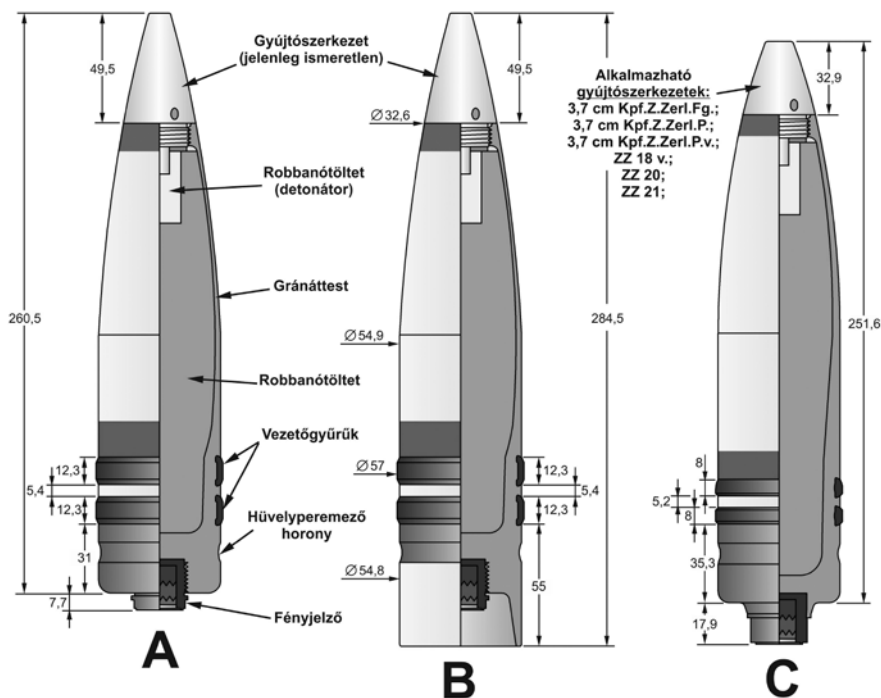
Az utolsó kívánság miatt a gránátok kaliberhosszúságát mégis csökkenteni kellett, L/5,2-ről L/4,8-ra. A követelmények szerint mindkét típusnak – repeszgránát és rombológránát – alakilag egyeznie kellett, továbbá ugyanazt a gyújtószerkezetet és nyomjelzőcsavart kellett felhasználni mindkettőnél. A rombológránát esetében az utóbbi alkatrészek beszerelése csak akkor lehetséges, ha lövedéktest belső teréből, tehát lényegében a gránát acélanyagából vesznek el, ami végeredményben tömegcsökkenést eredményezett. Az egymásnak feszülő követelmények rendszerében végül a két típus között 660 g különbség adódott.

Kompenzálásként lehetőség lett volna, hogy a repeszgránátot könnyű alumínium gyújtószerkezettel, míg a rombológránátot nehezebb acélgyújtóval szereljék. Ez viszont a lövedékcúcsban tömegkoncentrációhoz vezetett volna, ami nem kívánatos, mert a tömegtöbblet vékony lövedéktest kilövés alatti szilárdságát veszélyezteti illetve a lövedék külső ballisztikai stabilitását rontja.

1943-tól az univerzális – földi és légi – rendszerbe állítás követelménye miatt az 5,5 cm-es légvédelmi gépágyú fejlesztésébe a Luftwaffe repülőfedélzeti fegyverekkel foglalkozó illetékesei is becsatlakoztak. Ebben az időszakban a repülőgépek 2 és 3 cm-es fegyverzetéhez már túlnyomó részben rombológránátokat hevedereztek a repeszgránátok rovására. A váltás jogosságát a harci tapasztalatok megkérdőjelezhetetlenül alátámasztották. Ezek alapján nem meglepő, hogy a Luftwaffe úgy döntött, hogy a repeszgránátot nem fogja rendszeresíteni, hanem a rombológránát lesz az egyedüli lövedékfajta, ami bevezetésre kerül. A döntés jelentős hozadéka volt, hogy a kétfajta lövedéktípus közötti kényszerű ballisztikai egyezés követelményei megszűntek, az új irányelv szerint 1,8 kg-os, kisebb gyújtószerkezetű, D10-es ogiválú rombológránátot kellett szerkeszteni 500 g robbanótöltettel.

A követelmények kielégítéséhez a mérnökök a lövedékfenék kamrás kialakítását tervezték. Az L/5,2 kaliberhosszú gránát 2 kg tömegű lett, és a lövedékfenék kamrája a kezdeti elégési térfogatot csak jelentéktelen mértékben módosította (12/B. ábra). A lövedékkamra levágásával – tehát egyenes lövedékfenékkal – L/4,8-as, 1,8 kg tömegű „hagyományos” kinézetű rombológránátot is megalkottak (12/A. ábra). A lőszerek a megfelelő külballisztikai stabilitáshoz a csőtorkolati csavarzatszöveget konstans 7°-ban adták meg.

Ekkor a Luftwaffe újabb kívánságára a már egyszer módosított lekerekítési rádiuszt (D10) még egyszer megváltoztatták: visszatértek a D13-as ogiválra. A lekerekítési sugár a gránáttest hengeres részéhez viszonyított 3°-os kezdőértékével a lövedékalak külső ballisztikailag nem javult, de így a lövedékcúcs (gyújtószerkezet) hosszát változtatlanul hagyhatták. A robbanóanyag tömege 470–480 g lett. (12/C. ábra)

12. ábra: Rombológránátok (Minengeschoss) az 5,5 cm Gerät 58 légvédelmi gépágyúhoz

A - L/4,8 kaliberhosszú kísérleti rombológránát (vezetőgyűrűk: 12,3 mm);

B - L/5,2 kaliberhosszú kísérleti rombológránát (vezetőgyűrűk: 12,3 mm);

C - L/4,6 kaliberhosszú kísérleti rombológránát (vezetőgyűrűk: 8 mm)¹³

A kísérleti lövedékeket az August Enders cég (Oberrahmede, Lüdenscheid) gyártotta. A nyersanyag ún. „Marineflußstahl” volt, ami technikai megnevezés és a következő kémiai összetételt takarja: C - 0,06-0,12%; Mn < 0,45%; Si < 0,1%; Cu < 0,25%; P < 0,035%; S < 0,035%.

A repülőgépek újfajta fedélzeti fegyvereiből kilőtt közelharcalakú rombológránátok kifejezetten rossz szórásképet adtak. A probléma 1942-es vizsgálatokor kiderült, hogy a gránátok stabilizálása nem megfelelő, meglehetősen bukdácsolva repültek. Megoldásként a fegyverek huzagolását megváltoztatták. Kilépő csavarzatszögnek a 8° 30' érték általánosan jónak bizonyult és gyakran emelkedő huzagolást is alkalmaztak. Megjegyzendő, hogy ezek a gránátok egy darab réz vezetőgyűrűvel készültek, az anyag bírta a fellépő igénybevételeket. A továbbiakban látni fogjuk, hogy a bevált 8° 30' érték a Gerät 58 esetében miért nem volt tartható és miért maradtak végül a „hagyományos” 7°-os állandó huzagolásnál.

5. táblázat: 5,5 cm rombológránátok küllballisztikaikailag fontos mechanikai jellemzői

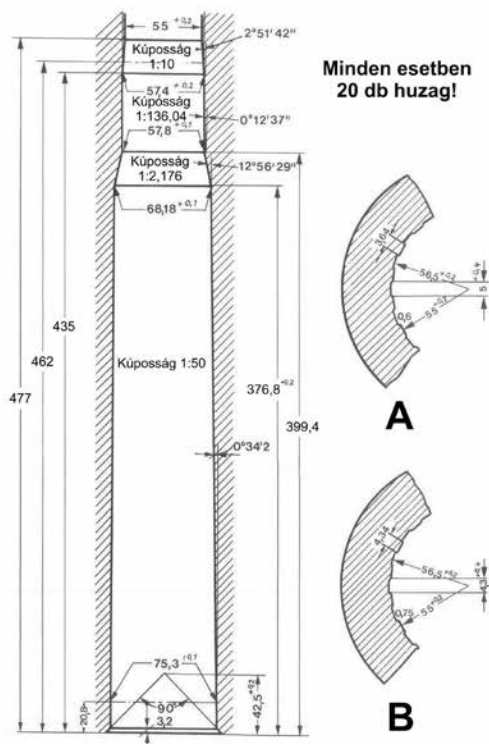
	Mértékegység	Rombológránát L/4,8	Rombológránát L/5,2
Tömegközéppont a lövedékfenéktől	mm	78,6	95,6
Hosszirányú inercianyomaték	kgm ²	$7,7 \times 10^{-5}$	$8,1 \times 10^{-5}$
Keresztirányú inercianyomaték	kgm ²	$8,75 \times 10^{-4}$	$8,77 \times 10^{-4}$
Giroszkópikus stabilitástényező	(dimenzió nélküli viszonyszám)	csavarzatszög 7° - 0,96 csavarzatszög 8° 30' - 1,42	csavarzatszög 7° - 1,02 csavarzatszög 8° 30' - 1,52

Az elkészült tanulmánylövedékek tehetetlenségi nyomatékai és a stabilitása nem okozott meglepetést. Az L/4,8 lövedék 7°-os csőtorkolati csavarzatszögnél nem stabil (a giroszkópikus érték kisebb, mint 1,2–1,5), de 8° 30'-nél kifogástalanul repül. Az L/5,2 lövedék bár 7° esetén nem teljesíti a stabilitási követelményeket, mégis stabil a lövedékfenék meghosszabbításának köszönhetően.

Az 5,5 cm-es lövegcsövet az 5 cm Flak 41 csövek felnagyításával készítették. A töltényűr kísérletek utolsó változatát a 13. ábra mutatja. Amint azt már korábban említettük, 1945 elején a hüvelyváll-rész 1:2,176 kúposágát 1:5-re módosították, hogy az áramlási keresztmetszet változását és ezzel a lövegcső kiegészét csökkentsék. Erről az utolsó kivitelről rajz jelenleg nem ismert. Dokumentumok hiányában csak több tized milliméteres hibával lehetne vázlatos rajzot készíteni. Egyébként az újfajta hüvelyváll-kúpossággal lövegcső nem készült, minden legyártott cső az ábra szerinti töltényűrű volt.

A régi 5 cm-es Gerät 56 lövegcső 20 darab barázdája 4,55 mm szélességgel, míg ormózata 3,3 mm szélességgel készült. Az 5,5 cm-es kaliberre való átdolgozás során ezek a méretek arányosan 5 mm-re és 3,64 mm-re növekedtek. Valamennyi legyártott lövegcső a 13/A. ábrán látható keresztmetszettel készült. 1945 elején a lövegcső élettartamának meghosszabbítására tett módosítások között szerepelt, hogy a 20 darab huzag meghagyása mellett az ormózat és barázda szélességét egyaránt 4,34 mm-re változtatják, a huzagmélység 0,75 mm lett volna (13/B. ábra). Ebből kivitelből egy darab sem készült.

A kezdeti, még 5 cm-es kalibernél 4°/6° parabolikus huzagemelkedéssel számoltak. Azonban a kaliber 5,5 cm-re növelésekor a rombológránátra való tekintettel a légvédelmi gépágyúnál 7°-os, míg a repülőgép fedélzeti fegyvernél 8° 30' legnagyobb csavarzatemelkedést kellett szem előtt tartani. A Gerät 58 prototípusának készítésekor a cső legyártása jelentette a szűk keresztmetszetet, emiatt a kísérletekhez a meglévő 5 cm-es csöveket dolgozták át. Ez az oka, hogy már kezdetben is az állandó emelkedésű huzagolás mellett maradtak. A lövedék vezetésének illeszkedőnek kellett lennie, tehát két egymástól 18 mm-re lévő 12 mm széles szintervas (FES) vezetőgyűrűvel készültek a próbagránátok.

13. ábra: 5,5 cm Gerät 58 légvédelmi gépágyú töltényűrének méretei

A - használt lövegcső profil
3,64 mm ormózat- és 5 mm
barázdaszélességgel;
B - 1945-től tervezett lövegcső
profil 4,34 mm ormózat- és
barázdaszélességgel¹⁴

Meg kell azonban említeni, hogy a fejlesztés során különféle vezetőgyűrű megoldásokkal is kísérleteztek. A progresszíven emelkedő huzagolás a lövedék stabilitását növelte, a megfelelő vezetőgyűrűt keresve 13, 15, 20 és 30 mm széles változatokkal folytak a kísérletek. A lövedékmozgás kezdetén a huzagolás 0°-os emelkedésű, mert a tömítő felületeket ilyenkor terheli a legnagyobb gáznyomás. A kezdeti szakaszon ennek felvétele elsőrendű, a hőterhelés csekély, a lécnnyomás értelemszerűen nulla (nincs forgató hatása a huzagoknak). Amikor egy fegyvercső huzagolt részének eleje már meglehetősen kiégett, a huzagoknak nincs hatásuk, a lövedék „szabadon repül”. Tehát, ha a csekély vagy nulla kezdő huzagemelkedésű cső kiégett, a bevágódási folyamat „késése” nem okoz gondot, mivel eleve sem lenne forgatóhatás ezen a szakaszon. Ezzel szemben állandó csavarzatú csőnél, a kiégett kezdeti szakaszon a huzagolás eredendően már csavarodna, emiatt a „szabad repülés” után késve bevágódó vezetőgyűrűre hirtelen forgató, nyíróerő hathat. Ez károsodást okozhat, ami végső soron a gránát vezetését rontja. A csőtorkolat felé a huzagolás szögének növekedése csak addig fokozható, amíg a vezetőgyűrűben a megengedhető nagyobb lécnnyomás fel nem lép. Ha ez az érték a kritikus határt átlépi, akkor az ormózatok által kisajtolt vezetőgyűrű-barázdák közötti épen maradt anyagrészek elnyíródnak. Ebben a pillanatban a lövedéknek már nem adódhat át a huzagolás forgató

14 Munition für die 5,5-cm Flak Gerät 58; *Waffen-Revue*, Nr. 25. 4035. p.

hatása, a vezetőgyűrű átvágódik és a gránát vezetés nélkül, szabadon kirepül a lövegcsőből. Ez a jelenség aránylag alacsony kezdősebességnél nem fordulhat elő, de 1000 m/s vagy annál magasabb V_0 esetén várható volt.

Számítások szerint, hogy a fegyver hátrasiklási lendülete változatlan maradjon és a hüvely belső térfogatát maximálisan kihasználják, az 1,8 kg-os rombológránát kezdősebességének a $V_0=1080$ m/s kellett lennie. Az így a vezetőgyűrűkben 7°-os huzagolásnál 10,5 kg/mm² lécnymást lép majd fel, míg a 8° 30' huzagolás esetén ez az érték 15,5 kg/mm² lesz. Ezzel szemben a 2 kg-os 1030 m/s kezdősebességű lövedéknél a 7°-os és a huzagolás csak 9,5 kg/mm² igénybevételt fejt majd ki a vas vezetőgyűrűre (német megnevezése - FES). Erre az anyagra a szokásos teherbírás 6–9 kg/mm² volt, de szükség esetén is csak 12 kg/mm² felső határig lehetett igénybe venni. Ennek ismeretében a vezetőgyűrűk leszakadása még akkor is biztosra vehető volt, ha a felerősítésük kivételes présnyomással és pontos vezetőgyűrű-horonykialakítással készült, de az előre jelzett további technológiai fejlesztések ellenére sem volt várható, hogy a sorozatban gyártott gránátok vezetőgyűrű-horony kialakítása elég gondos lesz. Tehát várhatóan a 8° 30' huzagolásnál az L/4,8 kaliberhosszú gránátok stabilizálásával komoly gondok adódnak majd.

Egy speciálisan módosított, 5° állandó huzagemelkedésű csővel a vezetőgyűrű kialakítások ellenőrzését végezték. Sem két 12 mm széles és egymástól 6 mm távolságra létesített vezetőgyűrű, sem egy 30 mm teljes vezetőfelületű konstrukció nem volt képes az ilyen huzagemelkedésnél fellépő igénybevételt elviselni. A sok közreműködő hivatal erős beavatkozásával fűszerezve rengeteg vezetőgyűrű kialakítás került kipróbálásra, de végül a Rheinmetall által szorgalmazott 2 darab 8 mm széles (12/C. ábra) elrendezés maradt, ami a leghatékonyabb gyártási technológia alkalmazását is biztosította.

A kipróbált vezetőgyűrű elrendezések a következők voltak:

- egy 20 mm széles;
- egy 17,8 mm széles;
- gázörvény visszaforgató;
- 2 darab 12 mm széles;
- 2 darab 8 mm széles.

Az egy vezetőgyűrűs kialakításoknál a kilövés során a lövedéktest erős összenyomódása volt megfigyelhető, habár az erős vezetőgyűrű-erőltetés ($\varnothing 57,4$ mm szemben a szokásos $\varnothing 57,1$ mm helyett) miatt erre a számításoknál odafigyeltek. A szilárdságot a rombológránát lövedékfalának vastagításával nem lehetett növelni, mert ez súlypont és tömegeloszlási módosulást eredményezett volna. Mindezek miatt az egygyűrűs vezetőfelületekkel való kísérletekkel felhagytak. A 2×12 mm-es kialakítás esetén az egyik gyűrű majdnem teljesen lenyíródott, az ép részek a lenyírtakkal összetapadtak. Emellett a lövedéktest összenyomódása itt is napirenden volt. A 2×8 mm-es konstrukciónál az átnyíródás jelensége elenyészőnek mutatkozott és a lövedéktest benyomódása is a tűréshatáron belül maradt.

A gázörvény visszaforgató vezetőgyűrű kialakítás egy körülbelül 30 mm széles fésűsprofil volt, amit a lövedéktest megduzzasztott részén körkörös bevágással

alakítottak ki. Egy fésűfog körülbelül 1 mm vastag volt és a fogköz fölé hajlott, létrehozva a labirinttömítést. A fésűfogak forgácsolása nem körhornyok vágásával történt, hanem mint folytonos menetet készítették el. A rombológránátnál a szükséges szilárdságot a lövedékfal hideghúzásával érik el, de most olyan anyagú lövedéktest kellett, ami elég lágy ahhoz, hogy egyben a vezetőgyűrű funkcióját is ellássa. A lövedéktestnek – vékonyfalú rombológránát! – megfelelően lágynak kellett lennie, hogy a lövegcsövet ne koptatassa el. A kilövés során, ilyen lágy anyag esetén a gránát lövedékfala mindenhol egészen a folyáshatáráig lesz igénybe véve, ez pedig több mint veszélyes. A bevált lövedékanyagok alkalmazása esetén pedig egy utólagos lágyítás a szilárdságot szintén tönkretenné. De ha csak a lövedéktest külső felszínén alkalmaznának nagyfrekvenciás eljárással részlagytítást, akkor sem lehetne elkerülni a nagyszemcsés kristályképződést a belső érintetlen rész felé eső átmenetben és emiatt lenne használhatatlan a lövedék. Előrelátható volt, hogy ez a vezetőgyűrű konstrukció nem fog beválni.

A kísérleti 8° 30' csőtorkolati huzagemelkedésű fegyvercső gyártása nagyon lassan haladt, mert a nyersdarabot gyártó tegeli (Rheinmetall) üzemet 1943 novemberében bombatámadás érte. Az új példány gyártásba vétele a háborús helyzet és más további kísérleti megrendelések következtében kétségesse vált. Végül 1944 késő nyarára a cső mégis elkészült és a gyakorlatban is bebizonyosodott, hogy a kirepülő gránátok vezetőgyűrűi leszakadtak.

A 7° állandó huzagemelkedésű csővel tüzelő Gerät 58 esetén a huzagok a kezdeti szakaszon jelentős kopást szenvedtek, a csőtorkolatnál viszont jelentéktelen elhasználódást mutattak. Az előbb már ismertetett körülmények miatt 8° 30'-es progresszív csavarzatú fegyvercső mind a huzagolás kezdetén, mind a csőtorkolatnál nagyfokú elhasználódást szenvedett. Mindezek után az élettartam kritériumot is figyelembe véve, a végleges huzagkialakításnál tanácsosnak látszott a csőtorkolati igénybevételeket alacsonyabb szinten tartani. Az 5,5 cm-es légvédelmi fegyvercső kialakításával és élettartamával egyébként egy külön munkacsoport foglalkozott. A befolyásoló körülmények átgondolása után a munkacsoport parabolikus, 2°-tól 7°-ig emelkedő huzagolást javasolt. 1945 elejére kellett egy ilyen kivitelű kísérleti csövet legyártani.

6. táblázat: Az 5,5 cm L/4,6 rombológránát technikai adatai

Lövedéktömeg:	2,03 kg
Lövedékhozz:	251,6 mm = 4,6 kaliber
Robbanóanyag tömeg:	450–460 g
Gyújtótípus:	3,7 cm Kpf. Z. Zerl. Fg. vagy 3,7 cm Kpf. Z. Zerl. P. vagy 3,7 cm Kpf. Z. Zerl. P.v. vagy ZZ 18 v. vagy ZZ 20 vagy ZZ 21
Gyújtótömeg	54 g + 2,8 g csappantyús gyutacs
Fényjelző	Lh 12a (menetnélküli)
Fényjelzési idő	5–6 s
Szerkesztési gáznyomás	3600 kg/cm ²

Tömegközéppont helyzete a fenéklaptól	88 mm
Hosszirányú inercianyomaték	$9,14 \times 10^{-5} \text{ kgm}^2$
Keresztirányú inercianyomaték	$8,78 \times 10^{-4} \text{ kgm}^2$
Giroszkópikus stabilitástényező (7° -os huzagolás végszögénél)	1,35
V_0	1030 m/s
Ogívrész lekerekítési sugara	8 kaliber
A pillanatműködésű csapódórész átmérője	12 mm
Alaki tényező	0,53
Töltényhossz	668,6 mm
Tölténytömeg	5040 g

Miután sok időt felemésztve a szerkesztési kérdéseket sikerült kitárgyalni végre úgy tűnt, hogy minden zavaró tényező elhárult és a lövedék teljesíti a korszerű légvédelmi követelményeket. Az újonnan meghatározott 7° -os csőszáji huzag-emelkedés azonban enyhébb volt a korábbihoz képest. A vezetőgyűrűn ébredő lécnnyomás kisebb lett, ezért nem volt szükség a 12,3 mm-es vezetőfelületekre, a gyűrűk vékonyabbak lehettek (8 mm). Ez a változtatás viszont bezavart a Gerät 58-nál előírányzott 2 kg-os lövedéktömegbe. Továbbá a gyújtószerkezet hossza is közel a felére csökkent és a fényjelzőből is egy rövid fajtát választottak. (Fényjelzőként a 3,7 cm-es rövidített fényjelzőjű repeszgránátnál már használt ún. „Lichtspurhülse 13” típusal számoltak. A gépágyú fejlesztése oly sok évig elhúzódott, hogy a tervezett fényjelző perselyt már a legújabb és egyszerűsített, úgynevezett menetnélküli besajtolat változatban – Lh 12a – szerelték be.) Ezek miatt a lövedék tehetetlenségi nyomatéka és ezzel együtt a stabilitása is megváltozott, repülési állékonysága romlott. Muszáj volt a lövedékfal vastagságát növelni a robbanóanyag mennyiségének rovására. Végül az így elkészült gránát adatai a 6. táblázatban olvashatók.

Az első gránátok 1945 januárjában kerültek leszállításra, és teljesen megfelelőnek bizonyultak. A 7° -os huzagolásnál stabilak voltak, a szórás kép: az 50%-os szórás 1000 m-en 6‰ volt.

A gyártással az Enders cég foglalkozott. Bár a robbanóanyag préseléskor nehézségek adódtak, megoldásként a gyártási sorrendiséget megváltoztatták, a nyomjelző beperemezését a töltött gránáton kellett elvégezni. 1945 elejére a rengeteg huzavona után a vezetőgyűrű kialakítása a két 8 mm-es maradt és az alakjukat is véglegesen lerögzítették.

2.2.5. Gyújtószerkezetek

Az L/4,6 kaliberhosszú gránátok gyújtója is sok megbeszélés tárgya volt. Alapvetően ugyanolyan gyújtószerkezetet kellett alkalmazni, mint amiket a 3,7 cm-es repesz és rombológránátokhoz már rendszeresítettek. Mégis kezdetben

egy egyedi külalakú változat jelent meg a rajzokon (12/A. és 12/B. ábrák). Jelenleg nem ismert, hogy ilyen befoglaló méretű gyújtó létezett-e? Ha igen, akkor valószínűleg egy már ismert és gyártásban lévő belső szerkezettel számolhattak, csak a külső méreteket változtatták meg.

7. táblázat: Lehetséges gyújtószerkezet fajták az 5,5 cm-es L/4,6 rombológránáthoz

Megnevezés	Fejlesztő/gyártó
3,7 cm Kpf. Z. Zerl. Fg	Junghans, Schwarzwald
3,7 cm Kpf. Zerl. P.	Rheinmetall, Sömmerda
3,7 cm Kpf. Zerl. P.v.	Rheinmetall, Sömmerda
ZZ 20	Junghans, Schwarzwald
ZZ 21	Gothier
ZZ 18 v.	Rheinmetall, Sömmerda
elektromos porgyújtó	Rheinmetall, Bresslau

A 7. táblázatban felsorolt gyújtószerkezetek elméletileg mind alkalmasak voltak az új 5,5 cm-es rombológránáthoz. Valamennyi a következő méretben készült: 34 mm kilátszó hossz, 45 mm teljes hossz, 34 mm legnagyobb átmérő és M28×1,5-es csatlakozó menet. Mindegyik szerkezet önmegsemmisítő, tehát a kilövés után eltelt bizonyos idővel a gyújtó a célt tévesztett lövedéket felrobbantja. Ez fontos, mert mind a földi légvédelem mind a repülőgép fedélzeti fegyverzet a saját csapatok, saját lakosság körzetében vívja tűzharcát. Tekintsük át az egyes típusokkal szerzett tapasztalatokat!

3,7 cm Kpf. Z. Zerl. Fg. (3,7 cm Kopfzünder Zerleger Fliehwegwicht – 3,7 cm-es fejgyújtó, önmegsemmisítő, röpsúlyos): bonyolult szerkezetű, centrifugális meghajtású (a működtetéshez a lövedékforgást használja), mechanikus óraműre emlékeztető belsővel készült gyújtószerkezet. Érdekes, hogy egy „K” betűt („kurz”) ütöttek a gyújtótestbe, ha az önmegsemmisítés a kilövés után 7–10 s-el következett be. Ha nem volt „K”, akkor ez az érték 10–14 s volt. 1943 után egységesen 6–9 s-re csökkentették az önmegsemmisítésig eltelt időt. Az „Fg” típusnál beigazolódott, hogy a lövedék szögsebesség változására (a forgás lassulására) nagyon érzékeny, emiatt az önmegsemmisítési távolság túl nagy szórású volt. 1944-re egyszerűbb szerkezetekkel váltották le. A készletek kimerüléséig használták.

3,7 cm Kpf. Z. Zerl. P. (3,7 cm Kopfzünder Zerleger Pulver – 3,7 cm-es fejgyújtó, önmegsemmisítő, lőporos): a Reichswehr időkből származó Rheinmetall szerkezet, a Junghans cég „Fg” szerkezetére adott konkurenciaválasz. Az önmegsemmisítés egy lőporos késleltető révén valósult meg. 1942-ig volt gyártásban a „P.v.” változattal cserélték le.

3,7 cm Kpf. Z. Zerl. P. v. (3,7 cm Kopfzünder Zerleger Pulver vereinfacht – 3,7 cm-es fejgyújtó, önmegsemmisítő, lőporos, egyszerűsített): 3,7 cm Kpf. Z. Zerl. P. gyártás szempontjából módosított (egyszerűbb) kivitele. A „P.v.” gyújtószerkezetnek több gyenge pontja volt. A centrifugális rögzítőlemez gondatlan

összeszerelés miatt könnyen elmozdulhatott, valamint a biztosítópecket rögzítő lőporpréstest is szétfördézhetett. Mindkét eset a kilövés során csőrobbanáshoz vezethetett, ez rombológránát esetén az egész fegyver elvesztését okozhatta.

ZZ 18 v. (Zerlegerzünder 18 verbessert – önmegsemmisítő gyújtó 18, tökéletesített): a Rheinmetall egyik utolsó tervezete, hogy a „P. v.” gyújtójának hibáit kiküszöbölje. Az élesítése teljesen biztonságos. A gyújtóttest tömege az alumínium testű elődjeivel megegyezett, de bakelit présanyag és acéllemez pótanyagok kombinációja volt. A háború vége miatt a nagyszériás gyártásban nem lett kipróbálva.

ZZ 20 (Zerlegerzünder 20 – önmegsemmisítő gyújtó 20): teljesen biztonságos gyújtó, a 2 cm-es elődökben a belső szerkezete igen jól bevált. De komplikált volt, emiatt gyártásával csak pár cég foglalkozott. A rendszeresítése esetén a hirtelen jelentkező nagy igények kielégítése egyhamar nem lett volna teljesíthető.

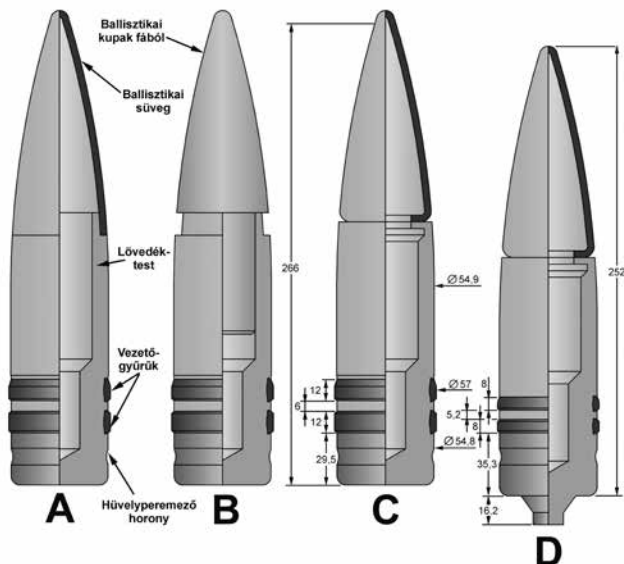
ZZ 21 (Zerlegerzünder 21 – önmegsemmisítő gyújtó 20): feszített rugót tartalmazó, centrifugális erőt használó, 2 darab röpsúllyal szerelt szerkezet. Biztonságos működésű gyújtó, de a tömeggyártása nagyban függött az egyes részgyártmányok minőségétől. A feszített spirálrugó miatt a hosszú tárolhatósága megkérdőjelezhető.

Az elektromos porgyújtó rendszeresítéséig még sok munkára és kísérletre volt szükség. Köszönhetően a hosszú tárolási képességének, nagy csőbiztonságának és egyszerűségének ez a gyújtó a többi esélyes mellett az 5,5 cm-es rombológránátokhoz különösen megfelelőnek látszott. A háború végéig a kísérletek nem zárultak le.

2.2.6. Pótlövedékek a kísérletekhez

Amíg a kísérleti Gerät 58 típusok a régi Gerät 56 – 5 cm-es Flak 41 – lövegcsővel voltak felszerelve, addig annak pót-repeszgránátjaival folytak a működést vizsgáló kísérletek. Az 5,5 cm-es kaliberre való áttéréssel egyszerre vezettek be kétféle pótlövedéket: 2,2 kg és 2 kg tömeggel. Mindkét típus a (14/A. és 14/B. rajzok) ugyanolyan lövedéktesttel rendelkezett. Az előbbi bepontoszással rögzített lemezvas ballisztikai süvegéhez az anyag beszerzése 1944-ben már nehézségekbe ütközött, ezért a maradék lövedéktestet a tervezést irányító hivatal ideiglenesen fakupakkal rendelte meg. Vezetőfelületként 2 darab egymástól 18 mm távolságra besajtol 12 mm-es FES vezetőgyűrűt szolgált.

A 2,2 kg-os lövedéknél a fakupaknak elég nagy támasztófelületet sikerült kialakítani, ezáltal a kilövés során fellépő gyorsulást képes volt elviselni. Viszont a 2 kg-os, majd 1,8 kg-os pót-rombológránátnál a nagyobb méretű belső furat következtében ez a támasztófelület jelentősen lecsökkent. A lövedék forgása következtében a fakupak felfekvő peremét továbbá egyfajta hasító igénybevétel is érte. Mindezek miatt a fa kupakok a kilövéskor általában eltörték.

14. ábra: Pótgránátok az 5,5 cm Gerät 58 légvédelmi géppágyú kísérletekhez
 A - Pontozással rögzített lemezvas süvegű pótgránát (vezetőgyűrűk: 12 mm);
 B - Fakupakos pótgránát (vezetőgyűrűk: 12 mm);
 C - Dörzshegesztett lemezvas süvegű pótgránát (vezetőgyűrűk: 12 mm);
 D - Dörzshegesztett lemezvas süvegű pótgránát (vezetőgyűrűk: 8 mm)¹⁵

A döntéssel, hogy a repeszgránátot végleg kizárják a tervezésből magával vonta a 2,2 kg-os pótgránátok gyártásának a beszüntetését is. A további pótgránátokat a legutolsó L/4,6 kaliberhosszú konstrukcióból alakították át új lemezvas süvegek dörzshegesztésével. Az így kialakított 2 kg-os lövedék az 14/C. ábrán látható.

A végsőnek elfogadott dupla 8 mm-es FES vezetőgyűrűvel tervezett pótlövedéket a 14/D. ábra mutatja. Érdekes, hogy az eredeti rajzon egy fenékgyújtó-atrap sziluettje formálódik a lövedékfenéken. A pót gránáttestek gyártása a wilhelmshaveni Kuhlmann cégnél folyt, a ballisztikai süveget a Maybaum cég – Sundern, Westfaliában – gyártotta és hegesztette. Azonban már egyetlen darabot sem szállítottak le belőlük.

2.3. Próbák és egyebek

A lőszerpróbák olyan kísérleti fegyvercsövekkel történtek, amik nagyobb kaliberű csövekbe dugott betétcsőként kerültek beépítésre, egy nyilván maszszív tömegű löveg talpon. E célból elsőnek egy ún. „21 cm-es – bécsi – tarackot” igényeltek, egy olyan eszközt, ami kétféle kísérleti kivitelben létezett és erősen

15 Szerző rajza.

tökéletesítésre szorult. Az egész nehéz szerkezetet egy egységben lehetett mozgatni és ez gondot jelentett a szállításnál, végül egy 10,5 cm l.F.H. 18 tarack talpat állítottak be hordozóként. Ez a lövegtalp semmilyen további speciális követelményt nem támasztott, a lőtéren önmagában és mindenféle nehézség nélkül mozgatható volt. Másik előny, hogy ilyen lövegtalpat minden kísérleti lőtéren biztosítani lehetett, a kísérleti csövet kellett csak átszállítani.

Ennek a megoldásnak viszont a nagy hátránya az volt, hogy a fegyvercső külső átmérője körülbelül 200 mm-nél nagyobb nem lehetett. A csőhöz „Mn St Cr V 70” jelű nyersanyagot terveztek, de az előgyártmány elkészítése a teljes keresztmetszetű átnemesítés miatt komoly problémát jelentett. Ezt a kezdeti konstrukciót azonnal feladták, amikor a további csöveknél „Mn St Ni V 70” jelű nyersanyagból burokcövet készítettek és ezt zsugorították a „Mn St Cr V 70” anyagú bélcsőre.

A kísérleti fegyverekről és a lőszerelemek próbáiról az előző szakaszokban már beszámoltam. A lőszer a „VG2” automatában való kipróbálásakor a régi C/12 csappantyúcsavar gyújtási idő késedelmén kívül semmilyen különös körülmény nem mutatkozott. A „VG3”-mal még nem volt szabályszerű adogatási próba lefolytatva, emiatt a lőszerhüvelyből történő 2–3 t körüli lövedékkihúzási erőt sem lehetett véglegesen meghatározni. Egyébként ez gondot a későbbiekben nem jelenthetett, mivel a lövedékkihúzási erőt a hüvelyperemezés megerősítésével bármikor jelentősen lehetett növelni.

Alaplövedékfajtának a rombológránátot rendszeresítették, de a fegyverteszekhez páncélgránátot is kifejlesztettek. Ez a lövedék egyfajta 5 cm Pzgr. 42. gránát volt lemezsüveggel. Ilyen lőszerrel egyszer lőttek az unterlüssi lőtéren, de ezen, valamint a 2,5 kg-os lövedéktömegén kívül más részlet jelenleg nem ismert.

A rendszeresítési javaslat megtételéhez a további kutatások lettek volna még szükségesek:

- Adogatási kísérlet és a lövedékkihúzási erő meghatározása.
- A belső ballisztika felülvizsgálása a megváltozott lövedékkihúzási erő miatt.
- -60° és $+80^{\circ}\text{C}$ közötti, nagyobb hőtűrésű lőportöltet és gyújtás kísérletezése.
- Működést és csőbiztonságot vizsgáló nagyszámú lövészet teljesen szerelt rombológránát lőszerrel, összekapcsolva a gyújtószerkezettel kapcsolatos mérésekkel és élettartam vizsgálatokkal.
- Földi- és légi célok lövéséhez lőtáblázatok összeállítása.
- A cső élettartamának – huzagolásának – vizsgálata terheléses lövészettel.
- Töltetkiegészítők kipróbálása a csőtorkolati láng és a füstképződés csökkentése végett (összekötve az élettartam lövészettel).

1945-ben a vizsgálatokra már nem kerülhetett sor.¹⁶

A fegyvertörténettel foglalkozó szakirodalomban sok helyen azt találhatjuk, hogy az 5,5 cm Gerät 58 egyenes előfutára az 1949–1950-ben kifejlesztett szovjet 57 mm-es SZ-60-as légvédelmi gépágyúnak.¹⁷ A 60 nem a rendszeresítés – 1960

16 Munition für die 5,5-cm-Flak Gerät 58; *Waffen-Review*, Nr. 25. 402. p.

17 A német elnevezésekben cm-es űrméret meghatározást találunk, míg a szovjet nomenklatúrában ugyanez mm-es. A jelzésrendszert csak ott hoztam összhangba, ahol az eltérő prefixumok használata értelmi zavart okozott volna. (A szerző megjegyzése.)

– évet jelzi, hanem csak a projektet jelölő index. A két fegyver működésének összehasonlítása során sok hasonló és sok eltérő technikai megoldást találhatunk. Összességében kijelenthető, hogy nem tekinthető a szovjet 57 mm-es gépágyú a hasonló német 55 mm-es fegyver módosított másolatának. Tény viszont, hogy a szovjetek tanulmányozták a német 5,5 cm-es légvédelmi rendszert, mert 1954-ben a duplacsövű, önjáró ZSU-57-2 légvédelmi komplexumot rendszeresítették, ez pedig nagyon emlékeztet a 2.1. szakasz végén említett Zwilingsflak Panther projektre.

A szakirodalomban tárgyalt másik, hasonló megítélésű 57 mm R/10 PLK ČS cseh légvédelmi gépágyúról (1948) szintén elmondható, hogy nem a német előd másolata.

Az előző szakaszokban említett két 57 mm-es gépágyú lőszerét a színes melléklet lőszeres ábrája G. és H. ábrákon mutatom be. Az egymással méretarányosan ábrázolt lőszereket az olvasó könnyen összehasonlíthatja, továbbá a lőszerrel foglalkozó szakemberek számára ilyen módon a fejlesztési tendenciák szemléltetésére is lehetőség adódik.

2.4. Teljesítménynövelés kúpos csőtoldattal

A háború és a technika rohamos változása következtében az 5,5 cm Gerät 58 „VG3” prototípust már a fejlesztés során az események után kellett volna „igazítani”, hogy a folyamatosan növekvő követelmények miatt ütüképpessége ne csorbuljon. A közeltámadó repülőgépek elleni tűzcsapás kiváltására a gépágyúknak csak nagyon csekély idő állt rendelkezésre, mert a felbukkanás után a céltárgy már ki is repült a láthatósági zónából, vagy a hatásos lőtávolságból. Jellemzően a tervezők az akkor leggyorsabb német Me-262 vadászgép 850 km/h-s (körülbelül 250 m/s) közepes sebességével számoltak, ami manőverezésnél még több is lehetett. 1944 októberében, a közeli jövőben már az 1080 km/h (300 m/s) vadászgép sebesség elérését is a lehetségesnek tartották.

Ilyen sebességű célok ellen a 2 és 3,7 cm-es fegyverek már nem harcolhattak, mivel a szükséges irányzási sebesség (szögsebesség) hiányzott, a tűzgyorsaság csekély és a lövedék rövideje is túl nagy (nagy előretartás szükséges) volt. A 2 cm-es négycsövű elhárítófegyver megalkotása csak szükségmegoldás lehetett, hatásossága sokáig nem érvényesülhetett, mert bizonyos, hogy a szövetséges vadászok és vadászbombázók is hamar elérték volna a német gépek sebességfőlénnyét. Tehát a négymotoros bombázók elleni nagykaliberű, nagy lömagasságú és lövedéksebességű légvédelmi fegyverzet fejlesztése mellett a közepes kaliberű gépágyúk megalkotása is haszthatatlanná vált.

A nagy tűzgyorsaságot, nagy irányzási sebességet (szögsebességet), rövid lövedék röpidőt és a kiemelkedő robbanóhatást a célban egyszerre kellett teljesíteni. Mindez számszakilag:

- A lövedék repülési ideje 4 km távolságra 4,3 s legyen. Ez 930 m/s közepes pályasebességet feltételez.

- Irányzási sebesség érje el a 30%/s-et.

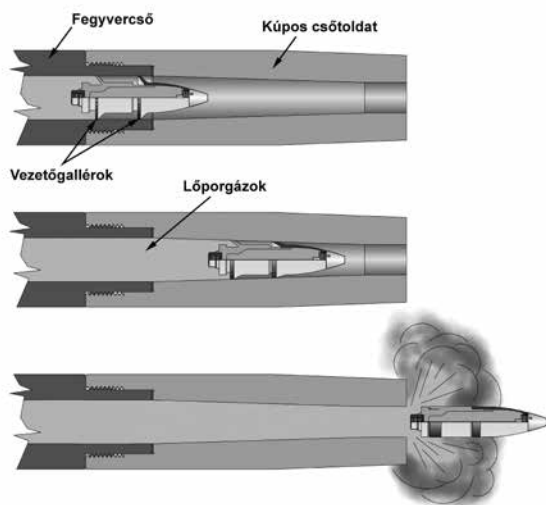
– A lövedék által szállított robbanóanyag térfogata 100 cm^3 legyen. Ez körülbelül 178 g nitropentát vagy hexogént jelent.

A fentebbi, új követelmények körülbelül 1944 augusztusában fogalmazódtak meg. A teljesítésükhöz a meglévő 5,5 cm-es „VG3” típust átalakításánál a szóba jöhető megoldások a következők voltak:

1. Kúpos csövű fegyver készítése, 5,5/4,1 cm (belépési űrméret/kilépési űrméret) szűkítéssel az 5,5 cm Gerät 58 bázisán.
2. Levállóköpenyes lőszerelv használata az 1. pontban említett fegyvernél.
3. Szárnyas lövedék alkalmazása szintén az 1. pontban említett fegyvernél.

Megjegyzendő, hogy a levállóköpeny a csőtorkolat előtt le- vagy szétrepül, veszélyezteti a löveg környezetét, a kezelőket. Merevszárnyas lőszerelvnél is van leválló vezetőelem, ugyanolyan veszélyes a környezetre, mint az előző lövedék-típus. Ha viszont kinyíló szárnyakat használnak, akkor a csőtorkolati lövedék-sebesség körülbelül 900 m/s-ra korlátozódik, különben leszakadnak. Egy kúpos fegyvercső kialakítás is sok hátrányt hordoz, de egy hagyományos cső elé szerelt kúpos csőtoldal kivitelezhetőnek látszott. Ezért az amúgy meglévő ún. „automa-taagyús” bizottságon belül megalakult a „kúposcső” munkacsoport, ami 1944. október 12-i ülésén feladatul kapta, hogy október 30-ig döntse el, hogy a kúpos toldat szükséges-e, vagy hagyományos fegyvercsővel is lehetséges a megadott teljesítményértékek elérése.

A kúposcső-probléma vázolásához néhány adat ismertetése célszerűnek látszik. Egy 5,5/4,1 cm-es kúpos csövű fegyverből kilőtt lövedék kezdősebessége 1400 m/s körüli lehet. Ha 1 kg lövedéktömeget veszünk alapul és a tervezett 5,5 cm Gerät 58 $V_0 = 1000\text{ m/s}$ lövedék kezdősebességeivel számolhatunk, valamint az ekkor már papíron kalkulált 6 m hosszú csővel szerelt 5,5 cm Gerät 59 $V_0 = 1200\text{ m/s}$ lövedék kezdősebessége is rendelkezésünkre áll, akkor az alábbi összehasonlítás tehető.

15. ábra: Elvi rajz az 5,5/4,1 cm tervezett kúpos csőtoldal működéséről Polte-féle galléros rombológránát esetén¹⁸

4 km lőtávolság eléréséhez a Gerät 58 lövedékének 6,3 s-ra van szüksége (közepes pályasebesség 635 m/s). Gerät 59 esetén 5,1 s-ra (közepes pályasebesség 784 m/s). Az 5,5/4,1 cm Gerät 58 lövegnek a kúpos csőtoldal alkalmazásával ugyanez az érték már csak 4,3 s. Ez azt jelenti, hogy a Gerät 58-hoz képest 32%-kal, a Gerät 59-hez képest pedig 23,3%-kal kevesebb idő szükséges a kúpos csőből kilőtt lövedéknek, hogy 4 km távolságban legyen. Másképpen nézve, a Gerät 58 lövedéke csak 4 km távolságban van, amikor a kúpos csőé már az 5,1 km-t is elérte. Egyértelmű az előnye a kúpos toldatnak.

Egyébként a 5,5 cm-es Gerät 59-hez el kell mondani, hogy hengeres csővének 6 m-es hossza és az 1200 m/s kezdősebesség miatt megemelt lőportöltetet kellett volna használni. Ennek következtében a cső anyagának megvastagítása is szükséges lett volna, amelynek következtében megnőtt volna a szerkezeti tömeg, ami miatt a kívánt irányzási sebességet nem lehetett később elérni. Túl nagy lett volna a rendszer tehetetlensége. A hosszú hengeres furatú cső, de különösen a kúpos toldattal ellátva – ez nagy konzolos hosszt jelent –, jelentős forgatónyomatékot gerjesztett volna, ezt a csőfarnál tömegnöveléssel (megvastagítással) ellensúlyozni kellett volna.

A Krupp és a Gustloff cégek közlései alapján a növelt lőportöltetű hengeres csőnél egyértelműen nagyobb a kopás, szemben a kúpos vagy részben kúpos kialakítással. A meglévő kísérleti Gerät 59-es csővel 100 darab 1200 m/s kezdősebességgel kilőtt lövedék után már akkora mértékű kopás adódott, hogy a lövedék vezetése bizonytalanná vált. Egy másik kísérleti csőnél, ahol egy 8,8 cm Flak 18. hüvely száját 5 cm-esre húzták be, 1400 m/s kezdősebességet értek el. Ennek ára, hogy 100 lövés után a cső teljesen használhatatlanná vált. Itt figyelembe kellett venni, hogy ilyen magas kezdősebesség eléréséhez négyszer akkora lőportömegre volt szükség, mint ami a rendszeresített 5 cm-es lőszerben található. Meglehetősen „lágý”, 700 cal. energiatartalmú lőport alkalmaztak, de 4500 atm maximális nyomás lépett fel. Ez a magas nyomás kúpos csőnél a lövedék viselkedését nem befolyásolta jelentősen, nem így a hengeres csőnél, ahol ilyen nyomásnál lényeges zavarok adódhattak. A kísérletek szerint ilyen nagy igénybevételnél, ha erős a kúposság, szintén jelentős kopás mutatkozik, de arányaiban még mindig kisebb, mint a hengeres csőnél.

Felmerült a lehetősége, hogy a kúpos részben a lövedék összenyomásához szükséges energia jelentős és emiatt romlik a hatásfok. Azonban mérésekkel igazolták, hogy a préseléshez a csőtorkolati energia 1%-a szükséges, tehát nem számottevő.

Az összenyomható lövedéknek olyan felületek kellett, amelyek az alakváltozást lehetővé tették (bűtykök, gallérok, stb.). A kialakítás sajátosságai miatt a szállított robbanóanyag mennyisége kevesebb lett, mint az ugyanilyen kaliberű hengeres cső esetén.

Az 1944. október 2.-én tartott második „kúposcső” munkacsoport megbeszélésen a Mauser, a Krupp, a Gustloff, a Rheinmetall cégek és a haditengerészet képviselői ismertették a kúpos csővű tüzérségi eszközökkel kapcsolatosan az eddig összegyűjtött kísérleteik tapasztalatait. A megbeszélés összegzett eredménye, hogy javasolták a jövő 5,5 cm-es légvédelmi fegyverénél a kúpos csővű

elvet alkalmazni, mivel az egyértelmű fölényben van a hagyományos hengeres csővel szemben.

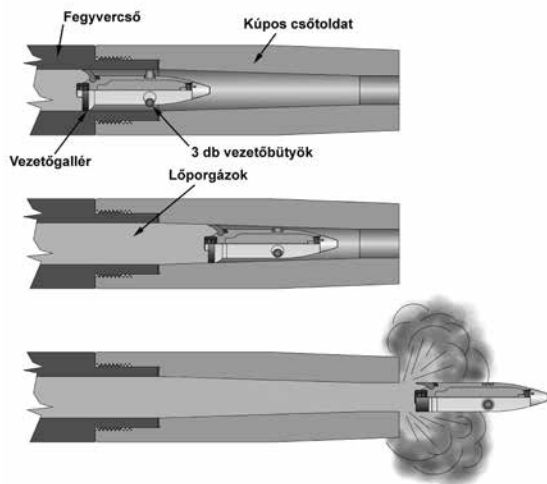
A javaslat ezután részleteiben tárgyalta a fejlesztés során követendő irányelveket. A 5,5 cm-es hengeres, hagyományos lövegcsőnek huzagoltnak kellett lennie, lágyvas vezetőfelület részére, vékony barázdákkal, széles ormózatokkal és mély barázdamélységgel. A kúpos toldatnak kezdeti kúposságának 1:30 kellett lennie és kísérletileg kellett a kilépési pontig a lehetséges legnagyobb szűkítést meghatározni. Tapasztalatok szerint a kúpos toldat belsejét a későbbiekben keményíteni is kellett.

A hengeres lövegcsőhöz képest a lövés közbeni biztonság kérdése fokozottabban esett latba. A tervezni kívánt romboló vagy félromboló gránátokat csőbiztonság szempontjából tüzetesen meg kellett később vizsgálni. Tervezték, hogy külön ügyelni fognak az összenyomódó gallérok közt esetlegesen viszsamaradó levegő problémájára. Kísérletileg kellett bizonyítani, hogy a csőben robbanó rombológránát nem okozza a lövegcső széthasadását, felrobbanását. Megjegyzendő, hogy egy szokványos rombológránát a szokásos hengeres fegyvercső esetén ezzel szemben a fegyvercső teljes szétszakítását okozta.

Mindezek után elfogadott tény lett, hogy a kúpos csőtoldattal 5,5 cm-es légvédelmi fegyver készül. Az 1944. november 17-én tartott bizottsági ülésen a Mauser cég bejelentette, hogy egy sor mérlegelő számítást végzett az 5,5 cm-es normál rombológránát és a tervezett 5,5/4,1 cm-es rombológránát robbanóhatásának összehasonlítására. A kúpos csőből kilőtt gránát közel feleannyi repülési ideje miatt 4-szer nagyobb valószínűséggel találta el a célt, emiatt a kisebb, körülbelül 180 g robbanótöltet mégis nagyobb rombolóhatással esett volna latba, mint egy normál körülbelül 500 g robbanóanyagot tartalmazó rombológránát.

A meghozott döntések értelmében a Polte (Magdeburg) lőszergyártó cég kísérleti lövészete alapján döntötték el, hogy a munka milyen irányba folytatódik. Úgy tervezték, hogy egy 5 cm-es lövegcső felhasználásával a Rheinmetall unterlüssi lőtéren folynak majd a próbák addig, amíg egy alkalmas 5,5 cm-es csővel nem rendelkeznek, hogy az addigra elkészülő kúpos csőtoldatokat kipróbálhassák.

Rögzítették továbbá, hogy a tervezésre kerülő lövedéknél a deformációs vezetőfelületek és a lövedéktest egy anyagból készülhetnek, mert a rombolóhatás a lényeges, repeszképzésre nincs szükség. Tehát nem kellett a másmilyen lövedékanyag miatt a hátsó vezetőgyűrűt a lövedékfenékhez külön hozzáhegeszteni. A már bevált Polte-féle lövedékkonstrukció esetén az elülső deformációs gallérnál fokozott lövésközbeni biztonságot támasztottak. Állítólag azonban, ilyen szigorú biztonsági tervezésre a Rheinmetall-K-lövedék esetén nem volt szükség, de ennél a megoldásnál nehézségek adódhattak a teljesen összeszerelt töltény megalkotásakor.

16. ábra: Elvi rajz az 5,5/4,1 cm tervezett kúpos csőtoldal működéséről Rheinmetall „K” rombológránát esetén¹⁹

A bizottság kifejtette, hogy mielőtt a lövedék végleges kialakítását a lőpróbák is megerősítik és az eredményt az 5,5 cm-es kaliberre is sikerült átvinni, meg kell találni a módját, hogy a lövedéket forgácsolásmentesen lehessen előállítani. Ehhez egyrészt szükséges, hogy a hátsó rész a 3 cm-es rombológránátokhoz hasonló deformációs gallérú lövedéktesttel készüljön. Erre kerül majd rá a vékonyfalú felsőrész, aminek a peremrésze az elülső deformációs gallérban folytatódik. A két alkatrész egymásba pattan, majd hegesztéssel egyesítik. Ilyenfajta összehegesztett testű rombológránátokkal (hengeres fegyvercsőhöz) a legnagyobb sikerrel kísérletezett a Maybaum (Sandern, Westfalia) cég (15. ábra).

A tervek szerint a kísérleti 5 cm-es kúpos csövű légvédelmi rombológránát fejlesztési programja a következőkből állt volna:

1. Két deformációgyűrűs lövedék a már szokásos kivitelben, azzal a kitételrel, hogy meg kell állapítani, melyik az a legnagyobb kaliberhosszúság, aminél a lövedék kifogástalan ballisztikai stabilitása még biztosítható.

2. Az 1. pontban legjobbnak talált lövedék hátsó deformációs gallérját ívesre kell átalakítani úgy, hogy a kúpos csőtoldalban a súrlódást lehető legkisebbre lehessen csökkenteni.

3. A kialakított legmegfelelőbb ívű gallér rajzát a Maybaum cégnek át kell adni, hogy a gyártáshoz kidolgozhassák a forgácsolásmentes gyártási eljárást, valamint a lövedéktesthez való hozzáerősítés legalkalmasabb módját.

4. A K-lövedéket is meg kell vizsgálni, főként központosítás szempontjából. Kiemelt figyelmet érdemel, hogy a központosító test hogyan viselkedik az átmeneti kúpban, az ormózatok között vagy a teljesen huzagolt részen való keresztülhaladáskor (szabad repülés, lécnnyomás felvétele, stb.). Meg kell vizsgálni, milyen akadályok léphetnek fel a betöltés során, mi történik, ha egy nagysebességű automata adogatja az ilyen lövedékkel szerelt, egyesített lőszer. Vajon hogyan viselkedik a lőszer az adogatás és a töltés során, ha csak a hátsó deformációs

¹⁹ A szerző rajza.

gallért peremezik a hüvelybe? (Az utóbbi esetben valószínűleg, csak a manuális töltés jöhet szóba. Lásd 16. ábra)

Nem ismertek a részletei annak, hogy a német tervezők a lövedékek kísérleteivel meddig jutottak előre. Mindenesetre, egy 5,5/4,1 cm kaliberű újfajta alakú és könnyebb lövedék miatt a fegyver automatáját mindenképpen újra kellett tervezni, mivel a Gerät 58 működéséhez a hátralökési lendület is biztosan megváltozott volna. Tudjuk viszont, hogy a kísérleti a kúpos toldat már gyártásban volt, bár leszállításra már nem került. 1944 novemberében a lövészetek helyszínét Hillerslebenből Kummersdorfbra helyezték át. A projekt itt ért véget az 1945-ös alacsony légitámadások tüzeiben.²⁰

3. Repülőfedélzeti fegyverek

Az ok, amiért a németek 5,5 cm-es kalibert a repülőfedélzeti fegyvereknél is üdvözölték volna, gyakorlatilag ugyanaz, mint az 5,5 cm Gerät 58 légvédelmi gépágyú esetében. Ez az űrméret volt akkora, hogy a célként kitűzött 400 g nagyhatóerejű robbanóanyagot egy – akkor már – hagyományosnak nevezhető rombológránátba bele lehessen tölteni. Kísérletileg bizonyították, hogy ennyi robbanóanyaggal már egy telitalálat esetén is harcon kívül lehetett helyezni egy páncélozott csatarepülőgépet vagy egy négymotoros bombázót.

Németországban a repülőfedélzetre beépített automata csöves tűzfegyvereket 1942-től a következő elnevezérendszerrel azonosították. 20 mm-ig az MG – Maschinengewehr, 20 mm felett az MK – Maschinenkanone megjelölést használtak. Az ezután következő három számjegy százas helyértékén a tervező cég kódja állt: (1) Rheinmetall-Borsig, (2) Mauser, (3) Krieghoff, (4) Krupp. A második két helyérték a fegyver típusára, változatára utalt.

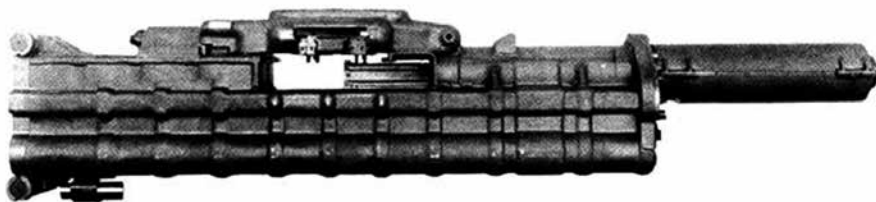
3.1. MK 112 gépágyú

Az 5,5 cm-es MK 112 a Rheinmetall saját 3 cm-es MK 108 gépágyújának a felnagyított változata. Funkciója is ugyanaz, mint az előde: lehetőleg zuhánásból a négymotoros repülőerődöket megsemmisíteni. Ennél a harcmodornál nem volt szükség nagy csőtorkolati sebességre (520 m/s) mivel a tűzmegnyitás legfeljebb 1000 m-ről, de leginkább ennek a feléről történt. A 3 cm-es MK 108 konstruálása jöllehet már 1941-ben megkezdődött, tömeges bevetésre csak 1944 nyaratól került sor. Egy négymotoros bombázó 50%-os biztonsággal való harcon kívül helyezéséhez, 500 m-ről 58 darab 3 cm-es rombológránátra volt szükség. Ugyanez a megsemmisítési valószínűséghez 1000 m-en már 150 darab kellett. Látható, hogy a nem kicsi, 3 cm-es kaliber ellenére a kilőtt lövedék-mennyiség még mindig jelentős volt, ha biztos megsemmisítést akartak elérni.

20 *Manfred Stegmüller*: Von Flanschgeschossen und Wolframkernen, 5. Kapitel: Flakentwicklungen. Leinburg, 2000. 173–191. pp.

A kézenfekvő kalibernöveléshez a hagyományos 5 cm-es űrméret kevésnek bizonyult, mert a fegyver egy lövésben csak 340 g robbanóanyagot volt képes kivetni.

Az 5,5 cm-re felnagyított gépágyú méretei a következők voltak: 2,01 m hossz; 0,34 m széles; 0,45 m magas; 1,05 m csőhossz. (17. ábra) A rövid csőhátrasiklásos, merev reteszelésű fegyver zárszerkezete 12,5 m/s sebességgel 0,61 m hosszán vágódott hátra, miközben a lövedék 600 m/s kezdősebességgel hagyta el a csőtorkolatot. Az adatokból következtethetünk, hogy a lőszer másmilyen volt, mint amit a Gerät 58-nál bemutatunk. A lőszerhüvely lényegesen rövidebb (177 mm), a löportöltet kevesebb, a hüvelyperem pedig csökkentett méretű volt. A rombológránát kettő helyett egy vezetőgyűrűvel készült, mert kisebb igénybevételt kellett elviselnie, és az MK112-es csőhuzagolása emelkedő szögű (progresszív) volt. (Színes melléklet lőszeres ábrája/A)

17. ábra: Az MK 112-es gépágyú oldalról²¹

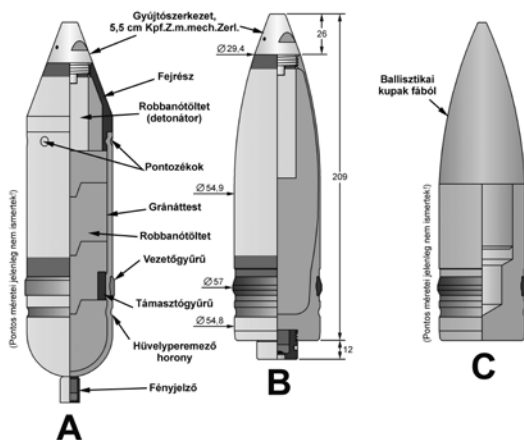
Összesen tíz próbapéldányt gyártottak le és közvetlenül a háború vége előtt további 5 darab munkában volt. Az első hét gépágyú 300 kg-os tömeggel készült – beépítés nélkül –, ezzel a Légügyi Minisztérium kívánalmainak megfelelt ugyan, de még mindig túl soknak tartották. A fegyver gyakorlati kiszolgálásához, valamint, hogy a szerelésekhez elengedhetetlen be- és kiépítéseket megoldhassák, drasztikusan, 270 kg-ra kellett a saját tömeget lecsökkenteni. Továbbá a szériagyártásban készülő fegyverek tömege a beépítéssel együtt sem haladhatta meg a törzsben a 320 kg-ot, a szárnyban pedig a 348 kg-ot.²²

A statikus lőpróbák során 1000 lövést adtak le. A fellépő erők hatására a pneumatikus helyretoló 350 lövés/perc tűzgyorsaságig emelte a tűzütemet. Az utolsó 3 prototípusnál, hogy a fegyver élettartamát némileg megnöveljék egy töltést szabályozandó, hidraulikus helyretolóra váltottak, ezzel a tűzgyorsaságot 300 lövés/perc értékre csökkentették. Magasabb hőmérsékleti tartományban (80°C körül – a hajtóművek környezetében) a fegyver működésében zavarok adódtak. A lőszerheveder hibájából is sok probléma akadt. Az alkalmazott ötvözetlen szénacél -20 °C hőmérsékleten könnyen tört, emiatt sok alkatrészt újra kellett tervezni. Az első lövés kiváltásakor az elektromos elsütőberendezés hibájából késleltetést tapasztaltak.²³

21 <http://www.deuscheluftwaffe.de/archiv/Dokumente/ABC/m/MK%20112/MK%20112%20-%201.jpg> (Letöltés: 2015. 11. 10.)

22 Manfred Griehl: Deutsche Flugzeugbewaffnung bis 1945. Stuttgart, 2008. 88. p.

23 Edward J. Hoffschmidt: German aircraft guns and cannons. Old Greenwich, 1969. 141. p.

18. ábra: Rombológránátok 5,5 cm-es repülőgépfedélzeti fegyverekhez
 A - 1942-es korai, csak rajzon szereplő rombológránát;
 B - L/3,8 kaliberhosszú rombológránát;
 C - L/3,8 kaliberhosszú pótgránát²⁴

A fegyverhez készített rombológránátok közül ismeretes egy korai változat. (18/A. ábra) Erről jelen pillanatban nem sokat tudunk. Bizonyos, hogy félgömb kialakítású fenékrésszel készült, hozzáhegesztett nyomjelzőpersellyel. A rekonstrukció során az ismert és hasonló 2 és 3 cm-es rombológránátokat vettem alapul. A lövedéktest vékony lemezfa és a vezetőgyűrű rézanyaga is ezek alapján lett megalkotva, színezve. 1943-tól a 3,7 cm-nél nagyobb kaliberű rombológránát-testek kialakításához már nem mélyhúzott lemezanyagot használtak, hanem acélpogácsából sajtolással, majd szűkítéssel formázták a kívánt alakot.²⁵

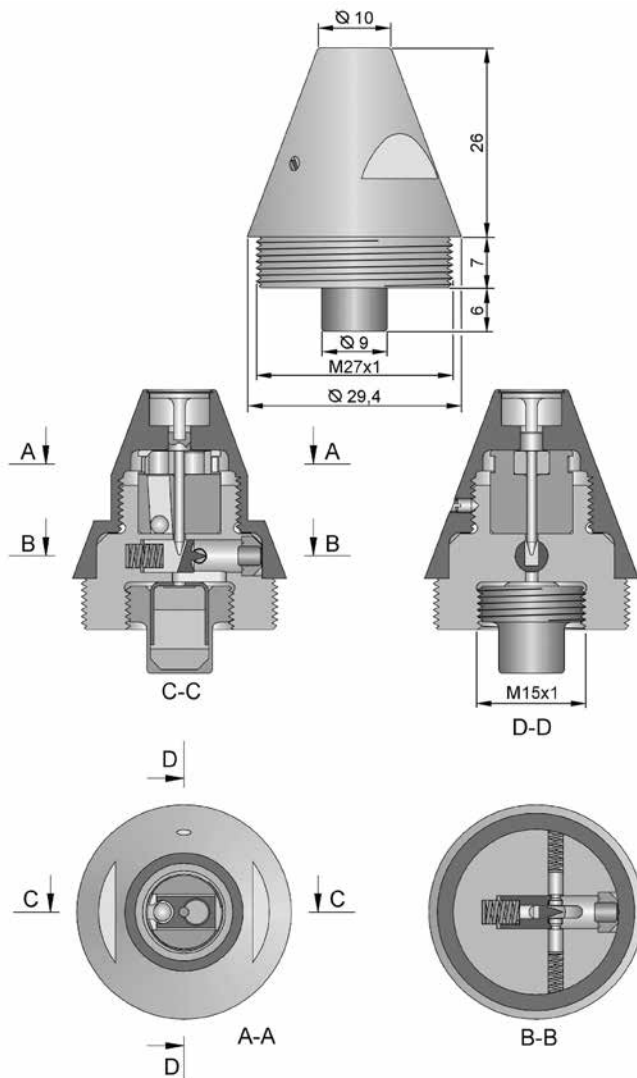
A kísérleteknél is használt végleges típus az L/3,8 kaliberhosszú gránát (18/B. ábra) illetve pótgránát (18/C. ábra) volt. Az éles gránát 1,48 kg teljes tömegű lett, belső terébe sikerült 420 g nitropenta robbanótöltet elhelyezni, nyomjelzője pedig az „Lh 12” volt. Gyújtószerkezete némi fejtörést okozott. Egy korabeli leírás egyértelműen ZZ 20 gyújtószerkezetet jelöl meg. A gyújtóttest a már korábban említett 34 mm kilátszó hossz mellett 34 mm legnagyobb átmérővel rendelkezett. Viszont a gránátot ábrázoló műszaki rajzon egy 26 mm kilátszó hosszú és 29 mm átmérőjű gyújtószerkezetet ábrázoltak. A L/3,8-as gránát számítógépes újraserkesztésekor a ZZ 20-at sehogy sem sikerült beillesztenem a rajz által meghatározott méretrendszerbe. Ekkor került előtérbe egy csak rajzon ismert gyújtószerkezet, az 5,5 cm Kpf. Z. m. mech Zerl.²⁶ Ez tökéletesen passzolt a rekonstrukcióba. Mindebből arra következtetek, hogy az eddig csak rajzasztali tervezetnek gondolt 5,5 cm Kpf. Z. m. mech Zerl. elnevezésű, többféle változatban ismert gyújtószerkezettel komolyan számoltak. Most már bizonyos, hogy ilyen gyújtókkal kísérleteket is folytattak. A több helyen felbukkanó ZZ 20 „anomáliának” látszik. Lehet, hogy a tervekkel a menet közbeni módosításokat nem mindig követték naprakészen.

²⁴ Szerző rajza.

²⁵ <http://www.deuscheluftwaffe.de/archiv/Dokumente/ABC/m/MK%20214/Skizzen/SK%20884.jpg> (Letöltés: 2015. 11. 10.)

²⁶ 1942. 11. 7-i és 1943. 07. 31 -i Rheinmetall rajz másolatok az 5,5 cm Kpf. Z. m. mech Zerl. gyújtószerkezetekről a szerző birtokában.

A lőszer világába tett rövid kitérő után a fegyver történetét folytatva ismeretes még, hogy az MK 112 beépítési próbáihoz a meglévő rombolókból a Do335B és Me262A-1a típusokat szemelték ki. A 30 darab rombológránátos lőszerkiszabattal együtt a repülőgép utánzatokba épített fegyver 390 kg tömegű volt. 1945 januárjában elhatározták, hogy az elkészülő Ar234C vadászok egy részét 2–2 darab MK 112-vel fegyverzik fel. Mivel a fegyver bevetettségére még sokáig nem lehetett számítani és a tervezett vadászgépek is csak prototípusként léteztek, a gépágyú további fejlesztését felfüggesztették.²⁷

19. ábra: 5,5 cm Kpf. Z. m. mech Zerl. gyújtószerkezet, főbb méretei és belső elrendezése²⁸

²⁷ Griehl: i. m. 89. p.

²⁸ A szerző rajza.

3.2. MK 412 géppágyú

A Krupp cég konkurenciafejlesztése, válasz a Rheinmetall MK112-re. Kombi-nált gázdugattyús és hátrasiklásos fegyver lett volna. Jellemzők: forgóreteszelésű zárfej, a heveder bevezetése balról és jobbról egyaránt lehetséges, az üres hüvelyt a hevederbe visszatoló rendszer, elektromos elsütés.²⁹ Érdekes, hogy a fegyverhez egyedi, 220 mm hüvelyhosszú löszert terveztek. A gázdugattyús működés miatt a Krupp idegenkedett a rendszertől és 1944 áprilisában javasolta, hogy a Mausernek adják át a projektet. A Mauser cég júniusban Albert Speer külön kívánságára átvette a fegyver fejlesztését, a 14–15 fő fejlesztőcsapat áttelepült az oberndorfi üzembe. Egy mintadarab elkészült, de a tesztlövészetet nem a Mauser cég végezte el. Hossza 3,1 m és csak a cső 2,21 m hosszú volt. Eredmények: 650 m/s kezdősebesség, 250–300 lövés/perc tűzgyorsaság, 229 kg fegyvertömeg, 490 kg beépítési tömeg. Működése nem volt kielégítő, a Mauser mérnökei reményt sem láttak a sikeres befejezésre. A sikertelenség mögött minden bizonnyal nem elhanyagolható az a tény, hogy a két főkonstruktor, Dr. Niemann (Krupp) és Dr. Maier (Mauser) között még a dokumentumokból is átszüremelő jelentős szakmai feszültség volt, ami a munka rovására ment. Az egyetlen, nem teljesen kész prototípus az előrenyomuló amerikai csapatok zsákmánya lett.³⁰

3.3. MK 114 géppágyú

Az új Me262 sugárhajtású vadászgép maximális sebessége 870 km/h volt és az átlagos repülése sebessége is elérte a 800 km/h. Ilyen sebességnél a pilótának az irányzásra és célzásra vagy a lövés korrigálására csak pár másodperc állt a rendelkezésére. Hogy a támadásra felhasználható idő növekedjen és a repülőgép is az ellenséges repülőgépek tűzfegyvereinek a hatókörén kívülről kezdhesse meg a tüzelést, nagyteljesítményű, nagy rombolóerejű fedélzeti géppágyúkra volt szükség.

Az első használható megoldás szintén a 3 cm-es űrméretű, de az MK108-hoz képest lényegesen nagyobb erejű tűzfegyver az MK 103 volt. Ez egy igazán erőteljes és nagy átütőerejű fedélzeti fegyver volt, a rombológránát kezdősebessége 860 m/s. Összehasonlítva az MK 108-al elmondható, hogy míg annak a rombológránátja 1000 m lőtávolságra 3,36 s alatt repült, addig az MK 103 lőszerének ehhez csak 1,58 s kellett. A jobb külballsztikai teljesítményt viszont jelentősen lerontotta a pontosságot. 100 leadott lövésből csak 12 darab találta el a 25×25 cm-es céltárgyat 100 m távolságról! Ezen túl a fegyverrel számos más probléma is akadt, emiatt az 1943 nyarán megkezdett földi próbákat még 1944 júliusában sem fejezték be. 1944 augusztusában egy tökéletesített kivitelű – a forgácsolt alkatrészek egy részét sajtoltakra cserélték – fegyver a próbák során

29 *Unterlüss-Report*; Table of German equipment (approved and experimental) giving nomenclature, code names purpose and brief identification particulars. Part I. Small arms, automatic weapons and guns up to 55 mm; 28. p.

30 *Hoffschmidt*: i. m. 52. p.

felrobbant. Közben egy Do335V9 vadászbá, mint motorfegyvert beépítették, de az ellőtt és kivetett hüvelyek a repülőgép szárnyát megrongálták. További gond volt, hogy a löpörgázok a pilótafülkébe is bejutottak. A fegyver beépítése egyébként komplikált volt, amit a viszonylag nagy tömeg – minden kiegészítő szerelvénnel együtt 200 kg – tovább nehezített. Megpróbálkoztak gondolába építéssel is, a kiszemelt Fw190 A-5/U1 repülőgép 2 darab MK 103-at kapott. A próbák során a hétfuratú csőszájfék lerobbant, és más nehézségek is fellép-tek. 1944 októberében a hadihasználatra még mindig éretlen fegyver komoly fejtörést okozott a légügyi hatóságnak, hogy egyáltalán támogassák-e a további fejlesztést. Mivel azonban az éjszakai vadászoknak szüksége lett volna a fegyver-re a projektet nem vetették el. 1945 elején az amúgy is kevés Me 410 rombolók közül kísérleti jelleggel csak egy repülőbe lett MK 103 beszerelve.³¹

Mindezek után kapkodásnak tűnhet, hogy egyáltalán befogtak az MK 103 méretnövelésével létrehozandó 5,5 cm-es gépágyú fejlesztésébe. Az MK 114 az MK 103 felnagyított változata volt, úgy, mint az MK 112 az MK 108-nak. Az 5,5 cm MK 114 az előd után szintén gázdugattyús, elektro-pneumatikus reteszelésű és adogatású gépágyúnak készült. Lőszere az 5,5 cm Gerät 58-al megegyező, de elektromos működtetésű csappantyúscsavarral szerelt változata lett volna. Az 1500–2000 m hatásos lőtávolságot az 1050 m/s lövedék kezdősebesség reálsan elérhetővé tette. Viszont a fegyver meglehetősen mére-tes lett, 4,21 m hosszú, 708 kg motorbeépítési és 990 kg szárnybeépítési tömegű, ami épphogy befért a megrendelés szerinti követelményekbe. Az ötvözetlen szénacél anyagok használata miatt a szerkezet kialakítása meglehetősen kényszer alatt állt. A 150 lövés/perc tűzgyorsaság pedig a beépítés további megerősítést kívánta volna. Mivel követelmények közt szerepelt a fegyver mellett még 30 darab lőszer hordozása is, így a rendszer tömege végül elérte az 1265 kg-ot, ami lényegében az egész tervet kérdésessé tette. Mindezek után a fegyver fejlesztését 1944 tavaszán végleg feladták.³²

3.5. 5 cm MK 214A és 5,5 cm MK 214B gépágyúk

1943 júliusában a Mauser cég feladatú kapta egy 5 cm-es repülőgép fedélzeti fegyver megszerkesztését. A fegyver elsősorban mint páncéltörő eszköz jött te-kintetbe. Alkalmas fegyver kellett a rombolók és vadászok számára, hogy a pán-célozott célokat felülről és nagy távolságról is hatékonyan tudják semlegesíteni. A megrendelés kiadásának másik mozgatórugója, hogy az MK 114-et már akko-riban is túl nehéznek prognosztizálták.

A fegyver a fejlesztés során MK 214 „A” jelzést kapott, mert meg kellett különböztetni a menet közben megrendelt 5,5 cm-es változatot – MK 214B – az eredetitől. A gépágyú alapjául a rendszeresített 5 cm KwK 39/1 harckocsiágyút jelölték ki, ezzel kellett a 720 kg-os tervhatáron belül maradni. Az üres

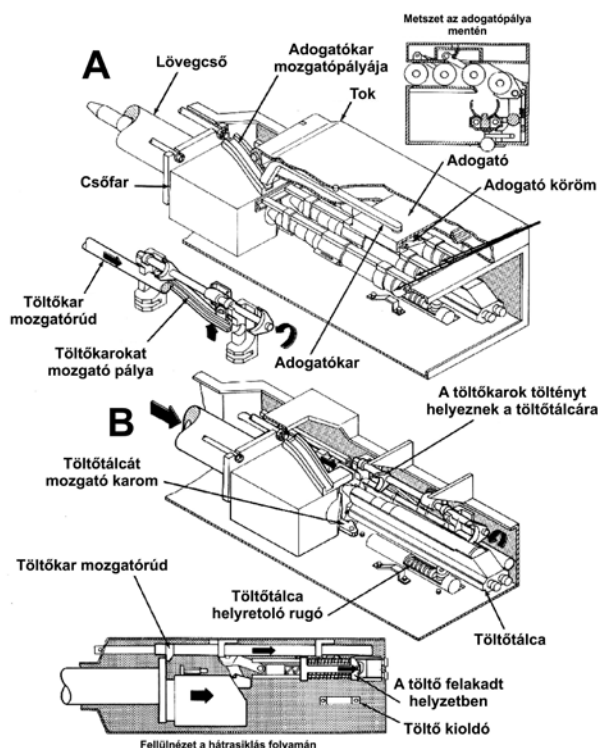
31 *Griehl*: i. m. 28., 89. p.

32 *Hoffschmidt*: i. m. 143. p.

papírlaptól 4 hét alatt jutottak el a később megépített példány tervéig. Az első példány nem a Mauser oberndorfi telepén, hanem a „Metalwerke Spaichingen” fedőnevű – Tuttlingen közelében – fióktelepen kézimunkával készült. Ez a példány 350 alkatrészből épült, ami túl komplexnek tűnt szemben a Rheinmetall MK 114-esével. Különösen nagy hátránynak tűnt, hogy az első töltényt kézzel kellett betölteni, illetve a hevederezett első töltényt a fogókaromig szintén kézzel kellett beadni még a felszállás előtt. Ha a repülés során bármilyen gond adódott újratöltésre csak kézzel volt lehetőség a fegyver bal oldalán található karral. Vajon repülés alatt mindezt hogyan lehetett megvalósítani? (20. ábra)

20. ábra: Az MK 412A géppágyú oldalról³³

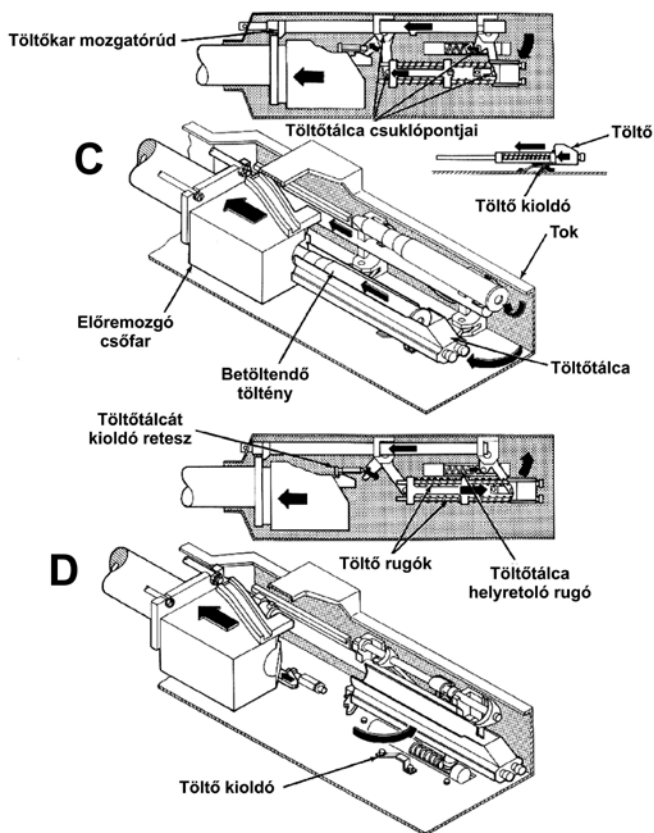

21. ábra: Az MK 412A géppágyú működési vázlat a az első két fázissal³⁴

33 <http://www.deutscheluftwaffe.de/archiv/Dokumente/ABC/m/MK%20214/Bilder/MK%20214/1.jpg> (Letöltés: 2015. 11. 10.)

34 Chinn: i. m. 268. p.

A fegyver elektromos elsütése után a lövegcső hátrasiklott (230–270 mm, 0,08 s alatt), fékezése hidraulikus, a helyretolása pneumatikus volt. A lövegcső hátrasiklása folyamán megkezdődött a következő lőszer betöltéshez való előkészítése, egy töltényt az adogató behúzott. (21/A. ábra) A töltőkarok elfordultak, a következő töltényt a hevederből kivette és az alatta található töltőtálcába forgatta. (21/B. és 25. ábra) Közben a hátrasiklás végén a lövegzár kinyílt és az üres hüvelyt kivetette. Az önmagában 240 kg-os lövegcső és závarzatot a nyitott ékzárral a helyretoló előrevitte. Ezalatt a töltőtálca oldalt siklott a závarzat mögé és a lőszerét a töltő a töltényűrbe tolta, majd a löveg ékzárja beretesztelt. (22/C. ábra) Azután a töltőtálca az eredeti pozíciójába visszatért, ezzel a lövegfar mögött szabad teret hagyva a hátrasikláshoz. (22/D. ábra) Az elsütő mechanizmus villamosan kétszeresen volt reteszelve, a lövegzárnál és a töltőtálcánál. Csak akkor lehetett az új töltény elsütését kiváltani, ha a két szerkezeti elem a műveleteket pontosan végezte el.³⁵

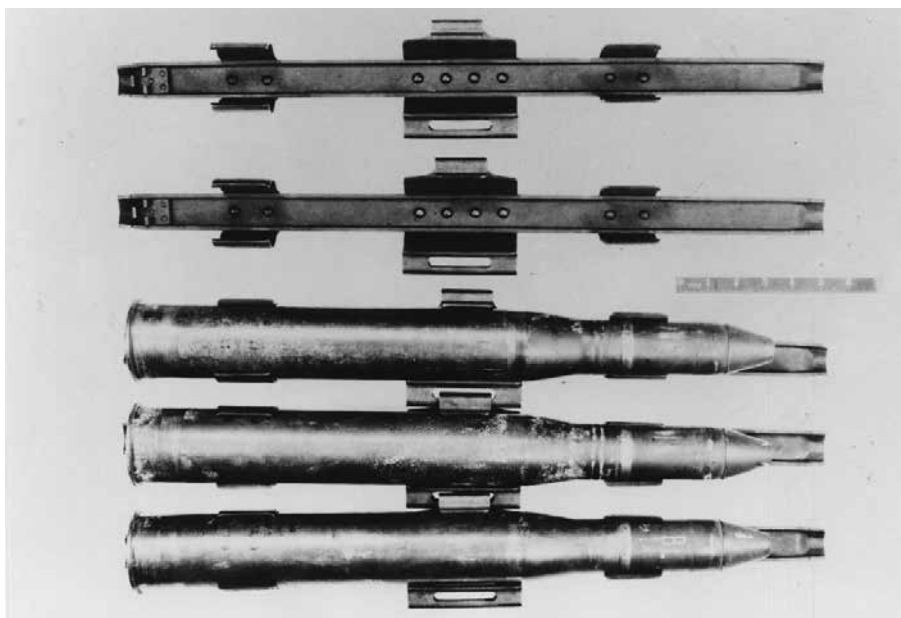
22. ábra: Az MK 412A géppágyú működési vázolata a második két fázissal³⁶

35 Hoffschmidt: i. m. 52–54. pp.

36 Chinn: i. m. 269. p.

Földi körülmények között a fegyver csak 150 lövés/perc tűzgyorsaságot ért el. A kilőtt rombológránát 920 m/s sebességgel hagyta el a csőtorkolatot. (Színes melléklet lőszeres ábra/D.) A fegyver maga 490 kg-ra sikerült, így a beépítési tömeg sem lépte túl a megcélzott 720 kg-ot. Méretek: 4,16 m hosszú, 0,44 m magas, 0,51 m széles.³⁷ A rombológránát tömege 1,52 kg, a robbanóanyag tömege 350 g hexogén/TNT keverék, a lőportöltet 840 g volt. A páncélgránát ugyan-ezen adatai: 2,06 kg, 17 g, 930 g. A páncélgránát 100 méteren 30° becsapódási szögnél 65 mm (100 kg/mm² szakítószilárdságú) páncélt ütött át.³⁸

A fegyvert a lövegcső végén található egyedi alakú csőszájfék/lángrejtő miatt „borsszórónak” is nevezték. Ez a szerkezeti elem a Rheinmetall 5 cm BK 39 fedélzeti fegyvertől változtatás nélkül lett átvéve. A Mauser nem tesztelte, de 37%-os hatásfokúnak mondták. A fegyver statikus földi helyzetben 2 méter hosszú töltött hevedert tudott függőlegesen mozgatni (behúzni). Egy hevederszem 1,12 kg tömegű volt. A Me262 vadászbá épített fegyver a repülő mozgásakor 8 darab töltött hevedert tudott függőlegesen mozgatni, vagy a függőlegestől 30°-ban eltérve 20 darabot. A lövegcső progresszív huzagolása 4° 41' kezdőértéktől 5° 58'-ig emelkedett.³⁹

23. ábra: Az MK 412A gépágyúhoz hevederezett páncélgránát töltények⁴⁰

³⁷ Griehl: i. m. 91. p.

³⁸ L.Dv.4000/10 Munitionsvorschrift für Fliegerbordwaffen, Teil 10, Handbuch der Munition für Fliegerschußwaffen, 1942. június, R sorozat, 5–6. lapok

³⁹ Hoffschmidt: i. m. 44. p.

⁴⁰ <http://www.deutschemluftwaffe.de/archiv/Dokumente/ABC/m/MK%20214/Bilder/MK%20214/15.jpg> (Letöltés: 2015. 11. 10.)

MK 214 gépágyú történetében érdekes, de mellékes fejlesztési ág volt a Deutsche Waffen und Munitionsfabrik AG. (DWM) által javasolt „fóliatöltetes” lőszer terve. (Színes melléklet lőszeres ábra/C.) Bár a nitrocellulóz alapú „fóliálőporhoz” kapcsolható kémiai és fizikai jellemzők részleteiben nem ismeretek, de annyi biztosan elmondható, hogy a DWM reményei szerint sikerülhetett volna – a normál csöves lőportöltettel összevetve – ugyanolyan töltetjellemzőket biztosítani, viszont körülbelül 25%-al kisebb lőszertömeg mellett. Egy 1943. júliusra tehető összehasonlító ábra alapján egy lényegesen kisebb lőszerhüvely (körülbelül 400 mm hengeres hüvelyhossz szemben a 452 mm-es palackalakkkal) bevezetésével is meg lehetett volna közelíteni az 5,5 cm-es légvédelmi lőszer a teljesítményét.⁴¹ 1944. január 26-án még komolyan számoltak az új lőportöltet alkalmazásával, és a hüvelyt 35 mm-el lehetett volna rövidebbre venni. Viszont új hüvelyt kell szerkeszteni, ehhez új töltényűr és véső soron új fegyver kellett volna. Érthetően erre nem vállalkoztak, az egész csak ötletet maradt.⁴²

Az MK 214 gépágyú nullszéria legyártása és a tömegtermelés egy Frankfurt környéki cégnél történt, de az átvételt minden esetben a Mauser végezte. Az első lövészetet 1945. február 28-án Bodennél tartották az MK 214 „AV1”-es példánnyal. Ezután azonnal egy fegyverállványra helyezve egy korai Ju88 P-1-be építették, hogy a levegőben is kipróbálják. Az MK 214 „AV2” pedig egy Me262 A-1a/U4 (V899, sorozatszám:111899) vadász orrába került beszerelésre és leadtak vele 47 lövést földön, 81 lövést pedig a levegőben. (26. és 27. ábra) Ilyen gépágyúval az egyetlen éles bevetésre 1945. április 16-án került sor. A második Me262 A-1/U4 vadászba a háború utolsó napján építették be az MK 214 „AV3”-at.

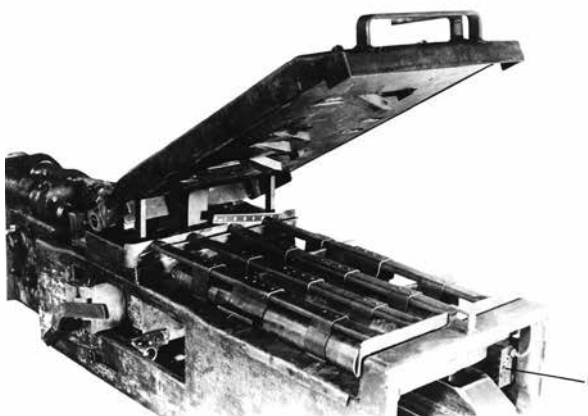
A háború végéig 55 darab ilyen fegyver készült el, 500 darab részbeni alkatrészei pedig Berlinben maradtak. Egy visszaemlékezés szerint Az MK 214-et eredetileg harckocsi fegyvernek szánták, de gyenge páncéltörő teljesítménye miatt ilyen feladatra alkalmatlan volt és ezután váltottak a repülőfedélzeti alkalmazás felé. 1945-ben, a vesztes háború kényszerében földi telepítésben repülőgépek ellen is fel kívánták használni. Egy légvédelmi lövegaltapas példányt a Durkop cég (Rheinmetall) bielefeldi telepére le is szállítottak.

1944 áprilisában a Mauser feladatot kapott a fegyver 5,5 cm-es változatának elkészítésére is. A projektben a már említett MK 214B jelölést használták, lőszere az 5,5 cm Gerät 58 légvédelmi gépágyúéval megegyező lett volna. Az adogatását 5 gránátot összekapcsoló töltőléccel tervezték. Csak egyetlen kísérleti példány építéséhez láttak hozzá, de nem készült el, mert 1944 novemberében az időhiány miatt kilátástalanná váló programot törölték.⁴³

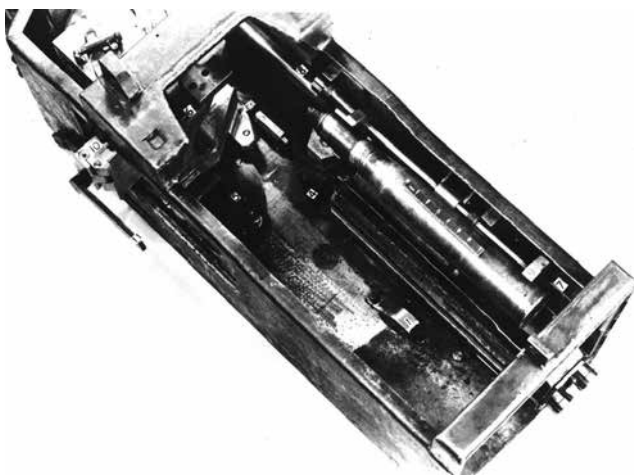
41 <http://www.deutschemilitaer.de/archiv/Dokumente/ABC/m/MK%20214/Text/Zeittafel/1943/Juli/16.07.1944/16.07.1943.pdf> (Letöltés: 2015. 11. 10.)

42 <http://www.deutschemilitaer.de/archiv/Dokumente/ABC/m/MK%20214/Text/Zeittafel/1944/Januar/06.01.1944/26.01.1944.pdf> (Letöltés: 2015. 11. 10.)

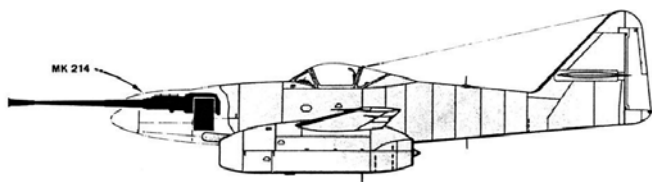
43 *Griehl*: i. m. 92. p.

24. ábra: Nyitott tokfedelű MK 412A géppágyú, befűzött bevederrel⁴⁴

25. ábra: MK 412A géppágyú. Páncélgránát töltény a töltőkarokban⁴⁵

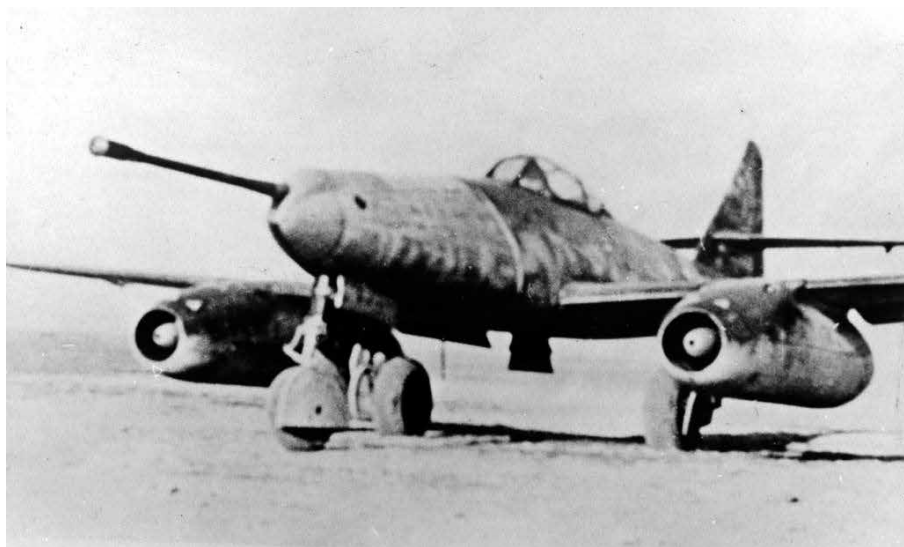

26. ábra: Me262 A-1/U4 vadászbba épített MK 412A géppágyú⁴⁶

44 <http://www.deuscheluftwaffe.de/archiv/Dokumente/ABC/m/MK%20214/Bilder/MK%20214/2.jpg> (Letöltés: 2015. 11. 10.)

45 <http://www.deuscheluftwaffe.de/archiv/Dokumente/ABC/m/MK%20214/Bilder/MK%20214/7.jpg> (Letöltés: 2015. 11. 10.)

46 <http://www.deuscheluftwaffe.de/archiv/Dokumente/ABC/m/MK%20214/Skizzen/Me%20262.jpg> (Letöltés: 2015. 11. 10.)

27. ábra: Me262 A1/U4 vadász MK 214 gépágyúval 1945 márciusában lechfeldi (Augsburg) repülőtéren⁴⁷

4. Szokatlan 5,5 cm-es fegyverek

4.1. MK115, a hátrasiklás nélküli repülőfedélzeti gépágyú

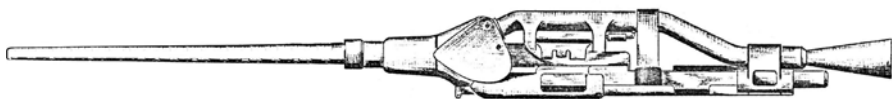
Az MK 115 fedőnevű projekt párhuzamosan indult az MK 112-vel. Az előzőekben ismertetett típusokhoz hasonlóan ez is egy merev beépítésű fegyver lett volna, de a terv sajátosságai miatt csak repülőgépszárnyba lehetett volna telepíteni. A kaliber kiválasztásának okai már az előzőekben ismertetésre kerültek, viszont ebben az esetben egy hátrasiklás nélküli fegyvert kívánt a légügyi minisztérium. A követelmények között itt is alapvetés volt a lehető legegyszerűbb szerkezet és a nemes ötvözők nélküli fém alapanyagok felhasználása. Feltétel volt, hogy a teljes fegyvertömeg az 50 darabos lőszerkészabattal együtt sem haladhatta meg a 360 kg-ot.

A Rheinmetall a HSN lövegek (7,5 és 10,5 cm-es „Leichtgeschütz” lövegek) szerkesztése terén már megfelelő tapasztalatokkal rendelkezett, a megrendelést is ennek fényében kapta a cég. Theodor Rakula mérnök vezetésével egy teljesen újfajta addig nem ismert fedélzeti fegyver tervei körvonalazódtak. A tervezés során a dupla gáz visszafordító csöves megoldásból kétféle változat született, míg végül a harmadik, az egy visszafordító csöves terv tűnt sikeres megoldásnak. A szerkezet sajátosságai miatt az eddig már meglévő lőszerkonstrukciók nem

47 <http://www.deutscheluftwaffe.de/archiv/Dokumente/ABC/m/MK%20214/Bilder/Me%20262/0001.jpg> (Letöltés: 2015. 11. 10.)

jöhettek szóba. Az újfajta lőszer a fegyver a hevederből egyből a töltényűrbe tolta. (Színes melléklet Lőszeres ábra/B) Az elsütés villamos megoldású, az adogatás pedig elektro-pneumatikus volt.

Az alkalmazott rombológránáttal (18/B. ábra; ugyanaz, mint az MK 112-nél) 610 m/s csőtorkolati sebességet értek el, 300 lövés/perc tűzgyorsaság mellett. Az MK 115 hossza 3,3 m, magassága 0,38 m, szélessége 0,42 m, csőhossza 1,2 m volt. A beépítetlen fegyver 190 kg lett, a beépítési segédkeret 25 kg-ot nyomott. Az 50 darabos töltött hevederszalag 157 kg körül adódott.

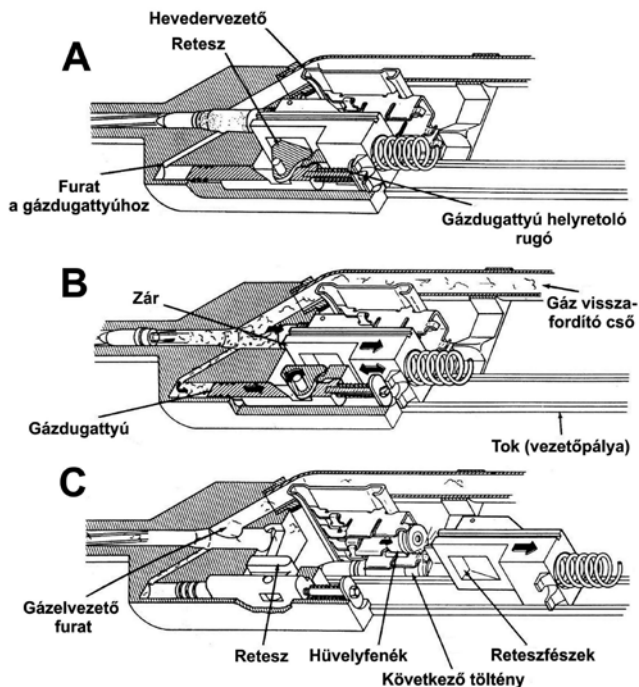

28. ábra: Nézeti rajt a kísérleti MK 115 géppágyúról⁴⁸

A fegyver működése röviden a következő. A betöltendő hevederezett töltényt az adogató a csőtengely vonalába állította. A töltés során, a helyretolórugó által mozgatott zártömb a hasított hevederből a töltényt kinyomta és a töltényűrbe töltötte. Eközben a zártömb a gázdugattyú helyretoló rugó közvetítésével a reteszt mozgó gázdugattyút megtolta, ezzel a retesz a zár alsó mélyedésébe fordult, mereven rögzítette. (29/A. ábra) A villamos impulzus hatására a lőszer lőportöltete elégett és a lövedéket kilőtte a fegyverből. Ugyanezen gázok át-majd elégették a háromnegyed részben papírból készült hüvelypalástot, amely nitroglicerinnel volt átitatva. A lőporgázok jelentős része az elvezetőcsövön a fegyver mögött fújt ki, ellentételezve a lövedék kilövésével járó hátrarugó erőt. Ugyancsak a lőporgázok a gázdugattyút hátralökték és ezzel a zár reteszt kioldották. (29/B. ábra) A 60 cm-t hátramozgó zár a töltényhüvelyből visszamaradt fenékrészt a töltényűrből kihúzta és a hevederbe visszatöltötte. (29/C. ábra)

A fejlesztés alapvető nehézségét a lőszer kialakítása, valamint a specialisták toborzása jelentette. A különleges tekerceslt és átitatott papírtestet a Ditsche cég (Geyer/Érchegység) fejlesztette, gyártotta. Kezdetben a lőszer elégesi ideje 1 s volt, gyakran pedig robbanásba ment át. Emiatt a gyújtási rendszeren módosítottak, a résszikragyújtós megoldás helyett a szabványos, C/22 izzószálas csappantyúscsavart vezették be. Az erőfeszítések és a Rheinmetall várakozása ellenére, a hüvely teljes elégetését nem sikerült megbízhatóan megoldani. A perforált hüvelypalást kísérletek sem hoztak javulást, el nem égett részecskék mindig maradtak vissza. A töltényűr átmérőjének megnövelésével kisebb darabokra széteső hüvelyrészeket vártak, amik majd könnyebben elégnék. Az eredmény az lett, hogy az egyes lőszer másként égtek el, egy sorozaton belül 15 m/s-os kezdősebesség szórást okozva.

48 <http://www.deutscheluftwaffe.de/archiv/Dokumente/ABC/m/MK%20115/Skizzen/MK%20115.jpg> (Letöltés: 2015. 11. 10.)

29. ábra: Az MK 115 gépágyú működési vázlat⁴⁹

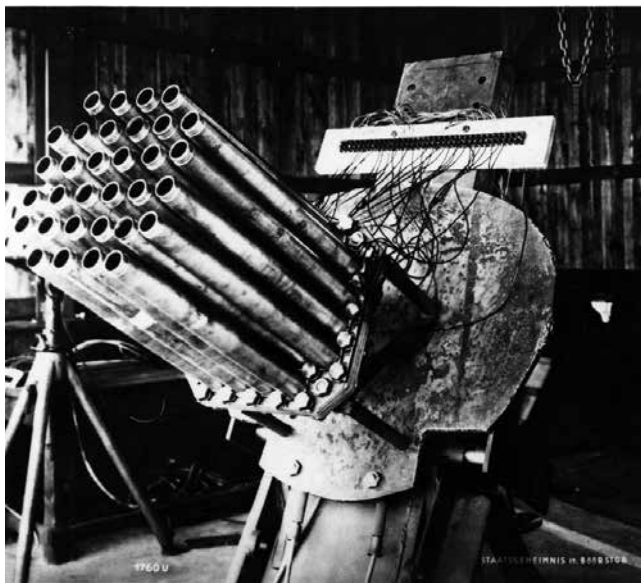
1944-ig a Rheinmetall három prototípus részét gyártotta le. A további munkát egy külsős cégre bízta, az Archimedes Apparatebau GmbH-ra Annabergben (Érchegység). A lőpróbákat egy helybeli lőpályán végezték 500 lőszerrel. Az anyavállalatnak a fegyverrel előforduló rengeteg hibát és zavart helyben kellett menedzselnie. A fejlesztés lassú haladása miatt a nullszériát csak 1945 nyárára prognosztizálták. A légügyi minisztérium 1945 elején már inkább a többi hasonló 5,5 cm-es fedélzeti fegyvertervezetet részesítette előnyben, így a program támogatottság hiányában elhalt.

4.2. 5,5 cm-es légvédelmi csőköteg

Az egylövetű tüzfegyverek kötegben való tömeges alkalmazásának ötlete nem új, számos középkori elképzelés ismert. Ilyen megoldással a tűzsűrűséget, vagy ha úgy tetszik a tűzgyorsaságot elképzelhetetlenül nagyra lehetett növelni. A német „Rohrbatterie” elképzelés szerint a rendszeresített robbanógránátokat mintegy sörétrajt vetik ki és emiatt különösen alkalmasnak látszott az alacsonyan támadó repülőgépek leküzdéséhez. Nagy hátrány volt viszont a súlyos szerkezeti tömeg, a nehézkes irányzás, valamint az újratöltés lassú és körülményes volta.

⁴⁹ Chinn: i. m. 345. p.

Hasonló egylövetű csőkötegből, vagy több csőkötegből összeállított fegyverek egész sorát tervezte 1944 közepétől a Rheinmetall. Leginkább repülőgépekbe szerelve képzelték el a bevetésüket. Az 5,5 cm-es légvédelmi csőköteg egyfajta előfutárának tekinthető a „3 cm Große Rohrbatterie 108”, amit sikeresen próbálták ki 1944. november 1-jén. A 32 darab egylövetű csövekben a 3 cm-es MK 108 gépágyú lőszerét használták.

30. ábra: A „3 cm Große Rohrbatterie 108” csőköteg, vagy sörétlövő fegyver⁵⁰

Az „5,5 cm Flak Rohrbatterie” 20 darab egylövetű csőből állt volna. Az MK 112 gépágyú csőéből a rövid 5,5 cm-es töltényt egyszerű elektromos kontaktuske segítségével iniciálták. A 600 m/s sebességgel kirepülő rombológránát a már ismert 1,48 kg tömegű és 420 g robbanóanyagot befogadó L/3,8 kaliberhosszú típus. A tervek szerint a hatásos lőtávolság 1500 m körül adódik. A súlyos csőköteget oldalirányban mint vállfegyvert irányozták, a csőemelkedést pedig egy kézikerékkel lehetett beállítani. Az utóbbi mozgás könnyen megvalósítható, mivel a forgáspont a szerkezet súlypontjában lett volna. A beállítás rögzítése ékes megoldás. A fegyver 10,5 tonnás hátrarúgását egy óriás rugó rövid úton, 7,3 mm alatt lefékezte. A 20 cső elsütését szabályozott módon, megfelelő késleltetéssel és geometriai elrendezéssel végezték. Az első és a második lövés között 17 ms-ot, míg a többi között 10 ms késleltetést tartottak. A csövek elsütését mindig egymással átellenben lévő párokkal végezték, így nem ébredt káros forgatónyomaték. A 20 lövés 0,2 s alatt kiment, egy harmonikus hátralökési rezgéssort indukálva. Az újratöltés 4 darab, 5 töltényt egyesítő töltőléccel aránylag gyorsan, 1,5 perc alatt elvégezhető.

50 <http://www.deutscheluftwaffe.de/archiv/Dokumente/ABC/s/SG%20Sondergeraete/SG%20119/Bilder/Schrottschuss.jpg> (Letöltés: 2015. 11. 10.)

Az egész fegyvert vagy vasúti, vagy tengeri installációban képzeltek el. Ezzel a mozgékonytársaát kívánták megnövelni. 1945. március 22-én, a terv papírra vetésekor a háborúból már csak napok voltak hátra, az amerikai hadsereg a Rheinmetall fegyvertervező irodáit elfoglalta, a tervből már semmi sem valósult meg. Meglepő, hogy ekkor egyáltalán még ilyen terveken gondolkoztak és bürokratikus módon iratjegyzetet is készítettek.⁵¹

5. Összegzés

Az ismeretlen „5,5 cm Flak St A” feliratú hüvelyváza történetének kutatásához meglepő módon széleskörű irodalmat találtam. A lőszerről meglehetősen sok és alaposan kitérő adatot adtam közre, ezzel a műtárgy háttértörténetét, mint lőszer-, mint emléktárgy gyűjteményi szempontból bemutattam.

Az ismertetés összeállításával továbbá sikeresen szemléltettem azt a mérnöki folyamatot, ami a fegyveriparban örök érvényű, ma sem történhet másként. Nevezetesen, ha egy tervezett csöves tűzfegyver rendszer – fegyver, lövedék, hajtótöltet – bármelyik főelemében változtatást végzünk, az a teljes rendszerre kihat és valamennyi főelem átalakításával fog járni. A fegyvertervezők által követett fegyvertervezési folyamatról még a laikus számára is kiderül, hogy átgondolt és következetes. A probléma ott adódik, hogy menet közben a peremfeltételek megváltoznak, vagy állandóak maradnak, de új alkalmazási terület megkövetelésével a fejlesztés túl szerteágazóvá válik. Az 5,5 cm-es kaliber esetén megjelent az univerzalizásra való törekvés is, ami az egységesítéssel teljesíthetetlen feladat elé állította a tervezőirodákat.

Az egész folyamatot tovább súlyosbította a nyersanyaghiány miatti kényszerpályás tervezés. Természetes probléma volt, hogy az események túlhaladták a rajzvázlatokat. A végstádiumba kerülő fegyverek szinte már el is avultak. A német gazdasági viszonyokra jellemző, hogy a magántőkés fegyvercégek között a rivalizálás alapvető, sőt mesterségesen szított volt. A konkurenciaharc jótékony hatását a hivatali apparátus anyagi szempontból mindenképp kihasználta. Igaz, a hadi technológia, technika fejlődését is serkentette.

Az egész 5,5 cm-es fegyvertörténetet áthatja a krónikus időhiány.

A bemutatott 5,5 cm-es eszközök közül egy sem került harci bevetésre. A háborúban nem vettek részt, így semmilyen hatást nem gyakoroltak annak menetére. Azonban tény marad, hogy „The Germans built tomorrow’s weapons today!” (A németek napjainkban készítik a holnap fegyvereit!) – ahogy egy USA belső jelentés összegezte 1944-ben.

51 Die 5,5-cm-Flak Rohrbatterie von Rheinmetall. *Waffen-Revue*, Nr. 109. 71–79. pp.

8. táblázat: Az ismertetésben tárgyalt löszerek összehasonítása
(ld. 418. oldal színes ábrája)

Betűjel	Megnevezés	Teljes hossz (mm)	Teljes tömeg (kg)	Hüvelyhossz (mm)	Lőportöltet	Lőportöltet tömege (kg)	Csappanyús- csavar	Lövedéktömeg (kg)	Robbanóanyag (kg)	Lövedék kezdősebesség (m/s)
A	Német 5,5 cm-es L/3,8 romboló- gránát töltény, kísérleti, repülőgép- fedélzeti géppágyúhoz (MK212)	357	2,37	177	Nz.R.P. 2,6x2,6/1	0,215	C/33 elektromos	1,48	0,42	600
B	Német 5,5 cm-es L/3,8 romboló- gránát töltény, kísérleti, repülőgép- fedélzeti, hátrasiklás nélküli gép- ágyúhoz (MK115)	~ 498	2,79	318 (Az acél hüvelyfenék 96,5 mm)	Részleteiben nem ismert	0,51	C/22 elektromos	1,48	0,42	610
C	Német 5,5 cm-es főlalóporos romboló- gránát töltény, tervezet, repülőgép- fedélzeti géppágyúhoz (MK214)	~ 573	-	~ 400	150 mm hosszú Nz.Pl.P (főlalópor) és 135 mm hosszú Digl.R.P.	~ 0,49 és ~ 0,31	C/22 elektromos	Ismeretlen típusú korai rombológránát Kísérlet nem volt.		
D	Német 5 cm-es L/4,5 rombológrá- nát töltény, kísérleti, repülőgép-fedélzeti gép- ágyúhoz (MK214)	608	3,51	420,1	Digl.R.P.-G 0,6 - (310x3/1) és Nz.Man.N.P. (1,5x1,5)	0,83 és 0,01	C/22 elektromos	1,52	0,35	920
E	Német 5 cm-es L/4,5 repeszgrá- nát töltény, rendszeresített, légvédelmi gép- ágyúhoz (5 cm Flak 41)	532	4,28	347	Digl.R.P.-K- (235x2,5/1) és Nz.Man.N.P. (1,5x1,5)	0,68 és 0,01	C/32 mechanikus	2,19	0,09	840
F	Német 5,5 cm-es L/4,6 romboló- gránát töltény, kísérleti, légvédelmi géppágyúhoz (5,5 cm Gerät 58 és 59)	669	5,04	452	Digl.R.P.-K 0,5 - (340x3,4/0,5) és Nz.Man.N.P. (1,5x1,5)	1,1 és 0,01	C/32 mechanikus	2,03	0,45	1030
G	Szovjet 57 mm-es L/3,8 repeszgrá- nát töltény, rendszeresített, légvédelmi gép- ágyúhoz (SZ-60)	536	6,6	348	11/7c6 piroxilines és gyullasztó + flegmatizátoros papír	1,2	KV-5, KV-13 mechanikus	2,8	0,153	1000
H	Csehszlovák 57 mm-es L/4,6 re- peszgránát töltény, rendszeresített légvédelmi géppágyúhoz (57 mm R/10 PLK DS)	634	6,35	398	Dgtp 3,3x1,1/285-7,5 és gyullasztó	1,12	E-55 elektromos	2,58	0,268	985

THE DEVELOPMENT OF THE GERMAN 5.5CM ANTI AIRCRAFT AUTOMATIC CANNON DURING THE SECOND WORLD WAR

The research reflected by this study was inspired by a flower vase which was discovered in 2013, in the Collection of Artefacts of the Hungarian Military History Museum. The vase was produced from a shell case marked "5.5-Flak St A" and the previously unidentified and "mutilated" object turned out to be quite valuable from a historical aspect. During the identification process, the author carried out a wide-range research.

Already in 1938, German military experts drew the attention of the representatives of the arms industry that there was an "uncovered band" between the 3.7cm and the 8.8cm artillery weapons in the anti-aircraft defence system of the troops. The 3.7cm automatic cannon were able to fight aircraft that flew relatively low (at a 2–4km altitude) that had to be shot at in a short reaction time, whereas the 8.8cm anti-aircraft cannon could successfully fire at bombers that flew high (at an 8–10km altitude) in formation and manoeuvred slowly. Regarding the gap between the firing ranges of the two weapons systems, there were no arms efficient for the 4–6km altitude. It became necessary to create an automatic cannon of high performance, of approximately 5cm calibre, with a rate of fire of 300 shots/minute and a side-direction speed reaching 30°/s. The 5cm Flak 41 automatic anti-aircraft cannon of Rheinmetall (1942) was a proper response to the challenge, but eventually was not mass-produced for reasons that can hardly be detected today.

In the meantime, by 1943, the armour protection of aircraft had grown in an unexpected pace. The American "Flying Fortresses" were protected by 6.4–8mm or even up to 22mm thick armour. On the Eastern front, the pilots of Soviet Il-2 ground attack aircraft were protected by 55mm bulletproof glass pane and 8mm steel armour. German 30mm automatic (aircraft) cannon, which were being developed at the time, already seemed outdated, as according to experiments it required a direct hit by four pieces of HE shells to shoot down an Allied four-engine bomber. That seemed far too many in the worsening anti-aircraft defence situation. According to calculi and experiments, the explosion of 400g of PETN or RDX inside an aircraft was enough to destroy any bomber or fighter. With the "thin-wall" HE shell system, what calibre was needed to get 400g of the substance to the target by one shot? Regarding the above question, and taking minimality requirement into consideration, the 5.5cm calibre was brought into existence. (The already existing 5cm calibre could "deliver" only 360g.) From 1944, Germany was constantly threatened by air raids, so necessarily all anti-aircraft weapons were designed in the new 5.5cm calibre. That applied to the new automatic anti-aircraft cannon (5.5cm Gerät 58), as well as all aircraft weapons (MK 112; MK 412; MK 114; MK 214B), but with one exception none of those was put in action until the end of the war.

The performance of German industry and intellectual capital gave proof of their excellence once again, inasmuch as they did not only strive to solve the basic problem but explored special ways, too. On the one hand, the plan of an automatic anti-aircraft cannon (5.5cm Gerät 59) with an increased muzzle velocity ($V_0=1200$ m/s instead of the original 1000) is known, on the other hand, a version with a front mount „conical principle" piece was also designed ($V_0=1400$ m/s, but the diameter of the projectile would have measured 4.1cm after exiting the muzzle). A plan of a 5.5cm recoil free aircraft

wing cannon (MK115) was under discussion, and in the hurry characterising the last war months the idea of a 5.5cm multi-barrel weapon was also raised.

The war was lost, the 5.5cm weapons did not come into realisation, but most probably their mass production would not have significantly influenced the course of history. The period US statement was certainly correct though: „The Germans built tomorrow's weapons today.” That is almost literally true, as today the 5.5cm Gerät 58 is considered as the forerunner of the later Soviet 57mm S-60 anti-aircraft cannon.

DIE ENTWICKLUNGSGESCHICHTE DER DEUTSCHEN 5,5-CM-FLUGABWEHR- MASCHINENKANONE WÄHREND DES ZWEITEN WELTKRIEGES

Der Anlass für diese Abhandlung war der Fund einer, aus einer Geschosshülse gefertigten Blumenvase mit der Markierung „5,5 Flak St A“ in der Objektsammlung des Museums für Militärgeschichte. Es stellte sich bald heraus, dass das unbekannte Objekt auch derart „verstümmelt“ einen hohen technikgeschichtlichen Wert besaß. Der Leser hält nun die summierenden Ergebnisse der Quellenforschung in der Hand.

Die deutschen Militärfachleute machten die Vertreter der Waffenproduktionsindustrie schon 1938 darauf aufmerksam, dass es in der Flugabwehr zwischen den 3,7-cm und den 8,8-cm-Artilleriewaffen einen „unbedeckten Bereich“ gab. Die 3,7-cm-Maschinenkanonen waren für die Bekämpfung der ziemlich niedrig fliegenden (2–4 km Höhe) Flugzeuge geeignet, die eine kurze Einsatzzeit erforderten; die 8,8-cm-Maschinenkanonen waren gegen hoch fliegende (8–10 km), langsam manövrierende Bomberverbände erfolgreich. Die 4–6 km hohe Zone zwischen den beiden Waffensystemen blieb mangels geeigneter Waffen „frei“. Es wurde also nötig, eine leistungsfähige Maschinenkanone mit etwa Kaliber 5 cm, einer Schussfolge von 300 Schuss/Minute und einer Seitenrichtungsgeschwindigkeit von 30°/s zu konstruieren. Die 5-cm-Flak 41 Maschinenkanone von Rheinmetall (1942) war eine geeignete Antwort auf diese Herausforderung, wurde aber aus heute schwer beurteilbaren Gründen nicht in Massenproduktion genommen.

Währenddessen 1943 wuchs der Schutz der Flugzeuge unerwartet schnell zu. Die „fliegenden Festungen“ der USA flogen mit einer 6,4–8 mm dicken Panzerung und darüber hinaus gelegentlich mit 22 mm dickem Metallschutz. Und an der Ostfront schützte das sowjetische IL-2 Schlachtflugzeug die Besatzung und die lebenswichtigen Stellen mit 55 mm dickem Panzerglas und einer 8 mm dicken Stahlpanzerung. Die 30-mm-Bordmaschinenkanonen der deutschen Flugzeuge, damals noch unter Entwicklung, schienen schon überholt zu sein, denn den Versuchen nach waren 4 Minengranat-Volltreffer nötig, um einen viermotorigen alliierten Bomber abzuschießen. Und das erschien, angesichts der immer schlechteren Lage der Flugabwehr, als zu viel. Berechnungen und Versuche ergaben, dass die einmalige Explosion von 400 Gr. Nitropenta- oder Hexogen-Sprengstoff in einem Flugzeug genug Schaden anrichtet, um die Mission jeglichen Bombers oder Jagdflugzeuges endgültig zu beenden. Mit der Geschosskonstruktion des „dünnwandigen Minengranats“ gerechnet: welches Hohlmaß ist nötig, um 400 Gr. dieses Sprengstoffes mit einem einzigen Schuss ins Ziel zu befördern? Dem Prinzip der Minimalität entsprechend wurde das Kaliber 5,5 cm geschaffen. (Kaliber 5 cm existierte bereits, es konnte aber nur 360 Gr. „tragen“.) Ab 1944

war Deutschland den ständigen alliierten Luftangriffen ausgesetzt, die Abwehrwaffen wurden notwendigerweise mit dem neuen Kaliber 5,5 cm konstruiert. So das neueste Flak-Geschütz (5,5 cm Gerät 58) als auch die Flugzeugbordkanonen MK 112; MK 412; MK 114; MK 214B wären solchermassen produziert worden, mit einer Ausnahme wurde jedoch keines davon bis Kriegsende einsatzfähig.

Die Leistungsfähigkeit der deutschen Industrie und des Geisteskapitals zeigte sich auch in diesem Fall, oft wurden ungewöhnliche Wege eingeschlagen, um das Problem zu lösen. Bekannt sind die Pläne des „5,5-cm-Gerät 59“ Flak-Geschützes, welches über eine erhöhte Anfangsgeschwindigkeit ($V_0=1200$ m/s statt der früheren 1000) verfügte, sowie die einer Variante mit einem Aufsatzstück mit konischem Prinzip ($V_0=1400$ m/s, aber das Hohlmaß des Geschosses hätte zusammengedrückt 4,1 betragen). Gearbeitet wurde auch an 5,5-cm-Flugzeugflügel-Maschinenkanonen (MK 115), und in der allgemeinen Hektik am Ende des Krieges tauchte auch die Idee einer 5,5-cm-Rohrbatterie auf.

Der Krieg wurde verloren, die 5,5-cm-Waffen wurden nicht realisiert; den Verlauf der Geschichte hätten sie aber auch bei einem umfassenden Einsatz sicherlich nicht beeinflusst. Jedenfalls ist es richtig, was eine zeitgenössische Mitteilung aus den USA feststellte: „Die Deutschen bauen heute die Waffen von morgen.“ („The Germans built tomorrow's weapons today.“) Das ist auch wortwörtlich wahr, denn das 5,5-cm-Gerät 58 wird als Vorläufer des späteren sowjetischen 57-mm S-60 Flak-Geschützes angesehen.

Forgács Márton

KÖZÉP-ÁZSIA EGZOTIKUS VILÁGA EGY ELSŐ VILÁGHÁBORÚS MAGYAR
HADIFOGOLY KÉPESLAPJAIN

A HM HIM Hadtörténeti Múzeum Kéziratos Emlékanyag-gyűjteményében a közelmúltban került a kezembe első világháborús képeslapok egy csoportja, amely felkeltette figyelmemet: kevésbé megszokott motívumokat, tevékaravánokat, poros bazárokat, gazdagon díszített épületeket ábrázoltak. Feladóként mind a 75, többségében német nyelven megírt lapon egy bizonyos „Franz Palkovics Kriegsgefangener” szerepelt. A gyűjteményben kutatva további dokumentumokat találtam, amelyek ugyanehhez a személyhez köthetők, magyar és német nyelven vegyesen: egy hadifogoly pénznyugta, két távirat, három levél, kilenc tábori levelezőlap és 43 hadifogoly levelezőlap. Az anyagot a gyarapodási napló szerint 1971. október 29-én vásárolta a Hadtörténeti Múzeum Palkovics Elemértől.¹

A Palkovicsok 1835-ben nyertek Esztergom vármegyétől nemesi bizonyosságlevelet.² Palkovics Károly Sándor (1786–1865) Esztergom tisztiorvosa volt, fia, Palkovics Károly András (1816–1897), 1844-től a város főjegyzője, 1849 áprilisától kormánybiztos, aki apja segítségével 1848–49-ben a várban tábori kórházat is működtetett. A szabadságharc leverése után halálra ítélték, amit később 12 év várfogságra enyhítettek, ebből 4 évet töltött le Munkácson, Aradon és Komáromban. 1877–1881 között Esztergom polgármestere, a „szenkviczi” előnevet egy 1888. április 24-iki királyi határozatban adományozták ő és utódai részére.³

Hogy Franz Palkovics, azaz Palkovics Ferenc pontosan milyen rokonságban állt a fentebb említettekkel, nem tudjuk: családjáról csak szórványadatokkal rendelkezünk. Annyit sikerült kideríteni, hogy Palkovics Ferenc Xavér Zsigmond névre keresztelték; születési dátuma 1892. március 18, és szűkebb családja Besztercebányán élt a 222. számú házban. Elsőszülöttként kereskedő apja után kapta

1 Leltári számaik: Hadtörténeti Múzeum Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény (a továbbiakban: HTM KE) 71.284.1/Em–71.406.1/Em, 71.916.1–71.919.1/KE, 72.313.1/KE. Ehelyütt szeretnék köszönetet mondani a gyűjtemény vezetőjének, Dr. Szoleczky Emesének, hogy lehetővé tette az anyagcsoport publikálását.

2 *Reiszig Ede*: Esztergom vármegye nemes családjai. Online elérés: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0006/14.html> (Megtekintve: 2015. 09. 28.)

3 *Osvai László*: Esztergomi családok, személyiségek: A Palkovicsok 3. Online elérés: <http://www.ekor-lap.hu/informacio/2009/esztergomi-csaladok-szemelyisegek-a-palkovicsok-3> (Megtekintve: 2015. 09. 28.) Palkovics Ferenc levelezőlapjain a „szenkviczi” előnevet nem használja rendszeresen, leginkább csak az öccsének, Elemérnek szóló címzésekben szerepel.

a Ferenc nevet, édesanyját Klein Annának hívták.⁴ Öccse, Palkovics Elemér Károly 1893. február 17-án született.⁵

A Múzeumban őrzött iratok rendezése után egy hosszan tartó hadifogság története rajzolódott ki elénk. Palkovics Ferenc a cs. és kir. debreceni 39. gyalogezred⁶ 2. tábori századában szolgált hadnagyként, első tábori levelezőlapját 1914. november 4-én írta, „vonaton, útközben” a front felé. Feladási címe a 109. tábori posta, a címzett: „szenkwiczi Palkovics Elemér jogszigorló”. Soraiból a háború első hónapjaira jellemző optimizmus és gondtalanság olvasható ki: „*Nagyon jó időnk van, a hangulat is elsőrangú. Antal nagyon elmés és ég a harczivágytól. 'Pesten annyi grófkisasszonyt láttam' mesélte már a bakáknak minden állomáson. Úgy hazudik mint a világjáró angol. Más különben buta.*”⁷ November 5-én már Mezőlaborcra ír, amely „*fulu piszkos, undok és nagy a rumli*”.⁸ 15-én felkészül a legrosszabbra: „*Két kilométerre vagyok a tűzvonalától. Ha baj volna, segítsd mamánkat és felejtsd el Karcsi s az én esetleges elestemet. Holnap reggel kezdődik a táncz.*”⁹ A harci cselekményeket a jelek szerint sértetlenül átvészelte, a következő levelezőlapot november 28-án írta: „*Elég jól vagyok és várom a kért cigarettát mert az nem kapható. [...] Itt semmi újat nem írhatok. Hideg van és unalmas. [...] Küldjél újságot, az itt nagyon kell.*”¹⁰ December 3-án adta fel első képeslapját, amelyen Ferenc József portréja látható, mellette az osztrák császári himnusz („Gott erhalte...”) kottája és Hans Mühlbeck: „Mein Vaterland wie bist du schön...” című verse. Ezt a lapot már német nyelven írta, címzettje édesanyja, Palkovics Anna Besztercebányán. A képeslapra írt szöveg tartalma megegyezik egy, ugyancsak 3-án keltezett, de magyar nyelven fogalmazott tábori postai levelezőlappal: eszerint különös szerencséje volt, éppen névnapján került hosszabb idő elteltével fedél a feje fölé.¹¹ December 24-én pedig örömmel értesíti: „*Kaptam egy báránybőr mellényt és*

4 Az adatok a keresztlési anyakönyvben találhatóak: <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:KZYR-TX6> (Megtekintve: 2015. 09. 28.) Ezek szerint keresztaja Orgonás Zsigmond honvéd ezredes volt, a keresztlésre 1892. március 27-én került sor.

5 <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:KZYR-RKR> (Megtekintve: 2015. 09. 28.) Ót február 26-án keresztlték, keresztaja ugyancsak Orgonás Zsigmond honvéd ezredes.

6 Az 1756-ban, gróf erdödi Pálffy János által alapított ezred 1914-től Conrad von Hötzendorf tábornagy (1852–1925) nevét viselte. 1914. augusztus 20-án indították útnak az északi harctérre, ahol hamarosan visszavonulásra kényszerült, de Sztropkónál sikerült a frontvonalat megszilárdítani, és hosszú harcok árán, 1915. május elejére kiszorítani az orosz csapatokat a Kárpátokból. Az ezredet ezt követően Karintiába, szeptemberben pedig az Isonzóhoz csoportosították át, a háború végéig az olasz fronton harcolt. Ld.: *Lépes Győző–Mátéfy Artur*: A cs. és kir. Báro Hötzendorfi Konrad Ferenc tábornagy debreceni 39. gyalogezred világháború története. Debrecen, 1939.; *Lisznyai Lajos–Tölli László*: A 39. császári és királyi gyalogezred története 1757–1918. Debrecen, 2006.

7 HTM KE 71.365.1/Em.

8 HTM KE 71.359.1/Em. Mezőlaborc ma Medzilaborce Szlovákia északkeleti részén, a lengyel határ mellett, Sztropkótól mintegy 15 km-re keletre. A „nagy rumli” oka minden bizonnyal a frontvonal közelsége volt.

9 HTM KE 71.360.1/Em.

10 HTM KE 71.361.1/Em.

11 HTM KE 71.362.1/Em, 71.358.1/Em.

*halina*¹² csizmát is. Utóbbi nem valami jó. Az első perctől századparancsnok vagyok sőt tegnap előtt egy népfölk. zászlóaljnak voltam a parancsnoka másfél napig egy erősebb ütközetben. Pár hete bemutattak József főbercegnak is /már többet magammal természetesen/. Három héttel ezelőtt egy kis kalandban volt részem, ma is csodálom hogy élek. Azóta nem nagyon respektálok a tüzet. Mindenesetre óvatos vagyok és ne aggódjatok. [...]”¹³

Az év azonban nem úgy végződött Palkovics Ferenc számára, ahogy arra feltehetően számított. „Tájékoztatlak titeket, hogy tegnap Tylawánál, roham közben fogságba estem”, kezdi december 29-én, Duklán keltezett, német nyelvű levelét.¹⁴ A körülményekről egy tiszti kitüntetési javaslat¹⁵ szolgál pontosabb adatokkal: eszerint a Tylawától délkeletre található, 642-es Dzial-magaslat északi lejtőjén szállt szembe szakasza élén a túlerőben lévő ellenséggel. Alakulata az orosz géppuskarú során súlyos veszteségeket szenvedett, és ő maga is sebesülten került az ellenség kezére. Levele szerint azonban a bánásmódot illetően panaszra nem volt oka, engedélyezték neki küldemények fogadását és küldését, így azt is kérte, küldjenek számára halina csizmát és zsebkendőt. Arra számított, hogy Moszkvába fog kerülni („*Komme voraussichtlich auf Moskwa*”), valamint bízott abban, hogy mindez nem fog hosszú ideig tartani („*Hoffentlich dauert es nicht lange.*”).

1915. január 10-én írta meg második képes levelezőlapját, a harkovi kormányzóság területén fekvő Vorozsbában,¹⁶ és itt már azt tudatja édesanyjával, hogy „Taskend /Turkestan/” felé tart hadifogságba. Az orosz és német nyelvű cenzúrábelyegzővel is ellátott képeslapon¹⁷ a délorosz és ukrán pusztákon átvezető széles, burkolatlan, szélalmokkal szegélyezett steppei út (*sljab*) látható, melyen egy magányos lovaskocsi baktat. Következő üzenete egy feladási

12 Durva gyapjúból készült szűrposztó, amely Erdélyben és a Felvidéken használatos. Besztercebányán gyárilag is készült. Ld.: *Révai Nagy Lexikona*, IX. kötet. Budapest, 1913. 402. p.

13 HTM KE 71.363.1/Em.

14 HTM KE 72.313.1/KE. „Ich teile Euch mit, daß ich gestern, bei Tylawa beim Sturm in die Gefangenschaft geraten bin.” Tylawa ma délkelet-Lengyelországban, a szlovák határ közelében található, Dukla és Felsőkomárnok között.

15 Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) Kitüntetési Javaslatok Tiszti 39824. Csak a fegyvertényt rögzíti, kitüntetésre – fogságba esettként – nem terjesztik fel. (Az irat gyors rendelkezésre bocsátását Kemény Krisztiánnak ezúton is köszönöm.) A dokumentumban tartalékos hadnagyként szerepel, a k.u.k. Militär-Schematismus azonban a hivatásosok között sorolja fel (vö.: *Ranglisten des k.u.k. Heeres*, 1916. 105, 342. p.). Fogságba esését az ezredtörténet is említi: „Dec. 28. Reggel 3 óra körül megindult a megparancsolt támadás a 17-es honvédek nélkül. Az oroszok engedték, hogy embereink egész közel jöjjenek hozzájuk, akkor aztán gyilkos tüzet zúdítottak rájuk. [...] A nemsikerült támadás után megérkezett Gombos ezredes is a 17-es honvédekkel és a támadást megismételtük. Gombos ezt akként tervezte, hogy arcban három 39-es századdal és átkarolólag a szárnyról 6 honvéd századdal támad. Azonban az oroszok az éjszaka folyamán szintén átkaroló támadásba csoportosultak, ez által a honvédek maguk kerültek átkarolás alá és roppant nagy veszteséget szenvedtek. Az arcban támadó 39-es századnak is nagy veszteségei voltak. Sok derék ember pusztult el, közöttük: Palkovics t. hadnagy, ki súlyos sebesüléssel az oroszok kezébe került, Wolff t. zászlós elesett (utólag arany vitézségi érmet kapott.)” *Lépes–Mátéfy*: i. m. 98. p.

16 Cirill írással *Ворожба*, Észak-Ukrajnában, az orosz határ mellett található. Ma is fontos vasúti csomópont.

17 HTM KE 71.284.1/Em. A lap kétnyelvű felirata: „Ворожба. Харьковской губ. Шляхъ. (Большая дорога). – *Worobja. Gouvernement de Kharkov. Le grand chemin.*”

dátum nélküli távirat német nyelven, amely 1915. március 23-án érkezett meg Besztercebányára: „Egészséges vagyok választ kérek. Palkovics Ferenc hadifogoly Namangan¹⁸ Turkesztán.”¹⁹ Legközelebb június 13-án ad hírt magáról egy hadifogoly levelezőlapon:²⁰ eszerint jól van, összesen 7 telegramot és számos lapot küldött, de egyedül egy választáviratot kapott. Továbbá örülné, ha megkapná a kért 50 rubelt, valamint cigarettát és néhány könyvet. Második fennmaradt távirata²¹ június 20-án érkezett Namangánból Besztercebányára, ebben 50 korona küldését kéri. Június 30-án keltezett hadifogoly levelezőlapjának²² feladási helye már egy másik város: „Dzsizak”,²³ és ekkor külön felhívja családjá figyelmét arra, hogy cirill betűkkel tüntessék fel a helységneveket a címzésekben. Azt kéri, hogy minél nagyobb számban írjanak lapokat, mert így van arra remény, hogy némelyek meg is érkeznek hozzá. Több hónapnyi csend után, október 27-én írja következő lapját: eszerint már nincs ott a franciatanára, így most angolul tanul. Két sora a cenzúra áldozatául esett, de még olvasható: itt arról számolt be, hogy csak hetente egyszer írhat nekik.²⁴ Később is panaszkodik: „Nevetséges, hogy miket húz ki a cenzúra. Kaptam lapokat, melyeken a címeket stb. húzták ki. Én a legártalmatlanabb dolgokról írok. De hát ez 'egy cenzúra'.”²⁵

1915. november 14-én kelt az első olyan képeslapja,²⁶ amelyen már a közép-ázsiai világ elevenedik meg: dinnyeárusokat ábrázol Szamarkand²⁷ egyik terén. A lapok száma az 1916-os év kezdetével növekszik meg jelentősen, sok esetben egy nap kettőt-hármat is feladott; minden bizonnyal lazítottak a hadifogolytábor levelezési szabályzatán.²⁸ Külön figyelmet érdemel egy 1916. január 12-én keltezett hadifogoly levelezőlapja²⁹, amelyen a tintával írott, német nyelvű sorok között szinte alig látható halvány írással magyar mondatokat „rejtett el” (a szöveg egyes részei már nem olvashatóak): „Havonta 60 Rubel fizetést kapok. Ebből kb. 20–25 az ebéd-vacsora. Az angolórákért 25–26 Kopeket fizetek. Jelenleg ...

18 Nagyváros a mai Üzbegisztán keleti részén.

19 HTM KE 71.916.1/KE. „Bin gesund bitte antwort. Franz Palkovics Kriegsgefangener Namangan Turkestán.”

20 HTM KE 71.367.1/Em.

21 HTM KE 71.917.1/KE.

22 HTM KE 71.368.1/Em.

23 HTM KE 71.368.1/Em. Dzsizak (oroszul Джизак, üzbégül Жиззах), kelet-üzbegisztáni város, az egykori Selyemút egyik fontos állomása.

24 HTM KE 71.370.1/Em. A cenzúra lehet a magyarázata annak is, hogy a hadifogságban német nyelven kellett megírnia a lapjait: németül tudó cenzort ugyanis sokkal könnyebben találhatott a táborvezetés, mint magyarul tudót.

25 HTM KE 71.333.1/Em. „Es ist lächerlich was alles die Zensur streicht. Ich erhielt Karten wo Adressen etc. gestrichen waren. Ich schreibe lauter Sachen unschuldigster Dinge. Es ist halt 'eine Zensur'.”

26 HTM KE 71.286.1/Em.

27 Közép-Ázsia egyik legősibb városa, az ókori görögök Marakanda néven ismerték. A 15. század végéig a muszlim kultúra és tudomány egyik kiemelkedő központja volt. (A perzsa – *kand* vagy – *kent* jelentése „város, erőd”, és számos közép-ázsiai helységnévben megjelenik, lásd még pl. Taskent: „kő város”, Jarkend: „szirt város”, Csimkent: „gyep város”, Pendzsikent: „öt város”.)

28 A Palkovics Ferenchez köthető, összesen 133 iratból 9 darab keletkezett 1914-ben; 12 darab 1915-ben; 72 darab 1916-ban; 38 darab 1917-ben; 1 darab 1918-ban; 1 darab 1919-ben.

29 HTM KE 71.373.1/Em.

Szamarkandbe vagyok, talán fogok ... ha lesz elég pénzem. Az itteni bennszülöttek „Szart”-ok,³⁰ mohamedánok, állattenyésztő és kereskedő nép. ...

*Szártok. (HTM
KE 71.345.1/
Em)*

A képeslapok és hadifogoly levelezőlapok közlendője ezt követően meglehetősen egyformává válik: leginkább arról biztosítja családját, hogy jól szolgál az egészsége, nem történt vele semmi érdemleges („sonst nichts von Belang”), valamint hogy örülne, ha gyakrabban kapna otthonról postát és csomagokat, elsősorban pénzt, cigarettát, könyveket és fényképeket. Egy hosszabban tartó „hallgatást” március 10. és május 17. között azzal indokol, hogy tályog („Eiterung”) keletkezett a jobb kezén, de már meggyógyult.³¹ Ez bizonyára annak is volt köszönhető, hogy – mint június 17-én keltezett képeslapján³² írja – 14 tiszttel együtt Taskentben³³ járt, ahol „Pasteur-kezelésen” („Pasteurbehandlung”)³⁴ voltak.

30 A „szárt” fogalom jelentése számtalan változáson ment át az évszázadok folyamán. A szanszkrit *szártháuváhá* („karavánvezető”) szóból eredeztethető, és idővel a kereskedők általános megjelölésévé vált. A középkor végére a perzsa nyelvet beszélő, letelepedett életmódot folytató *tádzsikok* nevezték szártoknak, így különböztetve meg őket a türk nomádoktól. A kipszak-törökök beszélő *üzbégek* megérkezésével a szó jelentése ismét módosult: immáron a városokban élő, vagy a vidéken fölművelést folytató, letelepedett, türk nyelvű lakosságot jelölte. A *tádzsik* a perzsául beszélők megjelölése lett. Az orosz hódítás és az I. világháború idején ez volt az általánosan elfogadott terminológia. (Érdekes adalék, hogy a *tádzsik* szó meg egy arab törzs, a *tádzzs* nevére vezethető vissza, amit kezdetben a perzsák minden arabra kiterjesztettek. Miután azonban ők maguk is felvették az iszlám vallást, az arabok pedig kiszorultak a térségből, a *tádzsik* a perzsa etnikumú és nyelvű közép-ázsiai muszlimok megjelölésévé vált.) *Soucek, Svát: A History of Inner Asia*. Cambridge, 2000. 32–33. pp.

31 HTM KE 71.311.1/Em.

32 HTM KE 71.326.1/Em.

33 A Turkesztáni Főkörmányzóság központja, ma Üzbegisztán fővárosa. A hadifoglyok postája is itt futhatott át, minden feladott lapon taskenti bélyegző látható. Palkovics Ferenc meg is említi, hogy időnként itt keveredtek el az otthonról küldött lapok.

34 Nem teljesen egyértelmű, hogy ez a fogalom mit takart, a legvalószínűbb, hogy veszettség kialakulása elleni oltássorozatról volt szó, amelynek kifejlesztése Louis Pasteur (1822–1895) érdeme.

1916. július elején arról értesíti családját, hogy szinte biztosan elkerülnek Turkesztánból, valószínűleg Szibériába. Következő lapját³⁵ szeptember 1-jén írja: ebből kiderül, utazása nem észak, hanem kelet felé folytatódott, új levelezési címe: 5348 Szkobelew.³⁶ Úgy látszik, a helyzete továbbra sem volt elviselhetetlen: elégedetten nyilatkozik az időjárási viszonyokról és a víz minőségéről, és beszámol arról, hogy a társaságában van „3 úr a 16. Honvédtől és egy főhadnagy a 65-től.”³⁷ Könyveket továbbra is kér otthonról, kívánságlistáinak visszatérő elemei Edmond Rostand francia drámaíró művei, a „Cyrano de Bergerac” és a „L'Aiglon”, valamint „2-3 Schakespeare” (sic!).³⁸ Ezen kívül arra kéri családtagjait, nézzenek utána a Rendeleti Közlönyben, hogy 1914. augusztus 1-jével, vagy pedig október 15-ével nevezték ki hadnaggyá; hangsúlyozza, hogy ez az információ fontos számára.³⁹ 1917. február 23-án arról érdeklődik, mi igaz azokból a hírekből, hogy egy 1916. december 30-án kelt rendelet szerint hadifogolyként is előléphetnek rangban;⁴⁰ márciusi keltezésű lapjaiban ruhákat kér otthonról, alsóneműt, nadrágot, egy pár régi cipőt és 6-8 ezüst tiszti csillagot.⁴¹ Ezután félévnyi csend köszöntött be, amit később egyrészt azzal indokolt, hogy május elejétől július közepéig súlyos maláriával kezelték a kórházban (ezt édesanyja elől azonban kéri elhallgatni!), másrészt a megváltozott körülményeket teszi felelőssé, állítása szerint ő ugyanis rendszeresen írt továbbra is.⁴²

35 HTM KE 71.338.1/Em.

36 Cirill betűkkel Скобелев, mai nevén Fergána (üzbégiül Фарғона) Kelet-Üzbegisztánban. Itt fontos megjegyezni, hogy a magyartól eltérő hangkészlettel rendelkező nyelvek szavait lehetőség szerint egységes rendszer alapján adjuk vissza. A tudományos transliteráció mellett erre a másik lehetőség a Ligeti Lajos és Terjék József által szerkesztett (korántsem tökéletes) *Keleti nevek magyar helyesírása* (Budapest, 1981) című munkában található transzkripció rendszer. Ebben az esetben mégsem az itt található „Szkobalew” átírást (729. p.) használom, mert ezt a formát meglátásom szerint semmi sem indokolja, és feltételezhetően tévedésről lehet szó. A város átmeneti nevét Mihail Dimitrijevs Szkobelew (1843–1882) orosz tábornokról kapta, aki 1875-ben elfoglalta a Kokandi Kánságot.

37 HTM KE 71.375.1/Em. „Hier sind 3 Herrn von 16. Honvéd und ein Oblt. von 65.” A m. kir. 16. honvéd gyalogezred beszercebényai, a cs. és kir. 65. „Erzherzog Ludwig Viktor” gyalogezred munkácsi volt.

38 HTM KE 71.339.1/Em, HTM KE 71.340.1/Em.

39 HTM KE 71.343.1/Em. Valószínűleg a pénzbeli juttatással kapcsolatban lehetett ennek jelentősége. A rendelkezésre álló adatok alapján 1914. október 20-án nyerte el a hadnagyi rangot, vö.: *Ranglisten des kaiserlich und königlichen Heeres 1916*. Bécs, 1916. 105. p.

40 A *Rendeleti Közlöny: Szabályrendeletek* 1916. évi 89. számában (605–607. pp.) található egy 1916. december 21-iki keltezésű rendelet (25824/2 sz.), amely az előléptetés kérdéseivel foglalkozik, és a hadifogságba jutott tiszteket a „rangfenntartás mellett mellőzendők” csoportba sorolja. A hadifogságból visszatért tisztek előléptetésével kapcsolatban 1917. július 13-án született egy rendelet, vö.: 169971/3 sz. rendelet, in: *Kisközlöny a „Rendeleti Közlönyhöz”, 1917. évi 9. szám* (40–41. pp.)

41 HTM KE 71.384.1/Em, HTM KE 71.392.1/Em.

42 HTM KE 71.405.1/Em. „Dass keine Nachricht von mir seit langer Zeit, muss an den jetzigen Verhältnissen liegen; teilweise auch, wie schon geschrieben, an der Schreibpause im Mai-Juni, wo ich mit Malaria über 6 Wochen im Spital gewesen bin.” Az „új körülmények” minden bizonnyal a februári forradalom nyomán fellépő zavaros helyzetet takarják.

Palkovics Ferenc (jobbszélen) két tisztársával. Hadifogoly levelezőlapra ragasztott fénykép. (HTM KE 71.400.1/Em)

Következő lapja 1917. szeptember 12-én kelt, ennek hátlapjára már egy magáról készült fényképet is ragasztott: „Végre sikerült engedélyt szerezniünk, hogy jöbessen egy fényképész.”⁴³ A felvételen könyvvél a kezében, asztalnál ül egy rendezettnék látszó helyiségben, egy másikon két szobatársával („Zimmergenossen”) látható kávézás közben, a harmadikon pedig egy játékos kedvű kutya társaságában az udvaron. A hagyatékban összesen 8 példány maradt fenn ezen képekből, egy részük ma már meglehetősen rossz állapotban van. Október 4-én írt lapjában utal arra, hogy még hosszú távollétre készül,⁴⁴ és küldeményként továbbra is ruhákat („Monduren”), alsóneműt és valamennyi fellelhető cipőjét kéri. 13-án írt édesanyjának egy hosszabb levelet is, ebből többek között kiderül, hogy tavasszal Rigából hozatott magának könyveket, valamint „a táborban, azaz a kaszárnyában” mintegy 550 tiszt volt elszállásolva.⁴⁵ Afelől is érdeklődik, mi igaz azokból az újsághírekből, miszerint felosztatják a közös haderőt, és külön osztrák és magyar seregeket fognak felállítani. Utolsó levelezőlapjában, amely 1917. november 3-án kelt, némiképp aggódva kérdezi Elemértől, hogy feladták-e

43 HTM KE 1.026/Em. „Endlich gelungen Erlaubnis zu erwirken, dass ein Fotograf kommen durfte.”

44 HTM KE 71.402.1/Em. „Bin gesund und auf noch langes Verbleiben von der Heimat gefasst.”

45 HTM KE 71.918.1/Em. „Gegen 550 Offiziere im Lager d. b. in der Kaserne.”

a cipőt, kabátot és egyéb ruhákat, mert különben nem fognak a tél beállta előtt megérkezni. Itt megszakad a levelezőlapok sora, és Palkovics Ferenc későbbi sorsáról már csak két további dokumentum ad hírt: egy hadifogoly pénznegyta⁴⁶ 1918. január 2-áról, valamint egy magyar nyelvű levél,⁴⁷ 1919. február 13-iki keltezéssel: címzettje egy bizonyos „Demeter Bácsi”, akinek a nevével korábban nem találkoztunk, és a feladási hely olvasata is bizonytalan: *Kolczo, Kolezo*, esetleg *Kobezo*.⁴⁸ Az azonban biztos, hogy még ekkor is Turkesztánban volt: „*Hosszú idő óta végre van alkalmam ebből az eldugott fészekből életjelt adnom magamról és 3–4 hét múlva személyesen is átjövök Kokandra. Jelenleg nagyon sok a munkám, úgy, hogy néha éjjelig is kell dolgoznom. Kérem kedves Demeter bácsi a 2 inget és nadrágot / természetesen már átalakítva / a Ninának átadni, ő ki fogja fizetni az érte járó összeget. Kérem legyen szíves a Szabónak is szólni, hogy a kész cipőmet adja át a Ninának. A még érte járó összeg / azt hiszem 15.- rubel / ő nála van. Mi újság maguknál? Én 3–4 hét múlva föltétlenül följövök Kokandra és akkor reményilem a multkor beszélt ügyet rendezni, még pedig a teljes összeget. A viszontlátásig is szívélyesen üdvözlö Pal-kovics.*” Ezzel történetének írásban ránk maradt része véget ér, az esetleges hazajutás körülményeiről, időpontjáról nem rendelkezünk további adatokkal.

Közép-ázsiai földrajz dióhéjban

De pontosan hol is található ez a bizonyos Turkesztán, ahol Palkovics Ferenc és sok sorstársa töltött el hosszú éveket hadifogságban? Elsőként érdemes nagy vonalakban tisztázni néhány földrajzi fogalmat, amelyek gyakran előkerülnek Közép-Ázsia⁴⁹ kapcsán.

46 HTM KE 1.024/Em. Ezen Palkovics Elemér küldött 100 koronát Ferencnek Szkobelebbe.

47 HTM KE 71.919.1/Em.

48 A település beazonosítása nem bizonyult egyszerűnek, hasonló nevű helységet nem sikerült találni Kokand környékén. Egyetlen lehetséges megoldásként egyelőre *Bokonbajevo* (kirgizül Бөкөнбаев) falu merülhet fel, amely ekkor a *Kolcovka* nevet viselte. A település az Iszik-köl tó déli partján, a mai Kirgizisztán területén található, légvonalban mintegy 500 km-re Kokandtól; jogosan fölmerülhet azonban, hogy „átjövéshez” ez túlságosan nagy távolság.

49 Már a *Közép-Ázsia*, *Belső-Ázsia*, illetve *Mittelasien/Middle Asia*, *Innerasien/Inner Asia* és *Zentralasien/Central Asia* fogalmak használata is sok kérdést vet fel, mert ritkán történik következetesen. A kérdés hosszabb taglalására itt nincs lehetőség, így csak annyit kívánok jelezni, hogy a szűkebb értelemben vett *Közép-Ázsia* alatt hagyományosan a mai Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Üzbegisztán, Türkmenisztán (és esetenként még Mongólia) területét szokták érteni. A kérdéstről bővebben: *Vásáry István*: A régi Belső-Ázsia története, 1. fejezet: Belső-Ázsia fogalma. Online elérés: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/regi-belső-ázsia/ch01.html> (Megtekintve: 2015. 05. 28.); *Stadelbauer, Jörg*: Mittelasien – Zentralasien: Raumbegriffe zwischen wirtschaftlicher Strukturierung und politischer Konstruktion. Online elérés: http://www2.klett.de/sixcms/media.php/82/rfor_5_03.pdf (Megtekintve: 2015. 06. 01.)

– *Turkesztán* (vagy *Turkisztán*): jelentése „Türkök földje”. Nyugaton a Kaszpi-tenger, északon Szibéria, keleten a Góbi sivatag, délen Tibet, India, Afganisztán és Irán határolja.⁵⁰ A közismert *Turán* elnevezés perzsa eredetű, jelentése „Túr földje”, és egy mitikus király, Feridún fiának nevét őrzi.⁵¹ Turán déli határának az Amu-darját (arabul *Dzsajhún*) tekintették, amely elválasztotta a letelepedett iráni népeket a nomád türkök világától. *Kelet-Turkesztán*, kínaiul *Hszincsiang* („új tartomány”)⁵² Turkesztánnak a Pamíron és a Tien-san hegységen túl fekvő területeit foglalja magába (ma Kínához tartoznak). Ezen belül elkülönítendő az északi *Dzsungária* és a déli *Tarim-medence*. Az *Ujgurisztán* elnevezés csak a Tarim-medence keleti területét jelölte.⁵³

– *Transzoxánia* (az angol nyelvű szakirodalomban időnként *Transoxiana*): „az Oxuson túl [fekvő terület]”.⁵⁴ Az Oxus (az Amu-darja ókori neve) és a Jaxartes (Szir-darja, arabul *Szajhún*) közötti régió (bár bizonytalan, hogy volt-e egyáltalán északon élesen meghúzható határa; a források nem tesznek róla említést).⁵⁵ Az antikvitásban *Szogdia* néven ismert térség történelmi és kulturális szempontból kiemelkedő szerepet töltött be Közép-Ázsiában. Az Amu-darjától délre található *Horászán* („a felkelő nap [földje]” perzsául), amely ma Irán északkeleti tartománya, de az ókorban és a kora középkorban magába foglalta a mai Türkmenisztán középső, és Afganisztán északkeleti részeit is. (Észak-Afganisztánt, az egykori *Baktriát* az arabok és a perzsák *Toharisztán* néven ismerték.)⁵⁶

50 „Turkistan.” In: *Encyclopædia Britannica*. Online elérés: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/610093/Turkistan> (Megtekintve: 2015. 06. 01.) A határok megadása némiképp leegyszerűsítő, a történelem folyamán többször változott, példának okáért esetenként előfordult, hogy Afganisztán északi területeit is magába foglalta (*Dél-Turkesztán* elnevezéssel.)

51 „Másod szeren Túránt adta vala Túrnak,/Turk nép és Csin felett őt tevő meg úrnak;...” Vö.: *Firdauszi*: Feridún és fiai. Radó Antal fordítása. Online elérés: <http://terebeess.hu/keletkultinfo/rado1.html> (Megtekintve: 2015. 09. 06.) Abul-Kászim Firdauszi (940 k.–1020/1025) az újperzsa irodalom kiemelkedő alakja, főműve, a *Sáhnáme* („Királyok könyve”) máig a perzsák legfontosabb nemzeti eposza. *Khaleghi-Motlagh, Djalal*: „Ferdowsi, Abu'l-Qasem I. Life”. In: *Encyclopædia Iranica*, IX/5. 514–523. pp. Online elérés: <http://www.iranicaonline.org/articles/ferdowsi-i> (Megtekintve: 2015. 09. 06.) *Turán* csak Nyugat-Turkesztánt jelöli, Hszincsiangot nem foglalja magába. Ld. pl.: *Abmad, H. Manzooruddin*: Kampf um leere Räume. Turan – Turkestan – Tibet. Leipzig, 1940. 9–11. pp.

52 Más fordítások szerint „határ menti tartomány”.

53 *Soucek*: i. m. 16–17. pp. Hszincsiang földrajzi viszonyairól bővebben: „Chinese Turkestan I. Geographical Overview.” In: *Encyclopædia Iranica*, V/5, 471–473. pp. Online elérés: <http://www.iranicaonline.org/articles/chinese-turkestan-i> (Megtekintve: 2015. 06. 03.)

54 Az arab történetírók a területet a *مأوراء النهر* (*Mavra an-nahr*) kifejezéssel jelölték, amelynek jelentése ugyancsak „ami a folyón túl van”.

55 *Soucek*: i. m. 4–6. pp. Hovatovább, még a déli határban sincs teljes egyetértés, Vámbéry Ármin szerint ugyanis politikai értelemben az Amu-darja bal partjának egy része is Transzoxániához tartozik. *Vámbéry Ármin*: Bokhara története. A legrégebb időktől a jelenkorig. Dunaszerdahely, 2010. 15. p. Vámbéry Ármin (1832–1913) méltán világhírű magyar orientalista, akadémikus, több alkalommal is beutazta Közép-Ázsiát. Az 1872-ben megjelent „Bokhara története” címével ellentétben nem csak Buhara városának, hanem egész Közép-Ázsiának történelmét dolgozza fel, magyar nyelven azóta se született ehhez mérhető összefoglaló mű. Részletesen: *Sárközy Miklós*: Vámbéry és a „Bokhara története”. In: *Vámbéry*: i. m. 485–499. pp.

56 *Soucek*: i. m. 10–11. pp.

– *Hvárezm* (vagy *Horezm*, ez az alak azonban már elég távol áll az eredeti kiejtéstől):⁵⁷ az Aral-tó⁵⁸ déli partján, az Amu-darja deltája mentén, Transzoxániától északkeletre található. Mindig is különálló földrajzi-politikai egységet alkotott, egyben fontos közlekedési csomópont volt az orosz területeket a Közel-Kelettel összekötő kereskedelmi útvonalon. A sivatagokkal övezett Hvárezmben nagy múltra tekinthetnek vissza az öntözőrendszerek (*kanát*), amelyek messze földön híres zöldség-és gyümölcsstermesztést tettek lehetővé.⁵⁹

– *Szemirecsje* („hét folyó” oroszul; a türk elnevezés *Dzssetiszu*): nagyjából a Balhas-tó, az Ili, a Tien-san és a Talasz folyó által határolt régió, a mai Kazahsztán délkeleti és Kirgizisztán északi része.⁶⁰

Történelmi előzmények dióhéjban

A térség rendkívül mozgalmas és érdekes, de talán kevésbé közismert történelméből is érdemes néhány fontosabb epizódot feleleveníteni, hogy az első világháború alatti eseményeket megfelelő kontextusba tudjuk helyezni. Közép-Ázsia lakóinak többsége valamely *türk* néphez tartozik (kivételt képeznek a korábban már említett perzsa tádzsikok). 552 és 744 között, kisebb-nagyobb megszakításokkal állt fenn az első türk államalakulat, amelyet ma Köktürk (vagy Göktürk) Birodalomként ismer a történetírás. Fénykorában az Aral-tótól egészen Mandzsúriáig terjedtek határai, de már viszonylag korán két (nyugati és keleti) részre szakadt, ami a nomád államalakulatoknál gyakran megfigyelhető jelenség.⁶¹ Mongóliában a keleti köktürköket az Ujgur Kaganátus (744–840) váltotta fel, Ordubalik (másik nevén Karabalgaszun) központtal.⁶²

57 Arab írással: خوارزم. Vámbéry a *Khabrezm* alakot használja, személyes tapasztalatai alapján ugyanis a helyiek így ejtették. (Vámbéry: i. m. 28. p.)

58 A szovjet időkben az Amu-darja és a Szir-darja folyók vizét egyre növekvő mértékben a gyapotültetvények öntözésére használták fel, így a tó vízszintje fokozatosan lecsökkent; ehhez: *Alworth, Edward*: The New Central Asians. In: Central Asia. i. m. 566–567. pp. Az Aral-tó mára szinte teljesen eltűnt, az általam mellékelt térképvázlat a 19. századi állapotot mutatja.

59 *Soucek*: i. m. 6–9. pp. Hvárezm történelméről bővebben: <http://www.iranicaonline.org/articles/chorasmia-index> (Megtekintve: 2015. 09. 04.)

60 *Soucek*: i. m. 22–23. pp.

61 *Sinor, Denis*: The Establishment and Dissolution of the Türk Empire. In: The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge, 1990. 285–316. pp.; *Soucek*: i. m. 46. p.

62 Miután a türk kirgizek megsemmisítették a birodalmat, az ujgurok két új királyságot alapítottak Kanszu (848–1036) és Kocso (856–1369) központokkal. A tudomány jelenlegi állása szerint a mai ujgurok azonban csak részben ezen nép leszármazottai. A türk nyelvet beszélő, muszlim vallású, oázisvárosokban lakó népesség politikai-kulturális egységesítése céljából döntöttek a Közép-Ázsiai Türk Muszlimok 1921-es taskenti konferenciáján az *ujgur* megjelölés használatáról. Manapság természetesen sokan ennek ellenére az ősi ujgurok leszármazottainak tekintik magukat. *Soucek*: i. m. 270. p.; *Millward, James A. – Perdue, Peter C.*: Political and Cultural History of the Xinjiang region through the Late Nineteenth Century. In: Xinjiang: China's Muslim borderland. Szerk.: Starr, S. Frederick. Central Asia-Caucasus Institute, 2004. 40–41. pp. Online elérés: <https://books.google.hu/books?id=GXj4a3gss8wC&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (Megtekintve: 2015. 08. 14.) Közép-Ázsia történelmét vizsgálva mindig szem előtt kell tartani,

Az első arab hódítók már 653–654 folyamán átkeltek az Amu-darján, de a nagyobb szabású katonai műveletek a 8. század első felében indultak meg. A Talasz menti csatában (751) a muszlim sereg jelentős győzelmet aratott a kínaiak felett, és ezzel az iszlám végleg megvetette a lábát a térségben.⁶³ Az Abbászida Birodalom⁶⁴ egysége azonban gyorsan bomlásnak indult, aminek okai egyrészt a rendkívül eltérő kultúrájú etnikumok (arabok, berberék, perzsák, különböző türk népcsoportok) közötti feszültségekben és a kivetett magas adókban, másrészt a hadsereg összetételének nagymértékű változásaiban keresendők.⁶⁵

A hadsereg fenntartásának magas költségeit a kalifák nehezen tudták előteremteni, ezért egyre gyakrabban átengedték befolyásos gulám parancsnokainak a tartományok pénzügyi és közigazgatási irányítását.⁶⁶ Táhír ibn al-Huszain⁶⁷ perzsa hadseregparancsnok al-Mamún kalifát (uralkodott: 813–833) hatalomra segítette fivérével szemben, amiért hálából Horászán kormányzójának nevezték ki, és itt megalapította a Táhiridák dinasztiáját (821–873). Transzoxánia történelmében meghatározó szerepet játszott a Számánida

hogy egyazon népnevek különböző időkben különböző etnikumokat takarhettek (lásd pl. a *szárt* fogalom jelentésváltozásait.)

- 63 *Bolsbakov, O. G.*: Central Asia under the early Abbasids. In: History of Civilizations of Central Asia, IV/1. UNESCO, 1998. 30–37. pp. Online elérés: <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001116/111664eo.pdf> (Megtekintve: 2015. 06. 04.) A csatának nem csak katonai jelentősége volt, hanem az iszlám világ kulturális fejlődésére is hatással volt: a nagyszámú kínai hadifogoly között selyemszövők és papírkészítők is voltak, utóbbiaknak fontos szerepük lett a szamarkandi papíripar megeremelésében.
- 64 Mohamed Próféta halála (632) után az ún. *rasídún* („helyesen vezetett”) kalifák vezették a muszlim közösséget (*umma*): Abu-Bakr (uralkodott: 632–634), I. Omar ibn al-Hattáb (uralkodott: 634–644), Oszmán ibn Affán (uralkodott: 644–656) és Ali (uralkodott: 656–661). Őket követte az Omajjád-dinasztia (661–750) és az Abbászida-dinasztia (750–1258). Uralmuknak a mongolok vetettek véget, akik Dzsingisz kán unokája, Hülegü (uralkodott: 1256–1265) vezetésével 1258-ban földig rombolták Bagdadot, és meggyilkolták al-Musztaszim kalifát (uralkodott: 1242–1258). Életben maradt unokatestvére, II. al-Musztaszir Kairóba menekült, ahol a mamelukok gyámsága alatt a dinasztia 1517-ig még fennállt, de tényleges hatalmat többé nem gyakorolt.
- 65 A hadsereg a kezdeti időkben kizárólag arabokból állt, akik törzsi szervezeti keretek között vonultak hadba, és harcmodoruktól teljesen idegen volt az ostromgépek és más nehézfegyverzetek használata. Ezen a téren a horászániaiak viszont jelentős taktikai és technikai ismeretek birtokában voltak, és ennek köszönhetően a 8. század közepétől egyre inkább kiszorították a hadseregből az arabokat. Emellett az is szerepet játszott, hogy a kalifák a sorozatos felkelések következtében egyre kevésbé bíztak arab alattvalóikban. Al-Mutaszim kalifa (uralkodott: 833–842) már kizárólag felszabadított türk rabszolgákból (*gulám*, tbsz. *gilmán*) szervezte meg testőrségét. Őket fiatalokuktól fogva a kalifához való hűségre nevelték, de sokszor erősebb kötődés alakult ki parancsnokaikhoz, mint a kalifákhoz, akik fokozatosan saját testőrségük foglyaivá váltak. Al-Mutavakkil kalifát 861-ben testőrségének türk parancsnoka gyilkolta meg, ezt követően pedig gyakorlattá vált, hogy a gulámok maguk választottak ki gyengekező kalifákat a trónra. A zsoldosok és rabszolgák egyre növekvő száma pedig magánhadseregek kialakulásának is kedvezett. *Cahen, Claude*: Az iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig. Budapest, 1989. 211–216, 219. pp.; *Bolsbakov*: i. m. 45–46. pp.
- 66 *Cahen*: i. m. 216–218. pp. Ebben az esetben az ő feladatuk volt az adók behajtása. Sok katonatiszt fizetés helyett egy-egy terület adóit kapta haszonbérletbe, amelyből fedeznie kellett a katonák felszerelését és ellátását, és csak a többletet továbbították a kincstárnak. Ez az ún. *iktá*-rendszer tovább bomlasztotta a birodalom egységét.
- 67 Érdekes adalék, hogy a *dzul-jamainj*, „kétjobbkezes” melléknevet viselte, amit állítólag azzal érdemelt ki, hogy bal kézzel, egyetlen kardcsapással szelt ketté egy ellenséges harcost.

Birodalom (819–1005), amely Közép-Ázsia utolsó perzsa dinasztiájának tekinthető.⁶⁸ Anélkül, hogy történetüket itt részletesebben ismertetnénk, fontos kiemelni, hogy nagymértékben nekik köszönhető az iszlám „nemzetközivé” válása, az arab civilizáció és intézményrendszer átültetése a perzsa és közép-ázsiai kultúrkörökbe. Uralkodásuk idején vált Buhara virágzó kulturális és kereskedelmi központtá, és ekkor nyert teret a régióban mindinkább a szunnita iszlám.⁶⁹ De akárcsak az Abbászidák esetében, a számánida hadseregben is egyre nagyobb befolyásra tettek szert a türkök. Az egyik gulám, Alptigin önálló dinasztiát alapított: a Gaznavidákét (977–1185), akik egy ideig Horászánt is uralták, de a 11. század közepétől a szeldzsukok⁷⁰ visszaszorították őket Afganisztán és Észak-India területére, ahol jelentős szerepük volt az iszlám további terjesztésében. Bár ez az uralkodóház már türk származású volt, a nevükhöz a perzsa kultúra újbóli felvirágoztatása fűződik.⁷¹ Az Amu-darján túli számánida területek a türk Karahánidák (más néven Ilakkánok/Iligkánok; 950 k.–1213) birtokába kerültek, birodalmuk egészen a Tarim-medencéig terjedt. A politikai szétagoltság ellenére uralmuk idején nagymértékű városiasodás és gazdasági-kereskedelmi fejlődés volt jellemző. Tovább élt az arab-perzsa művészet,

68 A Számánidák pontos eredete nem tisztázott, nem zárható ki a türk rokonság sem, ők egy szászánida nemestől, Bahrám Csobintól származtatták magukat. A dinasztia névadója Számán-Hoda, aki a hagyomány szerint a 8. században vette föl az iszlám vallást. *Frye, Richard Nelson: The Samanids. In: The Cambridge History of Iran, vol. 4: The Period from the Arab Invasion to the Saljuks. Szerk. R. N. Frye. Cambridge, 2007. 136–137. pp.*

69 *Frye: i. m. 142–155. pp.* Közép-Ázsia vallási szempontból is rendkívül sokszínű volt: nesztoriánus keresztények, zsidók, manicheusok, zoroasztriánusok és buddhisták éltek egymás mellett. Az iszlám terjesztésében jelentős szerepet töltöttek be a *szúfik*, akiket az „iszlám misztikusainak” szokás nevezni. Ők egyféle „népközelibb” iszlámot képviseltek, amely a dogmák és a teológiai csörték helyett a szerény és jó életvitelt, az Istennel való boldog „egyesülést” helyezte középpontba. A szúfizmusnak számtalan különböző irányzata és rendje (*tariká*) alakult ki, Közép-Ázsiában a Kádíríjja, a Jaszavíjja, a Kubravíjja és a Naksbandíjja tarikák voltak elsősorban jelen. *Nizami, K. A.: Popular movements, religious trends and Sufi influence on the masses in the post-Abbasid period. In: History of Civilizations of Central Asia, IV/1. UNESCO, 1998. 367–376. pp.; Caben: i. m. 236–239. pp.* A szúfizmus egyes elemei, mint például a rituális tánc és zene, vagy a végetekig fokozott aszkézis sokszor a szunnita ortodoxia rosszallását váltották ki. Sokoldalúságának és rugalmasságának köszönhetően könnyen tudott alkalmazkodni a nagyon eltérő kulturális hagyományokkal rendelkező környezetekhez (így például az indiai szubkontinensen). Sőt, egyes szúfik úgy vélik, hogy az egyes vallások csak „héjak” és az alattuk rejtőző tanítás azonos, így szerintük léteznek keresztény vagy buddhista szúfik is. A szúfizmusról bővebben lásd: *Shah, Idries: Die Sufis. Botschaft der Derwische, Weisheit der Magier. (= Diederichs Gelbe Reihe 27: Islam.) Kreuzlingen/München, 2000.; Mazabéri, Aly: A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig. Budapest, 1989. 13–19. pp.)*

70 Az *oguz* törzsszövetséghez tartozó türk szeldzsukok névadója, Szeldzsuk 992. k. vette fel az iszlám vallást. A Nagyszeldzsuk Birodalom (1038–1194) fénykorában Anatóliától Szírián, Mezopotámián és Horászánon át egészen Transzoxániáig egyesítette a muszlim területeket. *Soucek: i. m. 93–101. pp.; Sevim, A. & Bosworth, C. E.: The Seljuqs and the Khwarazm Shahs. In: History of Civilizations of Central Asia, IV/1. UNESCO, 1998. 151–179. pp.*

71 A Gaznavidákról bővebben: *Bosworth, Clifford Edmund: The Ghaznavids. Their Empire in Iran and Eastern Afghanistan. Edinburgh, 1963; uő.: The later Ghaznavids: Splendour and decay. New York, 1977.*

kulturális kapcsolatok épültek ki Kínával, és mellette megszületett a türk muszlim irodalom is.⁷² A Karahánidákat és a velük szövetséges Szandzsar szeldzsuk szultánt (uralkodott: 1118–1157) 1141-ben Katvännál legyőzték a karakitajok,⁷³ és uralmuk alá hajtották Transzoxániát; Szandzsar halála után Hvárezmben is új dinasztia függetlenítette magát, az ún. Hvárezm-sahok (1097–1231).⁷⁴

Szamarkand. Tevék a steppén. (HTM KE 71.316.1/Em)

A mongolok megjelenése Közép-Ázsia történetében is új korszakot nyitott meg. Dzsingisz kán (uralkodott: 1206–1227) 1223-ra Hvárezmet és Horászánt is elfoglalta, halála után Közép-Ázsia legnagyobb része (Transzoxánia, Szemirecsje, Hszincsiang nyugati fele) fia, Csagatáj kán (uralkodott: 1229–1242) *uluszához*⁷⁵ került. A Csagatájidák dinasztiája ugyan a 17. századig fennállt, de már a 14. század közepére visszaszorultak Szemirecsje és a Tarim-medence területére, amely uralmuk alatt elvesztette urbanizált és földművelő jellegét, és nomád állattartók vidékévé vált.⁷⁶

72 Biran, Michal: „Ilak-Khanids.” In: Encyclopædia Iranica, XII/6, 621–628. pp. Online elérés: <http://www.iranicaonline.org/articles/ilak-khanids> (megtekintve: 2015.06.08.) Az iszlám vallás felvétele Szatuk (vagy Szabuk) Bugra kán Abdal-Karímhoz (megh. 955. k.) köthető. A Karahánidák alatt kezdődött el Transzoxánia eltörökösödése.

73 A karakitajok a mongolokkal álltak rokonságban, és buddhista, illetve sámánista hitűek voltak. A katváni csatát követően terjedt el Európában „János papkirály” legendája, akiről úgy hitték, egy távoli mesés országban uralkodik, és a keresztényeket fogja megsegíteni a muszlimok elleni harcban. A karakitajok ugyan valóban nem vették fel az iszlámot, de nem voltak (legalábbis többségében) nesztóriánus keresztények sem, mint ahogyan híresztelték róluk nyugaton. Hasonló módon terjedt el később Dzsingisz kánról, hogy ő a keresztény „Dávid papkirály”, a tévedésre azonban meglehetősen gyorsan és drasztikusan fény derült. Ld. ehhez: *Vásáry István: Az Arany Horda*. Kossuth Könyvkiadó, 1986. 14–21. pp.

74 Bosworth, C. E.: Khwarazmshahs I. Descendants of the line of Anuštigin. In: Encyclopædia Iranica, online edition, 2009. Online elérés: <http://www.iranicaonline.org/articles/khwarazmshahs-i> (Megtekintve: 2015. 06. 08.) Birodalmuk a 13. század elején egész Horászánt, Transzoxániát és Fergánát is magába foglalta.

75 Az *ulusz* nem területet jelölt, hanem a meghódított törzsek (*irgen*) feletti uralmat (*ulusz irgen*). *Vásáry*: i. m. 178. p.; *Soucek*: i. m. 108. p. Horászán a Hülegü által alapított Ilkánida dinasztia (1256–1335) uralma alá került, a délorosz területeket az Arany Horda (más néven Dzsocsi ulusza, 1236–1502) vette birtokba, Kínában pedig a Jüan-dinasztia lépett trónra (1271–1368).

76 *Soucek*: i. m. 117–122. pp. A területet ekkortól a *Mogulisztán* („mongolok földje”) névvel is illették. A csagatájida kánok többsége nem ért át az iszlámra, de közömbösen viszonyult alattvalói vallási életéhez is.

A mongol hódítás Közép-Ázsiában is hatalmas pusztítással járt, sok olyan jelentős város, mint Merv,⁷⁷ nem is nyerte vissza soha többé korábbi jelentőségét. Az iszlám civilizáció mégis életben tudott maradni, nem utolsósorban azért, mert a 14. század elején a mongol hódítók többsége maga is muszlim lett: az Ilkánidák Gazan kán (uralkodott: 1295–1304), az Arany Horda⁷⁸ Üzbég kán (másképp Özbek vagy Özbeg, uralkodott: 1312–1342) uralma idején.⁷⁹ A késő középkori Ázsia második nagy hódítója, Timur Lenk (torzult formában *Tamerlán*; uralkodott: 1370–1405) Transzoxániában, Kisben⁸⁰ született, és az általa alapított muszlim dinasztia (1370–1507) idején a térség kulturálisan még egyszer felvirágzott, tovább vegyítve az arab, perzsa és török elemeket. Kialakult egy új, irodalmi türk nyelv is, amelyet ma *csagatáj* nyelvként ismer a szakirodalom (a kortárs források azonban *turki* néven említik), és mint látni fogjuk a későbbiekben, több medresze és mauzóleum, amely Palkovics Ferenc képeslapjain látható, ebben a korszakban épült.⁸¹

*Csorszu-bazár
a szamarkandi
Regisztán téren.
A háttérben a Sír
Dar és Ulug
bég medreszéje.
(HTM KE
71.290.1/Em)*

A lehanyatló Timuridáknak a 15. század második felétől az üzbégekkel kellett szembenézniük. Az *üzbég* elnevezés a fentebb említett Üzbég kán nevére vezethető vissza, és kezdetben különböző, kipszak-törököt beszélő törzsek gyűjtőneve volt. Kánjuk, Abul-Hair (uralkodott: 1428–1468) dzsingiszida

77 Szandzsar szultán egykori székhelye, ma romváros Türkmenisztánban.

78 Az *orda* (torzult alakban: *borda*) eredeti jelentése „katonai tábor”. A *Keleti nevek magyar helyesírása* című mű az „Aranyhorda” írásmódot használja (vö.: i. m. 767. p.), míg a későbbiekben a „Nagy Orda”, „Középső Orda”, stb. formákat. Mivel az *orda* áll közelebb az eredeti *ordu* alakhoz, én a következetesség jegyében az „Arany Orda” használatát tartanám megfelelőnek, mivel azonban az „Arany Horda” alak már gyökeret vert a magyar nyelvben, ebben az esetben eltekintek ettől.

79 Robinson, Francis: *Az iszlám világ atlasza*. Budapest, 1996. 26. p.

80 Más átírásban *Kes*, ma Sahriszabz Üzbegisztánban.

81 Soucek: i. m. 123–143 pp.; Caben: i. m. 343–351. pp. Talán kevésbé ismert, hogy az India történelmében meghatározó szerepet játszó Mogul (vagyis „mongol”) Birodalmat (1526–1858) egy timurida herceg, Záhireddin Mohamed Bábur (uralkodott: 1526–1530) alapította, leigázva a Delhi Szultánátust (1206–1526). Bővebben: Ali, M. *Atbar: The Mughal Empire and its successors*. In: *History of Civilizations of Central Asia*, V. UNESCO, 2003. 302–326. pp. Online elérés: <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001302/130205e.pdf> (Megtekintve: 2015. 06. 12.)

származással büszkélkedhetett, de már sokkal inkább volt türk, mint mongol. Miután 1456-ban vereséget szenvedett a kalmüköktől,⁸² egyes üzbég törzsek fellázadtak ellene és elhagyták; őket nevezték később *kazahoknak*. (Okozhat némi zavart, hogy az oroszok a kazahokat a hódítás után viszont a *kirgiz* névvel illeték, mivel a *kazah* túlzottan hasonlított a *kozák* szóra; a hegyekben lakó, valódi kirgizeket meg elnevezték *karakirgizeknek*, azaz „fekete kirgizeknek”).⁸³ Abul-Hair unokája, Mohamed Sejbáni (uralkodott: 1500–1510) meghódította Transzoxániát, és önálló kánságot alapított, amelynek központjai Buhara, Szamarkand, Balh és Taskent voltak. A Sejbánidák (1500–1599) uralma alatt folytatódott a pezsgő kulturális élet, fejlesztették a mezőgazdaságot, megújították az öntözőrendszereket. Az Üzbég Kánságnak is nevezett államot a Buharai Emírség (1599–1920) váltotta fel, a Dzsanidák⁸⁴ (1599–1785), majd a Mangitok (1785–1920) uralma alatt. A Hívai Kánságot (1515–1919) Hvárezmben egy másik üzbég csoport, a Jadigarid Sejbánidák alapították; jelentősége nem vetekedhetett semmilyen szempontból Buharával. A Kokandi Kánság (1710–1876) Fergána termékeny völgyében jött létre a Ming-dinasztia⁸⁵ uralma alatt. Hívtól délre a türkmén törzsek nomadizáltak (a legjelentősebbek közülük a Tekke, a Jomud és az Erszári voltak), egységes kánságot itt sose alakítottak.⁸⁶ A Transzoxániától északra élő kazahok sem éltek politikai egységben: a Nagy Orda⁸⁷ nagyjából Szemirecsje területét foglalta magába, a Középső Orda a mai Közép-Kazahsztánt, a Kis Orda Nyugat-Kazahsztánt. A 19. században jött létre a Bükej-Orda az Ural és a Volga folyók között.

Miután a kereskedelem a 16. századtól egyre inkább a tengerekre és a Turkesztánt északról elkerülő szárazföldi útvonalakra tevődött át, a Selyemút elvesztette jelentőségét, aminek következménye a lassú gazdasági elsorvadás és a törzsi háborúkkal párosuló további politikai szétagolódás volt. Ez csökkentette a kisebb-nagyobb kánságok, emírségek⁸⁸ és ordák katonai ellenálló képességet

82 A nyugati mongolok egy csoportja.

83 *Soucek*: i. m. 144–147. pp.

84 Asztrahánból származó nemzetség, *Asztarkándiák*, *Asztrakánidák* és *Tukaj-Timuridák* néven is ismertek.

85 Az azonos nevű kínai dinasztiával nem álltak rokonságban.

86 A *türkmén* (régiesen *turkomán*) megjelölés esetében ugyancsak indokolt némi körültekintés. Itt csak annyit emelnénk ki, hogy így nevezik a korabeli források a Nagyszeldzsuk Birodalmat megalapító oguz törzseket, és türkmén törzsszövetségek alkották a 15. században fennálló két nomád birodalmat, a síita *Kara-kojunlut* („Fekete Ürü”, 1375–1468), és a szunnita *Ak-kojunlut* („Fehér Ürü”, 1378–1501) Kelet-Anatóliában, Azerbajdzsánban, Észak-Irakban és Nyugat-Perzsiában. A közép-ázsiai türkmének azon oguz törzsek leszármazottai lehetnek, akik nem vándoroltak tovább nyugatra. A mai Türkmenisztán lakosai tehát nem azonosak a középkori források türkménjeivel, de rokonságban állnak velük. Ld. bővebben: *Özalp, F. Esin*: A Historical and Semantical Study of Turkmens and Turkmen tribes. A master's thesis. Bilkent University, Ankara. 2008. Online elérés: <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0006111.pdf> (Megtekintve: 2015. 09. 05.)

87 Az *orda* kazah megfelelője a *zsüz* (jelentése: „száz”): Ulu Zsüz, Orta Zsüz, Kisi Zsüz. *Soucek*: i. m. 195. p.

88 A *kán* uralkodói cím a nomád türk és mongol népeknél. A *kagán* cím csak a leghatalmasabb hódítókat illette meg. Az arab *emír* (أمير) eredetileg katonai parancsnokot, majd kormányzót jelentetett, az újkorra ugyancsak uralkodói címmé vált.

is.⁸⁹ Az Orosz Birodalom már 1552-ben elfoglalta a Kazáni Kánságot, 1556-ban Asztrahánt, 1783-ban a Krími Kánságot. Kelet-Turkesztánban a Csagatájidák hatalmának hanyatlásával megnőtt a szúfi vezetők (*bodzsa*) politikai szerepe, akik olyan fontos városokat kerítettek hatalmukba, mint Kasgár, Hotan, Akszu és Jarkend, majd befolyásukat egymás rovására igyekeztek kiterjeszteni. 1758–1759 folyamán Kelet-Turkesztánt a mandzsuk meghódították és a Kínai Birodalomhoz csatolták.⁹⁰ A kazahok, akiknek uralkodói az 1730-as évektől fokozatosan orosz vazallusokká váltak, 1822 és 1848 között végérvényesen cári uralom alá kerültek. 1868-ban a Buharai Emirátus, 1873-ban a Hívai Kánság veszítette el önállóságát, és vált orosz protektorátussá, a Kokandi Kánságot 1876-ban pedig teljes egészében annektálták. 1881-ben a türkmének szenvedtek súlyos vereséget Göktepénél, végül 1884-ben Merv is orosz kézre került.⁹¹

A meghódított közép-ázsiai területek legnagyobb részét Turkesztáni Főkormányzóság⁹² néven szervezték ujja. Az egyes területek és községek kormányzását katonatisztek látták el, akik gyakorlatilag nem érintkeztek a bennszülött lakossággal, és általában a helyi viszonyokról sem rendelkeztek kellő ismeretekkel. Az orosz uralmat sok nyugati és közép-ázsiai történész, mint Baymirza Hayit, negatívan ítéli meg és az európai gyarmatosításhoz hasonlítja, nem minden alap nélkül. A meghódított területeken az oroszok intenzív gyapottermesztésbe kezdtek, hogy ezáltal függetlenítsék a birodalmat a külföldi gyapotbehozattól. Ehhez gabonatermő területeket sajátítottak ki, azzal az ugyancsak szándékolta következménnyel, hogy Turkesztán gabonaellátását csak orosz importból lehetett biztosítani. Alekszandr V. Krivosein (1857–1921) orosz mezőgazdasági miniszter röviden így foglalta össze a célt: „*Minden pud⁹³ turkesztáni búzátöbblet konkurencia az orosz és szibériai búzának, és minden pud turkesztáni gyapot konkurencia az amerikai gyapotnak.*” Emellett nagyszámú orosz telepes érkezett, 1917-ig mintegy 427.000 fő (más adatok szerint több mint egy millió).⁹⁴ A betelepítés elsősorban a kazah steppét és a kirgiz hegyeket érintette, a sűrűn lakott, urbanizált déli területeket csak jóval kisebb mértékben. Külön

89 Hayit, Baymirza: Turkestan im XX. Jahrhundert. Leske, Darmstadt, 1956. (=Forschungen zur neuen Geschichte der Völker Osteuropas und Asiens. Band I.) 14–16. pp. Baymirza Hayit (1917–2006) üzbég születésű történész, a második világháború után Németországban telepedett le, jelentős kutatásokat folytatott Közép-Ázsia történetével kapcsolatban.

90 Robinson: i. m. 103–104. pp.

91 Közép-Ázsia orosz meghódításáról részletesen: Kuropatkin, [Alexei]: Geschichte des Feldzuges Skobelevs in Turkmenien, nebst einer Übersicht der kriegerischen Tätigkeit der russischen Truppen in Zentralasien von 1839–1876. Verlag von C. G. Künstler Wwe., Mülheim am Rhein, 1904. A szerző, Alekszej Nyikolajevics Kuropatkin (1848–1925) orosz tábornok, 1898 és 1904 között hadügyminiszter, maga is részt vett a turkesztáni hadjáratokban.

92 Туркестанский край (Turkesztánszkij kráj), amely öt nagyobb területből (*oblaszty*) állt: Transzkaszpia (székhely: Ashabád), Szir-darja (Taskent), Szamarkand (Szamarkand), Fergána (Szkobelev) és Szemirecsje (Vjernij), központja Taskent volt; a főkormányzó gyakorolt ellenőrzést a két vazallus állam, a Buharai Emirátus és a Hívai Kánság fölött is. A kazah területek keleti része a Steppei Főkormányzósághoz tartozott (Szemipalatinszk és Akmolinszk oblaszty, Omszk központtal), a nyugati a külön igazgatás alatt álló Turgáj és Uralszk oblasztyhoz.

93 Korabeli orosz súlyegység, kicsivel több mint 16 kilogramm.

94 Carrère d'Encausse, Hélène: Organizing and Colonizing the Conquered Territories. In: Central Asia. 120 Years of Russian Rule. Durham and London, 1989. 160–161. pp.

katonai közigazgatási egységeket alkottak a kozákok, akik ugyancsak földeket sajátítottak ki maguknak. Kulturális téren a cári vezetés nagy erőfeszítéseket tett a helyi oktatási intézmények elsorvasztására, és helyettük orosz nyelvű iskolák létrehozására. Ugyanakkor vitathatatlan, hogy a hódítás véget vetett a térségben állandóan dúló törzsi háborúknak, és megkezdődött az infrastruktúra, elsősorban a vasútvonalak kiépítése. Erőszakos térítések, mint még Kazán elfoglalása után, ekkor már kevésbé voltak jellemzőek, az iszlám továbbra is meghatározó vallási-civilizációs tényező maradt Közép-Ázsiában. A modern európai kultúrával való találkozásnak is megvoltak a gyümölcsei, így helyi muszlim értelmiségiek elkezdtek dolgozni az oktatási rendszer megújításán (az ún. *dzsacid*-mozgalomból nőttek ki azok az értelmiségiek is, akik a cári rendszer megdőlése után a közép-ázsiai autonómiatörekvések élére álltak).⁹⁵

Lópatkolás
Kokandban.
(HTM KE
71.287.1/Em)

Hadifogság a közép-ázsiai táborokban

Turkesztán, akárcsak Szibéria, távol esett az első világháború frontvonalaitól, így a német és magyar nemzetiségű hadifoglyok többségét az itteni táborokban helyezték el, míg az ugyancsak osztrák-magyar állampolgárságú, de „barátinak” tekintett szlávok, románok és olaszok a jóval kedvezőbb körülményekkel rendelkező európai Oroszország területére kerültek.⁹⁶ Már a táborokba vezető út is sok megpróbáltatással járt: a foglyok hosszú gyalogmenetekre

⁹⁵ Hayit: i. m. 22–27. pp.; Soucek: i. m. 195–208. pp.; Mark, Rudolf A.: Krieg an fernen Fronten. Die Deutschen in Zentralasien und am Hindukusch 1914–1924. Paderborn, 2013. 14–16. pp. A témáról részletesen: Pierce, Richard A.: Russian Central Asia 1867–1917. Berkeley and Los Angeles, 1960.

⁹⁶ Wurzer, Georg: Die Erfahrung der Extreme. Kriegsgefangene in Rußland 1914–1918. In: Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkrieges. Szerk.: Oltmer, Jochen. Paderborn, 2006. 103. p. A hadifoglyokat a Kijev melletti Darnicában létesített gyűjtőtáborban különítették el nemzetiségük alapján.

kényszerültek, majd vagonokba zsúfolva, a legalapvetőbb orvosi ellátás nélkül utaztak az ismeretlenbe, így sokan már útközben járványoknak estek áldozatul.⁹⁷ Becslések szerint a Központi Hatalmak nagyjából 2,4 millió katonája esett orosz fogságba a háború alatt, ebből 2,1 millió szolgált az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében.⁹⁸ 1,4 – 1,5 millió fogoly került az Európában létesített táborokba, 300.000 – 500.000 Szibériába, és 40.000 – 50.000 Turkesztánba.⁹⁹

A cári birodalom semmilyen szempontból nem volt felkészülve hadifoglyok ekkora tömegének az ellátására. Ennek megfelelően az orosz hadifogolytáborokban volt nemzetközi összehasonlításban a legmagasabb a halálozási arány.¹⁰⁰ Szem előtt tartandó azonban, hogy a körülmények nagyon különbözőek lehetnek az egyes helyszíneken, sok múlt a tábor parancsnokának és őrségének személyes hozzáállásán, és természetesen a foglyok katonai rendfokozatán is. Az egyes nemzetek rangidős tisztje töltötte be a „táborparancsnok” szerepét, ő képviselte a foglyok érdekeit az orosz táborvezetőség előtt, és gondoskodott a rend fenntartásáról.¹⁰¹ Az orosz tisztek általában korrektül, olykor bajtársiasan viselkedtek a fogoly tisztekkel.¹⁰² Mint olvashattuk, Palkovics Ferenc hadnagyként 60 rubelnyi fizetést kapott, angolórát vett, könyveket kért otthonról, és olykor társával ellátogatott Taskentbe. Tisztek esetében ez az életvitel teljesen megszokott volt,¹⁰³ sokszor gyakorlatilag szabadon jártak-keltek a turkesztáni városokban. (Még olyan eset is előfordult, hogy egy kellően magabiztosan fellépő, innen-onnan összeszedett uniformist viselő osztrák hadifogoly előtt tisztelgett egy orosz újonc, aki nem ismerte saját elöljárói egyenruháját).¹⁰⁴ A cári hatóságok gyanakodva figyelték a német és osztrák–magyar tiszteket, attól tartva, hogy a foglyokhoz sokszor barátságosan viszonyuló, türk, szárt és zsidó lakosság körében oroszellenes agitációt folytathatnak; komoly összeesküvések leleplezésre

97 *Mark*: i. m. 69. p.

98 *Nachtigal, Reinhard*: Rußland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen (1914–1918.) Remshalden, 2003. 80–81. pp. A becslések meglehetősen nagy eltérést mutatnak, 1,6 és 2,5 millió között mozognak, Nachtigal szerint azonban Elsa Brändström (1888–1948) svéd nővér adatai a legmegbízhatóbbak, aki 2.050.000 közkatonát és 54.146 tisztet említ. A német hadifoglyok száma 165.000 főre, a törököké 50.000 – 67.000-re, a bolgároké 500 – 1700 közöttire tehető.

99 *Nachtigal*: i. m. 82. p. A magyar hadifoglyok túlnyomó többsége Szibériába került.

100 Ezek a számok ugyancsak becsléseken alapulnak, és nagymértékű eltéréseket mutatnak: 9–10% vagy 14–15% (*Wurzer*: i. m. 108. p.), 20% (*Mark*: i. m. 68. p.)

101 Hadifogoly magyarok története. II. kötet: Az oroszországi hadifogság és a magyar hadifoglyok hazaszállításának története. Szerk.: *Baja Benedek, Dr. Lukinich Imre, Pilch Jenő, Zilaby Lajos*. Budapest, 1930. 109. p. (A továbbiakban: Hadifogoly magyarok. II. kötet)

102 Itt talán érdemes megjegyezni, hogy az orosz tisztek között nem kevés német származású is akadt. Holsteini családból származott például Konstantin Petrovics von Kaufmann orosz tábornok is (1818–1882). Buhara, Híva és Kokand meghódításakor a cári csapatok főparancsnoka volt, 1867-től haláláig ő töltötte be a turkesztáni főkormányzói tisztséget is. *Meyers Konversations-Lexikon*, 10. Band. Leipzig und Wien, 1905. 771. p. Kádár Lajos hadifogoly beszámolója szerint Taskentben a róla elnevezett sétányon ágyúlövedékekből emlékoszlopot is emeltek. *Hadifogoly magyarok. II. kötet*. i. m. 238. p.

103 *Mark*: i. m. 70–83. pp.; *Wurzer*: i. m. 111. p. Mark azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a német tisztek valamelyest rosszabb elbánásban részesültek, mint az osztrák–magyarok (például csak 28 rubelnyi zsoldot kaptak). A szláv foglyok viszont kedvezményeknek számíthattak.

104 *Mark*: i. m. 77. p.

azonban nem igen került sor. Palkovics Ferenc levelezőlapjain olvashattuk, hogy csomagokat is kaphattak otthonról. A postaszolgálat azonban rendkívül megbízhatatlan volt, ami nem meglepő, tekintettel a hatalmas távolságokra és az infrastruktúra állapotára. Így például Palkovics Ferenc 1917. január 29-én értesíti a családját, hogy „nagyon megkésve” megérkeztek a március 28-29-ikén feladott lapok!¹⁰⁵ Ugyancsak gyakran fordult elő, hogy a csomagok csak erősen „megdézsmálva” jutottak el a címzetthez. A háború első éveiben a legtöbb fogoly még bizakodó volt, hogy a harcok nem fognak sokáig elhúzódni, helyzetüket mindent összevetve elviselhetőnek érezték. Idővel azonban az egyre inkább elharapódzó unalom és letargia ellen (ami sokszor pszichés zavarokhoz, az ún. *drótsövénybetegség*hez,¹⁰⁶ vagy akár öngyilkossághoz is vezetett) a táborokban könyvtárakat alakítottak ki, tanfolyamokat indítottak, színdarabokat adtak elő, zenekarokat hoztak létre, sportversenyeket rendeztek.¹⁰⁷ Palkovics Ferenc 1917. október 13-iki levelében ír erről: „Ezenkívül van itt már egy tekintélyes könyvtárunk, amely mintegy 1000 kötetet birtokol. Van egy zenekar is, időről időre koncerteket ad.”¹⁰⁸ Nem voltak ritkák a bennszülött lakosokkal (elsősorban hölgyekkel) kiépített, különböző intenzitású kapcsolatok sem.¹⁰⁹

Mindazonáltal a szökési kísérletek is részei voltak a mindennapoknak. Az általában jól öltözött, kevés feltűnést keltő tisztok a soknemzetiségű Oroszországban viszonylag könnyen elkerülhették a túlterhelt hatóságok figyelmét, és némi háztáji munkákért cserébe éjjeli szállást is találhattak a velük rokonszenvező helyi lakosoknál. Grach János szakaszvezetőnek például egy perzsa földbirtokos nyújtott rejtékhelyet a padlásán, majd pénzzel és fegyverrel is ellátta.¹¹⁰ A szökevények számára három menekülési útvonal kínálkozott: keletre Kína felé, illetve délre, Perzsián vagy Afganisztánon át. Utóbbiak azért is kecsegtethettek némi reménnyel, mert a térségben 1915–1916 folyamán több német expedíció is tartózkodott Oskar Ritter von Niedermayer főhadnagy (1885–1948), Werner Otto von Hentig hadnagy (1886–1984), Mahendra Pratap indiai herceg (1886–1979) és Wilhelm Wassmuss (1880–1931) vezetésével. Céljuk az volt, hogy „arábiai” T. E. Lawrence-hez (1888–1935) hasonlóan India, Afganisztán és Perzsia bennszülött lakosságát fegyveres felkelésre vegyék rá; a tervekben a turkesztáni

105 HTM KE 71.353.1/Em. „Skobelev, am 29./I.1917. Lieber Elemér! Heute erhielt ich 2 Deiner Karten, die jedoch sehr verspätet ankamen. Sie sind vom 28. und 29. März.”

106 *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 114–115. pp.

107 Ld. bővebben: *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 513–548. pp. Az élénk kulturális élet a békebeli időkben fontos része volt a mindennapoknak, ezt a világot igyekeztek valamilyen módon újjáteremteni a táborokban.

108 HTM KE 71.918.1/Em. „Ausserdem haben wir hier schon eine ansehnliche Bibliothek, die gegen 1000 Bände besitzt. Eine Musikkapelle besteht auch, und hier u. da gibt sie Konzerte.”

109 Egy fogoly tiszt, Hoffer András naplóbejegyzése további érdekes adalékokkal szolgálhat a turkesztáni mindennapokról, *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 53–55. pp. Itt olvashatunk többek között egy bazári látogatásról, a téli steppei viszonyokról, és az unalom ellen nap mint nap folytatott küzdelmekről.

110 *Hadifogoly magyarok története. I. kötet: A balkáni, olasz, román, francia, angol, amerikai és perzsa-áfgán hadifogság, történelmi és nemzetközi jogi bevezetéssel.* Szerk.: *Baja Benedek, Dr. Lukinich Imre, Pilch Jenő, Zilabý Lajos.* Budapest, 1930. 380. p. (A továbbiakban: *Hadifogoly magyarok. I. kötet*)

hadifoglyoknak is fontos szerepet szántak. Amennyiben az elképzeléseik megvalósulnak, mind Oroszország, mind Nagy-Britannia arra kényszerült volna, hogy jelentős erőket csoportosítson át Közép-Ázsiába. A nem megfelelően előkészített, regénybe illően kalandos utakat bejáró expedíciók azonban nem érték el a céljukat. Perzsiában a brit és az orosz csapatok Teheránig nyomultak előre, és Ahmad sah (uralkodott: 1909–1925) arra kényszerült, hogy antant-barát kormányt nevezzen ki. Az afgán emír, Habíbulláh (uralkodott: 1901–1919) pedig ügyes hintapolitikát folytatott Németország és Nagy-Britannia között, megőrizve országa semlegességét. Az Afganisztánba érkező hadifogoly szökevényeket kezdetben közönséges rabokként kezelték, a helyzetükön a Niedermayer-csoport megérkezése után javítottak valamelyest a helyi hatóságok; az emír korábban állítólag nem is tudott arról, hogy a hadifoglyokkal való bánásmódra nemzetközi szabályozások vonatkoznak. Ezt követően a foglyok munkához is juthattak. Így például Faragó Árpád szobrász épületek helyreállításán dolgozott, és magának az emírnek is készített szobrokat; Dr. Hibján Géza egyévi önkéntes tizedes állatorvosként kereste a kenyerét, és még az uralkodó „Góliát” nevű elefántját is meggyógyította. Arra is akadt példa, hogy egykori foglyok áttértek az iszlámra, és házasságot kötöttek helyi asszonyokkal.¹¹¹

Az expedícióknak nem álltak rendelkezésre a térséget kellően ismerő szakemberek, és a német tisztek nem mindig megfelelő viselkedése gyakran ellenérzéseket váltott ki a helyiekben. Ráadásul együttműködés helyett rivalizálás jellemezte az oszmánok és németek viszonyát az ügyben, a törökök ugyanis attól tartottak, hogy szövetségük túlzott befolyásra tesz szert a Közel-Keleten. 1919 áprilisában az Afganisztánban tartózkodó egykori hadifoglyok nagy részét útnak indították India felé, majd ott az angolok Ahmadnagarban¹¹² internálták őket. Kelet-Turkesztánba szökni kockázatosabb volt és kevesebben is kísérelték meg, a kínaiak ugyanis gyakran kifejezetten vadásztak szökevényekre, majd jutalomdíjért visszaszolgáltatták őket az oroszoknak.¹¹³

Az altisztek és a közkatonák jóval rosszabb körülmények közé kerültek, mint a tisztek. Szállásaik kezdetlegesebbek voltak, gyakran a szabad ég alatt töltötték az éjszakákat,¹¹⁴ és pénzbeli ellátásban sem részesültek. Fogságba esésük után általában minden személyes tárgyuktól megfosztották őket, a táborokban sokszor semmiféle tisztálkodási lehetőségük nem volt, szálláshelyeiket poloskák és egyéb rovarok lepték el. Az egészségügyi ellátás színvonala elképesztően alacsony volt, alig állt rendelkezésre orvosi személyzet és felszerelés, minden téren teljes szervezetlenség uralkodott. Egyes esetekben az orosz ápolók még

111 Mark: i. m. 97–126. pp.; *Hadifogoly magyarok. I. kötet.* i. m. 382–391. pp.

112 A város ma Mahárástra szövetségi államban található, Mumbaitól keletre. Az itteni internálótábor mind a két világháborúban működött.

113 Mark: i. m. 74–81, 109–110, 126–128. pp.; *Hadifogoly magyarok. I. kötet.* i. m. 382–387. pp.; *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 167–169. pp. További érdekes információkkal szolgálhatnak György József hadnagy feljegyzései az Afganisztánon keresztül vezető hazaútról: *Hadifogoly magyarok. I. kötet.* i. m. 394–398. pp.

114 Itt meg kell jegyezni, hogy bár a tiszteknek általában jutott hely épületekben, ezekben sokszor fekvőhely nem állt rendelkezésre, így arról nem kis nehézségek árán kellett gondoskodni. Vö.: *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 93–94. pp.

ellenségesen is viszonyultak a foglyokhoz (általánosítani azonban ezen a téren sem szabad, bőven akadtak példák az ellenkezőjére is).¹¹⁵ A háború első éveiben így hadifoglyok tízezrei estek áldozatul tífusz-, vérhas- és kolerajárványoknak. Turkesztánban emellett a malária is gyakori volt, erről Palkovics Ferenc ismertetett esetén kívül más források is tanúskodnak: „*A nagy meleg (66 °C) miatt sok a betegség, különösen malária pusztít a táborban. Önkénytelenül is az az érzésünk, hogy épen ez tartja vissza az önfeláldozó látogatókat attól, hogy Turkesztánt fölkeressék. ... Kérem tehát az édes-bazát erről fölvilágosítani, hogy azok, akiknek hadifogoly hozzátartozói Turkesztánban vannak és a hivatott tényezők megfelelő intézkedéseket telessenek az itteni hadifoglyok helyzetének javítására, s ne feledkezzenek meg teljesen rólunk, akik ebben a kormányzáságban vagyunk*”, írja Karpfen Hugó főhadnagy 1917. szeptember 8-án.¹¹⁶ Sok esetben így arra volt szükség, hogy a foglyok között találjanak szanitégeket, akik fertőtlenítőszer hiányában azonban gyakran maguk is az életükkel fizettek önfeláldozó tevékenységükért. Különösen rossz híre volt a szkobelevi tábornak, ahol Palkovics Ferenc is hosszú időt töltött el: 1917 folyamán itt állítólag naponta 6 fogoly halt éhen.¹¹⁷ Egy embernek nagyjából naponta 2500 kalóriára van szüksége, a foglyoknak azonban az esetek többségében csak 1200–1300 kalória, vagy még ennél is kevesebb jutott, leginkább dohos kása és penészes kenyér formájában. A skorbut megjelenését zöldségek kertek létesítésével próbálták megakadályozni, ahol elsősorban káposztát termesztettek, de nagy olajtartalmának köszönhetően a tökmag és napraforgómag is fontos étrend-kiegészítő volt. A sivatagos Turkesztánban ezen felül a vízhiány, illetve a hozzáférhető víz gyakori fertőzöttsége okozott komoly gondokat.¹¹⁸

Míg a tisztek napjait elsősorban a semmittevés és az unalom töltötte ki, az altiszteket és a közkatonákat munkára is kötelezhették, leginkább a mezőgazdaságban, bányákban és építkezéseken,¹¹⁹ de nekik kellett a táborok rendben tartásáról is gondoskodniuk. Az extrém időjárási körülmények között, gyakran kegyetlenkedő kozákok¹²⁰ felügyelete alatt végzett munkálatokat sok legyengült és alutáplált fogoly nem élte túl. Turkesztán kontinentális éghajlata a rendkívül hideg telekkel és perzselően forró nyarakkal Palkovics Ferenc levelezőlapjain is többször visszatérő téma: „*Ma 32 °C fokos meleg volt. 2 héttel*

115 Mark: i. m. 85. p.; *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 75. p.

116 A forrást idézi: *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 257–258. pp. Az eredetileg német nyelvű levelet a Neue Freie Presse szerkesztőségének küldték.

117 Mark: i. m. 83–86. pp.; Wurzer: i. m. 108–109. pp.; *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 503–506. pp. Mark azonban ismét felhívja arra a figyelmet, hogy a körülmények nagy eltéréseket mutatnak az egyes táborokban. Turkesztánban általában rosszabbak voltak, mint Oroszország európai területein.

118 *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 499–500. pp.

119 Mint arra Mark is rámutat, ezek a projektek sokszor nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A Turkesztáni Főkormányzáság katonai vezetésében ugyanis nem voltak kellő tapasztalattal rendelkező civil szakemberek, a hadifoglyokat meg gyakorlatilag lehetetlen volt effektív munkára ösztönözni. Esetenként magánüzemekben és állami intézményekben is dolgoztatták őket. Mark: i. m. 88–90. pp.

120 A kozákok embertelen bánásmódját sok visszaemlékezés említi, vö.: *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 35. p.

ezelőtt még $-16\text{ }^{\circ}\text{C}$ ”, írja 1916. január 17-én,¹²¹ május 23-án pedig már $45\text{--}50\text{ }^{\circ}\text{C}$ fokos hőszégre panaszkodik.¹²² A pénztelenség és rossz fizikai állapotuk miatt a közkatonák számára a szökés is jóval nehezebb és kockázatosabb vállalkozás volt, mint a tiszteknek.¹²³

A sokszor katasztrofálisnak nevezhető körülményeken a Nemzetközi Vöröskereszt tudott valamelyest javítani. A háború első éveiben a nemzetközi delegációk rendszeresen látogatták a fogolytáborokat, és az európai területeken sok esetben sikerült is jelentős eredményeket elérniük. A katonai igazgatás alatt álló Turkesztánban azonban sokkal nehezebben kaptak beutazási engedélyt a terület stratégiai jelentősége és a Niedermayer-expedíció tevékenysége miatt. Az itteni hadifoglyok megsegítését élelmiszerekkel, gyógyszerekkel és ruházattal elsősorban a Svéd és a Dán Vöröskereszt nővérei szervezték.¹²⁴ „*Amióta fogságba estem, mindössze egy Vöröskereszt Bizottságot láttam, Horn grófnőt*”, írja Palkovics Ferenc 1917. október 13-án.¹²⁵ Magyar részről Mihálóztyné Katalin vöröskeresztes nővér járta be Fritz Cramer dán százados kíséretében a közép-ázsiai fogolytáborokat 1915. december 4. és 1916. január 26. között. Jelentésükben feltüntetik a magyar hadifoglyok számát is. Ezek szerint ebben az időszakban a taskenti táborokban 672 magyar tiszt, 37 orvos és 7019 katona élt, Buharában 46 tiszt, 1 orvos és 720 katona, Szamarkand két táborában 1289 katona, illetve 183 tiszt, 3 orvos és 3300 katona. Kokandban ugyancsak két tábor létezett, az egyik a kán egykori parkjában, itt 5987 katonát számoltak, akiknek 25%-a volt magyar. A városi táborban 55 magyar tisztet találtak. Szkobelevben a magyarok aránya ekkor 20% volt, Andzsánban 4 tiszt, 1 orvos és 546 katona tartózkodott.¹²⁶

1916. június 25-én jelent meg az a cári rendelet (*ukáz*), amely a katonai szolgálattól addig felmentett turkesztáni muszlimokat hadtápszolgálatra kötelezte. Ez bizonyult annak a bizonyos szikrának, amely lángra lobbantotta a lappangó feszültségekkel telített főkormányzóságot. Turkesztán szerte véres felkelések törtek ki, amelyek során nagyon sokan életüket veszítették, és számtalan település vált a földdel egyenlővé.¹²⁷ A koordinálatlan és szervezetlen lázadást

121 HTM KE 71.293.1/Em. „Wir hatten heute $32\text{ }^{\circ}\text{C}$ Wärme. Vor 2 Wochen noch $-16\text{ }^{\circ}\text{C}$.”

122 HTM KE 71.316.1/Em. A foglyok többsége nem rendelkezett megfelelő téli ruházattal sem, vö.: *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 99. p.

123 Mark: i. m. 88–91. pp.; Wurzer: i. m. 112–115. pp. A munkakörülményekről az orosz fogolytáborokban bővebben *Nachtigal*: i. m. 153–219. pp.; *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 59–66. pp.

124 Mark: i. m. 92–97. pp. A Vöröskereszt oroszországi tevékenységéről részletesen: *Nachtigal*: i. m. 103–141. pp.; *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 128–167. pp.

125 HTM KE 71.918.1/Em. „*Seitdem ich gefangen bin, habe ich blos eine Rote-Kreuz Kommission gesehen, die der Gräfin Horn.*” Mathilde von Horn grófnő (1875–1943) a Badeni Vöröskereszt Nőegyletének főnöknője 1916 végén járt Turkesztánban. A térségbe küldött másik nővér, Erika von Passow, 1918 nyarán missziójával együtt eltűnt a polgárháború zűrzavarában. *Nachtigal*: i. m. 141. p.

126 *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 128–131. pp.

127 Kisebb-nagyobb fegyveres megmozdulásokra korábban is akadt példa. Az első jelentősebb felkelés 1885-ben tört ki a Fergána-völgyben, a következő 1892-ben Taskentben, egy kolerajárvány után. A mozgalmak élén sokszor szúfi vezetők álltak, mint Muhammad Ali Madali (más néven

az utolsó turkesztáni főkormányzó, Alekszej Kuroptakin¹²⁸ fojtotta vérbe. Az áldozatok számát illetően csak becslések vannak, ezek szerint 3000–5000 orosz és több százezer helyi lakos halt meg az összecsapásokban és megtorlásokban.¹²⁹ Ezt követően Turkesztánt még inkább elzárták a külvilágtól, nem utolsósorban azért, mert német és török ügynököket sejtettek a zavargások mögött.¹³⁰

Az 1917-es év oroszországi eseményei azonban ismét új helyzetet teremtettek. A februári forradalom során megdőlt a cári rendszer, a Kerenszkij-kormány pedig tett néhány óvatos engedményt: így a turkesztániak létrehozhatták saját szervezeteiket és újságokat adhattak ki. Április folyamán a kazah származású, művelt jogász, Musztafa Sokaj (1890–1941) vezetésével összeült a Turkesztáni Muszlimok Központi Tanácsa. Céljuk nem a teljes elszakadás volt, hanem egy Oroszországon belüli, pántürk¹³¹ autonómia kiharcolása, az új kormánnyal együttműködve. Nem sokkal később, 1917. november 7-én lezajlott Petrográdban a szocialista forradalom, és az események Turkesztánban is felgyorsultak: november 16-án, Taskentben megalakult a Turkesztáni Népbiztosok Tanácsa (orosz rövidítéssel *Turkszovnarkom*), amelyben azonban őslakos vagy muszlim szinte egyáltalán nem akadt. Ez érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a bennszülött turkesztáni társadalmakban gyakorlatilag nem létezett munkásosztály, és vezetőik az ellenséges „burzsoá” réteghez tartoztak. Hiába ígértek az orosz szovjetek önrendelkezést a birodalom valamennyi népének, gyorsan egyértelművé vált, hogy ezek csupán szóvirágok. A Fedor Ivanovics Koleszov (1891–1940) vezette Turkszovnarkom az orosz kisebbség érdekeit tartotta szem előtt, nem meglepő hát, hogy elutasították a Muszlim Tanács ajánlatát a hatalom megosztására és a közös kormányzásra. Ezt követően a muszlimok újabb kongresszust hívtak össze a távolabbi Kokandban, ahol 1917. december 11-én parlamentet választottak, 36 muszlim és 18 más vallású taggal. Elnöke a konzervatív Sir Ali Lapin lett. Az általuk életre hívott, ún. Kokandi Autonómiának azonban sose volt valószínű esélye a győzelemre Taskenttel szemben, amely Moszkva támogatását élvezte. Az „ellenforradalminak” kikiáltott Kokandot a taskenti szovjetek 1918. február 22-én elfoglalták, kifosztották és részben lerombolták, a politikai vezetőket meggyilkolták vagy börtönbe vetették. A harcoknak mintegy 10 000 halálos áldozata volt.¹³² Egy magyar hadifogoly, Jankovits Aladár szemtanúja volt az eseményeknek: „Február 15. ... Az ágyúdörgés, gépfegyverkattogás egész napot át tartott. A Poteljabov gyapotmag-feldolgozó, szappan- és olajgyárban, valamint

Dukcsi Isán), aki 1898-ban, Andizsánban robbantott ki felkelést, amely immár vallási színezetet is kapott. *Carrère d'Encausse*: i. m. 162–169. pp.

128 1916 júliusa és 1917 márciusa között töltötte be a tisztséget.

129 *Pierce*: i. m. 271–296. pp.; *Mark*: i. m. 42–43. pp.; *Hayit*: i. m. 28–31. pp. Hayit közel 674.000 halottról ír, Mark csak a kazah és kirgiz áldozatok számát teszi 100.000 körülire. További százazrek menekültek át a határon Hszincsiangba, ahol a kazahok és a kirgizek a mai napig jelentős kisebbséget tesznek ki.

130 *Mark*: i. m. 46–47. pp.

131 A türk népek összetartozásának és egyesítésének elképzelése a volgai tatárok közvetítésével terjedt el a kazahok körében. *Carrère d'Encausse, Hélène*: *The Stirring of National Feeling*. In: *Central Asia*. i. m. 174–175. pp.

132 *Soucek*: i. m. 209–215. pp.; *Mark*: i. m. 131–136. pp.

a környéken lakó összes oroszokat a szártok felkoncolták, csak az ott munkában lévő hadifoglyokat kímélték meg. ... Arról is beszámol, hogy az oroszok azt az álhírt terjesztették el a taskenti hadifoglyok között, hogy a szártok lemészárolták 1200 társukat, mire a foglyok fegyvert ragadtak, és hathatós segítséget nyújtottak a város elfoglalásában, majd véres kegyetlenkedésekbe kezdtek az utcákon. „*Február 20. ... Az oroszok a foglyokkal együtt rabolnak a szárt negyedben. Rombolnak és gyujtogatnak. A mi helyzetünk a legsiralmasabb, mert ha az orosz katonák innen elmennek, a szártok rajtunk töltik ki bosszúszomjukat. A fogolytársaság úgy viselkedik, mint egy fékezhetetlen rablóbanda. ...*”¹³³

Hasonlóan reménytelen küzdelmet folytatott a kazahok és kirgizek „Alas”-pártjának¹³⁴ mozgalma az északi steppéken. 1917 decemberében önálló kormányt alakítottak Alas-Orda néven, de korszerű fegyverek és számottevő hadsereg híján nem tudtak komoly ellenállást tanúsítani Moszkvával szemben. Ráadásul 1918–1919 rendkívül zord telén kegyetlen éhínség sújtotta Turkesztánt, amit a szovjet hatalom arra használt fel, hogy a jóformán lakatlanná vált területeket további nagyszámú orosz telepessel népesítse be.¹³⁵ Kokand eleste után, 1918. április 30-án létrehozták a Turkesztáni Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot (TASZSZK). Az itteni Kommunista Pártba újonnan belépő, bennszülött vezetők körében a kommunizmus nacionalista színezetű változata volt népszerű, és számukra a turkesztáni függetlenség elérése egészen 1920. március 8-áig lehetségesnek tűnt, amikor is Moszkva meghozta a végső döntést: bárminemű, tényleges önrendelkezés szóba se kerülhet.¹³⁶

A két történelmi muszlim államalakulat, az ekkora már jelentéktelen Hívai Kánság és a Buharai Emirátus a TASZSZK részévé vált. Szaid Alim Kán (uralkodott: 1910–1920), Buhara despotikus uralkodója a lakosság körében nem örvendett túlzott népszerűségnek. Az emír a mérsékelt reformistákkal szemben is kirívó kegyetlenséggel lépett fel, ami szükségszerűen radikalizálódáshoz és a kommunisták erősödéséhez vezetett. Hívában már 1920. február 2-án megdöntötték a diktatórikus Dzsunaíd Kán¹³⁷ uralmát, és kikiáltották a Horezmi

133 Idézi: *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 322–323. pp. További naplófeljegyzések a Kokand körüli eseményekről: 322–328. pp.

134 Az „Alas” szó eredeti jelentéséről nincs konszenzus a szakirodalomban. Mark szerint egy kazah hős neve (ld. *Mark*: i. m. 242. p.), Soucek szerint a kazah nomádok hagyományos csatakiáltása volt (*Soucek*: i. m. 215. p.), míg K. Nurpeis úgy véli, hogy a szó egyszerűen a „kazah” szinonimája (*Nurpeis, K.*: Kazakhstan. In: *History of Civilizations of Central Asia*, VI. UNESCO, 2005. 248. p. Online elérés: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001412/141275e.pdf>). (Megtekintve: 2015. 07. 19.) A többféle értelmezés azonban nem feltétlenül zárja ki egymást, hiszen egy nemzeti hős nevéből könnyen válhatott csatakiáltás és akár népnév is.

135 Az éhínség már a korábbi években is súlyos szenvedéseket okozott Közép-Ázsiában. Karpfen Hugó korábban említett, 1917. szeptemberi levelében erre is kitér: „... Mindez nem esik azonban oly súlyosan latba, mint az utóbbi időben érezhetővé vált élelmiszerhiány, amely miatt a turkesztáni kormányzóság többet szenved, mint a többiek. Több mint csoda, hogy 13.4 kopekból (fejenként) ebédet és vacsorát adnak. ...” (*Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 257. p.)

136 *Soucek*: i. m. 215–221. pp.

137 Formálisan Szaid Abdallah (uralkodott: 1918–1920) volt a hívai kán, a tényleges hatalom azonban a türkmén Dzsunaíd Kán kezében volt, aki számtalan kegyetlenkedést követett el az üzbég lakossággal szemben. Ez a konfliktus még 1912-ben kezdődött, amikor a hívai kán elrendelte, hogy a vízelosztásnál az üzbégeket előnyben kell részesíteni a türkménnel szemben. *Hayit*: i. m. 144–146. pp.

Szovjet Népköztársaságot. Buhara márciusban azonban még sikeresen visszaverzte Koleszov támadását, amely ugyancsak legalább 10.000 halálos áldozattal és nagy pusztítással járt. Alim Kán megkísérelte megnyerni a perzsákat és a briteket szövetségesnek, fegyverszállítási egyezményt kötött Afganisztán emírével, valamint támogatta a Kokandi Autonómia bukása után kialakuló baszmacsimozgalmat.¹³⁸ Az emírség sorsa azonban megpecsételődött. 1920. augusztus 28-án újabb, nagyszabású hadművelet indult a tehetséges szovjet parancsnok, Mihail Frunze (1885–1925) vezetésével. Közel 7000 fős sereggel és 5000 helyi lázadó támogatásával, géppuskák, páncélvonatok és páncélozott járművek, valamint 12 repülőgép bevetésével támadták Buharát. Az emír hadereje mindössze néhány tucat géppuskával és löveggel rendelkezett, a mintegy 20.000 védő többsége régi puskákkal, szablyákkal és botokkal vette fel a harcot az ellenséggel, de elszántságuknak köszönhetően négy teljes napig állták az ostromot. A szovjetek végül szeptember 2-án foglalták el a 80%-ban rommá lőtt várost, a 150.000 lakosból mintegy 50.000 veszttette életét, Alim Kán, Buhara utolsó emíre pedig elmenekült. Ezt hatalmas mértékű fosztogatás, rablás és terror követte.¹³⁹

Az 1917. évi forradalmak a hadifoglyok életében is komoly változásokat hoztak. A Kerenszkij-kormány alatt kezdetben egyes táborokban a foglyok több szabadsági jogot nyertek, sok kegyetlenkedő táborparancsnokot leváltottak, bizottságok is alakulhattak, amelyek a körülmények javításán dolgoztak. Áprilisban azonban visszaállították a hadifoglyokra korábban is érvényes rendelkezéseket. A helyzet valójában nehezen áttekinthető, táborról táborra változott, általánosságban talán az körvonalazható, hogy a tisztek helyzete inkább romlott, a közkatonáké valamelyest javult.¹⁴⁰ Az októberi forradalom után a bolsevikok a hadifoglyoknak ugyanúgy számos szépen hangzó ígéretet tettek, mint a turkesztáni bennszülötteknek. Egyrészt hivatalosan visszanyerték szabadságukat, ezzel együtt azonban sokhelyütt megszűnt az ellátásuk is; az egyes hadifoglyok sorsa továbbra is nagyon eltérően alakult, általános megállapítások nehezen tehetők.¹⁴¹ Nagyon sokan megkísérelték, hogy önerőből hazajussanak, de nem

138 A török szó eredeti jelentése „rabló”, a szovjetek propagandisztikus céllal használták a kifejezést a fegyveres felkelőkre. *Hayir*: i. m. 173. p.; *Mark*: i. m. 243. p. A baszmacsi-mozgalom prominens vezetőre is szert tett Enver pasa (1881–1922) egykori oszmán hadügyminiszter személyében, aki kénytelen volt riválisa, Kemál Atatürk (1881–1938) elől Oroszországba menekülni. Itt a szovjetek 1921 őszén a baszmacsik leverésével bízták meg, ő azonban egy közép-ázsiai kalifátus létrehozásáról álmodott, és maga állt a felkelés élére. 1922 augusztusában esett el Dusanbe közelében, a mozgalmat a következő években felszámolták. *Carrère d'Encausse, Hélène*: Civil War and New Governments. In: *Central Asia*. i. m. 250–253. pp.

139 *Mark*: i. m. 183–188. pp.; *Soucek*: i. m. 221–222. pp. Turkesztán sorsának további alakulásáról az 1920-as években érdekes adatokkal szolgál a következő írás: *Stählin, Karl*: Russisch-Turkestan gestern und heute. (= Quellen und Aufsätze zur russischen Geschichte. 12. Band.) Ost-Europa-Verlag, Königsberg, 1935. Karl Stählin (1865–1939) német százados és történész 1931-ben utazta be Turkesztánt, és figyelte meg többek között a szovjetizálás hatásait a térségre.

140 *Wurzer*: i. m. 119. p.; *Mark*: i. m. 92. p.; *Hadifogoly magyarok. II. kötet*. i. m. 243–253. pp.

141 *Wurzer*: i. m. 120, 123. p.; *Mark*: i. m. 170. p. Feltehetjük, hogy a rendkívül zavaros viszonyok okolhatók azért, hogy Palkovics Ferenc levelezőlapjainak sora 1917. november 3-án szakad meg.

kevesen közülük hamarosan visszafordultak.¹⁴² (Állítólag elvétve még olyan is történt, hogy a frontvonalig eljutott szökevényeket saját bajtársaik üldözték vissza, attól tartva, hogy a bolsevik forradalmi eszmék terjesztői lesznek.)¹⁴³ Az új körülmények között a megfelelő képzettségekkel rendelkező foglyoknak még arra is lehetőségük nyílt, hogy vezető beosztásokba kerüljenek gyárakban és üzemekben. Jó példa erre a kokandi táborban alapított cigaretta- és hüvelygyár, amely 1918. február 18. és 1920. július 22. között működött. Tulajdonosai magyarok voltak: Szenyovszky Ferenc, Balla Mózes, Fispán Géza, Pöhl Viktor és Krivanek Rezső.¹⁴⁴ Az általános élelmiszerhiány miatt azonban rendkívül megnöttek az árak, az éhség pedig lopásokhoz és rablásokhoz vezetett, ami hamar megmérgezte a foglyok és a helyi lakosok viszonyát. 1917 végén nagyjából 50.000, 1918 júniusában is még 35.000 hadifogoly tartózkodott Turkesztánban.¹⁴⁵

A hadifoglyok későbbi sorsa

A breszt-litovszki békében (1918. március 3.) a felek szabályozott fogolycserében egyeztek meg. E célból április közepén egy német és egy osztrák–magyar diplomáciai misszió érkezett Moszkvába és Petrográdba, Wilhelm von Mirbach-Harff (1871–1918), illetve Heinrich Raabl-Werner (1875–1941) vezetésével. Júliustól összesen 14 német és 10 osztrák–magyar küldöttség létesített vasúti csomópontokban gyűjtőállomásokat, ahol a foglyokat ellátták és útnak indították. Tevékenységük Turkesztánban azonban csak nagyon korlátozott eredményekkel járt. Ennek oka egyrészt a rendkívül zavaros helyzet volt, ami Közép-Ázsiában uralkodott, másrészt a szovjetek mindent elkövettek, hogy megakadályozzák vagy legalábbis megnehezítsék a foglyok hazaszállítását. Sokszor ugyanis nélkülözhetetlen munkaerőt, és nem utolsósorban katonai utánpótlást jelentettek a polgárháborúban álló Vörös Hadsereg számára.¹⁴⁶

Becslések szerint nagyjából 100.000 hadifogoly vett részt az orosz polgárháborúban 1917 és 1921 között, egy részük önként, internacionalista meggyőződésből, de a többségük kényszerből. A Turkesztáni Vörös Hadsereg 1918 második felében 12.000 főt számlált, ebből 2500 volt (egykori) hadifogoly, ami mintegy 20%-ot jelent, és ez az arány még 1920-ban is meghaladta a 10%-ot. A katonák jelentős része egyszerű körülmények közül származott, és a kommunista eszmékben adott esetben támogatható ideológiát láthattak. Természetesen bolsevik agitáció is zajlott a foglyok között, a külön erre a célra létrehozott

142 A német nyelvű szakirodalom ezt az időszakot (1917 decembere és 1918 júniusa között) a „wilde Heimkehr” („vad hazatérés”) fogalommal jelöli. Vö.: *Nachtigal, Reinhard: Die Repatriierung der Mittelmächte-Kriegsgefangenen aus dem revolutionären Rußland*. In: *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkrieges*. Hrsg.: *Oltmer, Jochen*. Paderborn, 2006. 241–248. pp.; *Mark*: i. m. 171. p.

143 *Hadifogoly magyarok. II. kötet*. i. m. 263. p.

144 A gyár történetéről bővebben: *Hadifogoly magyarok. II. kötet*. i. m. 414–415. pp.

145 *Mark*: i. m. 169–172. pp.

146 *Nachtigal: Die Repatriierung...* i. m. 248–256. pp.; *Mark*: i. m. 173–174. pp. Nachtigal hozzáteszi, hogy a Központi Hatalmak sem feltétlenül siettették a fogolycserét: nekik az orosz hadifoglyok munkaerejére volt szükségük.

Turkesztáni külföldi munkások és parasztok Kommunista Pártjának szervezésében. Magyar nyelvű propagandaújságok is megjelentek: a „Népek Szabadsága” (német és magyar változatban), „Forradalom” (Ligeti Károly szerkesztésében), „Szociális Forradalom”, „Vörös Ujság”.¹⁴⁷ Mindent összevetve azonban úgy tűnik, az agitáció sikere még a közkatonák körében is meglehetősen korlátozott volt.¹⁴⁸

A Vörös Hadseregben a hadifoglyokat nemzetközi kötelékekbe, azon belül viszont nációk szerinti egységekbe sorolták be, az 1. turkesztáni nemzetközi lövészezreden belül például önálló századot alkottak. A csapatok összetételére jó példa az 1. hadsereg 1. nemzetközi dandárjának 4. turkesztáni lövészezrede: ebben 618 magyar, 253 orosz, 181 muszlim, 148 német, és 125 egyéb nemzetiségű katona szolgált.¹⁴⁹ A volt hadifoglyoknak fontos szerep jutott a szovjet seregben, különösen a przemysli erőd egykori tüzéireinek. De kivették részüket az operatív tervezésekből is, mivel a szovjeteknek Turkesztánban szinte egyáltalán nem álltak rendelkezésére képzett orosz tisztek. Az éremnek azonban volt egy másik oldala is: az egykori foglyokból lett vöröskatonáknak gyakran kellett azzal szembesülniük, hogy a szovjetek nem bíztak lojalitásukban. Erre minden okuk meg is volt, mert sokan kényszerből csatlakoztak, és nem voltak ritkák a rossz ellátás miatt kitörő lázongások sem. „... *Amint a vallomásunk bevezetéséből is kitűnik, mi egy néhányan elég jóhiszeműen léptünk be a vörös hadsereg kötelékébe. Belépésünk alkalmával számot vetettünk ugyan a következményekkel, de úgy gondolkoztunk, hogy ha ezen lépésünkkel talán bűnt követünk is el a katonai törvények ellen, az még nem olyan főben járó bűn, hogy komolyabb következményeket vonna maga után. ... Kerestük az alkalmat a kilépésre, ami nagyon nehéz, mert a lekötött idő előtt való kilépés vagy szökés biztos halál*”, írta később két egykori hadifogoly, Siptér János és Micsinai Antal egy levelében.¹⁵⁰

1919. január 18–19-ikén Konstantin Pavlovics Oszipov (1896–1919) turkesztáni hadügyi biztos vezetésével sikertelen ellenforradalmi puccskísérlet zajlott le Taskentben, amelyben csehek és magyarok is részt vettek. A fehérek kezdetben kiszorították a bolsevikokat a város területének nagyobbik részéről, tisztjeik kegyetlen viselkedése azonban hamar elidegenítette a többnyire munkások közül toborzott katonákat. Így az erősségből kitörő vörösök gyorsan visszaszerezték az uralmat Taskent felett, a megtorlásoknak mintegy 3500 ember esett áldozatul. Az esemény természetesen tovább fokozta a hadifoglyok iránti bizalmatlanságot, noha magyarok és osztrákok harcoltak a szovjetek oldalán is.¹⁵¹ A fogolycsapatokat sokszor a legveszélyesebb frontszakaszokra küldték, mint például azt a 300 fős, magyarokból és németekből álló egységet, amelynek Fergána több ezer méter magas hegyeiben, hóban-fagyban kellett felőrlő harcokat folytatnia a baszmacsikkal. Másfelől így az is előfordult, hogy a Turkesztánt sújtó bolsevik terror miatt egykori hadifoglyok ártatlanul is a bennszülöttek bosszújának estek

147 *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 378–379. pp.

148 *Mark:* i. m. 176–178. pp.

149 *Mark:* i. m. 178. p.

150 Idézi: *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 346. p.

151 *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 409–410. pp.; *Mark:* i. m. 180. p.

áldozatul. A legszomorúbb példa erre az os-i (vagy kokand-kisláki)¹⁵² mészárlás, amely során legalább 37 magyar tisztet gyilkoltak meg. Az esemény körülményei homályosak, a részleteket túlélők beszámolója alapján Benda Jenő próbálta meg feltárni a Pesti Hírlap 1922. július 23-iki számában.¹⁵³ Eszerint még 1917 tavaszán az oroszok egy Halhodzsa nevű szárt törzsfőnököt ejtettek foglyul, bántalmazták és az os-i táborba zárták, ahol azonban fegyveres lázadást szított, és sikerült kiszabadulnia. A harcokban az oroszok oldalán magyar és német hadifoglyok is részt vettek. Két év múlva az os-i tábort felszámolták, a foglyok ellátás nélkül maradtak, így annak ellenére útnak indultak, hogy az oroszok nem tudtak számukra védelmet biztosítani. Az Andizsán felé vezető úton Halhodzsa és emberei foglyul ejtették őket, és néhány nap elteltével nagyrészüket kegyetlenül meggyilkolták.

Az állandó pusztítás és az orenburgi kozákok¹⁵⁴ blokádja miatt fokozódott az élelmiszerhiány, így keserű szenvedések vártak mindazokra is, akik igyekeztek kivonni magukat a harcok alól. Sokan éppen a katonai szolgálattal járó, minimális ellátás érdekében álltak be a Vörös Hadseregbe: „...*az éhínség nagyszámú, egyébként lojális gondolkozású hadifoglyot készített orosz katonai szolgálatba való lépésre*”, írja jelentésében Bruun, a dán követség titkára.¹⁵⁵ A Buhara elleni támadásban is vettek részt magyarok, a szovjetek azzal hiteltették őket, hogy utána hazatérhetnek; az útnak indítottakat azonban az európai Oroszországba érve leszedték a vonatokról, és a Krím-félszigeten folytatniuk kellett a harcokat. De találhatunk magyarokat a másik oldalon is: példa erre bizonyos Futó József, a 29. honvéd gyalogezred önkéntes tizedese, aki a Kokandi Autonomia seregében vállalta a helyi csapatok kiképzését, ezért tábornoki rangot kapott. Története azonban tragikus véget ért: amikor látta, hogy a győzelemre nincs remény, 1918 januárjában lóháton megszökött a táborból, de a szártok utolérték, és dühükben agyonverték.¹⁵⁶

1920 elején még mindig mintegy 30.000 egykori hadifogoly lehetett Turkesztánban, akiknek nagyjából 10%-a szolgált a Vörös Hadseregben, a többiek különböző civil foglalkozásokból tartották fenn magukat. Palkovics Ferenc már idézett utolsó leveléből az olvasható ki, hogy ő is talált valamiféle munkát („*néha éjjelig is kell dolgoznom*”). Április-június folyamán születtek meg a végső nemzetközi megállapodások a volt foglyok hazaszállításáról, így a számuk júliusban 20–25.000 körülire, augusztusban nagyjából 17.000-re csökkent. Sokszor a hazaút sem volt zökkenőmentes, a vonatok gyakran napokig vagy hetekig vesztegeltek pályaudvarokon, élelmiszer beszerzése pedig elegendő pénz birtokában is nehéz volt. Különösen balszerencsés volt az a mintegy 1000 (más adatok szerint

152 Os városa ma Kirgizisztánban található, az üzbég határ mellett. A *kislák* jelentése „telelő hely”, a nomád népek téli települése.

153 A cikket idézi: *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 411–412. pp.

154 Az általános zűrzavarban a Turkesztán északnyugati határánál fekvő Orenburgban a kozákok Alekszandr Iljics Dutov (1879–1921) atamán vezetésével tettek sikertelen kísérletet egy önálló állam létrehozására. A taskenti bolsevikok kiheeztetése céljából elvágták Turkesztán északi irányú vasúti összeköttetéseit. *Mark:* i. m. 179. p.; *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 315. p.

155 Idézi: *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 355–356. pp.

156 *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 438–439, 321–322. pp.

2500) magyar tiszt, akiket a szovjetek a Magyarországi Tanácsköztársaság bukása után ejtettek túszul. Őket 400 letartóztatott, részben halálra ítélt magyarországi kommunistára kívánták kicserélni. Erről 1921. július 28-án megállapodás is született a magyar és a szovjet kormány között, de ennek végrehajtása csak decemberben kezdődött meg, és 1922. március 1-jén fejeződött be.¹⁵⁷

1922 nyarán a hadifogság hivatalosan véget ért. Ennek ellenére tudomásunk van magyarokról, akik önszántukból vagy kényszerűségből nem tértek haza. 1924-ben Taskentben „Magyar Munkás Kör” is alakult, egy levél pedig a következőkről számol be: „... *Kokádon vannak még mindig magyarok. Ne gondolja, hogy azok elfelejtettek magyarul. Sőt az ottani uszbekeket is megtanítottuk magyarul. Eppen a napokban volt nálam egy odavaló uszbek mézsáros, aki már perfekt beszél magyarul. Sőt azt lebet mondani – jobban beszél, mint mi. De különben is az egész Turkesztánban mindenütt találhatunk magyarokat.*”¹⁵⁸

Palkovics Ferenc hazaküldött képeslapjai

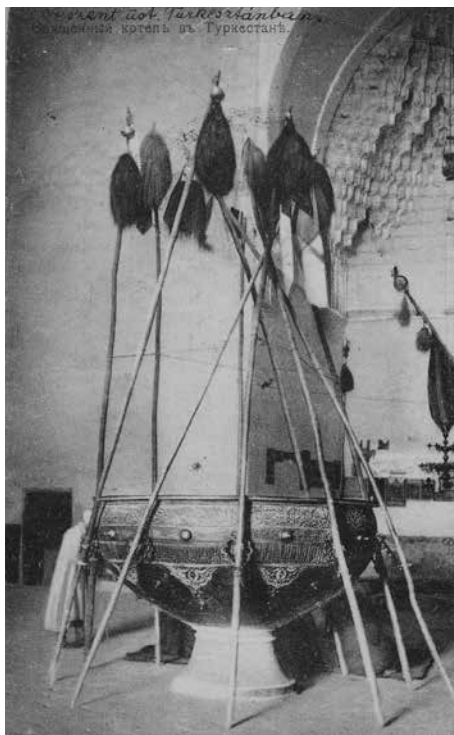
Vessünk most végül néhány alaposabb pillantást magukra a képeslapokra. A többségük fekete-fehér, de kilenc színes is található közöttük. A nyomtatott feliratok túlnyomórészt orosz nyelvűek, esetenként olvashatók rajtuk német és francia fordítások is. A közép-ázsiai vonatkozású 73 lapból 59 tüntet fel városneveket: Szamarkandot (30 lap), Taskentet és környékét (11), Kokandot (5), Andizsánt (4), Ó-Buharát¹⁵⁹ (3), Turkisztánt (3), Szkobelevet (1), Namangánt (1), és Ó-Margelánt¹⁶⁰ (1). A képeslapokat közzétevő kiadók (ez az adat nem minden lapon szerepelt): A. Kirszner (A. Кирснера), Znanie (Знание), Eckel & Kallach (Эккель и Калахъ), B. A. Schneider, Odessza (Б. А. Шнайдера), S. A. Gordon (С. А. Гордона), I. A. Bek-Nazarov, Taskent (И. А. Бекъ-Назарова), A. N. Misinoj (А. Н. Мишиной). A képeken utcai jelenetek, bazári árusok, nevezetes épületek tárulnak a szemünk elé. Tekintsünk most meg néhány érdekes példát.

157 Mark: i. m. 189–191. pp.; *Nachtigal*: Die Repatriierung... i. m. 264. p.; *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 475, 549–568. pp.

158 Idézi: *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 479. p.

159 Ó-Buhara („Старая Бухара”) a település történelmi kerületeit jelölte. Az oroszok által kiépített új városrészt a vasútállomás környékén nevezték *Új-Buharának*. *Soucek*: i. m. 205. p.

160 Vagyis Margelánt (üzbégiül Марғилон). *Új-Margelán* (Нови Маргелан) a közelben alapított Fergána (Szkobelev) harmadik elnevezése volt.

A „szent üst” Hodzsa Abmad Jaszavi mauzóleumában. (HTM KE 71.354.1/Em)

A Mir Hazir-szentély Jár-Mazárban. (HTM KE 71.343.1/Em)

Közép-Ázsia jellegzetes épületei közé tartoznak a szúfi hodzsáknak emelt mauzóleumok és szentélyek (*mazár*). Az egyik leghíresebb Hodzsa Ahmad Jaszavi (1093–1166), a Jaszavijja szúfi rend alapítójának mauzóleuma Turkisztánban.¹⁶¹ Timur Lenk építtette 1389 és 1399 között. Újításnak tekinthető, hogy a kupolát két, egymást átfedő boltívre helyezték, nem a korábban használatos nyolcszögletű csegelyre. Ugyancsak a korai timurida építészethez köthető a csempemozaik-díszítés megjelenése és elterjedése. A mauzóleumban mecset, könyvtár, lakosztály és szúfi rendház (*bánaka* vagy *bánka*, arab megfelelője a *ribát*) található.¹⁶² A képeslapokon¹⁶³ mindazonáltal csak az épület belseje látható, középpontban egy arab kalligráfiával díszített rézüsttel, amelyet a legenda szerint hét különböző fémből készítettek, és Timur adományozta a rendháznak. A lap eredeti orosz felirata¹⁶⁴ alá Palkovics Ferenc magyarul is odaírta: „A szent üst Turkesztánban”. A Kok-Mazar mecset udvarán található szentélyt az egyetlen Ó-Margelánt bemutató képeslapon láthatjuk.¹⁶⁵ Szkobelevről, ahol Palkovics Ferenc oly sok időt töltött, érdekes módon ugyancsak mindössze egy lap akad az anyagszövetben, ezen a város melletti Jár-Mazárban található, omladozó homlokzatú Mir Hazir-szentély látható.¹⁶⁶ A mazárok azonban sokszor estek áldozatul a szunnita ortodoxia szigorának, amely az Isten és ember között közvetítő szentek létezését elutasítja. A nép körében mindazonáltal az iszlám világban is nagy népszerűségnek örvendtek az ún. „szent bolondok” (*dívána*). Az egyik taskenti képeslapon láthatunk egy különös ábrázatú aggastyánt, torzonborz szakállal és méretes turbánnal, alatta orosz és német nyelvű felirattal: „Ташкентъ. Дивана (Юродивый). Taschkent. Divana (Der Narr).”¹⁶⁷ A dívánák gyakori szereplői különböző anekdotáknak, népmeséknek, daloknak és verseknek, a legismertebb közülük Naszreddin Hodzsa, akit különböző

161 A város eredeti neve Jaszi volt. A mauzóleum felépítése után tiszteletből *Házzát-i Turkisztán* („Turkesztán szentje”) vagy *Sáb-i Turkisztán* („Turkesztán ura”) néven kezdték emlegetni a települést, az idővel azonban csak a *Turkisztán* elem maradt meg. A város ma Kazahsztán déli részén található. *Soucek*: i. m. 26. p.

162 *Hmelnyickij, Szergej*: Közép-Ázsia. A Timuridák, a Sejbánidák és a kánaságok. In: *Iszlám. Művészet és építészet*. Szerk. *Markus Hattstein, Peter Delius*. Budapest, 2005. 416–417. pp.; „Architectural complex of Khodja Akhmed Yasawi.” Online elérés: http://www.natcom.unesco.kz/turkestan/e10_mausoleum.htm (Megtekintve: 2015. 08. 10.) Részletes leírás a mauzóleum belsejéről: *Howorth, Sir Henry Hoyle*: *History of the Mongols: From the 9th to the 19th Century*. Part II. London, 1880. 681–683. pp. Online elérés: <https://books.google.hu/books?id=x2pKAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (Megtekintve: 2015. 08. 09.)

163 HTM KE 71.296.1/Em, HTM KE 71.335.1/Em, HTM KE 71.254.1/Em

164 „Священный котль въ Туркестане.”

165 HTM KE 71.351.1/Em

166 HTM KE 71.343.1/Em. A képeslap orosz nyelvű felirata: „No. 29 г. Скобелева. Мазаръ Миръ Хазыръ Бали на старомъ кладбищѣ въ Ярѣ Мазарѣ близъ г. Скобелева.”

167 HTM KE 71.311.1/Em. Az orosz Юродивый (*jurogyivij*) szó jelentése nagyon hasonló, a keleti ortodox egyházban „Krisztus bolondjai” kiemelkedő szerepet töltenek be. Természetesen nem tényleges bolondságról van szó, legalábbis a szúfik értelmezése szerint csak a „kívülállók” szemében tűnik annak. A különös, olykor megbotránkoztató viselkedések mellett azt a célt is szolgálták, hogy próbára tegyék azokat, akik felvételt szerettek volna nyerni egy szúfi rendbe; akiket ez eljlesztett, azok nem álltak készen erre a lépésre. A jurogyivijek is éltek ilyen módszerekkel, például állatok között laktak, vagy ruha nélkül jártak. *Shab*: i. m. 236–246. pp.; *Kobets, Svitlana*: *Iurodstvo*. Online elérés: <http://www.slavdom.com/index.php?id=35> (Megtekintve: 2015. 08. 18.)

A Bibi-Hanim mecset romjai Szamarkandban. (HTM KE 71.325.1/Em)

neveken a Balkántól Törökországon és Perzsián át Közép-Ázsiáig ismertek és tisztelték.¹⁶⁸

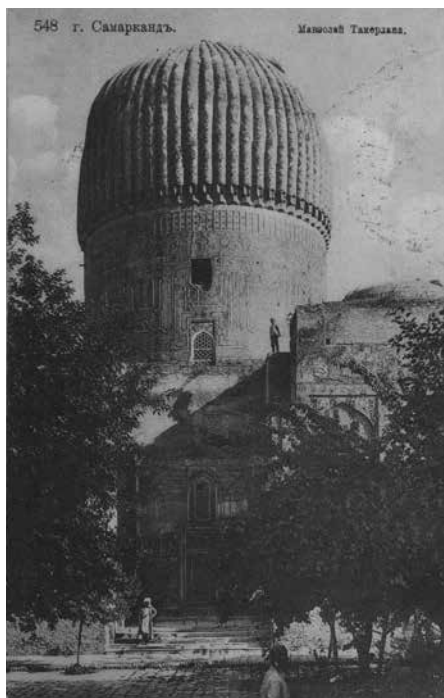
Ugyancsak Timur építtette Szamarkandban 1394–1404 között a monumentális Bibi-Hanim mecsetet.¹⁶⁹ (Ezt a nevet azonban csak később kapta, a legenda szerint Bibi-Hanim Timur kedvenc felesége volt.) Az építkezést egy Indiába vezetett sikeres hadjárat után kezdték meg a birodalom minden szegletéből érkező mesteremberek. A perzsa és közép-ázsiai épületek jellegzetes ismertetőjegyei az udvar felé nyitott, boltozott csarnokok, az ún. *ívánok* (más átírásban *ejván*). Korábban az ívánok kizárólag a belső udvar köré épültek, a Bibi-Hanim mecsetnél azonban már az épület külső elemeiként is megjelennek. Az építmény azonban egyszerűen túl nagynek bizonyult (alapterülete 140,2×99,15 m², a bejárati boltív 44 méter magas és 19 méter hosszú), és rövid időn belül elkezdett a saját súlya alatt összedőlni. A vidéken gyakori földrengések is hozzájárultak ahhoz, hogy a képeslapokon már csak romokat láthatunk. A szovjet uralom idején végeztek az épületen restaurálási munkálatokat, de a nem megfelelő építőanyag és beton használata csak tovább károsította a maradványokat.¹⁷⁰

168 Naszreddin anekdotáiról magyar fordítás is megjelent: *A török bodzsa tréfái*. Ford. Kúnos Ignác. Gyoma, 1926. Ezen kis történetek természetesen nem egyszerűen tréfák, jóval mélyebb és összetettebb jelentéseket hordoznak, amelyek értelmezéséhez azonban elengedhetetlen a szúfizmus gondolatrendszerének alapos ismerete. Ld. ehhez: *Shah*: i. m. 57–93. pp.

169 HTM KE 71.289.1/Em, HTM KE 71.295.1/Em, HTM KE 71.304.1/Em, HTM KE 71.319.1/Em, HTM KE 71.325.1/Em.

170 *Hmelnyickij*: i. m. 418–419. pp.; *Grabar, O.*: „Ayvān.” In: *Encyclopædia Iranica*, III/2, 153–155. pp. Online elérés: <http://www.iranicaonline.org/articles/ayvan-palace> (Megtekintve: 2015. 08. 09.)

A timurida uralkodók, nemesek és családtagjaik a Sáhi-Zinda (perzsául „élő király”) nekropoliszban helyeztettek végső nyugalomra.¹⁷¹ A helyhez kötődő legenda szerint Mohamed Próféta unokatestvére, Kuszám ibn Abbász a 7. században hirdette Közép-Ázsiában az iszlám tanításait, de a pogányok megtámadták és üldözőbe vették. Egy hasadékba menekült előlük, ahol állítólag a mai napig rejtőzködik. A lenyűgöző épületegyüttes legnagyobb részét a 14. században emelték, de találhatók itt romok a 11. századból is. A mauzóleumokat csempék, növényi ornamentikák, mázas terrakotta és *mukarnaszok* díszítik.¹⁷² Timur Lenk mauzóleuma Szamarkandban, a Gúr-Emír („uralkodó sírja”) markáns kupolaépítményével a mai napig Közép-Ázsia egyik legismertebb és legemblematikusabb épülete, a térséggel foglalkozó fotóalbumok, útikönyvek és tudományos publikációk (így például az itt többször hivatkozott „A History of Inner Asia” c. mű is) előszeretettel használják címlapképként.¹⁷³ Még Timur életében, 1403/1404 folyamán épült (eredetileg csatában elesett unokája számára), és jelentős hatást gyakorolt a későbbi mogul mauzóleum-építészetre, így közvetve – többek között – a világhírű agrai Tádzs Mahalnak is mintául szolgált.

A szamarkandi Gúr-Emír mauzóleum jellegzetes kupolája. (HTM KE 71.326.1/Em)

171 HTM KE 71.323.1/Em, HTM KE 71.327.1/Em, HTM KE 71.328.1/Em, HTM KE 71.338.1/Em, HTM KE 71.352.1/Em.

172 *Hmeľnyickij*: i. m. 420–422. pp. A *mukarnasz* a perzsa és közép-ázsiai építkezésben a sarokboltozatok jellegzetes, sejtyszerű felosztása kisebb fülkékre, *Iszlám. Művészet és építészet*. i. m. 627. p.

173 HTM KE 71.319.1/Em, HTM KE 71.326.1/Em.

Ugyancsak gyakran visszatérő képslap-motívum a Regisztán (perzsául „poros, homokos”) tér Szamarkand központjában¹⁷⁴. A teret három hatalmas medresze¹⁷⁵ fogja közre. A nyugati oldalon található Ulug bég medreszéje¹⁷⁶ (épült 1417–1420 között). Ulug bég¹⁷⁷ (uralkodott: 1411–1449) Timur Lenk unokája volt, az utókor azonban nem hódítóként, hanem elsősorban a tudományok nagy támogatójaként tartja számon. Medreszéiben (Szamarkand mellett Buharában és Gidzsduvánban is) virágzott a számtan és a csillagászat kutatása, ő maga is kiemelkedő matematikus volt. Nevéhez köthető az iszlám világ talán legismertebb csillagvizsgálójának építtetése is, amelyet azonban a halála után (saját fia ölette meg) leromboltak egyes vallástudósok kezdeményezésére, akik károsnak ítélték az ilyesfajta tudományokat; a maradványok mellett ma múzeum található. Az obszervatórium működése alatt mégis maradandó eredményekkel járult hozzá a tudomány fejlődéséhez. Ulug bég és tudós társai 1437-ben állították össze a *Zidzsi Dzsadid Szultáni* vagy *Zidzsi Gurgáni* néven ismert asztronómiai művet. Ebben többek között egy átfogó csillagkatalógus található, amelyben az addig használt ptolemaioszi számítások tévedéseit korrigálták az új megfigyelések alapján. A *Zidzsi Gurgáni* több évszázadig meghatározó csillagászati alpmű maradt, a 17. század közepén latinra is lefordították.¹⁷⁸

A Sír Dar-medresze. (HTM KE 71.333.1/Em)

174 HTM KE 71.293.1/Em.

175 A *medresze* (arabul مدرسة „az olvasás helye”) felsőfokú oktatási intézmény, ahol elsősorban iszlám jogot és a Korán ismeretét tanítják, de esetenként világi tudományokat is. A buharai, szamarkandi, hívai és kokandi medreszéket Indiából, Oroszországból, Kelet-Turkesztánból látogatták hallgatók, a városokban pezsgő egyetemi élet alakult ki. A négy ívánal körülvett udvar a közép-ázsiai előkelők házainak és a buddhista kolostoroknak elrendezését követte, a diákok az udvarra nyíló helyiségekben találtak szállást. *Robinson*: i. m. 106–107. pp.

176 HTM KE 71.307.1/Em, HTM KE 71.334.1/Em.

177 Eredeti nevén Mirza Muhammad Tárik ibn Sáhruh. Az „ulug bég” valójában egy cím („nagy úr”).

178 *Hmelnyickij*: i. m. 423–425. pp.; *Soucek*: i. m. 127–132. pp.; bővebben: *Fazlhoğlu, İhsan*: The Samarqand Mathematical-Astronomical School: a basis for Ottoman philosophy and science. In: *Journal for the History of Arabic Science*. 3–68. pp. Online elérés: http://www.ihsanfazlioglu.net/yayinlar/makaleler/The_Samarqand_Mathematical-Astronomical_School.pdf (Megtekintve: 2015. 08. 09.)

Ulug bég medreszével szemben áll a Sír Dar-medresze („oroszlános”), amely 1619–1635/36 között épült.¹⁷⁹ Erre a korszakra a visszafogottabb, kevésbé fényűző építkezés a jellemző. Nevét onnan kapta, hogy a monumentális bejárati ívánt körülzáró, díszes kapuboltozaton (*pisták*) oroszlánokat¹⁸⁰ (és mögülük felkelő, emberarcú napot) ábrázoló mozaikok találhatók. Ez különösen érdekes, hiszen medreszéről van szó, és az iszlám alapvetően tiltja az élőlények ábrázolását. Az épület mögött található egy fedett bazár (*csorszu*) is.¹⁸¹ A Regisztánt északról az 1646–1660-ban épült Tilla Kári-medresze („aranyozott”) zárja le.¹⁸² Eredetileg karavánszeráj volt, az átépítés után mecsetként is működött.¹⁸³ Ugyanígy kettős funkciót töltött be a taskenti Kukeldas-medresze,¹⁸⁴ amely II. Abdullah kán¹⁸⁵ (uralkodott: 1583–1598) sejbánida uralkodó idején épült, nevét a kán nagyvezírének köszönheti. A képeslapon egyszerűen csak az „óvárosi főmecset”¹⁸⁶ megnevezés szerepel, ami jelzi, a medresze milyen fontos szerepet töltött be a megépülése után több mint 300 évvel is.

„Szamarkand, 'Namasza' mecset”, írta Palkovics Ferenc egy visszafogott díszítésű pistákot ábrázoló képeslapjára. Ezúttal kicsit pontatlanul írta át az eredeti orosz feliratot („Мечеть Намазга”). A *namazga* az arab *muszalla* perzsa fordítása, és egy nyitott imahelyet jelöl, amelyet különösképpen ünnepek alkalmával használtak. Namazga mecset több városban is épült, az egyik leghíresebb a buharai.¹⁸⁷ „Dzsuma” mecset látható az egyik andizsáni képeslapon.¹⁸⁸ A *dzsuma* arab szó jelentése „összejövétel”, és ezzel a fogalommal jelölik a pénteki közös imát is, amely kiemelt szerepet játszik a muszlimok életében. Dzsuma mecsetnek¹⁸⁹ így a városok központi, nagy befogadó képességű imaházait nevezik.

179 HTM KE 71.314.1/Em, HTM KE 71.333.1/Em.

180 Zavarra adhat okot, hogy az ábrázolt állatok mintázata tigrisére emlékeztet. Ezért gyakran „tigrises” medreszének is fordítják, ami azonban téves, hiszen egyértelműen az iráni eredetű oroszlán-nap motívumról van szó. Ez a zodiákus jel rendkívül nagy múltra tekinthet vissza: a nap és az oroszlán, mint uralkodói jelkép, már az óperzsa időkből kimutatható. A Szafavidák alatt (1501–1736) a síita iszlám és a perzsa állam szimbólumává vált. Ld. bővebben: *Shabbazi, A. Shapur*: „Flags I. Of Persia,” In: *Encyclopædia Iranica*, X/1, 12–27. pp. Online elérés: <http://www.iranicaonline.org/articles/flags-i> (Megtekintve: 2015. 11. 01.)

181 HTM KE 71.290.1/Em.

182 HTM KE 71.294.1/Em.

183 *Hmelnyickij*: i. m. 441–442. pp.

184 HTM KE 71.315.1/Em.

185 Ld. bővebben: *Bregel, Yu.*: „Abdallāh Khan b. Eskandar.” In: *Encyclopædia Iranica*, I/2, 198–199. pp. Online elérés: <http://www.iranicaonline.org/articles/abdallah-khan-b-eskandar-saybanid-ruler-of-transoxania-d-1598> (Megtekintve: 2015. 08. 19.)

186 „Ташкентъ. Главная мечеть съ птичьего полета въ старомъ городѣ. – Taschkent. Hauptmoschee in der Altstadt.”

187 *Namazgob*. Online elérés: <http://www.wk2005.de/bukhara/bu/Namazgokh.htm> (Megtekintve: 2015. 08. 16.)

188 HTM KE 71.350.1/Em. A lapon orosz és francia nyomtatott felirat: „Андижан. Мечеть 'Джыма'.” „Andischan. La mosquée 'Dchouma'.” Alatta Palkovics Ferenc kézírása: „Andizsan. A 'Dzsuma' mecset.”

189 Ismertebb formában (*maszdzsid*) *dzsámi*: مسجد جامع

Altaji kazabok. (HTM KE 71.285.1/Em)

Közép-Ázsia etnikai sokszínűsége is visszaköszön számos képeslapon. Így láthatunk például szártokat egy tradicionális teaházban (*csajhana*), medreszében, de még hólapátolás közben is,¹⁹⁰ kazahokat hagyományos nomád viseletben,¹⁹¹ jak- és számárháton,¹⁹² egy tádzsik asszonyt pedig kunyhója előtt „Tadschitcha. (Bergbewohnerin.)” (vagyis „hegylakó”) felirattal.¹⁹³ Több lapon is szerepel a *tuzemnij* („туземный”) kifejezés, ami azonban nem valamiféle népcsoport, jelentése oroszul „bennszülött”. A hódítók hivatalosan is ezzel a kifejezéssel jelölték az turkesztániakat, ezzel is jelezve, hogy nem tekintik őket a birodalom egyenrangú polgárainak.¹⁹⁴

Ó-Buharát mutatja be az a képeslap, amelyen következő olvasható: „Хойзе-Лесакъ”, alatta Palkovics Ferenc kézírásos átirata: „Chouse-Lszak”¹⁹⁵. A képen hagyományos öltözetet viselő férfiak láthatóak egy vízparton, mögöttük bazársor és épületek. A különös hangzású szó mögött a *hauz* fogalom rejtőzik: egy vízmedence, ami folyók hiányában a város vízellátását volt hivatott biztosítani. A hauzok köré gyakran középületeket emeltek.¹⁹⁶

190 HTM KE 71.299.1/Em, HTM KE 71.300.1/Em, HTM KE 71.330.1/Em, HTM KE 71.336.1/Em.

191 HTM KE 71.285.1/Em, HTM KE 71.329.1/Em. Az orosz képfeliratokon az akkori szóhasználatnak megfelelően a „kirgiz” megjelölés szerepel.

192 HTM KE 71.320.1/Em. A lap felirata „Kirgiz lovaglási mód Szemirecsjében” („Цпособъ передвижения киргизовъ въ Семирѣчьи.”) A házasított jak nehéz hegyi terepeken sokszor megbízhatóbb háttámaszt, mint a ló.

193 HTM KE 71.347.1/Em. A felirat oroszul is szerepel a lapon: „Таджичка. (Горная жительница.)” Nem derül ki egyértelműen, de valószínűsíthető, hogy az asszony az ún. „hegyi tádzsikok” népéhez tartozik, akik életmódjukban és dialektusukban némileg különböznek a többi tádzsiktól.

194 HTM KE 71.313.1/Em, HTM KE 71.317.1/Em, HTM KE 71.324.1/Em; *Mark*: i. m. 15. p. A német nyelvű feliratokon „Tusmeniknabe”, „Tusemnische Kinder” olvasható.

195 HTM KE 71.353.1/Em.

196 *Hmelnyickij*: i. m. 436–441. pp.

Szárt csajhana (teaház) Szamarkandban. (HTM KE 71.330.1/Em)

Láthatunk mindezek mellett számos jelenetet a mindennapi életből, bazárokat, kovácsmestereket, téglavetőket, karavánkereskedőket a steppén, aranymosókat a Csircsik folyónál,¹⁹⁷ lópatkoló mestereket és kancafejő asszonyokat. Palkovics Ferenc képeslap- és tábori levelezőlap sorozata tehát rendkívül gazdag és sok szempontból vizsgálható forrásanyag. Az első világháborús orosz hadifogságot a köztudat általában Szibériával azonosítja, bizonyos szempontból érthetően, hiszen a magyar hadifoglyok többségét a fagyos és kietlen északra deportálták. Ezen sorstársaikhoz képest, minden ismertetett negatívumot is figyelembe véve, a Turkesztánba kerülő foglyok talán egy kicsivel szerencsésebbnek érezhették magukat. Álljanak itt végezetül Kádár Lajos önkéntes sorai, akiben, úgy tűnhet, nem csak a fogság keserőségei, hanem Közép-Ázsia ismeretlen és egzotikus világa is maradandó nyomot hagyott: „A társaság azonban csak ballagott tovább, több kilométer hosszúságban elszóródva, bulkit,¹⁹⁸ fehérkenyeret, perecet, kirgiz lángost, lepényt, bodagot,¹⁹⁹ keltsztyát, aszaltgyümölcsöket, szalonnát, kolbászt, sültbúst és még a jó Isten tudja mi mindent majszolva, melyre aztán a csáják,²⁰⁰ kvasztok, limonádék, krachedlik,²⁰¹ tej, víz stb. megszámlálhatatlan mennyiségét zúdítottuk, s ráadásul füge, citrom, narancs, mazsola, szentjánoskenyér, cukor és mindenféle ismeretlen nevű és ízű nyálánság desztérjével nyomtattuk le, természetesen kiki a maga ízlése és bugyellárisa szerint. Közben néhány folyón, néhány hídon, kanálison, falun átmentünk, nagykerékű kordékkal találkoztunk, tevére ültünk, bekukucsáltunk a velünk szemközt jövő

197 A Szir-darja egyik mellékfolyója, Taskentet is érinti.

198 Zsemle.

199 Kelesztetlen lepénykenyér.

200 Vagyis teák. Lásd: *csajhana* („teaház”).

201 Különböző gyümölcsökkel ízesített szénsavas üdítők.

lefátyolozott mohamedán nők feredzséje alá, megbámultuk a sok gumirádlis kocsit, keresztülésző omnibuszokat, a perzsák gyönyörű csótáros lovait, a kerek kirgiz sapkát sokféle hímzésével, a sarok- és talpnélküli gyönyörű lakkcsizmákat, fezt, turbánt, övet, a selyembugyogós férfiakat, szóval mindent, ami változatost, idegenszerűt láttunk. Pedig sokat láttunk, többet, mint amennyit egy nap alatt megjegyezhet magának az ember.”²⁰²

THE EXOTIC WORLD OF MIDDLE ASIA AS REFLECTED BY THE POSTCARDS OF A FIRST WORLD WAR HUNGARIAN PRISONER OF WAR

Ferenc Palkovics, second lieutenant in the 2nd Field Company of the Imperial and Royal 39th (Debrecen) Infantry Regiment, was taken prisoner by the Russians on 28 December 1914, at Tylawa. Unlike many of his fellow prisoners, he was not dragged to Siberia, but to Middle Asia, in the area of the Turkestan General Regency, from where he sent numerous picture postcards and POW postcards to his family. This precious material gives account not only of his personal story, but one can also gain a general glimpse into the lives of nearly 50,000 POWs who were deported into that region. They were treated in rather different ways: while officers were allowed to leave the camps and discover the exotic surroundings, the rank-and-file were often forced to toil in construction works or on plough lands in extreme weather conditions. Due to the lack of food and water and the extremely low standard of medical care, epidemics often swept the camps. After the October Revolution of 1917, the POWs regained their freedom, but at the same time their provision ceased. Thus many were forced to join the Red Army and fight in the Russian Civil War, for instance in the fights against the Bukhara Emirates and the Basmachi insurgents. In relation to the above, the geography of Middle Asia and its little known history are presented in the study, in particular the 19th-century Russian conquest and the unsuccessful fights for independence after the October Revolution. In the last section of the study, detailed information is given on the ethnical groups, towns, buildings (*madrasas*, mausoleums) presented on the postcards and the historic and cultural background of all those.

DIE EXOTISCHE WELT ZENTRALASIENS AUF DEN ANSICHTSKARTEN EINES UNGARISCHEN KRIEGSGEFANGENEN IM ERSTEN WELTKRIEG

Ferenc Palkovics, Leutnant der 2. Feldkompagnie des k. u. k. 39. (Debreziner) Infanterieregiments, geriet am 28. Dezember 1914 bei Tylawa in russische Kriegsgefangenschaft. Anders als viele seiner Leidensgenossen kam er nicht nach Sibirien, sondern nach Zentralasien, auf das Gebiet des Generalgouvernements Turkestan. Von hier schickte er seiner Familie zahlreiche Ansichtskarten und Kriegsgefangenenkarten nach

202 Idézi: *Hadifogoly magyarok. II. kötet.* i. m. 239. p.

Hause. Anhand dieses Materials lernen wir nicht nur seine persönliche Geschichte kennen, sondern wir gewinnen auch einen Einblick in das Leben der etwa 50.000 Kriegsgefangenen, die in diese weit entfernte Gegend deportiert wurden. Ihr Schicksal konnte sich äußerst unterschiedlich verlaufen: während die Offiziere zahlreiche Gelegenheiten hatten, das Lager zu verlassen und ihre exotische Umgebung zu erkunden, mussten die gemeinen Soldaten oft unter extremen klimatischen Verhältnissen auf Baustellen und Feldern schwerste Arbeit verrichten. Der Lebensmittel- und der Wassermangel, sowie das außerordentlich niedrige Niveau der medizinischen Versorgung hatten in den Lagern oftmals Seuchen zur Folge. Nach der Oktoberrevolution von 1917 bekamen die Gefangenen ihre Freiheit, wodurch sie allerdings auch auf jegliche Verpflegung verzichten mussten. So sahen sich viele von ihnen gezwungen, sich der Roten Armee anzuschließen und sich am Russischen Bürgerkrieg zu beteiligen, so auch an Kampfhandlungen gegen das Emirat von Buchara oder die *Basmatschi*-Rebellen. In diesem Zusammenhang erläutert der Verfasser kurz auch die Geographie und die weniger bekannte Geschichte Zentralasiens, mit besonderem Blick auf die russische Eroberung im 19. Jahrhundert, sowie die erfolglosen Unabhängigkeitskämpfe nach der Oktoberrevolution. Im letzten Kapitel der Abhandlung erhalten wir detaillierte Informationen über die – auf den einzelnen Ansichtskarten abgebildeten – Völkergruppen, Städte, Gebäude (Medressen, Mausoleen), wie auch über deren kunstgeschichtlichen Hintergrund.

Bálint Ferenc

EGY MAGYAR SZÁRMAZÁSÚ II. VILÁGHÁBORÚS
AMERIKAI VETERÁN HAGYATÉKA

A II. világháború során számos magyar, illetve magyar származású személy szolgált külföldi hadseregekben, a szövetségesek és a tengelyhatalmak oldalán egyaránt. Ebben az írásomban egy magyar származású amerikai veterán katonai pályafutását és hagyatékát szeretném bemutatni. A tárgye gyűttes 2014-ben ajándékként került a Hadtörténeti Intézet és Múzeum tulajdonába.¹

Kovács Albert 1920. április 17-én született.² A familysearch.org nevű internetes adatbázisban elérhető sorozási kartotékján születési helyként Csehszlovákia van megjelölve, pontosabb település említése nélkül.³ Ugyanebben az adatbázisban más adatokra is sikerült rábukkanni Kovács Alberttel kapcsolatosan. Mivel a sorozási kartotékon szerepelt a lakóhelye (a Connecticut állambéli Norwalk város), így az 1940. évi amerikai népszámlálás adatbázisában is meg tudtam találni. E szerint szüleivel és három fiatalabb testvérével⁴ élt együtt.⁵ Érdekesség, hogy valamennyi gyerek, így Albert esetében is Connecticut állam van feltüntetve születési helyként, születési éveként pedig 1921 jelenik meg. Valószínűleg a szülők előnyösebbnek vélték, hogy legidősebb gyermeküket is „született” amerikainak állítják be, főként hogy a népszámlálás adatfelvétele valószínűleg bemondásra történt, visszaellenőrzés nélkül. A sorozáskor ezt nyilván nem merték megkockáztatni, így abban valós születési adat szerepel.

1 A szerző köszönetét fejezi ki Dr. Sallay Gergelynek, Dr. Szoleczky Emesének, valamint Dr. Závodi Szilviának, amiért a hagyaték gyűjteményükbe tartozó részeinek közléséhez hozzájárultak, továbbá Németh Baláznak, az amerikai kitüntetésekkel kapcsolatban nyújtott segítségével.

2 <http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=gr&GRid=120677098> (Letöltés: 2015. szeptember 8.)

3 „United States World War II Army Enlistment Records, 1938–1946,” database, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:KMX3-RBN> : accessed 8 September 2015), Albert Kovacs, enlisted 15 Oct 1940, Bridgeport, Connecticut, United States; citing „Electronic Army Serial Number Merged File, ca. 1938–1946,” database, *The National Archives: Access to Archival Databases (AAD)* (<http://aad.archives.gov> : National Archives and Records Administration, 2002); NARA NAID 126323, National Archives at College Park, Maryland.

4 A szülők: Kovács Lajos (Louis) és Kovács Marcella, 48, illetve 45 évesek, Magyarországon születtek. A három ifjabb testvér Grace (13), Helen (11) és John (8).

5 „United States Census, 1940,” database with images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:K7BY-3T4> : accessed 8 September 2015), Albert Kovacs in household of Louis Kovacs, Ward 2, Norwalk, Norwalk Town, Fairfield, Connecticut, United States; citing enumeration district (ED) 1-100, sheet 16A, family 323, NARA digital publication T627 (Washington, D.C.: National Archives and Records Administration, 2012), roll 497.

Kovács Albert

Az sajnos egyik adatbázisból sem derült ki, hogy a Kovács család mikor hagyta el Európát.⁶ A gyerekek születési idejét alapul véve erre 1920 és 1927 között kerülhetett sor, valószínűleg a húszas évek elején. Nem tudhatjuk, de talán az impériumváltás is közre játszhatott a döntésben. Amerikai letelepedésük után nyilván kellett néhány év, amíg egzisztenciát teremtettek maguknak, ezzel magyarázható, hogy a két idősebb testvér között nagyobb a korkülönbség, mint a kisebb gyermekek közt.

Albert ifjúságáról nem sokat tudunk. A sorozási adatlap szerint középiskolát (grammar school) végzett, bevonulása előtt betanított munkásként sapkákat és kalapokat készített. Talán pont a megfelelő munka hiánya készítette arra, hogy katonának jelentkezzen. Mivel még nem töltötte be a 21. életévét, szülői hozzájárulásra volt szükség. Ez a dokumentum fennmaradt a hagyatékban, az édesapa, Kovács Lajos aláírásával, amelyet a helyi rendőrség egyik munkatársa hitelesített tanúként.⁷ Albert az US ARMY kötelékébe 1940. október 15-én lépett be a connecticut-i Bridgeportban. A tábori tüzérség állományába került, a Philippine Department-be osztották be, ez volt az amerikai hadsereg Fülöpszigeteken állomásozó állandó különítménye. Szolgálatának korai éveiről nem rendelkezünk adatokkal, csupán annyi bizonyos, hogy 1940. november 1-jén az US ARMY 1. gyaloghadosztályához (1st Infantry Division, a híres „Nagy vörös egyes”) került, ezen belül pedig a 7. tábori tüzérosztályba (7th Field Artillery Battalion). Az osztály 105 mm-es lövegekkel volt felszerelve.

6 Létezik az amerikai bevándorlásról szóló adatbázis, az ellisland.org, ebben azonban nem sikerült megtalálnom a Kovács család tagjait.

7 Hadtörténeti Múzeum (a továbbiakban: HTM) 2015.190.1./Kézírtas Emlékanyag-gyűjtemény (a továbbiakban: KE). A dokumentum 1940. október 4-én kelt.

Kovács Albert zubbonya tizedesi rendfokozati jelzéssel

Kovács Albert személyes háborús pályafutása a hagyatéka alapján csak vázlatosan rekonstruálható,⁸ mivel azonban a hadosztály története eléggé alaposan dokumentált, célszerű ennek alapján végigkövetni az eseményeket. Ehhez nyújt némi segítséget a Kovács hagyatékában található *The First*⁹ című füzet, amely az alakulat világháborús történetének összefoglalója.

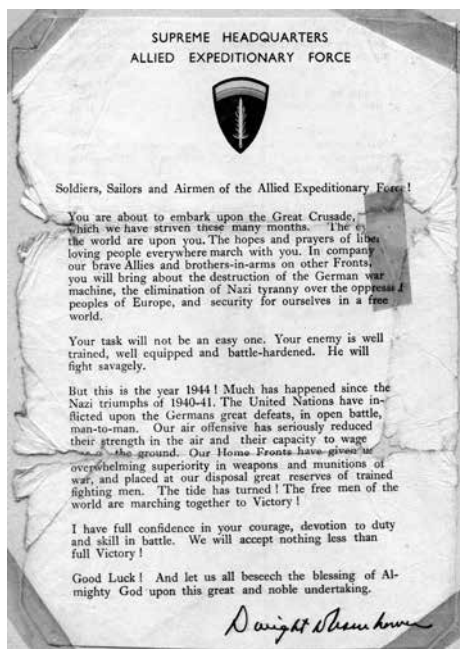
A hadosztályt 1942 augusztusában hajózták be és indították útnak Nagy-Britanniába. Első alkalommal a „Fáklya” („Torch”) hadművelet keretében vetették őket harcba 1942. november elején, amikor a szövetségesek partra szálltak Észak-Afrikában. Az amerikai és a brit csapatok Tunézia felé nyomultak, közben heves harcokat vívtak a német és olasz erőkkel. A hadjárat egyik fordulópontja a volt a tunéziai El-Guettar városa mellett vívott csata, amelynek első napján Kovács Albert kiérdemelte az Ezüst Csillagot. A kitüntetés hivatalos indoklása így hangzik:

Ezüst Csillag adományozása Kovács Albert őrmesternek (azonossági szám: 11019822, B üteg, 7. tábori tüzérsztály) a tunéziai El-Guettar mellett, ütközetben tanúsított hősiességéért, 1943. március 23-án.

Egy ellenséges lövedék robbanása ráomlasztotta a fedezék falát az egyik katonára, és lángba borította a mellette felhalmozott 105 mm-es tüzérségi lövedékeket. [Kovács őrmester] bemászott a lövegállásba és megkísérelte kiszabadítani csapdába esett bajtársát, azonban a lángoló lövedékek robbanása miatt ezt nem sikerült véghez vinnie.

8 Valószínűsíthető, hogy az amerikai levéltárban sincsenek adatok. 1973-ban az amerikai katonák szolgálati lapjait őrző National Personnel Records Center épületében tűz ütött ki, aminek következtében a nyilvántartások 80%-a megsemmisült.

9 A háború alatt számos ilyen rövid alakulattörténetet jelentetett meg az amerikai haderő, a Stars and Stripes magazin mellékleteként. Könyvészeti adatokat lásd az irodalomjegyzékben.

Eisenhower tábornok sokszorosított parancsa, amelyet a normandiai partraszállás előtt osztottak ki

Bátor cselekedetéért magas elismerésben részesül. Cím: 108 Fly Ave[nue]. S. Norwalk, Conn[ecticut].¹⁰

Figyelemre méltó, hogy a két és fél esztendeje szolgáló Kovács ekkor már őrmesteri rendfokozatot viselt. A háború kitörése valószínűleg nagyban hozzájárult a gyors előrelépéshez, de minden bizonnyal felettesei is elégedettek lehettek a teljesítményével. A kitüntetés tényleges adományozására 1944. február 5-én került sor. A dokumentumot a hadosztály parancsnoka, Clarence R. Huebner¹¹ altábornagy nevében Leonidas Gavalas alezredes, segédtiszt írta alá.

1943 júliusában az 1. gyaloghadosztály részt vett a szicíliai partraszállásban, amely a „Husky” fedőnevet kapta. A szigeten dúló harcokban nagy szerepet játszott az amerikai tábori tüzérség, amely hatékonyan támogatta a gyalogságot. A troinai csata hét napja (1943. július 31-augusztus 6.) alatt egyedül Kovács alakulata, a 7. tábori tüzérsztály 9565 lövedéket lőtt ki.¹² Ennek a hadjáratnak az emléke a Soldier's Guide to Sicily című tájékoztató füzet is, amelynek egy példányát Kovács őrmester megőrizte.

November elején a hadosztály visszatért Angliába, és megkezdte a felkészülést a normandiai partraszállásra. A hadosztálytüzérség ez idő alatt Dorset

10 The Field Artillery Journal 1944 June

(http://sill-www.army.mil/firesbulletin/archives/1944/JUN_1944/JUN_1944_FULL_EDITION.pdf (Letöltés: 2015. szeptember 20.)). A kitüntetés indoklása ugyanebben a formában olvasható a hagyaték részét képező HTM 2015.191.2./KE leltári számú dokumentumban.

11 Huebner altábornagy 1943. augusztus 7-étől volt a hadosztály parancsnoka.

12 The First. Kiadja: Information and Education Division, Special and Information Services. ETO USA. h. n., é. n. 18. p.

grófságban, Piddlehintonban állomásozott.¹³ A D-napon a 7. tábori tüzérsztyályt a 16. gyalogezred támogatására jelölték ki. Az invázió első órájában az Omaha-parton francia földre lépő tüérek lövegeik felét elvesztették. Az állomány jó része – szükség szerint – puskával a kézben, gyalogosként harcolt.¹⁴

A hadosztyály Normandia után sem kapott pihenőt, hanem folytatta a harcot a németek ellen a „Kobra” („Cobra”) hadművelet alatt. Szeptemberre már elérték a német határt, a „Nagy vörös egyes” októberben részt vett Aachen ostromában. Ez volt az első német város, amelyet az angolszász szövetségeselek elfoglaltak. 1944. december elején az erősen leharcolt hadosztyályt hátravonták feltöltésre, azonban a 16-án meginduló ardenneki német támadás miatt ismét harcba vetették az egységet. Az offenzíva visszaverése után a hadosztyály a Siegfried-vonalat áttörve a Rajna felé nyomult előre. Március közepén átkeltek a folyón, majd a Harz-hegységen keresztül csehszlovák területen harcolva érte őket a háború vége.

A hadosztyály összességében 443 napot töltött ütközetben a háború folyamán, amelynek során 21023 főnyi véres veszteséget szenvedett el halottakban, sebesültekben és eltűntekben.¹⁵ A folyamatos igénybevétel miatt a katonák nem kevés akasztófahumorral „Big Dead One” (kb. „Nagy döglött egyes”) illetve „The Bloody First” („A véres első”) emlegették az alakulatot.

Kovács Albert katonai pályafutásának végéről nem rendelkezünk konkrét adatokkal, de feltehetően még 1945-ben leszerelt. Hazatérése után visszatért oda, ahol a háború előtt is élt: a Connecticut állambéli Norwalkba. Civil életéről nem sikerült számottevő információkat felellni, az interneten elérhető gyászjelentéséből¹⁶ azonban néhány adat kiderül: 1947-ben megnősült, két lánya született. Kovács Albert 2013. október 19-én hunyt el az arizonai Sun Cityben, élete 93. évében.

Kovács Albert hagyatékának részei a következők:

Ruházat és felszerelés¹⁷

2015.1.1./Felsz. derékszíj (Belt, Leather, Enlisted Man’s/Garrison Belt) jelzése: BS 1937 US JGMD

Sárgásbarnára cserzett bőrből készült legénységi derékszíj, egytűskés réz csattal. A szolgálati zubbonyhoz viselték, azonban 1941 után takarékosági okokból már nem adták ki. A későbbiekben szolgálaton kívül viselték azok, akiket még elláttak vele.

2015.2.1./Felsz. Azonossági jegy (ID tag)

13 *Westwell, Ian*: 1st Infantry Division „Big Red One”. Surrey, 2002. 38. p.

14 *The First*, 5. p.

15 *Westwell*: i. m. 91. p.; 89 ütközetnap Afrika, 36 Szicília és 318 Európa. Elesett 4325 fő, megsebesült 15457, eltűnt 1241 fő.

16 <http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=gr&GSln=kovacs&GSfn=albert&GSbyrel=all&GSdyrel=all&GSob=n&GRid=120677098&df=all&> (Letöltés: 2015. szeptember 11.)

17 Zárójelben a szabatos angol nyelvű megnevezés olvasható.

Kovács Albert azonossági jegye

A láncon függő két darab rozsdamentes acélból készült azonossági jegy a következő adatokat tartalmazza:

ALBERT KOVACS

11019822 T44

B

P

A név után a nyolc számjegyű azonossági szám következik, az első számjegy („1”) elárulja, hogy hivatásos katonáról van szó. 2-es számmal a Nemzeti Gárda, 3-as vagy 4-es számmal a sorozott állomány azonossági száma kezdődött, tisztek esetében egy O betű került a számsor elé. A T44 a tetanusz oltás időpontját jelzi. A B a vércsoport, míg a P a vallás (Protestant = protestáns) jele. Az 1944 márciusa után kiállított azonossági jegyeken a vezetéknev állt elöl, így ez a példány valamikor 1944 első hónapjaiban készülhetett. A lánc nem szabvány darab, ezt a változatot a katonák maguk vásárolhatták meg, csak a háború után lett ez a hivatalos verzió. Említésre méltó még az azonossági jegyen található bevágás. Ez a legendák szerint arra szolgál, hogy a katona halála esetén az egyik azonossági jegyet az elhunyt metszőfogai közé illesszék, így biztosítva, hogy a lapka a holttesten maradjon. A valóságban, a katonai kórházakban egy ötletes készülék segítségével az azonossági jegyről közvetlenül vitték át az adatokat egy hőpapír szalagra, elkerülendő az adattévesztéseket. A bevágás segítségével az azonossági jegyet lehetett pozicionálni az adatátvivő készülékben.

2015.56.1. tábori sapka (Cap, Garrison, OD)

Olívizöld gypjúsövetből készült, összehajtható sapka, a tábori tüzérség vörös szegélyezésével és a 7. tábori tüzérezred fémjelvényével díszítve.

2015.56.2. köznapi zubbony (Coat, Wool, Serge, OD 18. OZ)

Olívizöld, négyzsebes, fazonos gyapjúszövet zubbony, a sárgaréz gombokon az USA nagypecsétje látható. Az oldalvarrásokba derékszíj-tartó kampók vannak beépítve – eszerint a zubbony 1941 előtt készült, ekkortól ugyanis a derékszíj viselését beszüntették, így a kampók is feleslegessé váltak. A hajtókák felső részén bal oldalt államjelző, jobb oldalt tüzér fegyvernemi jelzés látható, alul mindkét oldalon a 7. tábori tüzérezred jelvénye (az egyik hiányzik). A karokon tizedesi rendfokozati jelzés. Kovács Albert feltehetőleg ezt a zubbonyát még az Egyesült Államokban viselte, de nem vitte magával a tengeren túlra, ezért maradt meg tizedesi jelzésekkel.

2015.57.1. téli ing (Shirt, Flannel, OD, Coat Style, Special)

Kétszsebes, hosszú ujjú olívizöld flaneling. Fő jellegzetessége a gombolásnál belevarrt ún. gas flap, amely gáztámadás esetén a ruhadarab tökéletesebb zárását teszi lehetővé. A hagyatékban lévő darabnál ez hiányzik, tulajdonosa nyilván feleslegesnek tekintette, és kivágta. A jobb zseb fölé szövött Honorable Discharge Emblem (becenevén Ruptured Duck) van felvarrva. Ezt a jelvényt a leszerelő katonák viselték, akiknek sokszor nem volt lehetőségük azonnal civil ruhát ölteni. A leszereléstől számított harminc napig még jogosultak voltak az egyenruha viselésére. Ez idő alatt a szóban forgó jelvény jelezte a hatóságok számára a státuszukat.

2015.58.1. téli ing (Shirt, Flannel, OD, Coat Style, Special)

Megegyezik a 2015.57.1. leltári számú darabbal.

2015.59.1. tábori sapka, nyári (Cap, Garrison, Khaki)

Khakiszínű pamutszövetből készült, összehajtható sapka, a tábori tüzérség vörös szegélyezésével és a 7. tábori tüzérezred fémjelvényével díszítve.

2015.60.1. nyári ing (Shirt, Cotton, Khaki)

Kétszsebes, hosszú ujjú, khakiszínű pamutvászon ing. Érdekessége, hogy tulajdonosa átalakíttatta, a derékrészen karcsúsított. A bal vállra gomb került, amely a fourragére nevű díszszínór rögzítésére szolgál. A két karon őrmesteri rendfokozati jelzések, a bal vállon pedig a hadosztály hímezett jelvénye látható. A jobb zseb felett itt is megjelenik a Honorable Discharge Emblem, a bal oldalon pedig két sorban öt darab kitüntetés szalagsávja látható, bemutatásukra a hagyaték többi kitüntetésénél kerül sor.

2012.61.1. 1944 M tábori zubbony (Jacket, Field, Wool, OD M-1944)

A Honorable Discharge Emblem

*Az 1. gyaloghadosztály hímezett
jelvénye, és a fourragére*

Kovács Albert „Ike-jacket”-je

Olívizöld, kétszebes, rejtett gombolású, rövid, gyapjúsövetből készült dzseki, közismert nevén „Ike-jacket”, Eisenhower tábornok után, aki előszeretettel viselte ezt a ruhadarabot. A két karon őrmesteri rendfokozati jelzések, valamint az 1. gyaloghadosztály hímezett jelvénye látható. Valamennyi jelvény fehér cérnával, szándékosan elnagyolt „X” alakú öltésekkel van felerősítve, a korabeli szokásnak

megfelelően. A jobb alkarra 6 darab tengerentúli szolgálati sáv (Overseas Service Bar) van felvarrva, egy sávot hat havi, a tengerentúlon töltött harctéri szolgálat után adományoztak.

Kitüntetések¹⁸

A hagyatékban található, 1945. május 19-én kelt irat¹⁹ szerint Kovács Albert a következő kitüntetésekkel rendelkezett:

Ezüst Csillag (Silver Star Medal) (adományozás dátuma: 1944. február 5.)

Bronz Csillag (Bronze Star Medal) (adományozás dátuma: 1945. február 15.)

Európai–Afrikai–Közel-Keleti Hadszíntéri Szolgálati Szalagsáv (European–African–Middle Eastern Theater Ribbon²⁰) az alábbi ékítményekkel:

három „csatacsillag” (Battle Stars) (Algéria–Francia Marokkó, Tunézia, Szicília, adományozás dátuma: 1943. december 23.)

bronz szolgálati csillag (Bronze Service Star) (Normandia, adományozás dátuma: 1944. november 16.)

bronz szolgálati csillag (Bronze Service Star) (Észak-Franciaország, adományozás dátuma: 1944. december 1.)

bronz szolgálati csillag (Bronze Service Star) (Németország, adományozás dátuma: 1945. február 5.)

Amerika Védelméért Szolgálati Érem (American Defense Service Medal)

Kiváló Szolgálatért Érem (Hadsereg) (Army Good Conduct Medal)

A hagyatékban a kitüntetések közül csupán kettő maradt fenn teljes formájában: az Ezüst Csillag és a Bronz Csillag, utóbbi eredeti dobozával együtt. Egyik csillag hátlapja sem névre véselt, amely megszokottnak számít a háborús adományozások esetében. Az Ezüst Csillag elnyeréséről már ejtettünk szót, a Bronz Csillagot a háború végén, minden bizonnyal addigi szolgálatának elismeréseként érdemelte ki. Érdekességgé megemlíthető, hogy az 1. gyaloghadosztály katonái számára 6116 Ezüst Csillagot és 14138 Bronz Csillagot adományoztak a háború folyamán.²¹

A tárgye gyűttesben megtalálható egy, öt darabból álló szalagsávsor, valamint öt különálló szalagsáv, illetve a Bronz Csillag szalagsávjának zománcozott fém gomblyukjelvénye is. Érdekesség, hogy a viselt szalagsávsor több helyen eltér a kitüntetések felsoroló dokumentum listájától:

- Az Amerikai Hadjárat Érem (American Campaign Medal) a szalagsávon szerepel, a listából hiányzik. Mivel ez meglehetősen nagy számban adományozott érem volt, Kovács pedig szolgálati adatai alapján jogosult volt rá, elképzelhető, hogy a dokumentum megszerkesztője feledkezett el róla.

18 A kitüntetések HTM2015.6.1–7./É. leltári számon vannak nyilvántartva a Numizmatikai Gyűjteményben.

19 HTM 2015.192.1/KE

20 A megnevezés nem véletlen, ugyanis ezt a kitüntetést 1942-ben, szalagsáv formájában alapították, teljes formájú kitüntetésként csak 1946-tól létezett.

21 *Westwell*: i. m. 91. p.

- Az Európai–Afrikai–Közel-Keleti Hadszíntéri Szolgálati Szalagsávon a csilagok száma eltér, illetve megtalálható rajta az Arrowhead („nyílhegy”) ékítmény, amiről szintén nincs említés a listában. Ezt a nyílhegyet formázó jelvényt az viselhette a szalagsávon, aki partraszállásban, ejtőernyős, vagy vitorlázó repülőszervezetben vett részt harci körülmények között. Mivel Kovács Albert ismereteink szerint részt vett a normandiai invázióban, erre is jogosult lehetett, az azonban nem világos, hogy a felsorolásban miért nem szerepel.
- A Kiváló Szolgálatért Érem (Army Good Conduct Medal) szalagsávja nincs a sorban. Ennek okára nem sikerült magyarázatot találni, a különálló szalagsávok között viszont megtalálható.

Feltűnő még, hogy a Második Világháborús Győzelmi Érem (World War II Victory Medal) teljesen hiányzik a hagyatékából, sőt a kitüntetés-lista sem említi. Kovács Albert mindenképp jogosult lett volna a viselésére, rejtély, hogy miért nincs nyoma a kitüntetések közt.

Bár ruházati elemnek minősül, mégis a kitüntetések között kell említést tenni a fourragére nevű vállzsinorról. Kovács Albert hagyatékában a francia Háborús Kereszt (Croix de Guerre) vállzsinórja található meg. Ezt a zsinórt akkor viselték, ha a hozzá tartozó kitüntetést az alakulat kollektív elismerésként kapta meg. Az 1. gyaloghadosztály ezt a kitüntetést az 1944-es normandiai harcaival érdemelte ki. A zsinór zöld-vörös színezése a kitüntetés szalagját idézi.

A szalagsávok között megtalálható egy kollektív elismerés, az Egységsszintű Elnöki Dicséret (Presidential Unit Citation) szalagsáv formájú jelvénye is, az ismételt adományozást jelző tölgylevél-díszítménnyel együtt. Nem tudni, miként került a hagyatékba, ugyanis Kovács Albert egyik ismert alakulata sem részesült ilyen kitüntetésben a II. világháború során.

Papíralapú emlékek

A hagyaték részét képezi egy album, amelybe újságkivágatok és más papíralapú emlékek vannak beragasztva. Az újságkivágatok jó része II. világháborús híreket tartalmaz, az 1. gyaloghadosztállyal, Kovács Alberttel, illetve más magyar származású katonákkal kapcsolatban. Egyebek mellett a Kovács Albert Ezüst Csillaggal való kitüntetéséről szóló hír is megtalálható az albumban. A magyar származású katonákkal kapcsolatos hírek között említést érdemel az, amely Pirigyi Adolf²² hősi haláláról számol be. Pirigyi szintén a connecticut-i Bridgeportban élt, és civilben kalapkészítéssel foglalkozott, így nagy a valószínűsége, hogy Kováccsal személyesen ismerték egymást. Pirigyi 1944. július 10-én esett el Franciaországban.

Az albumban háború utáni újságkivágatok is megtalálhatók. Ezek egy része az 1952-es nyári olimpia magyar eredményeiről, valamint az 1. gyaloghadosztály vietnami háborús szerepléséről szól.

22 1911-ben született, az újsághír szerint Magyarországon.

Az album őrzi Eisenhower tábornok parancsának egyik példányát, amelyet a normandiai partraszállás előtt osztottak szét a katonák közt. E mellett Kovács megőrizte azt a tájékoztatót is, amit az Egyesült Államokba visszatérő legénység kapott. A háborús éveket idézi három további katonai brosúra. Ezek számtalan változatban léteztek és nagy mennyiségben terjesztették a hadseregben. A már említett, az 1. gyaloghadosztály történetét feldolgozó, valamint a Szicíliáról szóló tájékoztató füzet mellett a hagyaték részét képezi a Pocket Guide to Germany című kiadvány. Ez a németekkel történő érintkezéskor ajánlott magatartási szabályok mellett a 19–20. századi német történelem vázlatos és némileg elfogult bemutatását tartalmazza. A könyvecske végén a pénz- és mértékrendszer bemutatása, valamint egy szöszedet található.²³

A hagyatékban fennmaradt katonai kiadványok

23 A tárgyak meghatározásához a felhasznált irodalom: Enjames, Henri-Paul: Government Issue: U.S. Army European Theater of Operations Collector Guide. H. n., 2005.; Németh Balázs: Csillagok és sávok: az Amerikai Egyesült Államok katonai kitüntetései. Budapest, 2013.; Stanton, Shelby: U.S. Army Uniforms of the World War II. Harrisburg, Pennsylvania, 1991.

THE ESTATE OF AN AMERICAN VETERAN OF HUNGARIAN ORIGINS

During the Second World War many soldiers of Hungarian origins saw service with the Armed Forces of the USA. In the publication the author introduces the estate and career of a Hungarian-born American soldier, Albert Kovács. Albert Kovács was a child when his family emigrated to the USA, and he joined the army in peacetime, at the age of 19. He fought throughout the war as a soldier of the 7th Field Artillery Battalion, 1st Infantry Division of the US Army. He fought in North-Africa, Sicily, Normandy, in French and German territory, too. He was awarded the Silver Star and Bronze Star Medals. He was discharged at the end of the war and settled in Norwalk, Connecticut. He died at the age of 93, in 2013.

DER NACHLASS EINES AMERIKANISCHEN VETERANEN UNGARISCHER ABSTAMMUNG DES
ZWEITEN WELTKRIEGES

Während des Zweiten Weltkrieges dienten zahlreiche Soldaten ungarischer Herkunft in den Streitkräften der Vereinigten Staaten. In dieser Abhandlung stellen wir uns mit dem Lebensweg und Nachlass von Albert Kovács dar. Albert Kovács wurde in Ungarn geboren, kam als Kind mit seiner Familie in die Vereinigten Staaten, und ging mit 19 Jahren, noch zu Friedenszeiten, zur Armee. Im Weltkrieg kämpfte er als Soldat der 7. Feldartillerieabteilung des 1. Infanterieregiments der US ARMY in Nordafrika, Sizilien, Normandie, auf französischem und deutschem Gebiet. Während seiner Laufbahn erhielt er den Silbernen Stern und den Bronzenen Stern. Nach dem Krieg beendete er seine Dienstzeit bei der Armee und ließ sich in Norwalk, Connecticut nieder. Er starb 2013 mit 93 Jahren.

Reider Mónika

HADIFOGSÁGHOZ KAPCSOLÓDÓ EMLÉKTÁRGYAK A II. VILÁGHÁBORÚ
IDEJÉBŐL – VÁLOGATÁS A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYEIBŐL¹

A II. világháború alatti, 172 ezer km²-es és közel 15 millió fős Magyarországról mintegy 1,2 millió magyar állampolgár, katona és civil került a szövetséges hatalmak fogságába. Ez a létszám több mint másfélszerese volt az I. világháborúban, az akkor még nagyobb területű ország térségéből hadifogságba esettek számának.² 2015 a Szovjetunióba hurcolt foglyok és kényszermunkások emlékéve lett Magyarországon, hiszen – noha már hetven éve annak, hogy 1944–1945-ben megkezdtek a Szovjetunióba kényszermunkára történő internálást, – ilyen szintű megemlékezésre eddig még nem került sor.

Az országban kevés család mondhatta el magáról, hogy nem érintette a hadifogság. A Szovjetunióba szállítottak legnagyobb csoportját a katonák alkották, de rajtuk kívül a Vörös Hadsereg polgári személyeket is elhurcolt kényszermunkára. A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum gyűjtőköréből kifolyólag mindkét világégés hadifogságának emlék- és használati tárgyait, dokumentumait őrzi, amelyek készítésével, írásával a rabok megpróbálták elviselhetőbbé tenni az éveken át tartó megpróbáltatásokat. Jelen tanulmány ezek tallózó bemutatásával szeretne emléket állítani azoknak, akik részt vettek a II. világháborúban és az utána következő éveket hadifogságban töltötték.

A fogvatartás ténye önmagában is próbára teszi az embereket, s ezt még súlyosbíthatja a környezet, ahol ezt az időt kénytelenek akarataik ellenére eltölteni. A II. világháború idején a hadifoglyok használati tárgyak készítésével és honvágygal telített üzenetek írásával igyekeztek lelkiállapotukon javítani. Ezek a ma már jelentős történelmi értéket képviselő tárgyak és dokumentumok a Hadifogoly Szövetségen keresztül, vagy közvetlenül egy-egy család felajánlásának köszönhetően kerültek a Hadtörténeti Múzeumba.

A tárgyakat több csoportra oszthatjuk, attól függően, hogy mi volt a kiinduló alapanyag és az elkészült tárgyat az eredeti funkciójának megfelelően

1 Ezúton is köszönöm Dr. Szoleczky Emese, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum (a továbbiakban: HIM) Kéziratos emléktárgy-gyűjtemény, Tóth Orsolya, a HM HIM Plakát- és aprónyomtatványtár és Dr. Závodi Szilvia, a HM HIM Tárgyi Emléktárgy Gyűjtemény vezetőinek, hogy a nevezett gyűjteményekben a témához kapcsolódó kutatást végezhettem és az eredményeket publikálhattam. Köszönet illeti Szikits Pétert is, aki a műtárgyfotókat készítette.

2 *Bognár Zalán*: Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945. Budapest, 2012. 23–24. pp.

használták-e tovább vagy teljesen új tárggyá alakították. Legkönnyebben a minden nap használt fémtárgyakhoz jutottak hozzá a katonák: az evőeszközökhöz, csajkákhöz, kulacsokhoz. Ezeket díszítették vagy anyagukat felhasználva átformálták edénnyé, cigarettatárcává, stb.³ Felületüket bevéssett motívumokkal, feliratokkal ékesítették, gyakran a készítés időpontját, helyét és a készítő nevét is feltüntetve. Aki ügyes kezű volt, fából egész tárgycsoportot faragott. Máskor, ritkábban textilből, illetve textilhulladékból tudtak varrni tokokat vagy egyszerű dohányzacskót díszítettek és tárolóként használták tovább.⁴

Kelet felé

A magyar katonák tömegesen a második világháború folyamán több szakaszban kerültek szovjet fogságba. A hányatott sorsú 2. magyar hadsereg, amelyet 1942-ben állítottak fel, és a keleti hadszíntérre küldtek harcolni 1943 januárjában a Sztálingrád körzetében vívott küzdelmek során rendkívül súlyos, szinte megsemmisítő veszteségeket szenvedett.⁵ Ezzel összefüggésben a szovjet csapatok előrenyomultak s 1943 elején hirtelen megugrott a hadifoglyok száma. A 150 ezer főt is meghaladó fogolytömeg még a szovjet szerveket is váratlanul érte, nem voltak felkészülve rá, ennek következtében a hadifogságba esettek ellátása és szállítása egyaránt súlyos nehézségeket okozott.⁶ Nagyon gyorsan kiderültek a szervezésbeli hiányosságok. A kimerült és sok esetben sebesült vagy fagyási sérülésekkel, betegségekkel küszködő foglyok ételmezése és egészségügyi ellátása akadozott, néhol teljesen elmaradt, noha – elvben – a hadifoglyok az 1929. július 29-én elfogadott harmadik genfi egyezményben foglalt bánásmódra jogosultak voltak.⁷ Ennek értelmében tilos volt bármilyen formában a hadifoglyok életének és egészségének veszélyeztetése, megfélemlítése vagy velük szemben megtorló intézkedések foganatosítása. Ezt a hadifoglyokra vonatkozó nemzetközi jogi normát a Szovjetunió azoban nem írta alá, s noha német nyomásra elkészítette a maga szabályozását, de az konkrét biztosítékokat nem tartalmazott, sőt az egész rendeletet titkosítottan kezelték.⁸ Amit pedig nyilvánosságra hoztak a foglyok és a szövetségesek megnyugtatóására, az nem fedte a valóságot.

3 Hadtörténeti Múzeum (a továbbiakban: HTM) Tárgyi Emlékanyag Gyűjtemény (a továbbiakban: TE) HTM D/8/2009/TE (ívókulacs); HTM 2014.52.1./TE (cigarettatárca).

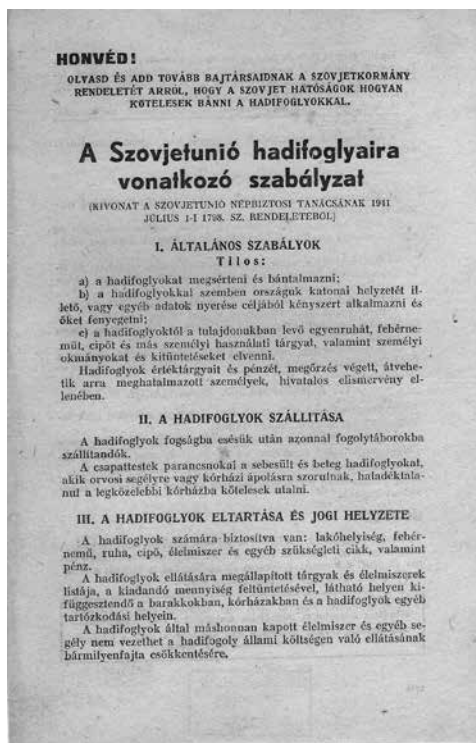
4 Dús Ernő hagyatékából származik az alumínium fésű kézzel varrt textiltokkal, alumínium cigarettatárca kézzel varrt textiltokkal, fából készült cigarettatárca, kétoldalas sakk- és malomlap fából, valamint hét darab magyar kártyalap fából: szám nélkül.

5 Az emléktárgyak jelentős része ebben a körzetben készült.

6 *Varga Éva Mária*: Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében. Budapest, 2009. 141. p.

7 Ezt a magyar országgyűlés az 1936. évi XXX. törvénycikkkel iktatta törvénybe. Elérhető: www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8021 (A megtekintés ideje: 2015. március 19.)

8 *Bognár*: i. m. 28–33. pp.

Röplap a Szovjetunió hadifoglyaira vonatkozó szabályzat alapján⁹

A fogságba esést a katonák mindenképpen el akarták kerülni, hiszen addigra már széles körben elterjedt, az a vélekedés, hogy a Szovjetunióban a foglyokat bányákban dolgoztatják.¹⁰ Mindez nem volt alaptalan, habár a kezdeti időszakban mind a tábornoki, mind a legénységi állomány még arról számolt be, hogy jó körülmények közé kerültek és megfelelő ellátásban részesültek. Az első, fogságba esett magyar tábornokokkal a szovjetek nagyon udvariasan bántak, amelyet például Stomm Marcell vezérőrnagy maga is megerősített visszaemlékezésében.¹¹ A problémák akkor kezdődtek, amikor a Vörös Hadsereg rövid idő alatt nagyszámú hadifoglyot ejtett: a vegyes nemzetiségű (német, olasz, román és magyar) hadifoglyról.¹² A röplapok azt állították, hogy szállításukat gondosan megszervezték. Ez a gyakorlatban azonban azt jelentette, hogy a foglyok átvételére háromszintes táborrendszert dolgoztak ki: a front mögötti felvevőpontok után (ahova a harcképtelen, magukat megadó ellenséges katonák kerültek) a foglyok az arcvonaltól 50–70 km távolságra lévő gyűjtőtáborokba, majd onnan a 100–150 kilométerrel keletebbre fekvő gyűjtő-elosztó táborokba (mint például

9 HTM Plakát- és aprónyomtatványtár (továbbiakban: Nyt.) 0596/Nyt.

10 Gondoljunk arra az 1848/49 után felröppent állírra, hogy Petőfi a szibériai ólombányákban raboskodik. Az első világháborúban is a legénységi állományú hadifoglyokkal végeztek hasonló munkákat.

11 *Stark Tamás*: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Budapest, 2006. 20. p.

12 *Stark*: i. m. 22–23. pp.

Foksány vagy Máramarossziget) kerültek. Innen pedig sokak sorsa a Szovjetunió belsejében lévő munkatáborokban végződött.¹³ E lágerek nem titkolt célja az volt, hogy a foglyok – mintegy háborús jóvátétel formájában – vegyenek részt a Szovjetunió újjáépítésében (amit a genfi egyezmény szintén tiltott).

A fogságba esés és kiszolgáltatottság traumáját tovább növelték a fizikailag is megerőltető gyalogmenetek az egyes felvevő-pontok gyűjtőtáborok között, ahol ugyan folyamatosan bízatták őket sorsuk jobbra fordulásával, ám a tapasztalat nem ezt igazolta. A táborok közti szállításra egyébként az volt a hivatalos magyarázat, hogy hamarosan megkapják azt az igazolást, amellyel majd hazamehetnek.¹⁴ Az ország területéről való kiszállítás, a Kárpát-medence elhagyása azonban ráébresztette az érintetteket arra, hogy sorsuk az ismeretlenbe vezet, minden alkalmat megragadva igyekeztek üzeni hozzátartozóiknak. A Szovjetunió irányába és azon belül a szállítást is túl kellett élni. A szovjet táborokat megelőzték (elsősorban Románia területén lévő) tranzittáborok, például Brassó, Máramarossziget vagy Temesvár. Valamennyi átmeneti hadifogolytábornak számított. A foglyokat ötös sorokba állították és 40–50, 400–500, de esetenként a 2000 főt is meghaladó menetoszlopokban hajtották őket. Az átmenőtáborokban egyáltalán nem voltak jobb körülmények, mint a későbbi, még nagyobb területen fekvőkben. A halandóság már itt is nagyon magas volt. A Brassótól keletre mintegy 200 kilométerre fekvő foksányi átmeneti táborban egy idő után állandóan 20–30 ezer foglyot zsúfoltak össze, így nem csoda, ha folyton felütötte a fejét valamilyen járvány, betegség. Az egyik megrendítő visszaemlékezésből minderről ekképpen értesülünk:

„Az útvonal: Focşani-Konstanca (hajóval) – Novorosszijszk (vasúton) – Krasznodar – Sztálingrád. (...) Halvány fogalmunk sem volt arról, hol vagyunk. (...) Rövid, mintegy 15 perces menet után egy teljesen üres táborba érkeztünk, valamennyien a földre zubantunk, annyira gyengék voltunk. Valamiféle főtt levet osztottak, utána feküdtünk tovább a földön. A latrinán nagy volt a forgalom, mert sok volt köztünk a hasmenéses. Őket egy közeli kórházba szállították...”¹⁵

Volt olyan feleség, apa, aki még Focşaniba is elutazott, hogy megtalálja, felkeresse hozzátartozóját. A láger kerítésénél némi vesztegetés fejében az örök félrenéztek, amíg viszontlátták egymást – sok esetben utoljára.

Egyes rölapok persze arról tudósították a magyar lakosságot és a katonákat, hogy amennyiben leteszik a fegyvert és önként megadják magukat, a Vörös Hadsereg parancsnoksága biztosítja a hadifoglyok életét, hazatérését, megfelelő ellátását, szükség esetén a sebesültek kórházba szállítását.¹⁶ Ellenkező esetben – írták – ugyanolyan ellenségnek fogják őket (ti. magyarokat) is tekinteni, mint a németeket és hasonló sors vár rájuk, vagyis: „Az ellenséget, ha nem adja meg magát, megsemmisítik.” – idézik Maxim Gorkij orosz drámaíró szavait, amelyet

13 Stark: i. m. 23. p.

14 Bognár: i. m. 255. p.

15 Horváth B. József közlése. Vö. Hadifoglyok írnak...: hadifogolysors a második világháborúban. Szerk. Papp Tibor. Budapest, 1999. Letölthető formában: www.mek.oszk.hu/02200/02237/html/f01.htm#c2 (Megtekintve: 2015. március 19.) (a továbbiakban: Hadifoglyok írnak...)

16 HTM 98.98.1./Nyt.; 6224/Nyt.

A Vörös Hadsereg által kiadott röplap

számos orosz vezető használt fel a második világháborút követő évtizedek során.¹⁷ Akármennyire is igyekezett a Vörös Hadsereg elejét venni a negatív híreszteléseknek, a röplap érthető módon nem sok bizalmat keltett, mert ekkor a szovjet katonák már valóban nem bántak kesztyűs kézzel a foglyokkal.

Az 1944-es év ősze a tömeges fogságba esés második nagy időszakát hozta, a fogságba kerültek nagy számú elhalálzásáról pedig egyre több szó esett. A szovjet fogságtól – egyáltalán a szovjet hadseregtől – való félelmet a magyar háborús propaganda-gépezet is erőteljesen táplálta, de a már szovjetek által megszállt területekről magánszemélyektől, ismerősöktől, rokonoktól is baljós hírek érkeztek erőszakoskodásról, fosztogatásról, elhurcolásról és kivégzésekről. Ez idő tájt a szovjet fogságba esett magyar katonák száma – a veszteségi lajstromok szerint – elérte a 70 ezret, valójában ez a szám akkor már sokkal jelentősebb lehetett és az eltűntek adatainak naprakészen tartása egyre nagyobb kihívást jelentett a magyar hatóságoknak.¹⁸ 1944 novemberétől gyakorlatilag megszűnt a magyar veszteségek központi számbavétele. A legtöbb katona neve mellett az „eltűnt” szerepelt, de a hatóságok már semmilyen adattal nem rendelkeztek

17 HTM 6224/Nyt. A röplap alapját Sztálin 1942. február 23-án kelt 55. számú honvédelmi népbiztosi napiparancsa szolgáltatta. Letölthető: www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/doksi/sztalin/sztalin04.html (Megtekintve: 2015. március 19.)

18 Stark: i. m. 24. p.

Veisz János feleségének, Mariskának írt üzenetének előlapja egy integető orosz katona képével

további sorsáról.¹⁹ Nem csoda, ha ezek a körülmények olyan jellegű propaganda-képeslapokat hívtak életre, amelyek a szovjet katonák baráti hozzáállását hirdetik. Veisz János hadifogságból küldött pár soros üzenete – amelyet egy szabvány tábori levelezőlapra írt – is arról tanúskodik, hogy a hadifoglyok, habár életjelet adhattak magukról, semmi konkrétumot nem írhattak: a keletkezési helyre utalva csupán a tábor száma szerepelhetett a levélen – jól-rosszul, oroszról átírva, már csak a válaszüzenet küldése érdekében is –, a táborbeli körülményekre nem történhetett utalás: „*Kedves Kisanyám! Megnyugtatósodra értesítelek, hogy orosz fog-ságba estem. Hála istennek egészségben vagyok, nincs semmi bajom. Miattam ne agodj. Remélem rövidesen együtt lehetünk. Sokszor csokollak Veisz Jani*”²⁰. Természetesen a levelek tartalmát is ellenőrizték, cenzúrázták, akár csak az első világháború-ban. Ahhoz képest azonban a levelezés nyelve lehetett magyar, de semmi kritikai megjegyzés nem kerülhetett a papírra. Az üzenetek mondanivalója az egészségi

19 *Bognár*: i. m. 43. p. Habár a Magyar Vöröskereszt munkatársai is eljuttattak 1945 júliusában a magyarországi és a romániai hadifoglytáborokba és a Magyar Vöröskereszt Kutató és Tudósító Irodája dokumentálta is látottakat – ami a szovjetek számára terhelő adatokat jelentett – azokat az NKVD (az államigazgatás belügyi ágának legfőbb szerve volt a Szovjetunióban) elvitte. Ma a Magyar Országos Levéltárban, a Magyar Vöröskereszt iratanyagából hiányzik a hadifogsággal kapcsolatos teljes 1945. évi iratanyag. Vö. *Bognár Zsolt*: Magyarok hadifogságban Magyarországon, a magyarországi hadifogly-gyűjtőtáborok a hazai források tükrében 1944–1945. Doktori disszertáció, 2006. 6. p. Elérhető: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/bognar/diss.pdf> (Megtekintve: 2015. szeptember 19.)

20 HTM 6176/Nyt.

állapotra, jó közérzetre és a családtagok hiányolására szorítkozott, ritkán, de megemlítik az ismerőst/barátot/rokont, akivel együtt kerültek fogságba és róla, róluk is eshet szó, hiszen a híradások eléggé esetlegesek voltak: az itthoniak információcseréje révén sokak sorsáról sikerült ily módon bizonyosságot szerezni: élnek-halnak-e?

Az első világháborút hadifogságban átéltek még emlékeztek a hajdani táborok legénységi és tiszti színházaira, önképzőköreire, sőt könyvtáaira is. Egy-egy hadifogolytábor esetében a „kulturális élet” a második világháborúban csakis abban merült ki, hogy a táborparancsnokság engedélyezte a foglyok részére összeállított könyvtárakban a politikai jellegű kiadványok – úgy mint: *A leninizmus kérdései* vagy *Sztálin elvtárs rövid életrajza* – tanulmányozását. A „kulturális” munka bevallott célja a hadifoglyok politikai átnevelése és a munkafegyelem fokozása volt.²¹

Az 1944. október 15-i kiugrási kísérlet sikertelenségét és a háborús vereség nyilvánvalóvá válását követően megindult a Magyar Honvédség tömeges lemorzsolódása. Erről a tényről maga Sztálin is tudott és arról is, hogy sok magyar egység széthullott és csapatokba verődve barangol az erdőben a keleti front mentén. Magyar parancsnokok felhívására több mint 20 ezer katona adta meg magát a szovjet csapatoknak.²² De még így is sokan bujkáltak. Őket igyekezett meggyőzni a propaganda és próbálta elhitetni velük, hogy úgyszincs más választásuk és a hadifogság „az életet jelenti számukra”.²³ Emellett a hadifogolyéletről festett idilli életképeket ábrázoló röplapokat is megjelentettek kedélyesen beszélgető vagy éppen közösen zenélő magyar katonákról.²⁴

Az 1944. december 25. és 1945. február 13. között a magyar fővárosért folyó küzdelem során újabb és újabb alakulatok katonái estek szovjet fogságba, számukat 25 ezer fő körülire becsülik. Tekintettel arra, hogy minél hamarabb el akarták őket távolítani a front közeléből, illetve kivinni az országból, gondoskodni kellett hatékony és gyors elszállításukról.

A fogolytranszportoknak két szárazföldi, gördülő állománnyal történő és három vasúttal-hajóval kombinált fő útvonala alakult ki: Debrecen–Máramarosziget–Szombor–Kijev, illetve Szeged–Arad–Temesvár–Brassó–Foksány–Kisinyov–Csernyigov; vagy Foksány–Konstanca–Odessza, vagy Konstanca–Szevasztopol (hajóval), vagy Konstanca–Novorosszijszk (hajóval).²⁵ Márciusra – ahogy a Vörös Hadsereg csapatai egyre jobban elfoglalták az országot – a magyar katonák jelentős része a nyugatra való távozás helyett a megadás mellett döntött. A 3. Ukrán Front főcsapásának sávjában visszavonuló magyar katonák közül például mintegy 45 ezren adták meg magukat harc nélkül a szovjet csapatoknak.²⁶ Ezek szerint sokan még mindig hittek a Vörös Hadsereg szabad

21 Varga: i. m. 311–312. pp.

22 Bognár: i. m. 44. p.

23 HTM 98.103.1./Nyt.

24 HTM 2011/Nyt.

25 Hadifoglyok írják...

26 Bognár: i. m. 45–46. pp.

eltávozt és emberséges körülményeket hirdető röplapjainak.²⁷ Az egyre zsúfoltabb szovjetunióbeli hadifogolytáborokba lényegében folyamatosan érkeztek a foglyok. 1946–1948 között a utcákat ellepte a Magyar Kommunista Párt Központi Hadifogoly Irodája által megjelentetett újság a *Magyar Hadifogoly Híradó*, amelyben olyan optimista (de valótlan) képet festettek a hadifogolytáborokról és a foglyok egészségi állapotáról, hogy a legtöbb családban feltámadt a csalfa remény, hogy hamarosan viszontláthatják szeretteiket.²⁸

A Magyar Hadifogoly Híradó II. évfolyam 3. száma²⁹

A magyar katonák egy része viszont nem akarta megadni magát a Vörös Hadseregnek, minél előbb haza akart térni a családjához. A felbomló vagy nyugatra távozó alakulatokból sokan egyszerűen hazatéréssel próbálkoztak, de ez cseppet sem volt veszélytelen vállalkozás, s gyakran végződött azzal, hogy az illető mégis egy orosz transzport soraiba került.

Az átmeneti táborok után a foglyok több hetes, zsúfolt marhavagonokban történő szállítást követően kerültek a szovjet táborvilágba. Az ember egyik lenyűgöző képessége, hogy amint beletörődik a kialakult helyzetbe, igyekszik túlélni azt. A rabok elsősorban emléktárgyak készítésével próbálták elviselhetőbbé tenni a fogságot.

Az azonos nemzetiségű foglyokat tudatosan szétszórta elhelyezték a szovjet táborvilágon belül.³⁰ Egy alumínium cigarettatárcsá³¹ „P.J.” monogramú készítője például talán ezért öröközte meg szokatlan helyszínre vezető viszontagságos, táborok közti utazása állomásait.

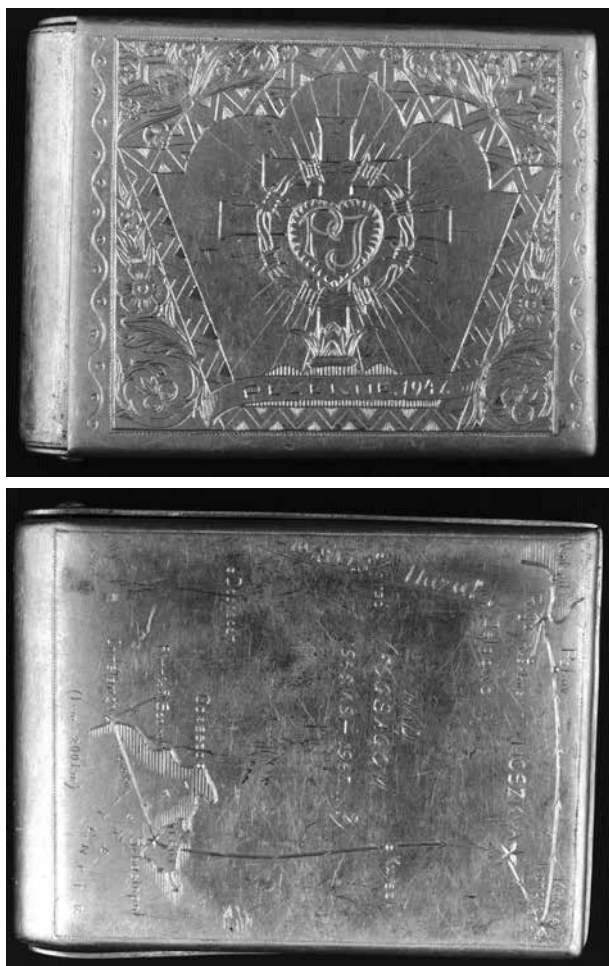
27 HTM 98.98.1./Nyt.; 2011/Nyt.; 2012/Nyt.; 6230/Nyt.

28 Stark: i. m. 125. p.

29 HTM 7070/Nyt.

30 A hazatért foglyok beszámolóiból nyert adatok segítségével a Honvédelmi Minisztérium 1946 végén összesen 378 táborot azonosított. Ezek közül 156 főtábornak a helyét is sikerült meghatározni. Vö. Stark: i. m. 127. p.

31 HTM 74.26.1./TE

*Alumínium
cigaretta-tárca két oldala*

A tárcához valószínűleg egy csajka szolgált alapanyagul, a monogram és valamennyi motívum karcolással készült. Fedelén pontos szimmetriával készült díszítés és egy kettőskereszt képe mellett ki tudjuk olvasni egy (most már) kelet-lettországi település nevét is: Rēzekne, mellette évszám: 1947. A tárca aljára pedig a már említett, információkban gazdag térkép került a „*Hadi fogságom 1945. V. 9. – 1947 ... ?*” központi felirattal. A készítő a három ponttal és a kérdőjellel kifejezi azt a bizonytalanságot, amelyet minden egyes fogoly átél: nem lehetett tudni, hogy meddig fog tartani a fogság, vajon hazatérhet-e valaha Magyarországra. A gondos készítő még azt is feltüntette, hogy térképrajzán 1 cm 200 km-nek felel meg. A foglyok sok esetben azt sem tudták, hogy éppen hol vannak, de ez a tárca nem csak megörökítette az egyes állomások neveit, hanem azok egymáshoz viszonyított távolsága is közelít a valósághoz. Ezen a cigaretta-tárcán a következő útvonal rajzolódik ki: Debrecen–Konstanca–Ramnicu

Sarat–Odessza–Kurszk–Moszkva–Ivanovo–Pskov–Riga–Rēzekne–Jelgowa és Varsó az utolsó feltüntetett városnév a hazatérés előtt (Varsóig ez az út megközelítőleg 5700 km-t jelent). Az ismeretlen alkotó valószínűleg nem csupán megfelelő térképészeti alapismeretekkel rendelkezett, hanem hatalmas lelki erővel is: az út alatt végig sikerült megőriznie optimista hozzáállását, amely meg is hozta gyümölcsét, mert a tárcza szélére utólag felkerült az „1948. VI. 3. Haza!” felirat.

A magyar foglyok jelentős része került a Volga menti táborok egyikébe: Leningrádba vagy Szaratovba. Az előbbihez kötődik – a véset szerint – Sági őrmester fából készült sztetoszkópja, amelyet orvosának készített ajándékba 1945. VI. 25-én. A város nevét cirill betűkkel is feltüntette.

Fasztetoszkóp

A szaratovi táborra Végh József szintén alumíniumból készített cigarettatárcája emlékeztet.³² Ez egyszerűbb vésettel díszített, mint az előzőleg bemutatott "dózni", de a fedelére még így is felkerült a koronás magyar Kossuth-címer és hadifogságának állomásai: *Tiszafüred, Debrecen, Foksány és Szaratov*. A tárcsa fedelének belső felére került véset szerint a családját fájón nélkülöző katona a tárgyat gyermeki tiszteletből készítette, használatra: „*Emlék Szaratovból Édesapámnak 1944/1945/1946/1947/1948*”. Az egymás alatti évszámok minden bizonnyal egy-egy újabb, hadifogságban eltöltött év végén kerültek oda.

32 HTM 2007.100.1./TE

*Alumínium
cigarettatárca*

Szintén a Volga mentén fekszik, Moszkvától keletre mintegy 300 km-re Talici,³³ amely mellett egykor a 165-ös nyilvántartási számú hadifogolytábor helyezkedett el. Az ide szállított magyar foglyokat – az évszak függvényében – tőzegkitermelésre vagy házépítésre is befogták.³⁴ Természetesen, ahol elérhető alapanyag volt a fa, ott inkább abból készítettek emléktárgyakat a foglyok. 1944-ben talici fogsága alatt faragott egy szépen kidolgozott cigarettatárcát egy „Sz.K” monogramú katonára. Némely festékekkel a tárcsa tetejének színezését is megtudta oldani. De ami az igazi érdekessége a tárgynak, hogy egy csukott könyv alakját idézi és a könyvgerinc mentén elcsúsztható a falemezke található.³⁵

Ha sorra vesszük a szovjet táborokat, észrevehetjük, hogy nem véletlenszerű azok elhelyezkedése. Bár hatalmas területről van szó, mégis közös bennük, hogy valamennyi a szovjet ipari termelés szempontjából jelentős régióhoz kötődött. Jóllehet a Szovjetunió területén lévő táborok a háború alatt elsősorban a hadifogságba jutott katonák lágerei voltak, fokozatosan átalakultak munkatáborokká. Az emléktárgyak tanúságai szerint a foglyokat egyre-másra elszállították egyik táborból a másikba, attól függően, hogy éppen hol volt szükség több munkaerőre.

33 Itt antifasiszta iskola is működött. Az ilyen jellegű iskolák létrehozásának gondolata 1942-ben látott napvilágot, célja, hogy az antifasiszta hadifoglyok számára elkülönített oktatási tábort szervezzenek. Vö. *Varga*: i. m. 289. p.

34 Rudnay Károly közlése. Vö. Hadifoglyok írák...

35 Szám nélkül.

A táboréletet és a munkakörülményeket a túlélők elbeszélései és visszaemlékezései alapján valamelyest el tudjuk képzelni. Sokakat olyan mélyen megráztak a fogságban eltöltött évek, hogy hazatérésük után nem voltak hajlandók beszélni róla. Ezért is hiányosak az ott készült tárgyakról az ismereteink. Annnyit általánosságban tudunk, hogy a viszonyok táboronként nagy mértékben különböztek. Ebben közrejátszott az is, hogy milyen volt a foglyok és az örök, valamint a foglyok és a helyi lakosság viszonya. A szokatlan földrajzi környezet (városalakúnak az egész napos, esetenként nagy megerőltetéssel járó erdei vagy mezei fizikai munka) és zord, szélsőséges éghajlati viszonyok sok esetben már önmagukban is elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy a foglyok többségét megtörje, egészségét egy életre aláássa, vagy legyengülten elhalálozáshoz vessen, főleg az olyan helyeken, ahol több ezer embert a szabad ég alatt őriztek.³⁶ Számos táborban „szállás” gyanánt az a gödör szolgált, amelyet magukkal a foglyokkal ásattak ki; ezeket gallyakkal kellett befedniük és földréteget ráhalmozniuk. A sietség és a hozzá nem értés miatt azonban e „lakhelyekbe” a víz folyton becsorgott és ezért már mindegy volt, hogy nyári vagy téli egyenruhában voltak-e a fogoly-katonák, – azok a dermesztő hideg miatt hamarosan rájuk fagytak.³⁷ Többek közt ezért alakult ki az a nézet, hogy a szovjet hadifogolytáborokban az életkörülmények gyakorta embertelenek voltak.

Nyugati fogság, keleti fogság

A magyarországi harcok utolsó szakaszában az Ausztria-Németország felé hátráló, még harcoló magyar katonai alakulatok igyekeztek a szövetséges, nyugati haderők fogságába kerülni. E táborokban ugyanis – kivéve a francia táborokat³⁸ – általában jobb körülmények uralkodtak, hiszen elsősorban munkatáborok vagy egyszerű tartózkodási gyűjtőtáborok voltak. A magyarokat nagyobb számban őrző táborok többsége osztrák és délnémet, illetve kisebb része francia területeken helyezkedett el.³⁹ Kizárólag a hadifogolytáborokban készített emléktárgyakat alapul véve természetesen nem derül ki, hogy milyen viszonyok voltak abban a régióban, hogy nyugaton jobb körülmények között éltek-e hadifoglyok, nagyobb volt-e a túlélési és hazatérési arány, erről a tárgyak nem mesélnek, főleg dokumentumok felkutatásával és elemzésével juthatunk információkhoz.

A II. világháború után a győztes hatalmak Németországot – mint vesztes országot – és Berlint négy megszállási zónára illetve szektorra (angol, amerikai, francia, szovjet) osztották. Az összefüggő német tartományokból álló, egymástól

36 Stark: i. m. 137. p.

37 Franta László közlése. Vö. Hadifoglyok írnak...

38 Franciaország – mivel kevés hadifoglyot ejtett – a szövetségesekhez fordult, és kétféle hadifoglyot kért az ország újjáépítéséhez, melyből egymilliót meg is kapott, de olyan borzalmasan bántak a fennhatóságuk alá került hadifoglyokkal, hogy néhány hónap leforgása alatt minden hetedik meghalt. In: *Tabi-Tóth Gábor*: Nyugati hadifogság a 2. világháború után. <http://www.huszadikszazad.hu/blog/tahi-toth-gabor/nyugati-hadifogsag-a-2-vilaghaboru-utan> (Megtekintés: 2015. október 22.)

39 Hadifoglyok írnak...

drótkerítéssel és ellenőrző pontokkal elhatárolt zónákban megkezdődött a háborús állapotok felszámolása, a náci bűnösök felkutatása, a közellátás és közigazgatás megszervezése. Ugyanakkor a zónákban eltérő mennyiségű, de alapvetően nagy számú hadifogoly-katona gyűlt fel, s a rommá lett országban igen nehéz volt elhelyezésükről gondoskodni. Az amerikai táborok nem ok nélkül „csillagtáborok”-ként maradtak meg a foglyok emlékezetében, mivel nem épületekben, hanem a szabad ég alatt szállásolták el őket, erőteljesen akadozó ellátás mellett. Erről így számolt be egy végül szerencsésen hazatért hadifogoly:

„A tábor a városon kívül létesült egy bekerített területen, az őrbódékból amerikai fegyveres katonák ügyeltek ránk. Előkészített szállás nem állt rendelkezésünkre: konzervdobozokkal ástunk magunknak gödröket, azokban húzódtunk meg. Köpennyel takaróztunk. Ellátásunk végtelenül gyenge és kevés volt.”⁴⁰ A helyzet 1945 nyaráig nem változott, addigra sikerült ugyanis a németek nagy részét hazaengedni, így a kezelhetőbb tömeg élelmezése és elszállásolása fokozatosan ugyan, de javult.

Heilbronn Németország délnyugati részén, Baden-Württemberg területén fekszik – 1945-től amerikai zónában – gyűjtőtáboroként működött.

A tény, hogy valóban nem épületben szállásolták el a foglyokat, valamint azt, hogy akadozott az élelmiszer ellátás, az ott készített emléktárgyak némelyike is tanúsítja. Gajdos Ferenc hadnagy kilapított konzerves doboz felhasználásával készítette el a négydarabos, karcolt mintázatú, rendhagyó „képregényét” a „Heilbronn 1945” felirattal. Három kártyán az ételosztó sátor és az ételért sorban állók képe, a negyedik a rögtönzött sátrak, száradó ruhák és a szögesdrót kerítés képe látszódik. Ehhez az utolsóhoz – némi gúnnyal – a készítő a „Paldám” idézőjeles megnevezést is hozzáfűzte. Érdekessége ennek a tárgycsoportnak, hogy a jól ismert amerikai dohánymárka, a „Bull Durham”⁴¹ zacskójában – amelyen még a zárjegy maradványai is felfedezhetők – került a múzeumba.

*A heilbronn-i tábor képe
fémlemezre karcolva*

40 Kapitány Gyula közlése. Vö. Hadifoglyok írnak...

41 Mindkét világháború alatt, a tengerentúlon harcoló amerikai katonák ebből a típusból kapták meg a napi, ingyenes fejadagjaikat. Így kerülhetett a dohányzacskó a tábor területére is. Vö. History of Tobacco. Elérhető: www.healthliteracy.worlded.org/docs/tobacco/Unit1/2history_of.html (Megtekintve: 2015. március 19.) Ismertek olyan történetek is, amikor amerikai katonák osztottak szét cigarettákat és dohányt a magyar foglyok között.

Nem egy esetben a készítők a honvágyukat is igyekeztek enyhíteni azzal, hogy tárgyakat fabrikáltak, illetve abban a reményben faragták, varrták, díszítették azokat, hogy majd hazatérésük után átadják családtagjaiknak. Ilyen céllal készült egy fakeszes kezűtű is „*Balog Antal készítette fogságban/1946 Heilbronn*” felirattal.⁴² A Nahe folyó menti, amerikai ellenőrzésű Bad Kreutznach szintén a csillagtáborok egyike volt. Itt tartották fogva Wiedermann Ferenc tizedest, aki visszaemlékezésében szintén kiemeli, hogy konzervdobozokkal vagy sátorlappal ástak maguknak éjszakai szállást.⁴³ Az „*Emlék USA fogságból/1945. VI. 24./Badkreutznach/Wiedermann Ferenc tizedes tulajdona/Erzsike*” feliratú, pöttyözéssel díszített alumínium ivókulacsa⁴⁴ ebből az időszakból származik.

1945-től kezdődően az ország lakosságát erőteljesen és tömegesen foglalkoztató hadifogoly-kérdést valamennyi párt igyekezett a maga hasznára fordítani. A Magyar Kommunista Párt eredendően hátrányos helyzetben volt, hiszen a nép szemében e párt annak az országnak a szellemiségét közvetítette, amely közvetlenül felelős volt közel egymillió magyar katona és civil elhurcolásáért, szenvedéséért, a „*malenkij robot*” révén a gulágra kerültekért. A párt levelezőlap alakú formanyomtatványok segítségével értesítette a családokat arról, hogy hadifogságban levő vagy eltűnt hozzátartozóik felkutatása a párt jóvoltából folyamatos. Ezen nyomtatványok lényegében nem szolgáltak plusz információval, hiszen csak az eltűnés tényét erősítették meg. Sokkal lényegesebb volt, hogy rá tudta a párt nyomtatni és terjeszteni a következő szöveget: „**ÉRTED ÉS CSALÁDOD JÓVŐJÉÉRT KÜZD A MAGYAR KOMMUNISTA PÁRT**”⁴⁵

A hadifogoly-kérdés elhúzódott egészen a párizsi békeszerződés évéig, tehát 1947-ig, bár előtte is voltak kísérletek arra, hogy kétoldalú, kormányközi tárgyalások során rendezzék a foglyok hazaszállításának ügyét. Sajnos, az 1947-es békeszerződés sem mondta ki világosan, hogy mi a fogva tartó ország kötelessége. Külön megállapodások keretében 1946-ig legalább a nyugati hadifoglyok nagy része hazatérhetett.⁴⁶ A Szovjetunióban azonban még 1954-ben is a „szocializmus építésén” dolgoztattak hadifoglyokat. Nem csoda, ha 1947-es – a hírhedt kékcédulás – országgyűlési választások évében az újságokon kívül számos olyan propaganda-röplap is napvilágot látott a Magyar Kommunista Párt jóvoltából, amelyen a hazatérő hadifogoly a magyar föld láttán boldogan szorongatja a magyar zászlót vagy a vagonok ajtajából integetnek a jó erőben lévő, egészséges volt hadifoglyok.⁴⁷ A hazatérőkhöz az MKP felszólítást is intézett, amelyben részletesen kifejti, hogy a szabaduló foglyok a párt és Rákosi Mátyás – gondosan kidolgozott forgatókönyv alapján végrehajtott – közreműködésének köszönhetik a hazatérésüket, illetve azt, hogy távollétük alatt sem voltak tétlenek:

42 HTM 93.45.1./TE

43 Wiedermann Ferenc közlése. Vö. Hadifoglyok írják...

44 HTM TE szn.

45 HTM Kézírtos Emlékanyag-gyűjtemény (a továbbiakban KE) 72.672.1/KE.

46 A szököések nagy része a hazaszállítás alatt történt, mivel addigra már lehetett tudni, hogy a vagonokat tovább irányították a Szovjetunió területére. Vö. Reiman István közlése. Hadifoglyok írják... és *Majorosi György*: A Rajna menti hadifoglytáborok 1945. *Magyar Szárnyak*, 1996/24. 57–66. pp.

47 HTM 7004/Nyt.; 7005/Nyt.; 7006/Nyt.

harcoltak azon rend ellen, amely megakadályozta a magyar nép felemelkedését, tehát minderről a szavazóurnák előtt se feledkezzenek meg.⁴⁸

1948 folyamán olyan kétnyelvű (orosz–magyar) levelezőlapokat is használtak a foglyok, amelyre Rákosi Mátyás személyének magasztalásán kívül Szovjetunió és Magyarország örök szövetségét említik a béke zálogaként.⁴⁹ Valóban, 1948 végéig tömegesen érkeztek haza a hadifoglyok keletről, a következő hullám 1953-ban (Sztálin halála után) indulhatott meg. A foglyok nagy része betegen tért haza, előfordult olyan is, hogy soha többet nem voltak képesek munkába állni vagy visszailleszkedni a hétköznapi életbe. A keletről hazatért hadifoglyok többsége nem lélegezhetett fel, mivel belépve az ország területére nem a családjaikhoz kerültek, hanem például a kazincbarcikai internálótáborba. Az új rendszer még nem döntötte el, hogy miként bánjanak azokkal, akik a „szovjet testvérekkel” szemben fegyvert fogtak.⁵⁰ Az 1950-es években megjelent szovjet közlemény szerint már csak háborús bűnösök és vizsgálat alatt álló személyek maradtak a Szovjetunióban.⁵¹

A háború utáni Magyarország sokaknak csalódást okozott: a hadifogságról beszélni sokáig nem volt ajánlatos, sőt a hadifogsághoz kapcsolódó emlékművek sem készülhettek el. A hadifoglyok megbélyegezettek lettek és évtizedeknek kellett eltelnie, a rendszerváltozásnak bekövetkeznie ahhoz, hogy az első visszaemlékezéseket összegyűjthessék és különböző kiadványok formájában megjelenttethessék, s egyre kevesebben vannak köztünk azok, akik erről az időszakról beszélni tudnak, tudnának. A hadifogoly-műtárgyakat, -dokumentumokat – amelyeket a múzeum továbbra is gondosan őrizni fog – szerencsére bármelyik korszakban meg lehet szólaltatni.

48 Stark: i. m. 242–243.; 246–247. pp.

49 HTM 90.326.1/KE.

50 Antalfalvi János közlése. Vö. Hadifoglyok írják...

51 Varga: i. m. 321. p.

MEMORABILIA RELATED TO CAPTIVITY IN THE SECOND WORLD WAR
A SELECTION FROM THE COLLECTIONS OF THE HUNGARIAN MILITARY HISTORY MUSEUM

In Hungary, 2015 was the memorial year of prisoners and forced labourers who had been dragged to the Soviet Union. Even though 70 years have passed since internment to the Soviet Union started in 1944–1945, such a wide-ranged series of commemorations has not taken place so far.

In Hungary, only few families were lucky enough not to get involved by captivity. The largest group taken to the Soviet Union was composed of soldiers, but the Red Army dragged many civilians to forced labour camps, as well. The collections of the Hungarian Military History Institute and Museum preserve documents, souvenirs and articles for personal use that were made by POWs in both the First and the Second World Wars. Writing and creating those must have made the bitter years endurable for the prisoners. The study commemorates those who fought in the Second World War and spent years in captivity later. The mentioned artefacts and documents, bearing witness of homesickness, were created to ease life in the camps and they represent just as significant historical value as written memoirs. The items can be grouped according to their raw material; depending on the fact whether they were used in their original function or an entirely new object was created from the materials available. Soldiers got hold of objects that were in everyday use most easily, such as cutlery, mess kits or water bottles. These were decorated or used as raw material for new articles, for instance pots and cigarette cases. The surfaces of these items were ornamented with carved patterns and inscriptions; often the time and place of production or even the maker's name can be found on the artefacts. The more skilled POWs made entire groups of articles. Sometimes they made cases from fabric or they decorated simple tobacco sachets and used them for holding things in them. These memorabilia were donated to the Hungarian Military History Museum via the Prisoners of War Association or directly by families.

ERINNERUNGSSTÜCKE AUS DER KRIEGSGEFANGENSCHAFT IM ZWEITEN WELTKRIEG: EINE
AUSWAHL AUS DEN SAMMLUNGEN DES MUSEUMS FÜR MILITÄRGESCHICHTE

2015 war das Erinnerungsjahr der in die Sowjetunion verschleppten ungarischen Kriegsgefangenen und Zwangsarbeiter. Es ist schon 70 Jahre her, dass die Internierungen 1944–1945 begannen, aber eine derartige Gedenkfeier fand bis jetzt nicht statt.

Es gab nur wenige Familien in Ungarn, die nicht von der Kriegsgefangenschaft betroffen waren. Die meisten Gefangenen waren Soldaten, die Rote Armee verschleppte aber auch Zivilpersonen in die Sowjetunion zur Zwangsarbeit. Das Institut und Museum für Militärgeschichte bewahrt Erinnerungs- und Gebrauchsgegenstände, sowie Dokumente von kriegsgefangenen Soldaten aus beiden Weltkriegen auf. Die Gefangenen fertigten diese an, um die jahrelang anwährenden Heimsuchungen zu ertragen. Diese Abhandlung möchte denjenigen ein Denkmal setzen, die im Zweiten Weltkrieg kämpften und die darauffolgenden Jahre in Kriegsgefangenschaft verbringen mussten. Um das Leben ertragen zu können, verfertigten die Kriegsgefangenen während des Zweiten Weltkrieges Gebrauchsgegenstände und schrieben mit Heimweh erfüllte Nachrichten,

die neben den Rückerinnerungen einen beträchtlichen historischen Wert vertreten. Die Gegenstände können in mehrere Gruppen eingeteilt werden, abhängig davon, was das Ausgangsmaterial war, ob der Gegenstand seiner ursprünglichen Funktion entsprechend weiter benutzt wurde, oder aus dem Grundmaterial ein völlig neues Objekt geschaffen wurde. Am leichtesten erreichten die Soldaten einfache Alltagsgegenstände wie Esszeug, Essschalen und Feldflaschen. Sie dekorierten sie, oder nutzten das Material auf, um völlig neue Gebrauchsgegenstände anzufertigen: zum Beispiel Gefäße oder Zigarettendosen. Sie schmückten sie mit eingravierten Motiven und Inschriften, oftmals können der Ort und die Zeit der Anfertigung, und auch der Name des Herstellers entziffert werden. Wer geschickt war, fertigte ganze Objektgruppen an, gelegentlich nähte man aus Textilien Etais oder dekorierte einfache Tabakbeutel und benutzte sie als Behälter. Diese Gegenstände gelangten durch den Bund der Kriegsgefangenen in das Museum für Militärgeschichte, oder wurden direkt von den Familien offeriert.

MÚZEUMUNK ÉLETÉBŐL,
TÖRTÉNETÉBŐL

Makai Ágnes – Sallay Gergely Pál

„A HADTÖRTÉNELEM ÉS A NUMIZMATIKA ÉLETEMNEK MINDVÉGIG MŰZSÁJA”

DR. CSILLAG FERENC HAGYATÉKA ÉS EMLÉKEZETE

A HADTÖRTÉNETI MÚZEUMBAN

Csillag Ferenc ezredes: az egyenes tartású, szerény, becsületére kényes katonatiszt, a Hadtörténeti Múzeum különféle posztokon szolgálatot teljesítő vezetője, 1950–1971 között igazgatója-parancsnoka, fegyvertörténész és a numizmatikai anyag avatott szakértője, valamint fiatal korától fogva a középkori pénzek egyre elmélyültebb gyűjtője, a Magyar Numizmatikai Társulat tagja, majd elnöke. Így emlékeznek rá – sajnos egyre kevesebben – azok, akik még személyesen ismerhették.

Az 1907. október 31-én született Csillag Ferenc életéről, munkásságáról több ismertetés, méltatás jelent már meg.¹ A huszadik század magyar történelmének szinte minden viharát átélte. Gyermekéveire az első világháború, fiatal korára a trianoni határok közé szorított Magyarország helyzete, felnőtt életére a második világháború, majd hazánk „népi demokratikus” léte gyakorolt sorsdöntő hatásokat.

Kovácsmester tehetséges fia volt.² Alapfokú tanulmányait (1913–1918 között Kispesten négy elemi, 1918–1922 között négy polgári iskola elvégzését) 1922. július és 1924. július között a Teudloff–Dietrich Gépgyárban töltött lakatos tanonc időszak követte, majd 1924-től a budapesti Állami Felsőipari Iskola gépészeti szakosztályán tanult. Végzése után, 1927-ben a budapesti Friedrich–Siemens Műveknél helyezkedett el mint műszaki rajzoló, néhány hónap múlva azonban létszámcökkentés címén elbocsátották. Fél évig állás nélkül volt, majd besorozták katonának.

1 A teljesség igénye nélkül: *Hetés Tibor*: A Hadtörténeti Múzeum története II. rész. A Hadtörténeti Múzeum negyedszázada a felszabadulás után. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 2. Szerk.: *Hetés Tibor–Makai Ágnes*. Budapest, 1987. 21–22. pp.; *Gedai István*: Csillag Ferenc (1907–1989). In: *Baloghné Abrányi Hedvig–Soós Ferenc*: Százéves a Magyar Numizmatikai Társulat 1901–2001. Budapest, 2001. 229–230. pp.; *Makai Ágnes*: Csillag Ferenc (1907–1989). *Numizmatikai Közöny*, LXXXVIII–LXXXIX. évf. Budapest, 1990. 143–144. pp.; *Rádóczy Gyula*: Csillag Ferenc (1907–1989). *Az Érem*, 1989/1. sz. 1. p.; *Soós Ferenc*: Magyar numizmatikusok panteonja. Budapest, 2010. 49. p.; *Tóth Orsolya*: Csillag Ferenc. In: Magyar múzeumi arcképcsarnok. Főszerk.: *Bodó Sándor–Viga Gyula*. Budapest, 2002. 166. p.

2 Életrajzi adatainak forrása: Hadtörténeti Intézet és Múzeum (a továbbiakban: HM HIM) Hadtörténelmi Levéltár és Irattár (a továbbiakban: HL) Központi Irattár 24205. sz. személyi okmánygyűjtő. Dr. Csillag Ferenc ezredes személyi iratai. (a továbbiakban: Személyi iratok)

Csillag Ferenc százados az 1940-es évek elején

1928. október 1-jétől a magyar királyi 2. honvéd tábori tüzérosztály kötelékében Hajmáskéren szolgált mint karpaszományos tüzér. Egy év letelte után azonban nem szerelt le, hanem továbbszolgálóként a csapatnál maradt. Ne feledjük, az 1929-ben kezdődött gazdasági világválság idején a hadseregbeli állás biztos megélhetést nyújtott. 1930-tól Budapesten tüzér szertiszti tanfolyam hallgatója volt, amelyet kiváló eredménnyel, 1. rangszámmal végzett el. 1932 őszétől karpaszományos tűzmesterként, majd – 1933. május 1-jei hivatásos állományba vétele után – szertári gyakornokként (zászlósként) a budapesti 1. sz. honvéd Fegyverszertár műhelyvezetője volt.

Személyi okmánygyűjtőjében őrzött önéletrajzában így írt a továbbiakról: „Szerény beosztásomban láttam, hogy mennyire szükségem lenne magasabb képzettségre, ezért elhatároztam, hogy az egyetemet is elvégzem. Miután magánúton leérettségiztem, beiratkoztam a pécsi Erzsébet Tudományegyetemre, ahol 1940-ben doktoráltam.”³

1933 (más forráshely szerint 1934) őszén a Honvédelmi Minisztérium lőszer- és robbanóanyagügyekkel foglalkozó 3/a. (később 3/c.) osztályára vezényelték, lőszerügyi előadó lett. „Itt léptettek elő 1936-ban segéd tisztviselővé,⁴ 1938-ban pedig tisztviselővé.⁵ A sorozatos mozgósítások során a katonai tisztviselőket is tisztesítették, így az én állománycsoportomat is. A tisztesítés után, 1942-ben lettem százados.”⁶ – írta önéletrajzában. Immár szertári századosként, a HM 3/c. osztálya gyártási alosztályának előadójaként kapta meg 1942 decemberében (13 év tényleges szolgálat után) a kormányzói dicsérő elismerés látható jelét képező Magyar Korona Bronzérmét „a lőszergyártás műszaki szolgálat terén” szerzett érdemeiért.⁷

3 Tanulmányait 1936–1940 között végezte az 1920-ban Pozsonyból Pécsre áthelyezett Erzsébet Tudományegyetem Jogi Karán.

4 Szertári segéd tisztviselő: hadnagynak megfelelő rendfokozat.

5 Szertári tisztviselő: főhadnagynak megfelelő rendfokozat. 1938. május 1-jével előléptette. A m. kir. Honvédség (Csendőrség) lelkészeinek, katonaállományon kívüli tisztjeinek és tisztviselőinek rangsorolása. II. kötet. Budapest, 1938. 199. p.

6 1942. március 30-ával előléptette. A m. kir. Honvédség és Csendőrség tisztjeinek és hasonlóságúaknak 1942. évi rangsorolása. Budapest, 1942. 1037. p.

7 HL I. 41. Legfelsőbb Elhatározások 1942. 873/K./K. I.–1942. sz.

Megkapta a Felvidéki Emlékérmet, valamint az Erdélyi Emlékérmet is, noha ténylegesen nem vett részt a területi visszacsatolások nyomán a bevonulásokban.⁸ Rendelkezett továbbá a Tiszti Szolgálati Jel III/B. osztályával.⁹

1943-ban a Magyar királyi Hadtörténelmi Múzeum pályázatot hirdetett tudományos képzettségű tiszti állományának kiegészítésére. Csillag jelentkezett, s így került életének arra az állomáshelyére, ahol megtalálta valódi hivatását. 1943. október 1. és 1945. február 12. között a Hadimúzeumban századosként mint múzeumi tiszt, kiállítási csoportvezető szolgált, közelebbi szakterülete a fegyvertörténet volt. Új munkahelyén azonban a nyugalmas kutatás helyett a háborús helyzet okozta bizonytalanság, a gyűjtemények, kiállítások mentésének kényszerű feladata várta. Tevékeny részt vett a Hadimúzeum anyagának a Dunántúlra, a somlói Erdődy kastélyba történő evakuálásában.¹⁰

De folytassuk a múzeumi háborús kimit Csillag később papírra vetett sorával: „1944 nyarán és őszén a Hadimúzeum a bombázások elől Somlóvárra települt át. Rövid itt tartózkodásunk után a fasiszta honvédelmi vezetőség utasította a Múzeumot, hogy az összes muzeális anyagot semmisítse meg. Bár a rendelkezés végrehajtására sor nem került, szükségesnek mutatkozott a legértékesebb anyagok mentése, annál is inkább, mert a németek a Múzeum szálláskörletét is birtokukba vették. Az akkori parancsnok hozzájárulásával a kézben elvibető értékesebb muzeális tárgyakat magamhoz véve, december hó első napjaiban másodmagammal Budapestre jöttünk és az elhozott anyagokat a Hadimúzeum épületébe egy páncélkazettában elfalaztuk.”¹¹ E tárgy-együttes aranytárgyakból állt (köztük ritka arany rendjelek, kitüntetések, emlékérmek, gyűrűk), amelyek így szerencsésen átvészelték a háborút. Csillag a főváros ostromának időszakát a Hadtörténelmi Múzeum épületében örködve-rejtőzve, együtt a muzeális anyagot mentve vészelte át, ott fogták el szovjet katonák 1945. február 12-én.

1945. február és 1947. július vége között a Szovjetunióban volt hadifogoly. Szabadulása után, az igazolási folyamat során mint a Horthy-hadsereg egykori tagja „B” listára került, „nélkülözhető” minősítéssel századosként a tényleges szolgálatból elbocsátották. Elindították a nyugdíjazását is. Ő azonban jelentkezett volt munkahelyén, ahol – és ez az újonnan szervezett magyar köztársasági-, majd népköztársasági hadsereg egészének helyzetét jellemezte – égető szükség volt szakképzett, speciális szakismerettel és gyakorlattal rendelkező tisztekre, katonákra. Csillagot tehát 1947. október 1-jétől az akkor Honvéd Levéltár és Múzeum néven működő intézménybe osztották be, 1950. november végéig osztályvezető volt. Közben, 1948. augusztus 1-jével őrnaggyá léptették elő, 1950. november végétől pedig a – szeptembertől ismét önálló szervezatként működő – Múzeum parancsnoka lett. Vezetőként áldozatos munkát vállalt a Hadtörténelmi Múzeum létjogosultságának bizonyítása, a megmaradt, de széthordott tárgyainak megmentése,

8 Személyi iratok. Önéletrajz, 1962.

9 A m. kir. Honvédség és Csendőrség tisztjeinek és hasonlóállásúaknak 1944. évi rangsorolása. Budapest, 1944. 997. p.

10 Samu Botond Gergő: A magyar Hadtörténelmi Múzeum tárgyanyagának sorsa a II. világháború végén. II. rész. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 11. Budapest, 2010. 339–340. pp.

11 Személyi iratok. Önéletrajz, 1962.

Csillag Ferenc, a Hadtörténelmi Múzeum parancsnoka kezét fog Valentyina Tyereskova szovjet úrbajósnővel 1965. április 4-én, Malinovszkij szovjet marsall és Tyereskova Hadtörténelmi Múzeumban tett látogatásakor

összegyűjtése, a Budapest ostroma során félig romba dőlt épület újjáépítése, valamint a múzeumi gyűjtő- és kiállítási tevékenység újjászervezése terén.

Az ország történelmében bekövetkezett változások, a Magyar Néphadsereg tisztjeitől elvárt politikai követelmények természetesen az ő életére is hatást gyakoroltak. Tagja lett a Magyar Dolgozók Pártjának, majd a Magyar Szocialista Munkáspártnak, beiskolázták a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetemre, majd a Sztálin Katonai-Politikai Akadémiára. Mindemellet katonai és hadtörténelmi szakmai tanulmányait intenzíven folytatta, mondhatjuk, szinte egész életében tanult. A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia levelező tagozatán 1962-ben tett államvizsgát jeles eredménnyel. Aspirantúrára jelentkezett a kandidátusi tudományos fokozat megszerzése érdekében, ehhez kapcsolódóan az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1965-ben német nyelvből középfokú nyelvvizsgát tett. A „Kézi lőfegyverek és a hadművészet” témájú hadtudományi kandidátusi disszertációját 1966-ban védte meg. Több fegyvertörténettel foglalkozó könyvet írt.

Mindemellet társadalmi és tudományos szervezetekben is tevékenykedett. Mindenütt megbecsülést, tekintélyt vívott ki magának, s kiemelkedő szaktudáson alapuló, megfontolt diplomáciával párosult erkölcsi tartását a politikai rendszerekkel változó felettesei is kétségtelenül felismerték, és a lehetőségekhez mérten elismerték.

Bruno Thomas (Ausztria), Temesvári Ferenc (Magyar Nemzeti Múzeum), Csillag Ferenc (a Hadtörténelmi Múzeum parancsnoka) és Balázs József (a Hadtörténelmi Múzeum tudományos munkatársa) a Fegyver- és Hadtörténelmi Múzeumok IV. nemzetközi kongresszusán, Moszkvában, 1966. júniusban

Egy 1962-ben írt kitüntetési felterjesztésben akkori főnöke, Otta István (1909–1972) vezérőrnagy így jellemezte: „Dr. Csillag Ferenc ezredes a Hadtörténelmi Múzeum parancsnoka. A Múzeum fejlesztésében jelentős érdemei vannak. Hadtörténelmi tárgyú múzeumi ismeretei egyedülállóak nemcsak Néphadseregünkben, hanem az országban is. Példamutatóan szorgalmas és lelkiismeretes. Puritán jellemű embernek ismertem meg. Szakmailag és politikailag rendszeresen képezi magát. 1962-ben jeles eredménnyel végezte el a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia levelező fakultását. A Bp. I. kerületi Hazafias Népfrontban és másutt rendszeresen társadalmi munkát végez. Főleg hadművészet története aspirantúrára készül. Kitüntetését javaslom.”¹²

Később, nyugdíjba vonulása alkalmából a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum akkori parancsnoka, Liptai Ervin ezredes így méltatta: „Dr. Csillag Ferenc ezredes több mint 2 évtizedig állt a Hadtörténelmi Múzeum élén. Kiemelkedő szerepe van abban, hogy a múzeum a háborús pusztulások után újjáépülve az ország egyik leglátogatottabb népművelési intézményévé vált. Példamutató hivatásszeretetével, hozzáértésével az egész muzeológus társadalom magas fokú megbecsülését és szeretetét vívta ki. A fegyvertörténettel kapcsolatos tudományos munkássága szakmai tekintélyt jelentősen növelte. Társadalmi megbecsülését, szakmai és politikai tevékenységének

¹² Személyi iratok. Kitüntetési lap, Budapest, 1962. június 15. A felterjesztés a Magyar Népköztársaság Zászlórendje V. fokozatára szólt, végül a Kiváló Szolgálatért Érdeméremmel tüntették ki, immár harmadízben.

*Csillag Ferenc ezredes, a Hadtörténeti
Múzeum parancsnoka*

elismerését jelzi, hogy évek óta a Hazafias Népfront Bp. I. kerületi Bizottságának elnöke, a Művelődésügyi Miniszter által kinevezett Országos Múzeumi Tanács tagja, a Numizmatikai Társulat elnöke, a TIT Hadtudományi Szakbizottság Budapesti Választmányának elnöke. Funkcióit nem formálisan, hanem komoly törődéssel, lelkiismeretesen látja el.”¹³

Respektusát minden bizonnyal növelte annak ténye, hogy 1944–1945-ben, Budapest ostroma idején nem csupán az életét, hanem a „múzeumát” is féltette, de ugyanezt tette friss házasként (1956. június 25-én vette feleségül Bene Erzsébetet) 1956. október 23-ától is, amikor felsőbb utasításra őrszolgálatot teljesített a Múzeum épületében. Bizonyára nem függ össze a történelmi eseményekkel, de sajátos egybeesés, hogy ezredesi előléptetésének dátuma 1956. október 24. volt.

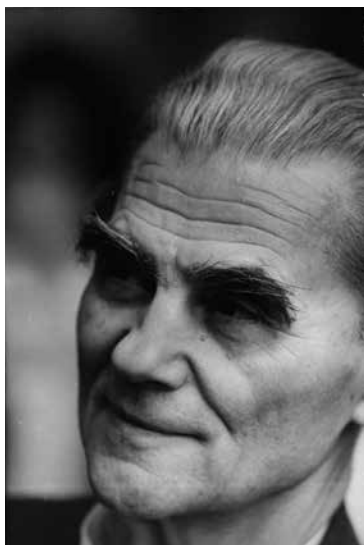
A kikezdehetetlen tartás adta tekintélyt kamatoztatni tudta a Múzeum érdekében is. Az intézményi integrációs törekvésekkel szemben¹⁴ a Múzeum önállóságát szerette volna helyreállítani. Ezért volt nagy öröm és siker a számára, hogy az 1963-as múzeumi törvény a „Hadtörténetit” országos hatáskörű múzeummá nyilvánította.¹⁵ Ettől fogva használták egy ideig az Országos Hadtörténeti Múzeum elnevezést.¹⁶ Ide kívánczik az a róla szóló történet, amely szerint a Hadtörténeti Intézet és Múzeum ma is használatos Kapisztrán téri összintézményi „hivatalos” bejárata helyett Csillag következetesen a Múzeum Tóth Árpád

13 Személyi iratok. Szolgálati jellemzés, nyugdíjazási és kitüntetési javaslat. Budapest, 1971. október 1. A felterjesztés ezúttal a Vörös Csillag Érdemrendre szolt, helyette honvédelmi miniszteri „Aranytört” kapott.

14 1958-tól a honvédelmi miniszter ismét összevont intézményt hozott létre, előbb Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum, majd 1961-től Hadtörténelmi Intézet és Múzeum néven.

15 A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1963. évi 9. számú törvényerejű rendelete a muzeális emlékek védelméről. 5. §.

16 Ez a név olvasható a Csillag ezredes által szorgalmazott kiadvány, *Az Országos Hadtörténeti Múzeum Értesítője I.* Budapest, 1971-ben megjelent évkönyv címlapján, s tanulmányaiban is.

*Csillag Ferenc nyugállományú ezredes,
az Országos Hadtörténeti Múzeum volt
parancsnoka, 1976 tavaszán*

sétány felőli kapuján közlekedett, reggel oda érkezett, s délutánonként ott várta a múzeum-parancsnoki személygépkocsi, sofőrrel. Tőle ezt a jogot nem akarták megvonni, de utódai már nem részesültek e kedvezményben.

Feltétlenül meg kell emlékeznünk arról a legendásan jó szakmai és emberi kapcsolatról is, amely a Magyar Nemzeti Múzeum szakembereihez, Temesváry Ferenc (1931–2006) fegyvertörténészhez és Huszár Lajos (1906–1987) művészettörténész, numizmatikushoz fűzte Csillagot.

A hadtörténelem, illetve annak tárgyi emlékei tanulmányozása mellett az éremművészet, a numizmatika iránti érdeklődés és az ebből fakadó, egyre mélyülő tudás jellemezte. Több évtizedes ez irányú tevékenysége révén igen értékes, főként Árpád-kori, középkori magyar pénzekből álló gyűjteményt mondhatott magáénak, sőt számos unikális darabbal is büszkélkedhetett. Ugyanakkor természetesnek tartotta, hogy e ritka tárgyai közül azok, amelyek közgyűjteményekből is hiányoztak, később oda kerülhessenek.

Numizmatikusi tevékenységéről így írt: „*Hívásom mellett a numizmatika szépsége kötötte le leginkább érdeklődésemet. A harmincas években kezdtem el gyűjteni, azóta bódoltam ennek a csodálatosan szép és nemes szenvedélynek. [...] Rájöttem, hogy az elmélyültebb ismeretszerzéshez elengedhetetlenül szükséges egy szakkönyvtár nyújtotta lehetőség, valamint a nagyobb tapasztalattal bíró gyűjtőtársak segítsége is. Mind ezt a Numizmatikai Társulattól reméltem megkapni és ebben a reménységemben nem is csalódtam. 1939-ben léptem be a Társulatba. Hamarosan választmányi tag, majd 1969 szeptemberében, amikor a Magyar Tudományos Akadémia II. osztálya a Társulat vezetésének ellátására háromtagú Ideiglenes Bizottságot jelölt ki, annak egyik tagjává lettem. Ezt követően az 1970. május 20-i Közgyűlés megítésselő bizalma az elnöki tisztséget ruházta rám.*”¹⁷ 1979-ig volt a Magyar Numizmatikai Társulat elnöke.

17 Makai: i. m. 144. p.

Csillag Ferenc fentebb már említett megkérdőjelezhetetlen tekintélye sajátos módon nyújtott védelmet problémás időszakokban a Numizmatikai Társulatnak. Gedai István, a Nemzeti Múzeum nyugalmazott főigazgatója találóan emlékezett meg erről a jelenségről. A Numizmatikai Társulat második világháború utáni nehéz korszakának vezető egyénisége Huszár Lajos volt, aki akkor is próbálta a Társulat hagyományos nemzeti-polgári értékrendjét megőrizni, „*amikor a magyar társadalom minden szintjén ezt a batalom irtotta.*” Ez Csillag nélkül lehetetlen lett volna. „*A minden téren jelen volt politika felé Csillag Ferenc tekintélye, bölcs diplomáciája bárított el a társulattól minden veszélyforrást. Ő volt az, aki a Numizmatikai Közlöny minden kötetéért felelősséget vállalt, hogy azok politikailag támadhatatlanok. Tette ezt olyan korban, amikor nem apolitikusságot követeltek a tudományos cikkektől, hanem ezektől is a kor ideológiájának terjesztését várták el. A Numizmatikai Közlöny ez évekbeni köteteinek tanulmányai is olyanok, amelyeket sem a szerkesztőnek (Huszár Lajos), sem a társulatnak nem kell szégyellnie. Mindezt Csillag Ferenc volt a társulat pajzsa.*”¹⁸

Csillag Ferenc nyugállományú ezredes 1989-ben hunyt el. Búcsúztatására a Farkasréti temetőben került sor, urnáját végakarátának megfelelően lakhelyük, az Orbánhegyi úti villa kertjében helyezték el. Ezt követően a család és a Hadtörténeti Intézet és Múzeum között megszakadt a kapcsolat. 2009-ben aztán, Csillag Ferenc halálának 20. évfordulója kapcsán előtérbe került az a törekvés, hogy – az intézmény több más korábbi vezetője, munkatársa hagyatékának begyűjtéséhez hasonlóan – Csillag ezredes még meglevő személyes tárgyainak, szakkönyveinek, esetleg iratanyagának megszerzésére is lépéseket tegyünk.

Egykori kollégánk, Halápi László nyugállományú alezredes, osztályvezető, művészettörténész közvetítésével sikerült összeköttetésbe lépünk Csillag Ferenc özvegyével, aki nem zárkózott el a megkeresés elől, de időt kért a hagyaték rendezésére. Ilyen előzmények után került sor 2010 májusában arra, hogy a Múzeum több munkatársának közreműködésével a jelentős értéket képviselő könyvészeti anyagot, egyenruhákat, díszfegyvert, érmet, iratokat magába foglaló hagyatékot Csillag Ferencné Bene Erzsébet ajándékként a Hadtörténeti Múzeumba szállítsuk.

2014-ben (Csillag halálának negyedszázados évfordulóján) a Múzeum második emeletén intézménytörténeti kamara-kiállítás nyert elhelyezést, amelyen az alapító, vitéz Aggházy Kamil (1882–1954) ezredes emlékei mellett hangsúlyos szerepet kaptak a Múzeum másik emblematiszus vezetője, Csillag Ferenc személyes tárgyai, többek között ezredesi egyenruhája, önvédelmi fegyvere, a róla készült emlékérem, valamint egyes dokumentumok.¹⁹

A hagyaték legnagyobb, mintegy 270 darabból álló részét szakkönyvek, folyóiratok, illetve különlenyomatok képezik. A kötetek Csillag Ferenc igen széles

18 Gedai: i. m. 229–230. pp.

19 Rendezte Tóth Orsolya és Dr. Závodi Szilvia.

érdeklődési körére utalnak, mégis alapvetően három nagy témakör dominál: a történelem-hadtörténelem, a történelem tárgyi forrásai (különös tekintettel a fegyverekre), valamint a numizmatika. Minden bizonnyal fiatal kora óta folytatta az őt érdeklő könyvek szisztematikus beszerzését, amikor még nem tudhatta, hogy parancsnokként egy egész múzeumi könyvtár fog rendelkezésére állni. Könyvei között számos ritka kiadvány is szerepel. Figyelemre méltó kollekciót őrzött Csillag Ferenc a történész, numizmatikus és muzeológus kortárs szerzők, sok esetben kollégái műveiből, amelyek egy részét neki dedikálták. Nem tisztünk a teljes felsorolás, néhány példát ragadunk ki csupán, amelyek jól tükrözik érdeklődését és szakmai munkásságát:

Ambrus Béla: Magyarország papírszükségpénzei 1723-tól 1914-ig. Budapest, 1977. (Csillag Ferencnek dedikálva)

B. Sey Katalin–Gedai István: Éremkincsek. Budapest, 1972.

A magyar királyi Honvédség története 1868–1918. Szerk.: *Berkó István*. Budapest, 1928.

Danzer F. Alfonz: Dembinski Magyarországon. Budapest, 1874.

Domaniczky István: Elemi fegyvertan. Pest, 1871.

Ezernyolczszáz negyvennyolcz. Szerk.: *Jókai Mór–Bródy Sándor–Rákosi Jenő*. Budapest, 1898.

Gobl Ödön: Magyar robotjegyek. Budapest, 1913.

Hóman Bálint: Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest, 1916.

Huszár Lajos: A budai pénzverés II. Lajos korában. Budapest, 1941.

Huszár Lajos: A budai pénzverés története a középkorban. Budapest, 1958.

Huszár, Lajos: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute. Budapest, 1979.

Huszár, Lajos–Procopius, Béla v.: Medaillen und Plakettenkunst in Ungarn. Budapest, 1932.

Kalmár János: A hadiröppentyű története. Budapest, 1939. (Csillag Ferencnek dedikálva)

Károlyi Árpád: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Budapest, 1936.

Kumorovitz L. Bernát: A magyar címer kettőskeresztje és hármashalma. Gödöllő, 1942. (Csillag Ferencnek dedikálva)

Pulszky Ferencz: Magyarország archaeológiája. I–II. kötet. Budapest, 1897.

Rádóczy Gyula: A legújabb kori magyar pénzek (1892–1981). Budapest, 1984. (Csillag Ferencnek dedikálva)

Rákóczi Tár I–II. kötet. Szerk.: *Thaly Kálmán*. Pest, 1866 és 1868.

Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae. Magyar egyetemes éremtár. I. füzet. Budapest, 1899.

Szabó Kornél: Robbanóanyagok kémiája. Budapest, 1944.

Szentkláray Jenő: A dunai hajóhadak története. Budapest, 1885.

Szentneményi Béla: Budavár hadiépítészete. Budapest, 1950. (Csillag Ferencnek dedikálva)

Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása. Budapest, 1908.

Temesváry Ferenc: Művészi fegyverek. Sárvár, 1971.

Weszerle József hátrahagyott érmészeti táblái. I. kötet. Budapest, 1911.

A Csillag-hagyaték jelölésére készített ex libris bélyegző lenyomata

A könyvészeti anyagban „természetesen” a Numizmatikai Közlöny 1902–1980 közötti kötetei is megtalálhatóak. A Hadtörténeti Múzeum Könyvgyűjteménye a Csillag-hagyaték jelölésére „EX LIBRIS BIBLIOTHECAE MUSEI BELLICI – Dr. Csillag Ferenc hagyatéka” körirattal külön ex libris bélyegzőt is készítettett.

A hagyaték a könyvnyomtatásból – gyűjteményi bontásban – az alábbi tárgyakat foglalja magába:

Egyenruha- és Felszerelés-gyűjtemény:

Csillag Ferenc ezredes 1965 M. köznapi egyenruhája. A zubbony jobb mellrészén két, felsőfokú végzettséget jelölő katonai jelvény, bal mellrészén kitüntetés-szalagsávok láthatóak. A szalagsávok között értelem szerűen csak az 1945 után adományozott elismerések jelennek meg, Csillag Horthy-kori kitüntetései itt nem szerepelnek. Pályafutása során – időrendi sorrendben – az alábbi viselhető érdemjeleket kapta:

- Felvidéki Emlékérem (1939?)
- Erdélyi Emlékérem (1941?)
- Magyar Koronás Bronzérem (1942. XII. 3.)
- Tiszti Szolgálati Jel III/B. osztálya (1943?)
- 48-as Díszérem (1948. XII. 24.)
- Kiváló Szolgálatért Érdemérem (1953. XI. 7.)
- Kiváló Szolgálatért Érdemérem (1955. III. 18.)
- Szolgasági Érdemérem (1959. IV. 28.)
- Kiváló Szolgálatért Érdemérem (1962. VIII. 31.)
- Szocialista Kultúráért kitüntető jelvény (1963. XI. 1.)

Haza Szolgálatáért Érdemérem arany fokozata (1966. III. 15.)
Szolgálati Érdemérem 20 év után (1967. XI. 7.)
Vörös Csillag Érdemrend (1967. XII. 9.)

Kézírtos Emlékanyag-gyűjtemény:

Meghívó a Zrínyi Katonai Akadémiára. Budapest, 1962. II. 24.
Igazolvány, moszkvai díszszemle, 1967. XI. 7.
Meghívó díszvacsorára. Hadtörténeti múzeumok nemzetközi konferenciája,
London, 1963. IV. 26.
Csillag Ferenc gyászjelentése. Budapest, 1989. IV. 26.

Csillag Ferenc ezredesi egyenrubája a Hadtörténeti Múzeum intézménytörténeti kamarakiállításán

Csillag Ferenc bagyatekából származó meghívók, igazolványok a Hadtörténeli Múzeum intézménytörténeti kamarakiállításán

Modern Lőfegyvergyűjtemény:

Csehszlovák 6,35 mm-es CZ Zbrojovka öntöltő pisztoly (gyári száma: Z-525483), a hozzá tartozó, 1976. június 3-án kelt lőfegyvertartási engedéllyel és lőszervásárlási jegyzékkel. A csehszlovák gyártású öntöltő pisztoly igen elterjedt

Csillag Ferenc csehszlovák 6,35 mm-es CZ Zbrojovka öntöltő pisztolya a hozzá tartozó, 1976. június 3-án kelt lőfegyvertartási engedéllyel és lőszervásárlási jegyzékkel

önvédelmi fegyvernek számított Magyarországon az 1960–1970-es években. Általában a fegyveres testületek azon tagjai vásároltak, kaptak ilyen pisztolyfélét, akik nem sport vagy tényleges önvédelmi célra tartották fegyverüket, hanem presztízből, vagy egyszerű kötelességből. A CZ zsebpisztolyokat 1945-től több üzemben is gyártották, elsősorban rendőri és katonai célra. A Varsói Szerződés tagállamaiban jellemzően a főtiszti és tábornoki kar önvédelmi pisztolya volt.

Numizmatikai Gyűjtemény:

Csillag Ferenc bronz emlékérem, 1975.²⁰ Reményi József alkotása. Kör alakú, kétoldalas, öntött bronzérem, előlapján „DOKTOR CSILLAG FERENC – 1975” köriratban Csillag bal profilképe, a hátlapon „A HADTÖRTÉNELEM ÉS A NUMIZMATIKA ÉLÉTEMNEK MINDVÉGIG MŰSZÁJA” köriratban Szent István dénárjai között hegyével lefelé mutató antik kard, rátekeredő kígyóval.

Reményi József: Csillag Ferenc bronzplakett, 1975 (előlap és hátlap)

Tárgyi Emlékanyag Gyűjtemény:

Honvédelmi miniszteri „Aranytőr” dísztokban. Markolatán gravírozott táblácska: „Dr. CSILLAG FERENC / EZREDES / ELVTÁRSNAK / 1971. NOV. 15. / A HONVÉDELMI MINISZTERTŐL.”

20 Közli: L. Kovásznai Viktória: Reményi József éremművészete. Leíró katalógus 1903–1977. Budapest, 1980. 105. p. 811. sorszám.; Az előlap és hátlap képét közli: Makai: i. m. 144. p.

A Csillag Ferencnek 1971-ben adományozott honvédelmi miniszteri „aranytőr”

Csillag Ferenc írásainak jegyzéke:

- Csillag Ferenc*: 75 éves a Magyar Numizmatikai Társulat. *Numizmatikai Közlöny*, LXXIV–LXXV. évfolyam, 1976. 3–6. pp.
- Csillag Ferenc*: A fegyverek szerepe a hadművészet fejlődésében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1954/1. sz. 213–232. pp.
- Csillag Ferenc*: A hadművészet fejlődése a francia forradalomtól az imperializmus kialakulásáig. In: Az egyetemes és a magyar hadművészet története. I/2. kötet. Budapest, 1959.
- Csillag Ferenc*: A kézi lőfegyverek és a hadművészet. Budapest, 1965.
- Csillag Ferenc*: A kőhajítótól a rakétafegyverig. Budapest, 1958.
- Csillag Ferenc*: A múzeumi vezetők prágai konferenciájáról, 1965. IX. 7–12. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1965/4. sz. 727–728. pp.
- Csillag Ferenc*: A Numizmatikai Társulat köszöntője. *Az Érem*, 1970. 53–54. sz. 1. p.
- Csillag Ferenc*: A politikai biztosok szerepe a Tanácsköztársaság Vörös Hadseregében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1962/1. sz. 100–124. pp.
- Csillag Ferenc*: A szabadságharc érdemjelei. *Honvéd*. Katonai folyóirat. III., 1948/2–3. sz. 70–73. pp.
- Csillag Ferenc*: Beköszöntő. In: Az Országos Hadtörténeli Múzeum Értesítője 1. Szerk.: *Molnár Pál*. Budapest, 1971. 5–6. pp.
- Csillag Ferenc*: Budavár visszafoglalása 1686-ban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1956/3–4. sz. 150–157. pp.
- Csillag Ferenc*: In memoriam dr. Schulek Alfréd (1878–1960). *Numizmatikai Közlöny*, LXIV–LXV. évfolyam, 1966. 87–88. pp.

Csillag Ferenc: Kardok történelmünkben. Budapest, 1971.

Csillag Ferenc: Magyar és török fegyverek a XVI. század közepén. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1966/4. sz. 828–843. pp.

Csillag Ferenc: Serlegvacsorai megemlékezés dr. Mócsy Jánosról. *Magyar Numizmatikai Társulati Évkönyv*, 1978. 99–101. pp.

Írásunk elkészítéséhez nyújtott segítségükért köszönetünket fejezzük ki munkatársainknak: Dr. Baczoni Tamás őrnagynak, Bíró Edinának, Fischer Zoltánnak, Forgács Mártonnak, Havasné Berek Tünde századosnak, Dr. Kreutzer Andreának, Mayer Jácintnak, Soós Péter századosnak, Dr. Szoleczky Emesének, Tóth Orsolyának és Dr. Závodi Szilviának.

“MILITARY HISTORY AND NUMISMATICS ARE ALL-TIME MUSES OF MY LIFE”
THE ESTATE AND MEMORY OF DR. FERENC CSILLAG IN THE HUNGARIAN MILITARY
HISTORY MUSEUM

Ferenc Csillag, who started his military career in 1928 and retired as a colonel of the Hungarian People's Army in 1971, was the Commander of the Hungarian Military History Museum between 1950 and his retirement, and the President of the Hungarian Numismatic Society between 1970 and 1979. During his active years, as an arms historian, he was the author of numerous books and scientific articles, and he also played a significant role in the life of the Numismatic Society in an unfavourable political atmosphere.

His estate, comprising hundreds of books, Csillag's colonel's uniform, a gala dagger awarded to him by the Minister of Defence in 1971, his Czechoslovakian Zbrojovka automatic pistol, and a bronze commemorative medal portraying him, was acquired by the Military History Museum in 2010. In 2014, on the 25th anniversary of his death, some of the abovementioned items were displayed as part of an exhibition on the history of the Museum, to commemorate this significant leader of the institution. The article includes a detailed biography of Ferenc Csillag, introducing the stages of his military career, his performance as the Commander of the Museum and President of the Numismatic Society, and also offers an insight into Csillag's estate.

„MILITÄRGESCHICHTE UND NUMISMATIK IST IMMERDAR MUSE MEINES LEBENS“ – NACHLASS
UND ERINNERUNG VON DR. FERENC CSILLAG IM MUSEUM FÜR MILITÄRGESCHICHTE

Ferenc Csillag, der seine militärische Laufbahn 1928 begann und 1971 als Oberst der Ungarischen Volksarmee in den Ruhestand ging, war zwischen 1950–1971 Kommandant des Museums für Militärgeschichte und zwischen 1970–1979 Vorsitzender der Ungarischen Numismatischen Gesellschaft. Als Waffenhistoriker verfasste er zahlreiche Bücher und Abhandlungen, und spielte in der Ungarischen Numismatischen Gesellschaft eine bedeutende Rolle, und das in einem politisch ziemlich ungünstigen Zeitalter.

Sein Nachlass, bestehend aus über hundert Bänden, seiner Oberstuniform, einem 1971 vom Landesverteidigungsminister verliehenen Prunkdolch, seiner tschechoslowakischen Zbrojovka Selbstladepistole und den bronzenen Erinnerungsmedaillen mit seinem Abbild, kam 2010 in den Besitz des Museums für Militärgeschichte. Zum 25. Jahrestag seines Todes, 2014, wurden zahlreiche Stücke seines Nachlasses in der institutionsgeschichtlichen Kammerausstellung des Museums präsentiert, um der Erinnerung dieses emblematischen Leiters des Institutes Tribut zu zollen. Die Abhandlung stellt den detaillierten Lebenslauf von Ferenc Csillag, die bedeutenden Stationen seiner militärischen Laufbahn, seine Tätigkeit als Kommandant des Museums für Militärgeschichte und als Vorsitzender der Ungarischen Numismatischen Gesellschaft dar. Im weiteren bieten die Verfasser auch Einblicke in seinen Nachlass.

Kreutzer Andrea–Szoleczky Emese

R. VÁRKONYI ÁGNES (1928–2014)

*Az ónodi országgyűlés 300.
évfordulója, konferencia, 2007. június
14., HIM*

Örökéletűnek tűnt, mert örökifjú volt. Mindenre és mindenre nyitott, érdeklődő, aki éppúgy közös történelmi témát talált a mezőgazdával, ahogyan műkedvelők ezrei előtt világította meg a történelem útvesztőit; de nemzetközi és hazai fórumokon is lebilincselően tudott érvelni és előadni.

A múltat, elsősorban a 16–18. századot, valamint a történetírás történetét kutatva – ritka adottságként – nemcsak az írott forrásokat volt képes vallatni, hanem a tárgyi kultúrát, a művészetet is. S mindezt egyedi módon, magas fokon szintetizálni, európai összefüggésrendszerbe helyezni, az átlagember vagy a gyerekek számára is olvasható formában. Nem véletlen, hogy a Képes Történelem-sorozat általa írt „Két pogány közt”-kötete révén generációk szerették meg a történelmet. Buda 1686-os visszavételéről, a visszafoglaló háborúkról, a Zrínyiekről, Rákóczi-ról írt munkái megkerülhetetlenek a történelem oktatásában. Alap-, közép- és felsőfokon. Egyetemi oktatóként publikáló kedve szá-

nyakat kapott – hiszen folyamatos volt a visszajelzés, a fiatalos megközelítés. Írásainak, előadásainak megszerkesztett íve mindig elképesztett.

Köpeczi Bélával az elnöki asztalnál. Az ónodi országgyűlés 300. évfordulója, konferencia, 2007. június 14., HIM

Amikor sokan már úgy érzik, elérték, amit elérhettek, kész életművüket ápolgatják, ő a sokadik X táján élvezettel feledkezett bele a történeti ökológiába, de izgatta a békekötés kultúrája, a békék története, a szimbólumok sokrétű világa és felhasználása, az információáramlás, az idő és az óra, a múzeumok és gyűjtemények születése is – végtelen a sor. Ő az a történész, akit bármely közgyűjtemény-típus: levéltár, könyvtár, múzeum szívesen s joggal vall magáénak.

Szenvedélyesen érdekelték a műtárgyak, faggathatóságuk. Egyik első meghatározó közös élményünk a bécsi Kunsthistorisches Museum-beli, II. Rudolf udvarának művészetét és kultúráját bemutató „Prag um 1600” kiállításnézés volt 1988–89 telén. Mi több órát töltöttünk a fantasztikus műtárgy-állományt csodálva a tárlatban, amikor ő váratlanul rácsodálkozott a szokatlanul merész installációs megoldásokra. Életünk első komoly, vizsgaeloadás-szintű kiállításelemzése ott, minden rákészülés lehetősége nélkül zajlott le, hiszen kérdései egymást érték: miért látogatóbarát ez a megoldás, miért, mivel tehet jelentősebbé vagy szoríthat háttérbe egy műtárgyat prezentációs környezeté; mennyi felirat, magyarázó szöveg, kísérőanyag szükséges és mi az, ami kevés? A mai napig motoszkál bennünk a kérdés, hogy csak őt érdekelte mindez vagy a többi jelen levő tanítvány okulását is szolgálta? Egy biztos: a kiállításokkal, múzeumi világgal különleges, befogadóbb kapcsolatba hozta a kutatócsoport valamennyi tagját.

A tudós és tanár, aki Értesítőnkben jelentette meg a múzeumok geneziséről írt nagyívű tanulmányát,¹ kiválóan érzett rá arra, hogy mi férhet el egy-egy

1 R. Várkonyi Ágnes: A múzeum gondolata a felvilágosodás korában és a reformkorban. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 6. Szerk.: Hausner Gábor. Budapest, 2004. 15–41. pp. – Erről a témáról

muzeológus vállán, mi az, ami érdekes, európai, kutatást igényel, de plasztikusan be is mutatható? Az ő noszogatására született az a kiállítás-trilógia, amely Buda visszavívásával, majd a visszafoglaló háborúkkal, végül a vesztfáliai béke-rendszerrel foglalkozott – és amely azon túl, hogy több közgyűjtemény válogatott anyagát mutatta be, végtelen élvezetet szerzett valamennyi alkotónak.² Es jó volt látni az örömét, érdeklődését, kíváncsiságát a tárgyak és a kiállítá-sok körében, öröm volt minderről beszélgetni vele, akár a múzeumban, akár az egyetemen, akár otthon, akár máshol. És igen: a tárgyak iránti önkéntelen megbecsüléssel vette kézbe a fringiát, a vezérlő buzogányt, az ívelt 17. száza-di szablyát, méricskélte kezében a rákfarkas sisakot, szakállas puskát és kovás pisztolyt; együtt lelkesedtünk a békeérmek csodálatos világáért, szemeztünk a kitüntetésekkel, ötvöstárgyakkal, régészeti leletekkel, időmérő szerkezetekkel, mívés műszerekkel, ég- és földgömbökkel.

*Éremnézegetés közben,
2011. november 3., Hadtörténeti Múzeum*

több előadást is tartott, kimeríthetetlen téma lévén, sokat beszélgettünk róla és boldogan fogadta az Európa eldugottabb vagy számára már nehezen megközelíthető helyeiről hozott katalógusokat, beszámolókat.

- 2 „Buda eliberata” 1686. A Budai Polgári Casino, a Hadtörténeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása a Hadtörténeti Múzeumban, 1996. szeptember 2–1996. december 31. (rendezők: Cs. Kottra Györgyi, Makai Ágnes, Szoleczky Emese). – „Hungaria eliberata” A megsza-badított Magyarország 1683–1718. A Budai Polgári Casino, a Hadtörténeti Múzeum és az Orzá-gos Széchényi Könyvtár kiállítása a Hadtörténeti Múzeumban, 1997. szeptember 11–1998. január 31. (rendezők: Cs. Kottra Györgyi, Kreutzer Andrea, Szoleczky Emese). – „Theatrum Europaeum” A vesztfáliai béke Európája 1648–1748. A Budai Polgári Casino, a Hadtörténeti Múzeum és az Or-szágos Széchényi Könyvtár kiállítása a Hadtörténeti Múzeumban, 1998. október 26–1999. június 30. (rendezők: Cs. Kottra Györgyi, Kreutzer Andrea, Szoleczky Emese, Tóth Orsolya). Ez utób-biról ld. még: R. Várkonyi Ágnes: *Theatrum Europaeum – A vesztfáliai béke Európája. Hadtörténelmi Közlemények*, 1998. 4. sz. 957–960. pp. – A kiállítást R. Várkonyi Ágnes nyitotta meg, az ilyen alkal-makkor ritkán megjelenő férje, Ruttkay Kálmán irodalomtörténész, az angol irodalom kutatója és oktatója jelenlétében.

A régi könyvek mindegyike különös becsben állt előtte, még az általa jól ismerteket is első alkalomnak kijáró áhítattal lapozta, forgatta: nem tudott betelni Marsigli műveivel, a piszkos ujjnyomokat magán viselő, napi használatban rongyolódott katonaoorvosi vagy tűzérési könyvecskéivel, Boethiussal, Dürer hadművészeti könyvével. Lelkesedése egyszerre volt varázslatos és magával ragadó: vonzotta a kiállítások, a műtárgyak világa – és ebben nem ragaszkodott elsődleges korszakához. Elképesztő volt, ahogy a világégek emberi vonatkozásaiban, propagandájában, tárgyi kultúrájában és értékrendjében a mindenkor háborúhoz kapcsolódót felismerte. Izgalommal várt és nézett meg olyan tárlatokat is, amelyek – úgy vélnénk – kutatási területétől távolabb álltak – néhányukról utóbb kiderült, hogy ő inspirálta őket. Számtalan kiállítást nyitott meg olyan izgalommal, mintha élete első nyilvános szereplése lett volna. És mindegyik, még egy iskolai rendezvény, egy művelődési házi esemény is lázba tudta hozni: gondolatokat inspirált, beszélgetéseket indított és felfogásmódja egyfolytában ösztönzött másokat. Persze, sok tárlatról le is maradt, mint néző – ha igazán nagy gyönyörűséget akartunk okozni neki, csak az ő kedvéért kinyitottuk a látni vágyott kiállítást – és tiszta érdeklődését látva mindig mi éreztük ezt kapott ajándéknak.

Olyan sok mindennek tudott örülni: egy előásott levéltári forrásnak, egy nekiajándékozott metszetnek, térképnek, egy elkészült cikknek vagy könyvnek, katalógusnak. Tudatosan nevelt maga körül tanítványi kört, több nemzedéknyit, és saját műveiben is mindig jutott hely az ő általuk elért eredmények bemutatásának, hivatkozásának. Ebben a körben egyértelmű volt megszólítása: „Tanárnő”. Tudtuk, hogy professzor, akadémikus (a kívülállóktól el is vártuk, hogy megadják a kellő titulust), mégis ennél csillogóbb címet nem kívánt soha. Remek pedagógus volt, fáradhatatlan, türelmes, segítőkész, saját életerejének rovására is. Tanított, nevelt, akkor is, ha csak beszélgetett. Szeretett beszélgetni. „*Meséljete, gyerekek, mi újság? Merre jártatok? Mit láttatok?*” Sokat utazott: vidékre, a határon túlra, a nagyvilágba, előadni vagy kutatni. Fontosnak érezte, hogy ha eldugott településre, kis közösségbe hívták, időt szakítson rá. Mert a gyerekek olyan fantasztikusak: annyira nyitottak, annyira érdeklő őket a múlt! Hihetetlen érzékkel érzett rá a lehetőségekre és ajándékozott meg egy-egy tanítványt is valamely kutatási témával úgy, hogy egyúttal egy életre el is jegyezte vele.

Nemcsak tanítványt, megszámlálhatatlan rajongót is hagyott maga után, határon túli kollégákat és laikusokat, akikkel épp csak összehozta a sors, mégis megérintette őket embersége, kisugárzása, alázattal művelt hivatása. Nem véletlen, hogy a sárospataki Rákóczi Múzeum éppúgy magáénak vallja, mint a vajai Vay Ádám Múzeum, az egri vártörténeti műhely – vagy éppen a Hadtörténeti Múzeum, amelynél a Hadimúzeum Alapítvány kurátori tisztségét annak alapításától haláláig viselte. Múzeumunknak és intézményünknek mindig jóakaró patrónája volt, érdekelte, hogy valójában mi történik velünk és nálunk. Szívszorító, hogy a 2014. novemberi nagy Zrínyi-konferencián és megemlékezésen már nem tudott részt venni.

Mit kaptunk és mit örököltünk Tőle? Gondolatokat, gondolkodni tudást, gondolkodni, tanítani és használni vágyást. Történelmi tudást és tudásvágyat.

A Tanárnő 1984-ben megjelentetett Buda visszavívása könyvének még egy intézményünket és őt összekapcsoló momentuma van: a könyv utolsó lapjainak egyikén egy kisfiú guggol egy ágyút csodálva, „Szemben a történelemmel.” Pár éve lehet, hogy egy beszélgetés során kiderült: ez az ő Dani unokája, akit ma már felnőtt fiatalemberként ismerünk...

Emberi és szakmai kapcsolatokat. A hivatás iránti alázatot. Könyveket, folyóiratokat, melyek korokat és országhatárokat átszelő szálakat, barátságokat idéznek, életük mementói. Túl kicsik vagyunk, hogy fel tudjuk mérni, mi mindent kaptunk és talán soha nem is leszünk elég nagyok, hogy felfogjuk. És annyi mindenről kellene beszélgetni, de immár nem lehet.

Rengeteget írt, előadott, szerepelt – minden létező módon szolgálta a történettudományt és múltunk megismertetését. Erre a legszentebb célra az életét tette föl; amelyről azt hittük, soha nem fog el. És most valószínűleg a csillagok közt van, talán épp azon, amelyet – Zrínyi kedves Orion csillagképében – róla neveztek el.

ÁGNES R. VÁRKONYI (1928–2014)

Ágnes R. Várkonyi (1928–2014) was the kind of historian whom any archives, libraries or museums would proudly reckon among their colleagues. She had the exceptional ability to analyze and interpret not only written sources, but also material culture and art, while studying the past – the 16–18th centuries in particular – and the history of historiography. Furthermore, she excellently synthesised and put all her knowledge in a European context. When researching Hungarian history, one is bound to come across her works written on the 1686 recapture of Buda, the Ottoman–Habsburg wars, the Zrínyis and Rákóczi. She published her comprehensive study on the genesis of museums in the Hungarian Military History Museum’s yearbook, inspired several of the Museum’s exhibitions, and she was a curator of the Museum’s Foundation until her death.

ÁGNES R. VÁRKONYI (1928–2014)

Ágnes R. Várkonyi (1928–2014) ist die Historikerin, die von jeglichen öffentlichen Sammlungen: Archiven, Bibliotheken, Museen gerne und mit Recht als eine der Ihrigen anerkannt wird. Bei der Forschung der Vergangenheit, in erster Linie des 16–18. Jahrhunderts und der Historiographie, konnte sie – als eine seltene Gabe – nicht nur die schriftlichen Quellen, sondern auch die materielle Kultur, die Kunst erzählen lassen. Und sie verstand es, all dies auf individueller Weise, auf hohem Niveau zu synthetisieren, und ins Relationssystem der europäischen Geschichte zu setzen. Ihre Arbeiten über die Rückeroberung von Buda (1686) und des Landes von den Türken, über die Zrínyi-Familie und den Fürsten Ferenc Rákóczi II. sind unumgehrbar. Ihre weitläufige Abhandlung über die Genese der Museen erschien in unserem Anzeiger, sie inspirierte einen Teil unserer Ausstellungen, und bekleidete bis zu ihrem Tode auch das Kuratorenamt unserer Stiftung.

Polgár Balázs

A HM HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM HIDASNÉMETI ÉS KOMÁROMI
RÉGÉSZETI KUTATÁSAI 2015-BEN

A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum 2015-ben két „lelőhelyen” végzett jelentősebb régészeti vonatkozású terepkutatást: az egyik az 1849. február 8-i hidasnémeti összecsapás kulcsfontosságú tereppontjánál, a Hernád-hídnál, a másik a komáromi Monostori erőd Duna- parti előterénél zajlott.¹

A hidasnémeti Hernád-híd

Hidasnémeti az első katonai felmérésen (23-10. sz. térképszelvény, HM HIM Hadtörténeti Térképtár)

1 A kutatómunkában a ráckevei Árpád Múzeum, az Argonauta Kutatócsoport, a komáromi Klapka György Múzeum és a Magyar Dendrokronológiai Laboratórium működött közre.

Az 1691. évi pestisjárvány következtében elnéptelenedő Hidasnémeti a 18. században éledt fel újra: a település az 1749. évi vármegyei adóösszeírásokban került ismételten feltüntetésre.² Feltételezhető, hogy a Hernád-híd 1740-es évekbeli építésével párhuzamosan került sor a Hidasnémeti és Gönc³ közti út keleti oldalánál levő Nepomuki Szent János-szobor felállítására is. A Szent János-szobor talapzata a Csáky család levágott, szakállas főt mutató címerképével díszített,⁴ a címerkép alatt, azzal egy plasztikus keretbe vont 1748-as évszám és a keretelt mező felett, bal és jobb oldalt a Csáky Antal gróf Abaúj vármegyei főispánra (1739–1764) utaló „A” és „C” betűk láthatóak.⁵

*Nepomuki Szent János szobra (1748)
a Hernád-híd térségében*

A Hernád áradásai jelentős károkat okoztak a hídban az újkor folyamán, a Kassai Királyi Főposta Igazgatóságának egy 1844. évi jelentése szerint a hidasnémeti hidat teljesen lerontotta a folyó korábbi áradása.⁶ A hídról az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc vonatkozásában informálnak újra források:

2 *Hajdú Imre–Nagy Pál*: A történelem hídján. Hidasnémeti története. Miskolc, 2000. 50. p. (Lásd még: *Ladányi Miksa*: Hidasnémeti. In: Abaúj-Torna vármegye. Magyar városok és vármegyék monográfiája. Szerk.: *Molnár Endre*. Budapest, 1935. 180. p.)

3 Ma város Hidasnémetitől délkeletre (Borsod-Abaúj-Zemplén megye).

4 Mária Terézia a gróf Csáky család címerét megerősítő 1778. március 27-én, Bécsben kelt oklevele a következő címerképet írja le: „[...] *amputatum caput humanum, proluxa barba subfusa copiosum* [...]”. *Áldásy Antal*: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei. 6. kötet. 1771–1800. Budapest, 1940. (31.) 25. p.

5 Magyarország vármegyéi és városai. Szerk.: *Sziklay János–Borovszky Samu*. I. kötet. Budapest, 1986. 523. p.

6 *Hajdú–Nagy*: i. m. 48. p.

a Kassa felé vezető út birtoklásáért az 1849. február 8-án vívott hidasnémeti ütközet kulcsfontosságú tereppontja volt a Hernád-híd. Az eseményekről részletesen Klapka György írt emlékirataiban: „[...] *Debrecent most már semmi veszély nem fenyegette, parancsot adott [ti. Henrik Dembiński], hogy az ő hadosztálya Miskolc felé vegye útját, s azt szállja meg. Nekem csak azt engedte meg, hogy hadtestem egy részével, nem egészen négyezer emberrel, kezdjem meg Schlik⁷ üldözését, amit én tényleg meg is tettem, Schlik hátvédjét február 8-án Hidasnémetiről elűzván. Itt azonban a további üldözést megszüntettem, hogy előbb Görgeynek Schlik ellen való támadását várjam be, mert nem tehettem, hogy a gyöngye seregemmel egyedül támadjam meg, s ennek túlereje által – ha Görgey által egyidejűleg meg nem támadtatik – magamat leverettetni engedjem.*”⁸ A hidasnémeti ütközetről Schlik 1848–1849. évi téli harcainak krónikáját összeállító Franz Kocziczka csak szűkszavúan emlékezett meg az 1850-ben kiadott monográfiájában: „[...] *de a túlerő túl nagyra bizonyult, így a hidat bevették és a legénység Enyickéig⁹ vonult vissza.*”¹⁰ Magáról, a hidasnémeti híderő vívott összecsapásról a legrészletesebben a Magyar Országos Levéltárban található, 1850-ben összeállított „*Operation des 1. magyarischen Armee Corps in Oberungarn*”¹¹ informál: „*A lengyel csapat és az abaújházi önkéntesek csatárjai lelkesülve törtek előre, mire az erdőben [ti. a Hernád folyó bal partján] beves csatára került a dolog, az ellenséges csatárok az előrenyomuló magyar csatárok által nemcsak az erdőből, hanem az ott következő szaggatott területről egész a hídra lökettek vissza; a híd megostromoltatván, az ellenséges csapatok által azonnal elhagyatott s ugyanazon pillanatban lángba borult. A tulsó parton felállított ellenséges lövegek az előnyomuló magyarok ellen pusztító tüzet kezdtek, azonban a gyorsan előre nyomult fél 6-fontos magyar üteg által csakhamar elnémítatván, visszavonulni kényszerítetett. A lengyel csapat és az abaújházi önkéntesek neki estek az égő hídnak, s azt a Hernádból felszaggatott jégdarabokkal bányták tele és hogy az átmenetelt lebetősítsék, az ellenséget onnan elűzték, mely minden további védelem nélkül Kassáig meg sem állt.*”¹² A rendelkezésre álló magyar és német nyelvű források alapján Schlik egy zászlóaljnyi gyalogsággal, egy lovasszázaddal és négy löveggel védelmezte Hidasnémetit, valamint

7 Franz von Schlik (1789–1862) a cs. kir. hadsereg lovassági tábornoka.

8 Klapka György: Emlékeimből. A szöveget gondozta, az eredeti iratokkal egybevetve kiegészítette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Katona Tamás. Budapest, 1986. 94. p. A hidasnémeti összecsapáshoz lásd még: Hermann Róbert: 1848–1849. A szabadságharc hadtörténete. Budapest, 2001.

9 Ma Kassától délre levő község (Haniska) Szlovákiában.

10 „[...] *aber die Uebermacht des Feindes war zu groß, die Brücke wurde genommen, worauf sich die Besatzung nach Enyiczke zurückzog. Die Gesamtstärke beider feindlichen Korps zählte gewiß bei 33000 Mann, darunter viele reguläre Truppen und Polen, mit beiläufig 72 Kanonen.*” Franz Kocziczka: Die winter-Campagne des Graf Schlick’schen Armeekorps 1848–1849. Olmütz, 1850. 190. p.

11 Jelzete: P 295. b/21. A dokumentumot magyar nyelvre átültetve Szuper Sándor a *Honvéd* 1867. évi 20., továbbá 1868. évi 18. és 22. számában adta közre. (Korponay János Abaújhármegye monográfiája című munkájában feltételezhetően Szuper fordítását használta fel a hidasnémeti ütközet eseményeinek leírásakor.) Nagy Sándor: Két affér a felső-tiszai hadszíntéren 1849 januárjában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. évfolyam, 1. szám (1998) 186. p., Korponay János: Abaújhármegye monográfiája. I. kötet. Kassa, 1866–1870. 184–186. pp. (Ezüton is szeretnék köszönetet mondani Dr. Hermann Róbertnek, amiért felhívta a figyelmemet az „*Operation des 1. magyarischen Armee Corps* ...” című forrásdokumentumra.)

12 Szuper Sándor [közli]: Az I. magyar hadtest működése Felső-Magyarországon [III. időszak, második rész és IV. időszak]. *Honvéd*, 1868. 22. szám, 173. p.

a Hernád bal partján levő erdőségbe további századokat vonultatott fel.¹³ Klapka a hidasnémeti híd ellen felvonuló erőit a lengyel légió és az abaújházi önkéntesek katonái, továbbá a 26. honvéd gyalogos zászlóalj egy osztálya,¹⁴ valamint egy hatfontos üteg alkotta (tartalmát ugyanezen zászlóalj további két osztálya és egy század Coburg-huszár képezte).¹⁵ A február 8-i ütközet során a lengyel légió és az abaújházi önkéntesek meghátrálásra kényszerítették Schlik erőit és a cs. kir. lövegeknek a Hernádon átívelő híd lerontására irányuló kísérlete is eredménytelen maradt.¹⁶ A Hernád-híd kigyulladásáról egyébként Görgei Artúr is írt visszaemlékezéseiben: „Mialatt a feldunai badtestet a lemesí¹⁷ lassú bídépítés feltartóztatta a Tarcánál, Klapka elősapataival már február 8-án este kierőszakolta az átkelést a Hernádon Hidasnémetinél, a még álló, de az ellenség utóvédjétől már lángba borított[!] hídon.”¹⁸ A hidasnémeti ütközetet követően Klapka a 26. honvéd zászlóaljat, a Coburg-huszárszázad egy szárnyát és egy fél üteget hagyott hátra a település megszállására, többi erőivel Göncön ütött táborn; végül Schlik (Görgei és Klapka bekerítésétől tartva) megkezdte Kassa városának kiürítését.¹⁹

A volt Hernád-híd környezetének arculata a 18. és a 20. század között jelentős mértékben változott: folyószabályozó munkálatokra került sor és az újkori fahíd közvetlen térségében két újabb hídépítményt is emeltek.²⁰ A faszervezetű újkori híd vonalától nyugatabbra 1927-ben már kőből építettek hidat, majd a második világháborút is átvészelő, előregedő építményt az 1980-as években robbantották fel.²¹ A legújabb, ma is használt északnyugat-délkeleti irányítású közműhidat a korábbi kőhídtól 25–30 m-re keletebbre építették fel.²² A Hernád medrét megközelítőleg észak-déli irányban átszelő újkori cölöpjármós kialakítású fahíd²³ maradványaiban a 20. századi hídépítkezések jelentős károkat okoztak és a famaradványokat több helyen ma is jól láthatóan fűrészszel visszavágták, továbbá számos cölöplelem kimosódott eredeti helyéről. (A cölöpjármó-maradványok 6–14,4 m-es szélességben őrződtek meg napjainkra.)²⁴

13 *Szuper*: i. m. 173. p.

14 A hat századból álló gyalogsági zászlóalj két százada alkotott egy osztályt. *Pászti László*: A magyar honvédsereg harcászata az 1848–49-es szabadságharcban. Budapest, 2013. 55. p.

15 *Szuper*: i. m. 173. p.

16 *Szuper*: i. m. 173. p.

17 Ma Kassától északra található község (Lemešany) Szlovákiában.

18 *Görgey[sic!] Artúr*: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. Második kötet. Görgey István fordítását átdolgozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta *Katona Tamás*. Budapest, 1988. 340. p.

19 *Hermann*: i. m. 235. p., *Szuper*: i. m. 173. p.

20 A Magyar Országos Levéltárban több, a Hernád Hidasnémeti környéki partvédelmi szabályozására vonatkozó tervrajz, vázlatrajz, illetve helyszínrajz maradt fenn 1855-ből és 1858-ból (a dokumentumok jelzetei: S 101 No 0564/1, S 101 No 0564/2, S 101 No 0591/1, S 101 No 0591/3–5).

21 Az 1920-as években épített híd északi hídfőjének és a meder középső részén látható pillérének maradványa napjainkra is megőrződött.

22 *Hajdú-Nagy*: i. m. 128., 206. p.

23 *Tóth Ernő*: A hídépítés fejezetei. In: *Hidak Vas megyében*. Szerk.: *Tóth Ernő*. Dunaújváros, 2015. 43. p.

24 Alacsonyabb vízállás mellett várhatóan a cölöpjármó-részek újabb elemei kerülhetnek még elő.

*Az 1920-as években
emelt közműhíd
pillérmaradványa,
a háttérben a híd északi
hídfejének részletével*

*A 19. századi Hernád-
híd cölöpmaradványai
a modern kori közműhídról
2015 júniusában*

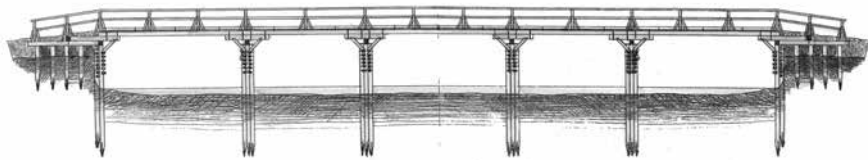
Az első, hidasnémeti terepi szemlére 2015. június 15-én, a Hernád folyó –100 cm-es vízállása mellett került sor. A híd cölöpmaradványainak szisztematikus felmérését 2015. augusztus 5-én és 6-án végeztük el az Argonauta Kutatócsoport és a ráckevei Árpád Múzeummal való közös együttműködés keretein belül. A munkálatok fő célkitűzése a hídmaradványok rajz- és fotódokumentációjának elkészítése volt,²⁵ a felmérést – 110 cm-es vízállás mellett hajtottuk végre.²⁶ A 19. századi Hernád-hídról jelenleg nem ismerünk korabeli tervrajzot, a Magyar Országos Levéltárban ugyanakkor fennmaradt egy, a Hernád folyót a Hernád-híd vonalával mutató vízrajzi térkép 1840-ből.²⁷ A Magyar Országos Levéltárban őrzött, Sajólád és Sajópetri között a Sajón átívelő újonnan építendő fahíd

25 A terepi munkálatokban részt vett: Lengyel László (búvár, Argonauta Kutatócsoport), Dr. Puskás Norbert (búvár, Argonauta Kutatócsoport) és Pál Ödön (búvár, Argonauta Kutatócsoport).

26 A terepkutatást nehezítette a folyó gyors folyása, a kavicsos hordalék és a nagy mennyiségű uszadék fa.

27 „Hidas Németi határban a Hernád folyó”, jelzete: S 80 No 0033/08.

1852-ben készített tervrajza²⁸ és a helyszíni terepkutatás során szerzett felmérési adatok alapján Molnár Ferenc grafikus rajzolta meg a Hernád-híd elméleti rekonstrukciós vázlatrajzát. A Sajólad és Sajópetri között tervezett, valamint a hidasnémeti híd szerkezete strukturális eltéréseket mutat: az előbbi esetében négy, az utóbbi esetében hat cölöpjárom tartotta a híd felépítményét, hasonlóság viszont a két hídszerkezet között, hogy mind a két esetben három-három cölöpsor képzett egy-egy cölöpjármot. A Hernád-híd hídfőjének kiképzésénél a Magyar Országos Levéltárban fennmaradt hídterv hídfőit vettük alapul, mivel a kimosódás veszélyét a sicalapozás, illetve a cölöpalapozás jelentős mértékben csökkenthette a hidasnémeti híd esetében is.²⁹ A híd cölöpjármvainak eloszlására a terepi megfigyelések szolgáltatott információkat, a több mint 40 m hosszú felépítmény szerkezetére azonban csak következtetni tudtunk. Cölöpelem kiemelésére nem volt mód, de valószínűsíthető, hogy a mederbe levert cölöpök végeit vasalással tették erősebbé.³⁰

A 19. századi hidasnémeti fahíd hipotetikus szerkezeti vázlata (Molnár Ferenc rajza)

Partvédelmi szabályozás a komáromi Monostori erődnél.

A Múzeum másik, 2015. évi terepkutatásának helye a komáromi Monostori erőd Duna bástyájának folyóparti előtere, a Duna 1769,8-es folyamkilométerének térsége volt. (A „új-porosz rendszerű”, körvédőképes, végül befejezetlenül maradt Monostori erőd a komáromi erődrendszer második legfiatalabb tagjaként 1850 és 1871 között került kiépítésre.)³¹ A szinte önálló erődként funkcionáló, három lövegszintes Duna bástya előtt – a bástyáról való hatékony kilövés

28 „Plan der neu zu erbauenden hölzernen Ioch-Brücke über den Fluss Sajó zwischen den Ortshaften Sajópetri und Sajólad des Borsoder Comitatus”, jelzete: S 101 No 0039.

29 *Tóth*: i. m. 43. p.

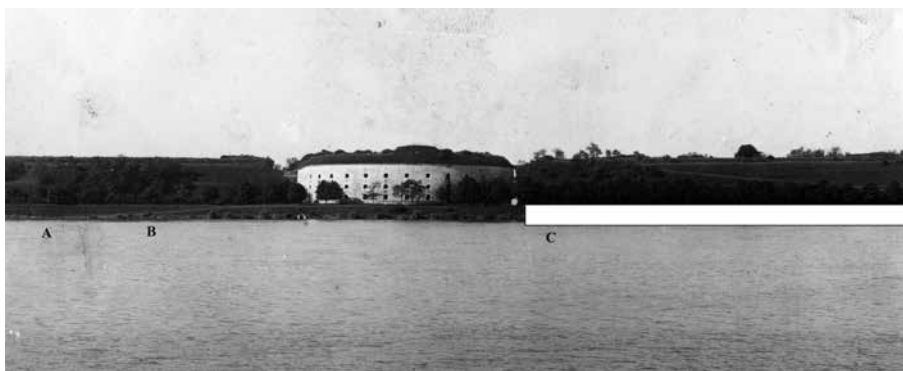
30 A híd cölöpmaradványainak további kutatását a későbbiekben dendrokronológiai vizsgálattal egészítjük ki.

31 A monostori dombokon már 1849 nyarán, egy 1000 katona befogadására alkalmas köröndöt építtetett Klapka György. *Kecskés László*: Komárom erődrendszere. *Műemlékvédelem. Műemlékvédelmi és Építéstörténeti Szemle*, 22. évfolyam, 3. szám (1978). 215. p.; *Kecskés László*: Komárom, az erődök városa. Budapest, 1984. 207–208. pp.; *Tolnai Gergely*: Komárom, Magyarország legnagyobb erődrendszere. A *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 6 (1999). 422–426. pp.; *Tolnai Gergely*: A komáromi erődrendszer műemléki szemmel. *Műemlékvédelmi Szemle* 14 (2004). 120. p.

biztosítása céljából – védőárok vagy földmű nem került kialakításra.³² A Monostori erőd parti előtere ugyanakkor napjainkban nem egy 19–20. századi építményt vagy építmény maradványait (Duna bástyához vezető kövezett rámpa, kikötőrámpa, partvédelmi szabályozás) őrzi.

*A Duna bástya
2014 őszén*

Archív felvétel a Duna bástyáról (kő kikötőrámpa /A/, rámpa a Duna kapuhoz /B/, az 1880. évi partvédelmi szabályozás maradványai /C/) (HM HIM, Fotóarchívum)

A Duna bástyától északkeletre, a folyóparttal párhuzamosan futó kövezett parti ív³³ vonalát nyugat felől, a Duna kapuhoz vezető, megközelítőleg

³² Tolnai: 2004. i. m. 123. p.

³³ Állapota az elburjánzó vegetáció és az illegális nyersanyag-lelőhelyként való újrahasznosítás miatt sajnálatos módon pusztuló képet mutat. A kőburkolat sérült, hiányos szakaszain jól látható, hogy a kőelemeket agyagba, néhol vékony kavicsrétegre fektetve rakták le.

nyugat-keleti irányítású rámpa vonala töri meg. A rámpa felszínét ma homok-, illetve kavicsréteg fedi, a 19–20. századi kövezés részlete a rámpa keleti aljánál még jól látható.³⁴ A Duna bástyától keletre, a Duna kapuhoz vezető rámpa aljától egy nyugat-keleti irányítású, megközelítőleg 48 m hosszú, 40–100 cm magas kikötőrámpa húzódik. A kikötőrámpa másodlagosan felhasznált nyersanyagát „FME”-ligatúrás bélyeggel rendelkező, egész, illetve töredékes téglák, továbbá kőfaragványok alkotják.³⁵ A kőelemek közül külön említésre méltó egy, a rámpa középső szakaszánál, annak vonala mögé dőlt, 110×62×20 cm-es süttői vörösmárvány faragvány. A rámpa kősora 2015 nyarán a 2014. év végi állapothoz képest sajnálatos módon rongálás nyomait hordozza: a rámpa nyugati végének egy nagyméretű kőelemét ledöntötték és jól láthatóan a rámpa előtti folyóparton tűzrakó helyek és horgászhelyek kialakítása céljából jelentős számú kőelem került elmozdításra.

A Duna kapuhoz vezető rámpa keleti alja a 19–20. századi kövezettel

34 A Duna bástyától a partra vezető rámpa aljánál használt burkolat kőelemeinek mérete: 14–22×20–45 cm, vastagságuk: 4–7 cm.

35 Másodlagosan felhasznált, egyértelműen az erődhez köthető faragványokat nem csak a rámpánál találhatunk, a Duna bástyától nyugatra levő partszakaszon is fellelhetőek további darabok.

Kikötői rámpa a Duna bástyánál

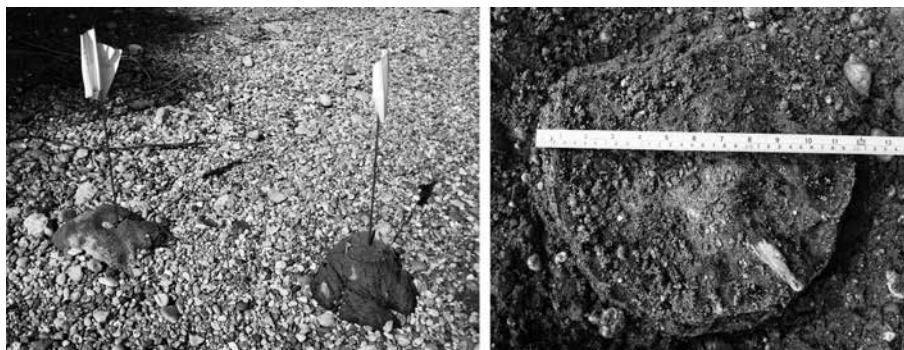

„FME”-ligatúrárs téglabélyeg

A rámpánál másodlagosan felhasznált faragott kövek a Monostori erődből

Legát István (volt komáromi határőr) 2014 őszén hívta fel a HM HIM figyelmét arra, hogy nemcsak a Csillag erőd előtti Duna-parton, hanem a Monostori erőd előtti folyóparton is megfigyelhetők a 19. század második felére datálható partvédelmi szabályozás terepi emlékei.³⁶ A 2015. évi terepkutatás fontos célja a Duna bástya és az 1908–1909-ben épített vasúti híd³⁷ közti partvédelmi szabályozás maradványainak szisztematikus felmérése volt. A 19. századi partvédelmi szabályozás újabb részletét a Duna bástya közvetlen nyugati térségében dokumentáltuk, ekkor tizennégy, megközelítőleg nyugat-keleti irányítású, félkörívben elhelyezett, fenyőcölöp-maradványt (I. számú objektum) lokalizáltunk. Az 1. és 9. számú (négyszögletes metszetű) cölöpelem kivételével mindegyik kör metszetet mutató, lenagyolt faelem volt, szélességük 10 és 30 cm között változott.³⁸ A cölöpelemek meglehetősen rossz megtartásúak voltak, a parti fövény szintjének magasságában, vízszintes irányban szinte mindegyik darabot elvágták korábban.³⁹

A Monostori erőd előtti partvédelmi szabályozás cölöpelemei (I. sz. objektum) a Duna bástya közvetlen nyugati térségében (2015)

36 A Csillag erőd északkeleti redutjának parti előterében végzett régészeti megfigyelésekhez lásd: Polgár Balázs: Régészeti kutatás a komáromi Csillag erődnél (2014). *Castrum*, 18. szám. (2015) 109–119. pp.

37 *Träger Herbert*: A komáromi vasúti Duna-híd. In: *Duna-hídjaink*. Szerk: *Tóth Ernő*. Budapest, 2009. 42. p.

38 A legnagyobb szélességet a 10. számú cölöp mutatta, a 11. számú elem eredeti szélessége, annak töredékes mivolta miatt nem volt megadható. A 8. és a 9. cölöpelem pozíciója, illetve a két cölöp közti csekély távolság a konstrukció részletének erősítésére, illetve javítására utalhat.

39 A cölöpojektum teljes vonalvezetését és a cölöpelemek pontos számát a későbbiekben szondázó jellegű feltárással lehet csak pontosítani.

*A vasúti
híd keleti
térsgében
lokalizált
parti
cölöpelemek
(II. sz.
objektum)
(2015)*

*Mozsárbomba
repe
a Duna-
partról
(szórvány)*

A terepi kutatás folytatása során a vasúti híd keleti térségében egy újabb, kettő nyugat-keleti irányítású sorba rendeződő, öt elemből álló cölöpbjektum (II. számú objektum) részletét mértük fel. A lenagyolt, kör metszettel rendelkező cölöpelemek átmérője 20 és 26 cm között változott, az I. és a II. számú cölöpsor közti távolság 8 m volt. A vasúti hídtól keletre levő cölöpsorok elemeiből 2015. szeptember 2-án Dr. Grynaeus András⁴⁰ vett mintát abszolút kormeghatározás céljából. Az 50 cm-es vízállás következtében a szeptember 2-i terepkutatás alkalmából az objektum egy újabb, a II. számú cölöpsortól 9,6 m-re északra levő cölöpsor (III. számú cölöpsor) két, 25 és 26 cm-es átmérőjű faelemét lokalizáltuk. Továbbá az alacsony vízszintnek köszönhetően több újkori tárgyi emlék, köztük két mozsárbomba-repesz, egy puska-, és egy kartácsgolyó, két fém gomb, továbbá egy csizmapatkó töredéke került elő.⁴¹ (Csupán egy régészeti korú leletet, egy középkori ausztriai import fazék mesterjegyes peremtöredéket találtunk.)⁴² Grynaeus András a II. számú objektum cölöpelemeiből három mintát vett fafajmeghatározás és dendrokronológiai vizsgálat céljából. A vizsgálat eredményei alapján valamennyi minta az osztrák Alpokból eredeztethető lucfenyőből (*Picea abies* (L.) Karst.) származott, az osztrák alpokbeli lucfenyő kronológiai adatsora alapján pedig a minták legfiatalabb évgyűrűje 1833-ban képződött.⁴³

A Monostori erőd előtti Duna-parton felmért partvédelmi szabályozás cölöpkonstrukciójának részlete (I. számú objektum) jól párhuzamba állítható a 2014-ben, a Csillag erőd északkeleti redutja előtt megfigyelt partvédelmi szabályozás maradványaival.⁴⁴ A partvédelmi szabályozás szerkezeti rekonstrukciójához értékes támpontot ad a Vág–Dunai hídfő és az Újvár közötti Vág folyó partjának szabályozási tervrajza 1880-ból.⁴⁵ A Monostori erőd Duna-parti előterének 19. századi partvédelmi szabályozásához további értékes papíralapú forrás az erőd alatti folyópart szabályozásának 1880. évi terve.⁴⁶ A parti építkezés figyelemre

40 Régész, Magyar Dendrokronológiai Laboratórium (Budapest).

41 Az erőd előtti Duna-part jelentékeny számú új- és modern kori tárgyi emléket hordoz napjainkban, a kerámiatöredékek (edény- és pipatöredék) mellett nagyobb figyelemre az ép, illetve töredékes állapotú ólomplombák tarthatnak számot. A talált plombák többsége malomipari plombaként interpretálható. (A malomipari plombák esetében az előlapon a liszt tisztaságra utaló számjegy, a hátoldalon a lisztet készítő malomra való utalás olvasható.)

42 A perem eredeti átmérője: 20 cm, az edénytöredék falvastagsága: 1,4 cm. (Őrzési hely: Klapka György Múzeum, Komárom.)

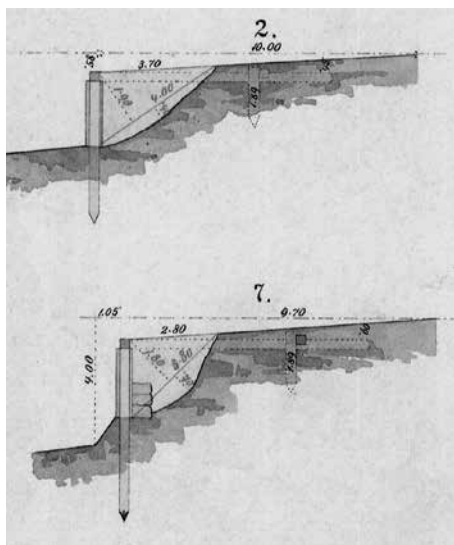
43 A mintákon a legkorábbi kivágási időpont volt csak megadható a kéregmaradvány, illetve a legkülső évgyűrű hiányában. (Az első 49, a második 40 és a harmadik minta 34 darab faévgyűrűből álló adatsort mutatott.) Grynaeus András: Vizsgálati eredmény a Komárom – Monostori erőd, Duna bástya előtere lelőhelyen 2015-ben talált cölöpbjektum mintáinak elemzéséről. [Jelentés.] (HM HIM Hadtörténeti Múzeum, Irattár, nyilvántartási szám: 77-46/2015.)

44 Polgár: i. m. 114–117. pp.

45 A Csillag erőd északkeleti redutjának parti előterében lokalizált és a 2014-ben kutatott partvédelmi szabályozás cölöpmaradványai 2015. szeptember elején szárazra kerültek. Az 50 cm-es vízállás mellett az eredetileg két szomszédos cölöpelemet összekötő, egy 24×73 cm és egy 24×36 cm-es, 1–2 cm vastag (*in situ*) deszkamaradvány is megfigyelhető volt. „Rapports Plan über die Neuher festung des uterbeschleges bei der Redoute I. des Waag-Brückenkopfes”, tervrajz, 1880. (HM HIM, Hadtörténeti Térképtár, jelzete G I h 185/185.)

46 „Rapports Plan Profile über den Uferschutzbau unterhalb des Fort Sandberg”, kézirat, 1880. (HM HIM, Hadtörténeti Térképtár, jelzete: G I h 185/193.)

méltó további emléke egy, a Duna bástyától keletre talált, 1880-as évszámot mutató, 39 cm magas, 49 cm széles és 30 cm vastag faragott kő. A kőfaragvány ma már nem az eredeti előkerülési helyén található, de a megszerezhető információk alapján feltételezhető, hogy nem egy másodlagosan felhasznált, hanem egy, a Monostori erődhöz kapcsolódó, a Duna-parti építkezést közvetlenül datáló faragványról van szó. A II. számú cölöplibjektum kronológiájához értékes információkat szolgáltatott a dendrokronológiai vizsgálat: a három faminta legfiatalabb évgyűrűje alapján 1833 utánra kell datálnunk a lokalizált konstrukciót.⁴⁷ Másodlagosan vagy harmadlagosan felhasznált nyersanyag esetén nem vethetjük el az objektumnak az 1880. évi parti munkálatokhoz kapcsolását, azonban ez idáig csak kisebb, hét cölöplemből álló, bizonytalan funkciójú részletét figyelhettük meg. A vasúti híd keleti térségében 2015-ben felmért II. számú objektum biztosabb interpretációja így további régészeti kutatást igényel.

Tervrajz a Vág–Dunai hídfő és az Újvár közötti Vág folyó partjának szabályozásáról (részlet, 1880, HM HIM, Hadtörténeti Térképtár)

Évszámos kőfaragvány a Duna bástya térségéből

47 Grynaeus: i. m. 3. p.

THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES OF THE MOD MILITARY HISTORY INSTITUTE AND
MUSEUM AT HIDASNÉMETI AND KOMÁROM IN 2015

In 2015, the Hungarian Military History Museum undertook significant archaeological field research in Hidasnémeti, Borsod-Abaúj-Zemplén County and in Komárom, Komárom-Esztergom County.

With the help of the Árpád Museum in Ráckeve and the Argonauta Research Group, a survey of the bridge over Hernád, an important venue of the Battle of Hidasnémeti fought on 8 February 1849, was conducted. (The wooden bridge was set on fire by a cannonade, but volunteers of Abaújhár and soldiers of the Polish Legion put the fire out with ice taken from the river.) During the summer of 2015, at a –110cm water level, the remains of six of the bridge posts could be documented. Unfortunately, later bridge constructions damaged the remains of the 19th-century bridge posts – it can be clearly noticed that the bollards were cut by saw on a couple of points and several bollards were washed out from their original place by the river.

In the summer and autumn of 2015, several 19th (and 20th) century structures situated on the Danube bank in front of Monostori Fortress of Komárom (such as the port ramp, the ramp of the Danube Gate and the coastal defences) were documented. The main aim of the research was to conduct systematic surveys on those remains which can be found on the river bank stretching from the Danube Bastion to the railway bridge built in 1908–1909, and are related to the river regulation works of 1880. Two further segments of a bollard-construction were found in the area of the survey. The structure of Construction Nr. I can be rendered parallel with the remains of the bollards located in 2014 in front of the north-eastern redoubt of Csillag Fortress, which can also be related to the river regulations.

Only a smaller, 7-piece segment of Construction Nr. II, whose function cannot be clearly specified, could be examined in 2015. Dr. András Grynaeus (Hungarian Dendrochronological Laboratory) specified the species of the wood and carried out a dendrochronological examination. According to the test, all the samples originate from a species of spruce (*Picea abies* (L.) Karst.) that can be found in the Austrian Alps and according to the chronological database of the Austrian Alpine spruce, the youngest of the annual growth rings can be dated to 1833. Consequently, Construction Nr. II, surveyed in 2015 east of the railway bridge, requires further archaeological research for a more trustworthy interpretation.

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN DES INSTITUTS UND MUSEUMS FÜR MILITÄRGESCHICHTE
BEI HIDASNÉMETI UND KOMÁROM IN 2015

Das Institut und Museum für Militärgeschichte betrieb 2015 in Hidasnémeti (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén) und Komárom (Komitat Komárom-Esztergom) bedeutendere archäologische Geländeforschungen.

Mithilfe des Árpád Museums in Ráckeve und der Argonautischen Forschungsgruppe wurde die Hernád-Brücke, ein wichtiger Geländepunkt des Gefechts von Hidasnémet am 8. Februar 1849, vermessen. (Die Holzbrücke fing während der Schlacht infolge

von Kanonengeschossen Feuer, die Flammen wurden von Freiwilligen aus Abaújvár und Soldaten der Polnischen Legion mit Eis aus dem Fluss gelöscht.) Bei einem Wasserstand von – 110 cm dokumentierten wir im Sommer 2015 die Überreste von sechs Brückenpfeilern. Bedauerlicherweise verursachten die späteren Brückenbauarbeiten bedeutende Schäden an den Pfeilerüberresten: die Pfahlelemente waren auch heute noch gut sichtbar mit Sägen zurückgeschnitten worden, viele andere wurden von ihren ursprünglichen Plätzen weggeschwemmt.

Im Sommer und Herbst 2015 dokumentierten wir Objekte aus dem 19–20. Jahrhundert vor der Monostorer Festung bei Komárom am Ufer der Donau (Hafenrampe, Torrampe der Donau, Regelungswerk zum Uferschutz). Das wichtigste Forschungsziel war die systematische Vermessung der Überreste der Uferschutzwerke, die infolge der Regelung von 1880 im Uferabschnitt zwischen der Donau-Bastei und der 1908–1909 gebauten Eisenbahnbrücke errichtet wurden. Auf dem erforschten Gebiet konnten wir Teile von zwei weiteren Pfahlobjekten beobachten. Die Konstruktion des Objektes No. I. kann gut mit den – 2014 vor der Redoute im nordöstlichen Teil der Csillag-Festung lokalisierten – Pfahlüberresten in Verbindung gebracht werden, die ebenfalls zur Regulierung des Uferschutzes dienten.

Aus dem Objekt No. II., dessen Funktion unsicher ist, konnten 2015 nur kleinere, aus sieben Pfahlelementen bestehende Teile vermessen werden. An drei Proben vom Objekt No. II. nahm Dr. András Grynaeus (Ungarisches Dendrokronologisches Laboratorium) Baumarten- und dendrokronologische Untersuchungen vor. Daraus ergab sich, dass jede Probe von der in den österreichischen Alpen beheimateten Fichte (*Picea abies* (L.) Karst) stammen. Den kronologischen Angaben zufolge entstand der früheste Jahresring 1833. Die sicherere Interpretation des 2015 in der Nähe der Eisenbahnbrücke vermessenen Objektes No. II. benötigt so weitere archäologische Nachforschungen.

RESTAURÁLÁS

Meggyes Anita

„AMIKOR JÁTÉK A MUNKA”

EGY 19. SZÁZADI PAPÍRSZÍNHÁZ RESTAURÁLÁSA

Az egri Dobó István Vármúzeum Játékgyűjteményének felkérésére 2014 nyarán lehetőségem nyílt egy 19. század végén gyártott és kiadott Jakob Ferdinand Schreiber-féle miniatűr papírszínház 125 darabjának konzerválására és restaurálására.

A 849 darabból álló gyűjteményt a Dobó István Vármúzeum Játékgyűjteménye a Nemzeti Kulturális Alap Közgyűjtemények Kollégiumának támogatásával 2013-ban vásárolta meg egy egri családtól. A papírszínház a 19. században vált a család tulajdonává, amelyet több generáción át féltő gonddal őriztek. Tarczal Mária (1906–1982) hagyatékaként került a Múzeumba. Tarczal Mária 1950-ig Kassán élt, a Katolikus Legényegylet nagysikerű színjátszó körének tagjaként maga is foglalkozott színjátszással. A család 1950-ben Szilvásváradra költözött, majd azt követően Egerbe. A gondosan megőrzött papírszínház egy falárába csomagolva vándorolt a családdal együtt.¹

A pályázat célja az volt, hogy e kivételes tárgy-együttes sérült darabjainak restaurálása, konzerválása után egy vándorkiállítás keretében bemutatathatóvá váljon, illetve egy, a Játékgyűjteményből tervezett állandó kiállítás egyik leg-gazdagabb egysége legyen.²

Betekintés Jakob Ferdinand Schreiber papírból készült
miniatűr színházának történetébe³

Jakob Friedrich Ferdinand Schreiber 1831-ben alapította Esslingenben a litográfiai kiadóját. Története a napóleoni időkig nyúlik vissza, a német kisállamok történetéhez, amikor létrejött a Napóleon ellen küzdő liberális, felvilágosult polgárság.

1 Császi Irén, az egri Dobó István Vármúzeum osztályvezető néprajzkutatójának szíves közlése.

2 Császi Irén szíves közlése.

3 *Pflüger, Kurt–Herbs, Helmut*: Schreibers Kindertheater. Pinneberg 1986.

Színpadkép a Faust című darabhoz zenekari árokkal, 1899⁴

Jakob Ferdinand Schreiber⁵

Schreiber Ulmban született 1809. február 6-án, apja katonaként részt vett I. Napóleon, francia császár 1812-es oroszországi hadjáratában, ahova felesége, Auguste Assenheimer – mint a hadsereg egyik markotányos nője – követte. A gyermek a háború alatt Ulmban maradt, három éves volt, amikor szülei meghaltak, ezért egy stuttgarti katonai árvaházba került, ahol imádkozni, énekelni, kötni és rajzolni is tanították. Később egy cipészhez szegődött inasnak, azonban a gyakori utazások során szerzett súlyos tüdőgyulladás miatt hosszabb időre kórházba került. A kórházi lábadozás során rajzolással szórakoztatta magát. Tehetségét látva kézműipari iskolába küldték, ahol rajzolni tanult Johann

⁴ Papiertheatermuseum Hanau

http://www.monumente-online.de/_generated/06/02/images/he_hanau_szenarium_faust_papiertheatermuseum_hanau_cy_3_452x.jpg (Letöltés: 2015. 09. 15.)

⁵ https://de.wikipedia.org/wiki/Jakob_Ferdinand_Schreiber (Letöltés: 2015. 09. 15.)

Friedrich Seubert (1780–1859) festőtől, majd litográfiai tanulmányokba kezdett egy művészeti iskolában, Georg Ebnernél (1784–1863).⁶

1831. március 2-án újsághirdetésben⁷ tudatta, hogy J. F. Schreiber litográfus és rajztanár megalapította cégét. Ugyanebben az évben elvette feleségül a nála tíz évvel idősebb Maria Karolina Königet, az eßlingi sóhivatalnok lányát. A házasság 4500 gulden induló tőkét jelentett a vállalkozása fejlesztéséhez. Schreiber cége kezdetben könyvkölcsönzéssel, újságkiadással kísérletezett. Ezek a próbálkozások azonban rövid életűek és anyagi értelemben is sikertelenek voltak.

Végül a cég nyomdaként működött tovább, a környező vidéket ábrázoló litográfiákat, évszakokról, bibliai témákról szóló szemléltető lapokat adtak ki gyerekek számára. Az 1860-as évekre vezető vállalkozássá vált ebben a műfajban. A siker, a keresettség üzlettársak bevonását kívánta. Az 1830-as évek végétől 1846-ig Carl Thienemann gyerekönyvkiadó, majd 1847-től 1863-ig Carl Schill könyvkereskedő segítette Schreiber munkáját.

Halála után (1867. október 28.) fia, Ferdinand Schreiber (1835–1914) vette át a cég vezetését. A kiadó modernizálását, új kiadványok megjelentetését tűzte ki céljául. Külföldi szerzők (például az angol Walter Crane (1845–1915) illusztrátor, könyvművész) illusztrált mesekönyveit kezdte el kiadni.

1872-től csatlakozott a céghez féltestvére, Max Ferdinand Schreiber (1849–1930). A testvér 1877-ben felvásárolta a stuttgarti E. Roth litográfiai műhelyét, amely megteremti a papírszínház készítésének alapjait. A litográf (könyomat) technika alkalmazásával lehetett tömegesen és olcsón előállítani a papírszínház elemeit. A Schreiber-testvérek nevéhez fűződik az Európa szerte elterjedté és közkedvelté vált gyermekszínház kiadása és terjesztése.

A legkorábbi nyomdúcok 1880 előtt készültek, az utolsó litografált színházi elemek az I. világháború után jelentek meg. 1880 és 1910 között szinte minden polgári, német és osztrák család tulajdonában volt egy Schreiber papírszínház.

Részen a közkedveltség, részben piacbővítési szándék miatt francia, angol és holland felirattal is készültek a megvásárolható elemek. A piaci siker megteremtette a hamisítók körét is.

1878 és 1921 között 69 darabból álló repertoár (mesék, operamesék) jelent meg két méretben. Több szerző⁸ dolgozott az eredeti darabok szövegeinek átírásán, amelyeket jelentős mértékben meghúztak, majd dramatizálták. Az előadások hosszúsága változó volt, általában három–négy órát tartott és minden esetben nevelő célzattal íródott, de mégsem volt népszínház.

Néhány Schreiber által kiadott mű a teljesség igénye nélkül:

Hänsel und Gretel (Jancsi és Juliska), 1878

Aschenbrödel (Hamupipőke), 1878

Max und Moritz⁹ (Max és Móric), 1887

6 J. F. Schreiber 1828 és 1831 között Georg Ebner művészeti iskolájának diákja volt.

7 Eßlinger Wöchentlichen Anzeigen.

8 Ernst Siewert, Inno Tallavania, Gustav Aug, Paul Bendorf, Hans Bernauer, Paul Deleroi, Hans Fischer, Anton Mayer stb.

9 Wilhelm Busch 1865-ben egy folyóiratban (*Münchener Bilderbogen*) megjelent és roppant népszerűvé vált sorozata, amit sok nyelven újra és újra kiadtak. Busch rajztehetségével a világ egyik első képregényét hozta létre.

Der Mikado oder die drei Proben (Mikádó avagy a három próba), 1891

Aladin oder die Wunderlampe (Aladdin és a csodalámpa), 1895

Die Kinder des Kapitän Grant (Grant kapitány gyermekei), 1896

Ali Baba und die vierzig Räuber (Ali baba és a negyven rabló), 1896

Die Jungfrau von Orleans (Az Orleans-i szűz), 1897

Tannhäuser, 1902

Don Quijote, 1910

Der Froschkönig (Békakirály), 1914

Iphigenia in Aulis (Iphigénia Auliszban), 1917

Der Wolf und die sieben Geißlein (A farkas és a hét kiskecske), 1921

A kiadó több illusztrátorral is dolgozott, akik közül a legjelentősebb Theodor Otto Michael Guggenberger (1866–1929) a müncheni Képzőművészeti Akadémián végzett festőművész, illusztrátor volt, aki az 1890-es években készítette a művészi színvonalú litográfiák nagy részét. Néhány színházi elem sarkán elhelyezte litografált kézjegyét is.

*Theodor Otto Michael
Guggenberger
litografált kézjegye¹⁰*

A Schreiber-papírszínház részei

Prosenium

A proszenium a függöny és a színpad széle között elhelyezkedő előszín, amelyből összesen hat darabot adtak ki különböző méretekben: három nagy, két kicsi és egy több dimenzióssá alakítható zenekari árokkal kiegészített típust.

Az első kiadás nagy méretben készült,¹¹ amelyet architektonikus elemek kereteznek (lábazatra helyezett márványoszlopok, szoborfülkébe helyezett szobrok), a nyílásban négy kivágható mozgó díszlet látható. A második és harmadik kiadás díszesebb lett és változtattak a mozgó díszletelemeken is.

A kisméretű¹² előszínek két kiadása nagyon hasonló megjelenésű. Készült aranynyomással és rokokó stílusban kiadott változat is.

10 Az egyik Fogadóhoz készült oldalkulissza részlete.

11 Külső méret: 67,7×48 cm, a nyílás mérete: 35×30,5 cm.

12 Külső méret: 50×39,5 cm, a nyílás mérete: 28,5×24,5 cm.

Az előszín legkorábbi verziója

Az előszín második kiadása

Az előszín kisméretű kiadása¹³

A rokokó stílusú előszín

13 <http://skd-online-collection.skd.museum/imagescreate/image.php?id=587762&type=gross>
(Letöltés: 2015. 09. 15.)

Függönyök

A függönyök az előszínekhez igazodva két méretben, különböző stílusban és színben készültek. A teljes színpadképet eltakaró főfüggönyök mellett (négy nagy és négy kis méretű kiadás) készültek keretfüggönyök. A főfüggönyöket 28 darab nagy és 429 kis méretű keretfüggöny egészítette ki.

Nagyméretű fő függöny

Dekorációs elemek

Körülbelül 4000 darab dekorációs elem készült kis és nagy formátumban. Voltak alap dekorációs elemek (Isis-templom, keleti kert, téli táj, tengerpart, templom, konyha, vár, kastély, különböző stílusú szobák stb.), amelyeket több színhez is használhattak.

Később készültek háromdimenziós, illetve specifikusan egy konkrét színhez használható elemek.

Parasztstoba

Áttört várkastély¹⁴

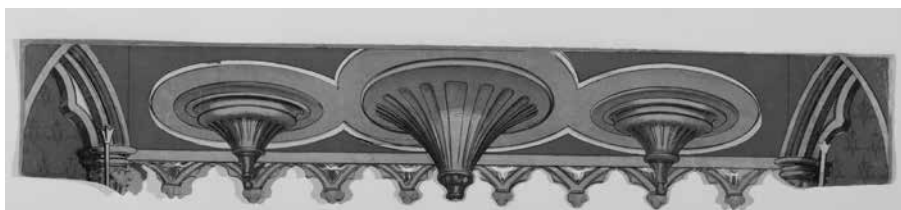
¹⁴ Áttört ablakaira színezett zselatin lapocskákat ragasztottak, amelyek hátulról gyertyával megvilágítva különleges hatást eredményeztek.

Kulissák

Kettő, négy vagy hat független kulisszából áll össze egy dekorációs háttér. A dekoráció részét képezik a mennyezeti elemek, díszek, mint például felhő sávok, boltívek.

Német városi vásárt bemutató jelenet oldalkulisszái

Mennyezeti elem (a lovagterem része)

Mozgódíszletek

A színpadon bármilyen pozícióba elhelyezhették. Kezdetben csak kis méretben nyomtatták, majd a későbbi kiadásokhoz készültek nagyobb formátumúak: bútorok, kert, járművek, sátor, kápolna, csónak, kút stb.

Egy mozgatható díszleteket tartalmazó eredeti litográfiai lap

*Katonai
sátor*

Figurák

A figurákból 84 sorozat jelent meg egy-egy tablóra nyomtatva. Az első figurák megjelenési évei 1881–1882. Méretük 8–9 cm.

Vannak konkrét és vannak általános szereplők, amelyeket több színhez is felhasználhattak (király, parasztlány, angyal, ördög, állatok, vadász, stb.). Az alakok neveit minden esetben feltüntették a képük alatt.

*Don Quijote*¹⁵ (1910)

15 Don Quijote, der fahrende Ritter Nro. 573.

Szövegfüzetek

Eleinte néhány oldalas egyszerű füzetecskék jelentek meg a mű címét, a dramaturgot és a kiadót feltüntető címlappal, majd egyre vastagabb füzetekben, díszes nagyon informatív címlappal jelent meg a dramatizált történet.

A szöveggönyv tartalmazza a mű eljátszásához szükséges szereplők, díszletek és rendezői utasítások¹⁶ sorát.

*A Grant kapitány
gyermekei című darab
szöveggönyve*

A papírszínház elemeit jó minőségű litográf papírra nyomtatták két méretben. Kezdetben kézzel színezettek voltak, később a színes nyomással készült darabok színeinek intenzitását akvarellfestéssel erősítették meg. Az 1880-as évek közepétől megjelentek a teljes színes nyomással, kromolitográfiával készült darabok. A mozgó díszletek és figurák színeit azonban szinte mindvégig megerősítették festéssel. A színek variációja nem egységes.

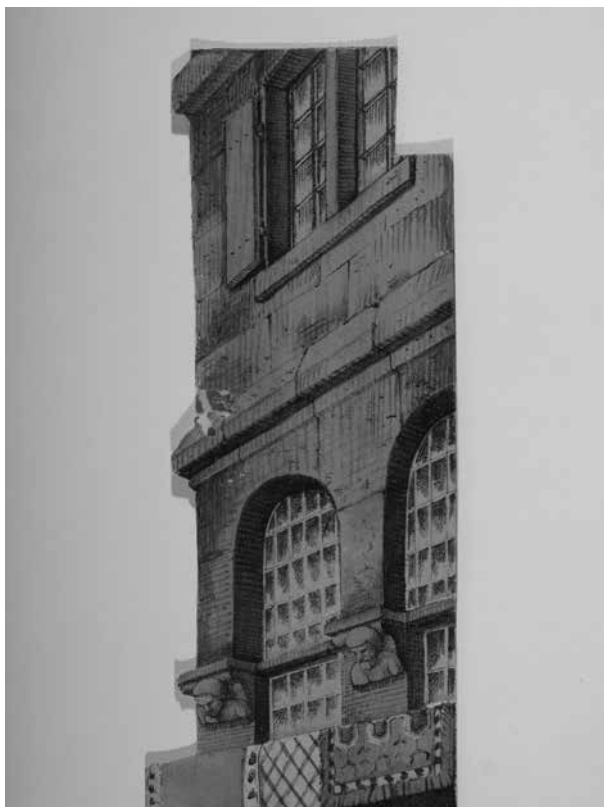
A kereskedőknél vásárolt lapokat vastag kartonra kasírozták, majd ebből vágták ki az egyes elemeket. A kereskedők úgynevezett színház mappákat és fából készült játékkész színpadot is árultak.

16 Gyakorlati útmutató az eljátszott mű színesítését segítő effektekhez: dörgés, villámlás, állathangok, holdfény, napkelte stb.

A papírszínház darabjainak restaurálás előtti állapota és kémiai, fizikai károsodásának okai

A Nemzeti Kulturális Alap támogatásával vásárolt papírszínház az egri Dobó István Múzeumba kerüléséig egy nyitott faládjában színenként nagyjából szétválogatva és papírba csomagolva várta jobb sorsát egy padláson.

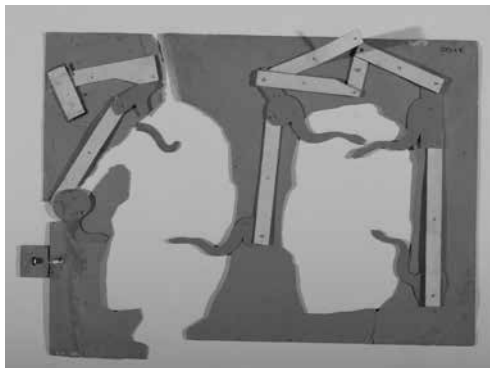
A padlás poros levegője és nedves klímája azonban nem bizonyult megfelelő, úgynevezett műtárgybarát környezetnek. A kromolitográfiával¹⁷ (színes könyomat) készült darabok (színfalak, oldalkulisszák, díszletek, paravánok, jelmezes szereplők, szöveggönyvek) szinte kivétel nélkül porosak, szennyezettek voltak. A többnyire magas és ingadozó páratartalom mellett pufferanyagként viselkedő papír alapú műtárgy-együttes dohszagot árasztott magából. Több darab rectóján és versóján is felfedezhető volt a penészfertőzés nyoma.

Penészfertőzéstől hiányos oldalkulissza részletfotója

Részben használatból eredő, részben a nem megfelelő tárolási körülmények miatt számos helyen fizikai sérülések keletkeztek: szakadás, az alátámasztó kar-
ton megtörése, hiányok, felületi kopások, festékleválás stb.

17 A kromolitográfia a könyomat (*litográfia*) színes változata.

Egy erősen sérült áttört színfal szakadásokkal, hiányokkal és korabeli javítás nyomaival (Sziklabarlang mozgatható kígyókkal)

Megtört és a töréseknél megkopott nyomat képe

Nagyméretű hiány

Sok esetben látható volt beázásból eredő vízfolt a litográfiák felszínén. Számtalan darabnál tapasztalható volt, hogy a nedvesség által feláztatott természetes alapú ragasztó (állati enyv) meglágyult, ragasztóképességét elvesztette és a litografált papír meghullámosodott és felgyűrődött.

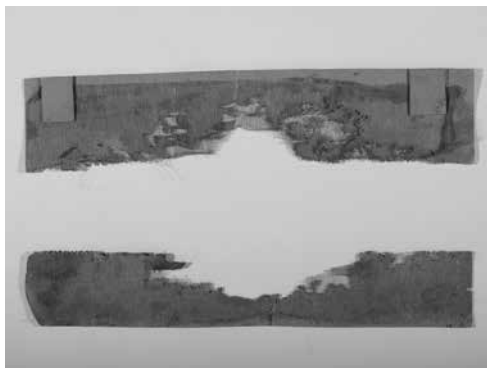
A színfalak egy részének felszíne a szakszerűtlen kasírozás miatt vált hullámossá.

Beázás miatt felbullámosodott litográfia

*A szakszerűtlen kasírozás miatt
bullámos műtárgyfelszín*

Hálóval megerősített darabok

Néhány darabnál talákoztam régi javításokkal: enyves ragasztócsikkal és egy nagyon ritka szövésű műanyag hálóval, melyekkel az elszakadt darabok egymáshoz rögzítését próbálták megoldani.

A műtárgy-együttes részét képezte két darab szöveggönyv, amelyek egyikén egy karakteres, részben apróbb foltokból összeálló foxingra emlékeztető sötét folt volt látható. A szöveggönyvek levélpárjai drótfűzéssel (vaskapcsokkal) voltak egymáshoz rögzítve, amelyek szintén rozsdássá váltak a nedves közegben. A litografált lapokat hordozó karton lignin tartalmú, ami facsiszolat tartalmánál fogva erősen hajlamos a savasodásra.

Gólya lábak nélkül

Kardjától megfeszített lovag

A papírszínház elemeinek restaurálása

A konzerválásra-restaurálásra kiválogatott 125 darab sérült, részben penészfertőzött színfal, oldalkulissza, díszlet, kellék, paraván, jelmezes szereplő és 2 darab szövegkönyv más-más beavatkozást igényelt.

Cikkemben kitérek minden olyan módszerre, amelynek alkalmazása elengedhetetlen volt a műtárgycsoport konzerválása-restaurálása során. A munkafolyamat fő célja az aktív fertőzés megszüntetése, a fizikai sérülést szenvedett darabok helyreállítása volt olyan mértékben, hogy azok a továbbiakban eredeti funkciójukat elláthassák, miszerint egy igényes kivitelű papírszínház esztétikus és funkcionális részei lehessenek.

A restaurálás során igyekeztem a minimális, csak a legszükségesebb beavatkozás elvét követni.

A hordozó karton minden esetben lignin tartalmú, savasodásra hajlamos karton. Mérlegelnem kellett, hogy azon darabok esetében, amelyek nem igényelnek nedves tisztítást elvégezzem-e a nedves közegben (vizes oldattal) történő savtalanítást és pufferolást. A véletlenszerű pH mérések eredményeit elemezve úgy döntöttem, hogy csak a nedves tisztítást igénylő darabokat savtalanítanom.

A minden részletre kiterjedő fotódokumentációt¹⁸ követően szétválogattam a különböző beavatkozást igénylő darabokat.

A száraztisztítást minden esetben elvégeztem, melynek során eltávolítottam a műtárgy felületén lazán kötött szennyeződések: házipor, penészpor,

¹⁸ Köszönet érte Szikits Péternek.

légypiszok. A száraz tisztításhoz puha ecsetet, speciális radírokat (latex szivacs, kénmentes vinyl radír, radírpor) és tompa élű szikét használtam.

*A több darabból
álló báltérkulissza
szétbontása elemeire
és száraz tisztítása*

*A hullámos felszínű
litográfia mosása és
feláztatása*

A nedves tisztítást megelőzően etil-alkoholban oldott Nipagin¹⁹ fertőtlenítettem a penészfertőzött darabokat.

A nedves tisztítást csak az erősen szennyezett, vízfoltos, penészfertőzött, dohszagot árasztó és deformálódott darabok esetén alkalmaztam, illetve azoknál a daraboknál, ahol a hiányok kiegészítése papírröntéssel történt.

A szakszerűtlenül felkasírozott, hullámos felszínű darabok nedves tisztításával párhuzamosan elvégeztem az esztétikailag zavaró területek feláztatását. A víz hőmérsékletének emelésével fehérjebontó enzim használata nélkül sikerült leáztatnom a szükséges részeket.

¹⁹ 4-hidroxi-benzoészav-metil-észter.

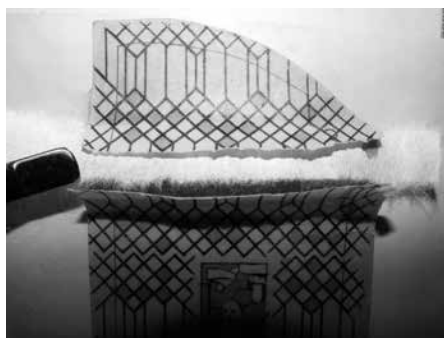
Három esetben (játékkereskedés kirakata, viking sátor egyik oldalkulisszája, épületrész ajtóval) a teljes leemelés és az alátámasztó karton cseréje mellett döntöttem, mert ezeknél a daraboknál a penészfertőzés következtében a litográfiát hordozó karton fizikailag annyira meggyengült, helyenként elvattásodott, hogy eredeti alátámasztó funkcióját nem volt képes ellátni. Az alátámasztó karton ép, penészfertőzéstől mentes részeit alapos öblítés, fertőtlenítés és bedarálás után papírpépként tudtam alkalmazni a hiányos alátámasztó kartonok öntéssel történő kiegészítésénél.

A nedves tisztítás során anionos felületaktív anyag (zsíralkohol-szulfát)²⁰ használatával fokoztam a mosóvíz tisztító hatását.

A többszörös öblítést követően $\text{Ca}(\text{OH})_2$ 9-es pH-ra beállított oldatával semlegesítettem a papírban található savszármazékokat. Öblítés után $\text{Ca}(\text{OH})_2$ 8-as pH-ra beállított oldatával pufferoltam²¹ a már savtalanított darabokat. Részben levegőn, részben présben szárítottam őket.

A felemelt részeket búzakeményítővel ragasztottam vissza, amelybe szintén kevertem alkoholban oldott Nipagint.

A szakadások ragasztása élben rizskeményítővel történt. Az alátámasztó karton hátlapján egy a karton színéhez és tónusához hasonló japánpapír alátámasztást kapott erősítésképpen. Bizonyos esetekben az elszakadt litográfia szélének felemelése után öntéssel is megerősítettem a roncsoltabb szélű szakadásokat. Ilyenkor a litográfia szélei alá egy a litográf papír színével harmonizáló japánpapír alátámasztást is ragasztottam. Ez szintén erősítésként, illetve a későbbi retusálás alapjául szolgált.

A szakadás alátámasztása japánpapírral

A litográfia hiányainak kiegészítése papírontéssel

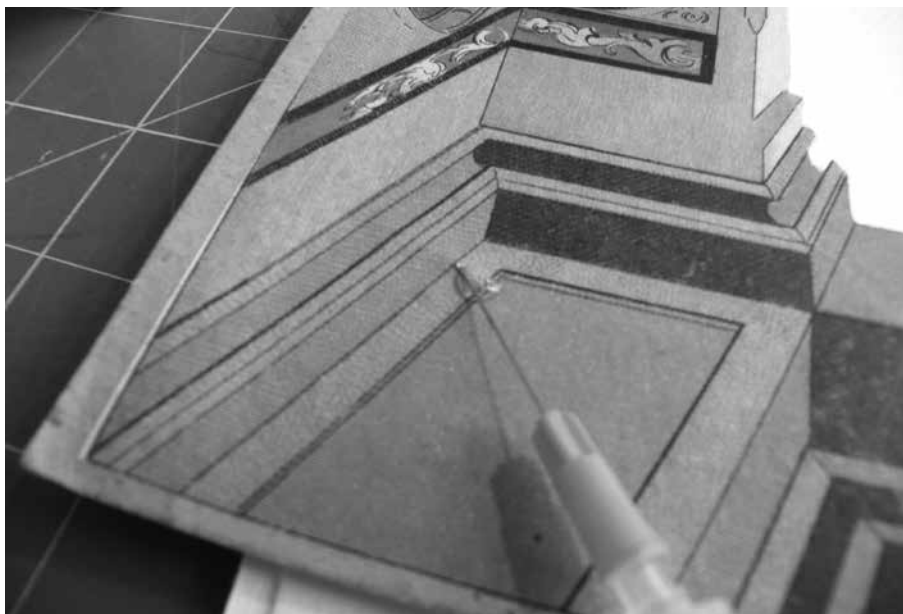
Esetenként a litográfia, illetve a hátlap karton nagyobb hiányainak kiegészítése papírontéssel történt. A litográf papír hiányainak öntéséhez savmentes növényi cellulózt tartalmazó rostörleményt használtam.

²⁰ Evanát.

²¹ A beavatkozás lényege, hogy a nem túlságosan lúgos pufferanyaggal kezelt papír felületén a levegő CO_2 tartalmának hatására vízben lúgosan hidrolizáló anyag jön létre. / $\text{Ca}(\text{OH})_2 + \text{CO}_2 = \text{CaCO}_3 + \text{H}_2\text{O}$ /

A hátlap karton kiegészítéséhez a korábban említett eredeti karton darabokból készült papírpépet használtam. Öntést követően a papírt búzakeményítő és Glutofix 600 2:1 arányú, 3%-osra hígított vizes keverékével enyveztem, amelybe alkoholban oldott Nipagint kevertem dezinficiens²² anyagként.

Sok esetben a tökéletlen kasírozásból eredő, le nem tapadt, hullámosan felváló papírt Glutofix 600 1–2 %-osra hígított vizes oldatának aláinjektálásával és visszapákázással rögzítettem. Az injektáláshoz nagyon vékony tűt használtam, hogy minimálisan sértsem az eredeti papír felületét.

A lokálisan felvált papírfelületek visszaragasztása híg ragasztó beinjektálásával

A széleken és sarkokon jelentkező kopások, kisebb hiányok esetében enyhe nedvesítés után óvatosan felemeltem a litográfia szélét és tépett szélű vékony japánpapírt ragasztottam alá, amelyet alaposan megenyvezve tökéletesen lehetett retusáláskor színezní.

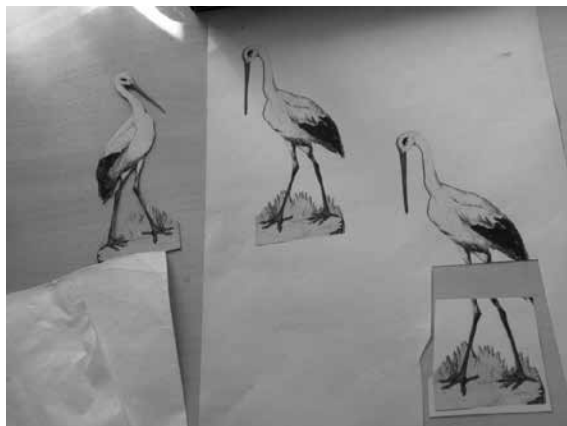
A litográfiák felületén jelentkező, esztétikailag is zavaró fizikai sérülésnek minősülő törésvonalakat híg, kb. 3%-os Glutofix 600 vizes oldatával itattam át, majd köztes (nem szövött 100% poliészter)²³ anyag használatával „levasaltam”. Hátról az alátámasztó karton színével harmonizáló japánpapír erősítést ragasztottam a törésvonalakra.

Egyes hiányokat (hiányzó kígyófej, japánkert pavilonnal, gólya lába, palota tornyának teteje) digitális technikák alkalmazásával pótoltam.²⁴

²² Fertőtlenítő.

²³ Bondina.

²⁴ Köszönet illeti érte Szabó Emese grafikusművészt.

*A hiányzó gólyaláb pótlása
digitális technikával
(tükrözéssel)²⁵*

*A hiányzó gólyaláb
bordozókartonjának pótlása
„felépítéssel”*

A grafikus részek zavaró kopásait és hiányait retusálással egészítettem ki. A retusáláshoz elsősorban akvarell ceruzát, másodsorban akvarellfestéket használtam.

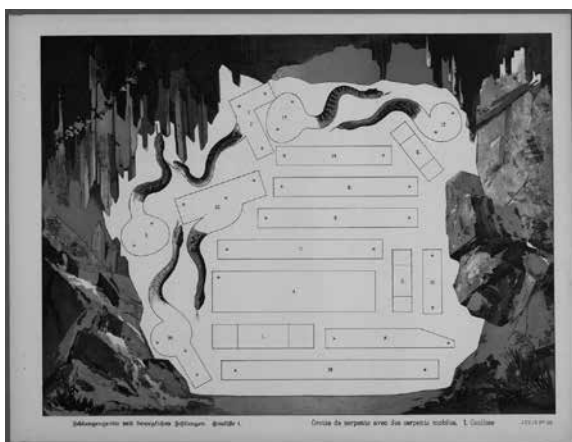
A szövegkönyvek restaurálása során a megrozsdásodott kapcsokat eltávolítottam. A szétbontott füzetek levélpárjait, szárazon és nedvesen tisztítottam, savtalanítottam és pufferoltam. A hiányok kiegészítése és az ívhajtások szakadásainak javítása papírontással történt. A kiperéselt levélpárokat a megtisztított (rozsdaldóval) és levédett vaskapcsokkal az eredeti módon „összefűztem”.

A mozgatható kígyós színfal restaurálása előtt a mozgatható kígyófejeket magában foglaló szerkezetet leemeltem a kartonról pontosan dokumentálva a rögzítési pontokat, majd ezt követően végeztem el a szükséges beavatkozásokat: száraz tisztítás, nedves tisztítás, szakadások javítása, hiányok kiegészítése öntéssel, a hiányzó kígyófej digitális pótlása egy az interneten talált analóg darab képének felhasználásával, retusálás. A restaurálást követően visszavarrtam a mozgó szerkezetet.

25 Szabó Emese grafikus munkája.

A rendkívül sérült színpal

A biányzó kígyófej digitális kiegészítéséhez használt analógia

A restaurált darabok számára savmentes kartonból palliumok készültek abból a célból, hogy ezeket a továbbiakban egymástól elkülönítve, portól és fénytől védve lehessen tárolni.

Az NKA Közgyűjtemények Kollégiuma által finanszírozott konzerválási, restaurálási munkáknak köszönhetően a magyar közgyűjteményekben is unikálisnak számító műtárgy-együttes alkalmassá vált arra, hogy az egri Dobó István Múzeum Játékgyűjteményének értékes és különleges részét képezze, illetve a megvalósulás útjára lépett időszaki vándorkiállítás keretében bemutatásra kerülhessen a papírajáték történet e gyönyörű darabja.

“WHEN WORK IS PLAY” – THE RESTORING OF A 19TH-CENTURY PAPER THEATRE

A unique and valuable group of artefacts in the Toy Collection of the István Dobó Castle Museum of Eger, an 849-piece Schreiber miniature paper theatre from the 19th century, was bought from a family in Eger in 2013 with the help of the National Cultural Foundation.

Jacob Ferdinand Schreiber founded his children's book publishing company in 1831 in Esslingen. It was the company's paper theatre, produced from the 1880s, that earned them real fame and financial success. Between 1878 and 1921, 69 fairy tales were published in the form of paper theatres complete with settings, characters and textbooks.

The author of the article restored and conserved the most injured 125 pieces of the paper theatre at the request of the István Dobó Castle Museum of Eger.

The study briefly gives account of the history of the Schreiber Publishing House and introduces the pieces of the rightly famous paper theatre.

The main aim of the restoration process was to cease the fungus infection on the objects and to restore the pieces that were physically damaged, so that they can fulfil their original functions and be real parts of a quality paper theatre.

The procedure of the restoration, the methods applied and the materials used in the process are all described in the study.

„WENN DIE ARBEIT EIN SPIEL IST“ – DIE RESTAURATION EINES PAPIERTHEATERS AUS DEM 19. JAHRHUNDERT

Eine besondere und wertvolle Objektgruppe der Spielzeugsammlung des István Dobó Burgmuseums in Eger (Erlau) bilden die 2013 – mit Unterstützung des Kollegiums für Öffentliche Sammlungen des Nationalen Kulturfonds (NKA) – von einer Familie aus Eger gekauften 849 Stücke eines Miniatur-Papiertheaters des Verlages Schreiber aus dem 19. Jahrhundert.

Jacob Ferdinand Schreiber gründete 1831 seinen Kinderbuchverlag in Esslingen, die wirklichen moralischen und materiellen Erfolge brachten ihm jedoch die Papiertheaters ab den 1880-er Jahren. Zwischen 1878 und 1921 gab er insgesamt 69 Märchen mit den dazugehörigen Theaterdekorationen, Figuren und Textbüchern heraus.

Die Verfasserin restaurierte und konservierte auf Ersuchen des István Dobó Burgmuseums die am meisten beschädigten 125 Stücke des Papiertheaters.

Die Abhandlung präsentiert kurz die Geschichte des Schreiber-Verlages und die Teile des wohlverdient weltberühmten Papiertheaters.

Das Hauptanliegen der Restauration war, der aktiven Schimmelverseuchung ein Ende zu setzen, und die physisch beschädigten Objekte wieder so herzustellen, dass sie ihrer ursprünglichen Aufgabe, ästhetische und funktionale Teile eines anspruchsvollen Papiertheaters zu sein, erneut gerecht werden konnten.

Die Verfasserin erläutert den Verlauf der Restauration, die angewandten Methoden und die verwendeten Materialien.

KIÁLLÍTÁSOK

Juhász Balázs

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ CENTENÁRIUMA ÉS ENNEK OLASZORSZÁGI
JELLEMZŐI KÉT KIÁLLÍTÁS TÜKRÉBEN

2014. július 27-én a világ számos városában felcsendült az *Il Silenzio* dallama, hogy a következő napon hivatalosan is elkezdődjön az első világháborús centenárium. Különböző országokban különféleképpen oldották meg a felkészülést, de jellemzően létrejött egy központi felügyelő szerv, amely meghatározza a legfontosabb irányelveket. A szervezés kapcsán valószínűleg ezzel ki is merült minden hasonlóság. A készülés eleje is más-más időpontokra datálódik: Franciaországban, Meauxban, például már 2011. november 11-én megnyitották a *Le Musée de la Grande Guerre* -t. Olaszország csak 1915 májusában lépett be a háborúba, vagyis egy évvel több állt a rendelkezésére, mint például a Monarchia utódállamainak, mégis már 2014-ben is hivatalosan részt vesz a megemlékezésekben és több éve egyre intenzívebben van jelen a világháborús tematika a múzeumok ideiglenes kiállításain. A magyar szakember, vagy turista számára a Dolomitoi hegyvidéke, a doberdói fennsík, vagy az Isonzo vidéke ugyanúgy könnyen megközelíthető, ahogy oly sok első világháborús hadszíntér, így italianistaként és történészként fontosnak tartom, hogy egy rövid ismertetés erejéig támpontokat adjak az olaszországi múzeumi kínálat megismeréséhez.

A megemlékezések szervezettsége, ezek szellemisége általában az adott ország hagyományaitól függ, és ez különösen igaz Olaszországra. Az itáliai félsziget későn megteremtett politikai egysége nemzetpolitikai szempontból nem volt teljes az első világháború előestéjén. Egyrészt az olasz nemzet se volt annyira egységes, mint amennyire azt a politika kívánta volna (legyen szó nyelvi, vagy kulturális egységről), másrészt a határokon túl is élt egy jelentősebb kisebbség. Ez utóbbi irredenta, vagyis a fel nem szabadított területek kiváló hívószónak bizonyultak a háborús propaganda számára. Mellesleg a háború során találkozott először a harcmezőn bajtársként a szicíliai a toszkán és az abruzzói a piemonti katonával, vagyis a lövészárkok mélyén eleve elkezdődött egy kényszerű nemzeti egységesítés. Ráadásul a háborút Olaszország a nyertes oldalon fejezte be, így az első világháború lett az egységes Olaszország első győztes háborúja.

A békeszerződés aláírásakor Olaszország többet kapott annál, ami a nemzetiségi arányok alapján járt volna neki, így egyrészt integrálni kellett az új olasz nyelvű állampolgárokat, másrészt olaszosítani kellett a szláv, vagy német ajkú új kisebbségeket. A régi és az új olasz állampolgároknak pedig meg kellett mutatni,

hogy miért is volt szükség a Nagy Háború áldozataira. A háborús propaganda egyik legfontosabb eleme a határon túli olaszok felszabadítása volt, aminek a helyét a felszabadítók hősiessége vette át. Ebből következett, hogy a legfontosabb városokban létrejövő múzeumok alapkoncepciója a hősök dicsőítése lett és csak az egyik hadviselő fél megjelenítésére volt lehetőség: az olaszokéra. A fasizmus csak ráerősített erre a szemléletmódra, ami a második világháború után se változott sokat, hiszen a vesztes háború okozta sokk nem tette lehetővé, hogy az egy szem győztes háborút is kritikus szemmel közelítsék meg. Az olasz történészek már javában túlléptek ezen az elmaradott szemléleten, amikor az 1980-as évek környékén a kisebb múzeumokba is elért a változás szele és a keleti blokk feletti szovjet uralom összeomlásakor már Olaszország múzeumaiban is fel-feltűnt az a gondolat, hogy az első világháborúban küzdő vesztes felet is be kell mutatni, illetve a háború harctéren túli vetülete is fontos és megismerésre méltó téma.

Az olasz állam a második világháborúig erősen központosított volt, majd az 1948-as alkotmány lehetővé tette a különleges státuszú, nagyobb önállóságot élvező tartományok létrehozását. Ezek saját törvényhozói jogkörrel és komoly pénzügyi autonómiával rendelkeznek. Jellemzően a periferián lévő, nagyobb kisebbséggel rendelkező területek kaptak ilyen státuszt. Az első világháború olaszországi hadszínterei Trentino-Alto Adige, Friuli-Venezia-Giulia és Veneto tartományok területén találhatók. Ebből az első kettő különleges státuszt élvez, Veneto pedig Olaszország egyik leggazdagabb tartománya, így szintén egy nagy mozgástérrel rendelkező tartományról van szó. Mindhárom tartomány részben, vagy egészben a Monarchia részét képezte a világháborúig, és Trentino-Alto Adige esetében pedig azt se szabad elfelejteni, hogy a jelentős német kisebbség az osztrák állam védnökségét élvezte. A trentinói olasz hagyományok őrzését és ápolását régóta támogatja a trentói tartományi vezetés, aminek az eredménye például a roveretói Háború Múzeuma felügyelete alatt működő rendszeres könyvkiadói tevékenység.

Ezeket az adottságokat figyelembe véve Olaszországban, a centenáriumi készülés során, a Minisztertanács közvetlen alárendeltségében működő bizottság állami projektjei mellett jelentős tartományi projektekről lehet beszélni, tehát minden helyi kezdeményezést ezekre a fő szervezési keretekre fűztek fel.

A nemzeti emlékezet helyszínei a hősök sírjai körül szerveződtek, a különféle fegyvernek pedig mind kialakították a saját múzeumuk első világháborús sarkát. Ebből következett a teljes széttagoeltság, így Olaszországban sohase hoztak létre egy központi első világháborús múzeumot. Ez alól az *Istituto per la storia del Risorgimento italiano* [Olasz Egyesítés Történetének Intézete] és a roveretói *Museo Storico Italiano della Guerra* [A Háború Olasz Történeti Múzeuma] volt a két legnagyobb kivétel. Az előbbi kutatóintézetként működik, és mivel az olasz történelemszemlélet sokáig csak az első világháború végével tekintette lezártnak az ország egyesítését, így az első világháborúval is foglalkozik. Az utóbbi a Háború témáján belül kiemelt figyelmet fordít az első világháborúra. Talán ez a két legfontosabb első világháborúval foglalkozó, nagy múlttal, komoly tudományos

hátterrel és tapasztalattal rendelkező olaszországi intézmény. Érthető, hogy mindkettő fontos szerepet kapott a centenáriumi készülődés során. A továbbiakban ezek kiállításain keresztül kívánom bemutatni, hogy milyen főbb jellegzetességek figyelhetők meg az olaszországi múzeumok első világháborús tárlatai szervezésekor.

A roveretói múzeum és az első világháborúval foglalkozó kiállítások

Rovereto Trentótól délre, a Brenner-hágó felé vezető kereskedelmi út mentén fekszik, így évszázadokon keresztül fontos katonai ellenőrzőpontnak számított. A trentói püspökség, vagyis a Német-Római Császárság legdélebbi részeként túl közel volt a Velencei Köztársaság határához, hogy ne maradjon őrizetlenül. Ennek köszönheti impozáns 15. századi erődjét. Az olasz–osztrák–porosz háború után Rovereto újra a Monarchia egyik határvárosa lett, az első világháborús harcok komoly károkat okoztak benne, így vált a város a Trentóért vívott csaták egyik szimbólumává. Ennek köszönhetően a roveretói lakosok kezdeményezésére már 1919-ben elkezdték kialakítani a várban a Háború múzeumát, amit 1921. október 12-én III. Viktor Emánuel király avatott fel. Szintén ennek a jelképes szerepnek köszönhető az 1924-ben, eredetileg a roveretói várban felállított El-esettek harangja, amit az első világháborúban résztvevő 19 nemzet ágyúiból öntöttek. A béke és a háború kettősségét megtestesítő várból csak 1964-ben vitték mai helyére, a miravallei dombra a harangot.

A várban működő múzeum egy ideiglenes kiállítótérből és egy állandó gyűjteményből áll. Az utóbbi is több részre tagolódik, amelyeket két gondolati szálra fűztek fel: újkori fegyvergyűjtemény kiállítás a tornyokban, illetve

a hadviselés a 19. századtól az I. világháborúig a vár többi helységében. Az előbbi 2014. június 7-én adták át, illetve az utóbbit is megújították az első világháborús centenárium alkalmából.

Az újkori fegyvergyűjtemény elnevezés valójában nagyobb spektrumot takar, mivel a látogató a kőkori fegyverektől kezdve a 16. századi svájci alabárdig sokféle eszközzel találkozhat. Ezeket két toronyban és az egyik padlástérben állították ki. A Malipiero torony az őskori, ókori és középkori fegyvergyűjteménynek, a Marino torony pedig a 16. századi vadász- és fegyverkollekciónak ad otthont. A két tornyot fordított időrendi sorrendben, a részben fedett gyilokjárón közelíthetjük meg. A Marino toronyban a szűk lépcső miatt nem lehetett kialakítani liftet, így mozgáskorlátozott látogató külső segítség nélkül nem fogja tudni megnézni a legfelső szintet, de a vár összes többi része kerekesszék-barát. A gyűjteményt jórészt adományokból, vagy a környező területeken folytatott régészeti feltárások leleteiből állították össze. A Malipiero toronyban multimedialis eszközök is segítik a további információkra vágyó látogatókat.

A múzeum fő profilját a 19–20. századi anyag adja, amit nyolc kiállítási egységre bontottak, amelyek időrendi, majd pedig tematikus rend szerint követik egymást:

19. századi fegyverek és katonák – részben saját, részben más intézményektől kapott egyenruhák és kézfegyverek mutatják be a katonák öltözködését és fegyverzetét a napóleoni háborúktól kezdve egészen az egységes Olaszország létrejöttéig. A tárlók majdhogynem raktári rendszer szerint lettek berendezve, amit ellensúlyoz, hogy ezt a próbababákon lévő egyenruhák életszerűvé tesznek. A nagyobb darabok, mint például az A22-es Whitehead torpedó, méretükből

adódóan nagyobb teret igényelnek, így az összeállítás sehol sem túlzásfolt. Az anyag összeállításakor a muzeológusok a főbb jellemzők bemutatására törekedtek, így a látogató egy általános képet kap. A magyarázó szövegek könnyen érthetőek és nem túl hosszúak, de az olasz nyelv mellett keresve se találunk más nyelvű feliratokat. A trentinói kétnyelvűség ismeretében legalább a németet illendő lett volna használni, de az olaszországi hagyományoknak megfelelően ez az egynyelvűség az egész múzeumra jellemző.

A Risorgimento a háztartásban – a terem az olasz egység létrejöttében szerepet vállaló személyekre koncentrál. Ennek megfelelően egy III. Napóleon-korabeli dísz-mellvértnek és egy IX. Piusz pápát eltető feliratos olasz trikolórnak van csak köze a katonáskodáshoz. A teremben a hangsúly a propaganda célra készülő porcelán tálakon és edényeken van, amelyek a lakosság körében próbálták terjeszteni az egység gondolatát és dicsőíteni az érte harcoló személyeket és az érte folyó csatákat. A gyűjtemény homogenitását az adja, hogy egy család adományaként került a múzeumba. A bemutatott tárgyak jórészt az olasz nézőpontot hirdetik, ezzel viszont az az egyedüli baj, hogy az ellenkező szellemiségű darabok, vagy akár magyarázó szövegek hiányában a látogatóban nem tudatosulnak a propagandisztikus elemek.

A Nagy Háború – a terem a világháború okaival és főbb jellemzőivel foglalkozik. Bemutatja az új technikai eszközöket (nagy hangsúlyt kapott a repülés, meglehetősen szuggesztív elem a mennyezetre felfüggesztett, eredeti állapotában helyreállított, olasz színekben pompázó Nieuport 10 repülőgép), a gazdasági mozgósítást és a civil lakosságot érintő retorziókat mutatja be. Ettől a teremtől kezdve az olasz anyag mellett számottevő osztrák–magyar eredetű eszközkészlet is bemutatásra kerül, lásd például a H.G.S.W. M.17-es légaknavetőt. Szintén egyedi darab Luigi Cadorna olasz főparancsnok egyenruhája, annak teljes ki-tüntetés és érdemjel gyűjteményével, illetve az utódjának, Armando Diaznak ajándékozott félautomata pisztoly.

1918 – a caporettoi áttöréstől a vittorio venetói csatáig terjedő időszak bemutatása jegyében a terem egyrészt az olasz front és háttér küzdelmeit mutatja be. Egymás mellé helyezve állítja ki a korabeli olasz, osztrák–magyar, német egyenruhákat, illetve egy különösen érdekes sorozat is található a hadviselő felek által rendszeresített géppuskákból. A kontrasztív és a kritikus szemlélet jellemzi az egész összeállítást és ez a múzeum egyik legjobban összeállított terme. A magyarázó szövegek kiválóak, az olasz hibákra ugyanúgy kitérnek, ahogy a propaganda szerepét is részletesen elemzik.

Élet a lövészárkokban és a hadifogságban – az elnevezés kissé csalóka, ugyanis inkább a lövészárkokról van szó. Itt a látogató főleg a lövészárkok művészet jellegzetes darabjaival találkozhat.

Propaganda és egészségügy – egy tábori kórház rekonstrukciója és a korabeli orvosi eszközök mellett egy kiváló röplapgyűjtemény mutatja be az ellenség meggyőzésére irányuló olasz propagandát. A többnyelvű plakátok és szórólapok mellett találunk itt karikatúrákat, gúnyverseket és felhívásokat is. A sorozatot talán csak azzal lehetett volna még jobbá tenni, ha bemutatásra kerültek volna az osztrák–magyar propaganda termékek is, amelyekből szintén nem volt hiány.

A magyarázó táblán emiatt például arról sincs szó, hogy a Monarchia propagandája is hatott és a kritikus pillanatokban a tömeges fogsgába esés, vagy akár a dezertálás olasz részről is jellemző volt.

Háború az olasz fronton – ez a szekció egyrészt a világháború olaszországi vetületével (III. Viktor Emánuel kiáltványai, egy határjelző tábla, egyenruhák), másrészt annak utóéletével, vagyis a temetők, az emlékhelyek kialakításával és az irredenta emlékhelyek sorsával foglalkozik. A terem sok áthallást mutat az állandó kiállítás többi világháborús részével, ugyanis 2013. szeptember 10-én nyitották meg, hogy az éppen restaurálás alatt álló, hasonló témájú termék anyagát a Múzeum itt mutathassa be.

Tüzérségi park – jórészt első világháborús lövegekből áll, csak májustól novemberig látogatható. Angol, német, olasz, osztrák–magyar tüzérségi lőszerek és lövegek alkotják a gyűjteményt. A magyarázó szövegeknél is a megszokott minőség várja a látogatót, ugyanis ezek részletesek és fényképekben gazdagok.

Az állandó kiállítás mellett, egy fizikailag is elszeparált térben alakították ki az időszaki kiállítások befogadására alkalmas teret. Ez egy L alakú terem, ahol kisebb kamara kiállításokat szerveznek. A tematika változatos: 2009. február 14. és 2010. június között az első világháborús röplapokból állítottak ki egy gazdag válogatást, majd 2010. július 10. és november 7. között fényképkiallítás mutatta be az első világháborús pusztításokat a Trento környéki helységekből. 2010. december 10. és 2011. június 5. között az 1919–20-as fiumei eseményekről, 2011. július és 2012. június között pedig a líbiai gyarmati harcokról szerveztek egyszerre kétféle kiállítást. 2012. október 6. és november 4. között a *Corriere della sera* című napilap gyerekeknek szóló első világháborús heti mellékletéből rendeztek sajtótörténeti kiállítást. Emellett jelenkori témák is előkerültek, mint például 2011. szeptember 16. és október 30. között egy fotókiállítás a jugoszláv utódállamokról. 2013-ban az egész várat érintő felújítási munkálatok miatt nem volt kiállítás, de 2014 nyarán a múzeum „Pasubio 1915–1918” címmel a Trento környéki hegyvidéki harcokról szervezett egy kamarakiállítást.

Az időszaki kiállítások jellemzően a helyi és az országos problematikák mellett külföldi témákat is felölelnek. Javarészt a saját anyagukból válogatnak és mindig egy kisebb témát járnak körbe. A magyarázó szövegek jól kidolgozottak, gyakoriak a személyes visszaemlékezések, az irodalmi művekből vett idézetek, viszont a multimediális eszközök szerepe egyelőre csekély. A múzeumpedagógiai eszközök nem ismeretlenek Olaszországban, de szerepük sokkal kisebb, mint Magyarországon, így a roveretói múzeum se jeleskedik e téren. A múzeumi boltban beszerezhető könyvek viszont elsőrangúak, és a legszigorúbb szakmai kitételeknek is megfelelő monográfiáktól az ismeretterjesztő füzetekig mindent megtaláltni. A katalógus letölthető a múzeum honlapjáról. A témák is szerteágazóak és sokféle igényt kielégítenek, legyen szó korabeli fegyverekről, helytörténeti eseményekről és helyszínekről, vagy akár a gender studies témakörbe tartozó munkákról. A múzeum jelentős levéltári anyagot is őriz, amit két takarékszövetkezet támogatásával rendeztek. A fondjegyzékek letölthetők a múzeumi honlapról.

Az Olasz Egyesítés Története Intézetének ideiglenes kiállítása Rómában

1878-ban, II. Viktor Emánuel halálakor az olasz parlament elrendelte egy emlékmű építését a tiszteletére, amit a király után Vittorianónak neveztek el. Ebben többek között az Olasz Egyesítés Múzeumát is el akarták helyezni, és a szimbolikus jelleget erősítendő a műemlék Rómában, a Capitoleum domb lábánál kapott helyet. Az építés során felmerülő nehézségek miatt a felavatásra csak 1911-ben került sor, habár valójában még ekkor se készültek el vele teljesen. Mivel a korabeli hivatalos történelemszemlélet az első világháborút az olasz egység elérése érdekében vívott utolsó függetlenségi háborúként kezelte, így a kiállítást egy első világháborús teremmel zárták le. Ebből következett az a máig fennálló kiállítási struktúra, ami a napóleoni háborúktól a Nagy Háborúig tartó kronológiai ívre épül. Erre csak ráerősítettek, miután 1921-ben, II. Viktor Emánuel óriási lovasszobra előtt alakították ki az Ismeretlen katona sírját.

Miközben Roveretóban a levéltár és a tudományos műhely a múzeumból nőtte ki magát, addig Rómában a már eleve létező történettudományi intézet kapta meg a múzeum létrehozatalának feladatát, ugyanis még 1906-ban megalapították az Olasz Egyesítés Történetével Foglalkozó Nemzeti Társaságot, amit 1936-ban átszerveztek, hogy létrejöjjön az Olasz Egyesítés Központi Múzeumát is kezelő Olasz Egyesítés Történetének Intézete. Miközben Roveretóban a trentói identitás és az első világháború témája a múzeum létezésének mozgatórugója, addig Rómában egy országos rálátás mellett tágasabb időbeli korlátok között mozog az adott intézmény illetékességi köre. Ebből adódóan egyáltalán nem volt kétséges, hogy a centenáriumi előkészületek során az Olasz Egyesítés Történetének Intézete fontos szerepet fog kapni a központi rendezvények

szervezésekor. Roveretóval ellentétben Rómában inkább egy intézményi konglomerátumról lehet beszélni, ugyanis a 2013. augusztus 8-án aláírásra került egy egyezmény a Minisztertanács alá tartozó centenáriumi felelős bizottság és több könyvtár között, aminek eredményeképpen az ICCU [*Istituto Centrale per il Catalogo Unico delle biblioteche italiane*=Az olasz könyvtárak közös katalógusáért felelős központi intézet] koordinálásával működő könyvtárak szerepet kaptak az első világháborús megemlékezéssel kapcsolatos ismeretterjesztő, didaktikai és tudományos munkák szervezésében, és az Olasz Egyesítés Történetének Intézete pedig jórészt a kiállításszervezői feladatok koordinálásában vesz részt. Ennek a feladatmegosztásnak az eredményeképpen jött létre az 2013. november 4-étől 2014. január 6-áig látogatható, *Verso La Grande Guerra. Storia e passioni d'Italia. Dalla crisi di fine Ottocento a D'Annunzio* [A Nagy Háború felé. Olasz történetek és szenvedélyek. A 19. század végi válságtól D'Annunzióig] című központi kiállítás. Ezt követte 2014. május 31. és július 30. között az első, már a világháborúval foglalkozó tárlat: *La prima guerra mondiale. 1914–1918. Materiali e fonti* [Az első világháború. 1914–1918. Eszközök és források].

Ehhez az Olasz Egyesítés Központi Múzeuma, az ICCU, több könyvtár, az olasz film és hangzóanyagokat kezelő központi intézetek, a friuli filmtár, az olasz köztelevízió, a Központi Állami Levéltár, a Gramsci Intézet, a Külügyminisztérium Diplomáciatörténeti Levéltára és a Tivoli-i Városi Történeti Levéltár szolgáltatta a kiállítási anyagot. A látogatók kifelé jövet Luca Campigotto fényképésznek az olaszországi harcmezőkön készített fotóit is megtekinthették.

A kiállítás az első világháborús olasz részvétel kiemelkedően fontosnak ítélt pontjaira összpontosított, így egy nagyon rövid bevezető után végig tematikus bontásban közelítette meg a kiválasztott témákat. Az első terem a háborúval

kapcsolatos írásokkal foglalkozott. Többek között kiállították az 1915-ös londoni egyezmény eredeti szövegét és a Monarchia Külügyminisztériumának átadott olasz hadüzenetet. Ehhez hasonló diplomáciai iratok, korabeli napilapok, naplók és regények segítségével sikerült bemutatni a hivatalos közlemények, az előre elképzelt és a harcok során tapasztalt élmények közötti ellentmondásokat. Ehhez költők hangfelvételeket játszották vissza, diákokkal felolvasított napló részleteket játszottak be, idézetekkel és szemmagasságban korabeli fényképekkel borították a terem falait. A folyamatosan ismétlődő hangfelvételek és a képernyőkön megjelenő újságkivágások segítségével sikerült megsokszorozni a kiállító felületet. A tablón olvasható ismertető szöveg is érdekesre sikeredett, de az egész kiállításra jellemző, hogy az összeállításakor csak olasz nyelvű szövegekben gondolkodtak, és az olaszul nem beszélő látogatónak nem biztosítottak semmiféle segédanyagot.

Az élmények bemutatását követően kisebb kiállítási egységek következtek: jelentős teret kapott a cenzúra és a harctéri fényképek témája. A bemutatott szövegek és a magyarázatok felvázolták annak az Olaszországnak a képét, amely nem lelkesedett a háborúért és akár ellenezte is azt. Egy sarokban csak a katonai szolgálatot megtagadókkal és a velük foglalkozó bírósági ítéletekkel kapcsolatos anyagot állították össze. Ez különösen fontos döntés, mivel a dezertőrök és a katonai szolgálatot megtagadók ügye, illetve a velük szemben alkalmazott szankciók a cenzúrával ellentétben nem mentek át a köztudatba.

Egy különösen szuggesztív sarok foglalkozik a propagandával. A falakra olasz hadikölcsön plakátok és háborús jelszavak, a padlóra az 1918. augusztus 9-i bécsi röplapszórás fotója, a mennyezetre pedig zeppelinek és egy fekete-fehér ég került. A kiállítás összeállításakor az olasz lakosságot motiváló propagandát választották témának, így külön-külön számoltak be az olasz mártírokról, Cesare Battisti

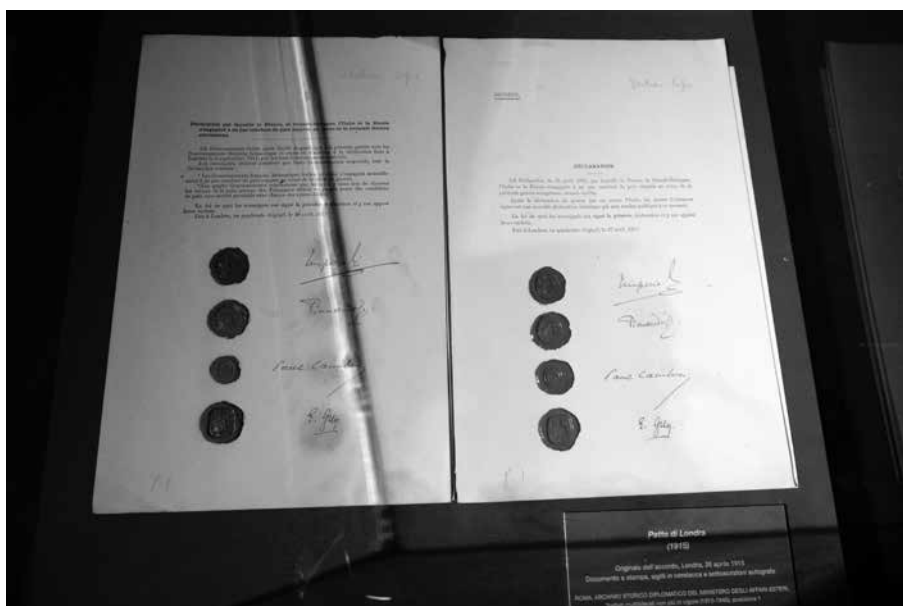
és Nazario Sauro sorsáról,¹ illetve a Szent István csatahajó elsüllyesztéséről. Külön tablót kapott a „hős” kultusz jelensége, ennek formái és a '20-as években a fenti témákról készített filmekből is bemutattak részleteket. Az ellenségkép meghatározása és a művészek szerepe ebben szintén öröndetes lépésnek tűnt.

A lelkipásztori szolgálat, az egyház és a front viszonya, a nők, illetve a háború kérdése is kapott egy külön sarkot. Kiemelendő, hogy a kiállítás komolyan foglalkozott a hadifoglyok kérdésével. Aldo Carpi szénrajzai a Monarchia fogságba esett katonáiról Valonában, hivatalos és nem hivatalos fényképek az olasz hadifogolytáborokról, illetve levelek mutatták be mindkét hadsereg fogságba esett katonáinak a sorsát. Jobban kidolgozták az olaszországi eseményeket, és magyar szempontból különösen fontos, hogy megemléstették a Szamár-szigeten tapasztalt szörnyűségeket is. Szintén magyar vonatkozású elem, hogy a szicíliai Vittoriában működő tábor fényképét is kiállították, amely ma is fontos olaszországi magyar emlékhely, és az egyik korabeli barakkban ma is a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum egyik kiállító partnere üzemel. Habár pontosabban is lehetett volna elemezni a monarchiabeli hadifoglyok sirmalmas ellátásának a kérdését, tagadhatatlan érdem, hogy a kritikus megközelítés eredményeképpen a hadifogoly kérdés bemutatásakor a felmerülő problémákról is szó volt.

Ezt a kiállítás utolsó nagyobb terme követte, amely értelemszerűen kapta a „*Sentire la guerra*” [A háborút hallgatni] címet, ugyanis főleg a korabeli zenei

1 Mindketten a Monarchia lakosai voltak, de átszöktek Olaszországba és az olasz hadseregben szolgáltak. Battisti Trentóban született és az alpesi csapatok önkéntes főhadnagyaként 1916-ban osztrák fogságba esett. Kivégzését követően a legismertebb trentói irredenta mártír lett. Nazario Sauro az olasz haditengerészet sorhajóhadnagyaként esett fogságba 1916-ban, kivégezték, és az isztriai irredenta legismertebb mártírja lett.

élet került bemutatásra, mint például operák (pl. Puccini áriák), propaganda dalok (pl. Himnusz Cesare Battistihez). A zenét meg is lehetett hallgatni, és egy kisebb gramfon kiállítást is összeállítottak az egyik fali tárlóban. A kiállítás eszmei lezárásaként a terem végén világított az olasz köztársasági alkotmány 11. paragrafusa, miszerint Olaszország elveti a háborút, mint a nemzetközi problémák megoldásának eszközét, ezzel mintegy programot hirdetve a kiállítást végigjáró látogatók számára. Ez utóbbi teremből nyílt a vetítőhelység, ahol korabeli dokumentumfelvételeket és interjúkat lehetett megnézni, illetve elkerítettek egy sarkot, ahol a háború iskolai utóéletével foglalkoztak. Az elnevezés mögött csupán annyi tartalom volt, hogy kiállítottak egy olvasónaplót a polgári iskolák diákjai számára, miközben csak ez a téma megért volna egy külön kiállítást, és fali tablókön mutatták be a műszaki alakulatok hősi halottai emlékére állított római emlékmű helyreállítási munkálatait.

A kiállítás a legkorszerűbb olaszországi szemlélet eredményeként érdekesre, látogatóbarátra és informatívra sikeredett. A célkitűzést elérte, hiszen részletesen kibontotta jórészt az összes bemutatott témát, viszont a magyarországi muzeológiai hagyományok ismeretében sajnálatos, hogy fel se merült múzeumpedagógiai célkitűzések megfogalmazása. A kiállítás ugyanis szinte kizárólag csak a felnőtt közönséget mozgatta meg, miközben a háború kérdésének ilyen jellegű bemutatása a fiatalabb generáció számára is fontos. Ez a felismerés a megnyitón, több beszédben is helyet kapott, viszont a kiállítást jellemzően az idősebb generáció tagjai látogatta.

Tipikus olaszországi jelenség, hogy csak Luca Campigotto fényképeihez készült kétnyelvű magyarázó felirat, amúgy a látogató csak olasz nyelven talált információkat. Rengeteg osztrák–magyar eredetű fényképfelvétel került

kiállításra, a képeken német nyelvű magyarázattal, amit természetesen lefordítottak olaszra, így ezen képek esetében a németül beszélő látogató is elolvashatta a kérdéses feliratot.

A kiállításról katalógus is készült, amit az Olasz Egyesítés Múzeumában lehet megvásárolni.

A bemutatott két kiállító központban tapasztaltak egész Olaszországra jellemzőek és a kisebb-nagyobb múzeumokban is hasonló jellegzetességek fogadják a látogatót. Érdemes felkészülni a kizárólagos olasz nyelvűségre, az audioguide hiányára és a magyarországihoz képest szegényesebb múzeum-pedagógiai kínálatra, viszont mindezt ellensúlyozza a kiállított anyagok bősége, a színvonalas összeállítás és a szívélyes fogadtatás. Általánosan megfigyelhető, hogy a centenárium kapcsán olyan témák kapnak támogatást, amellyel a háború hatásait mutatják be, így a konkrét katonai műveleti rész háttérbe szorul, viszont ennek az az előnye, hogy nagyobb hangsúlyt kaptak a társadalmat ért hatások. A történeti munkákból, így a múzeumi anyagok szemléletéből is szinte teljesen eltűntek a két világháború közötti időszak torz történet szemléletének elemei, így a kiállítások anyaga is európai színvonalú, vállalható szemléleten alapul. A tárgyalt témákat egyre inkább kontrasztív, kritikus és változatos eszközökkel közelítik meg, egyre nagyobb teret kapnak a multimédiás eszközök. A kiállítási katalógusok hagyományosan magas színvonalat képviselnek, és a múzeumshopok kínálatában egyre több első világháborús ismeretterjesztő és tudományos munka tűnik fel.

A szervezés tagoltságából adódóan a kiállítóhelyek több, kisebb-nagyobb hálózatra támaszkodva szerveződnek, és ezek nem mindig tudnak a másikról, de a tartományi szintű kezdeményezések terén jellemző az olyan irányú törekvés, hogy turistabarát, többnyelvű, központi honlapon gyűjtsék össze az adott terület összes programját.

Az Itinerari della Grande Guerra elnevezésű, olasz és szlovén nyelvű honlap a harcterek egészét le kívánja fedni, habár inkább csak a fenntartó Friuli-Venezia-Giulia tartomány eseményeit és helyszíneit dolgozták ki részletesen: <http://www.itinerarigrandeguerra.it/>. (Letöltés: 2014. október 4.)

Veneto tartomány kezdeményezéseit az alábbi olasz, angol és német nyelvű honlap fogja össze: <http://www.ecomuseograndeguerra.it/veneto/> (Letöltés: 2014. október 4.)

Trentino-Alto Adige tartomány rendezvényeiről pedig ezen az olasz és angol nyelvű honlapon érdemes tájékozódni: <http://www.trentinograndeguerra.it/> (Letöltés: 2014. október 4.)

Az országos szintű, olasz, angol és francia nyelvű, központi olaszországi honlap pedig az alábbi: <http://www.centenario1914-1918.it/> (Letöltés: 2014. október 4.)

THE CENTENARY OF THE FIRST WORLD WAR AND ITS ITALIAN ASPECTS AS REFLECTED BY
TWO EXHIBITIONS

In the history of the Hungarian and Italian peoples, the First World War years were among those exceptional times when the soldiers of the two countries were not allies but fought against each other as enemies. However, this opposition was soon forgotten and after the political transitions in 1989–1990, professional, scientific and touristic relations resuscitated.

Several permanent exhibitions were opened or renewed apropos of the current First World War centenary, and many temporary exhibitions elaborated extremely intriguing topics. Owing to the intense Hungarian presence in Italy, it is particularly important to provide information on the current Italian museum offers, and two exhibition sites in particular – the Museum of the Italian History of War in Rovereto and the Institute of the History of the Italian Unification in Rome. In connection with the exhibitions some comments are added on the characteristics of current Italian museums, and further guidelines are provided for those who are keen to know more about museums and exhibitions in Italy.

DAS ZENTENARIUM DES ERSTEN WELTKRIEGES UND DESSEN CHARAKTERISTIKA IN ITALIEN,
IM SPIEGEL ZWEIER AUSSTELLUNGEN

Die Jahre des Ersten Weltkrieges gehören zu den wenigen in der Geschichte des ungarischen und italienischen Volkes, als die Soldaten der beiden Länder nicht als Verbündete, sondern als Feinde kämpften. Diese Konfrontation geriet allerdings schnell in Vergessenheit, und in den Jahren nach dem Systemwechsel in Ungarn wurden die fachlichen, wissenschaftlichen und touristischen Verbindungen erneut intensiviert.

Im Zusammenhang mit dem Jubiläum wurden zahlreiche ständige Ausstellungen eröffnet oder erneuert, und auch viele zeitweilige Ausstellungen widmeten sich äußerst interessanten Themen. Wegen der bedeutenden ungarischen Präsenz in Italien hielt ich es für besonders wichtig, zur Bekanntmachung des aktuellen italienischen Museumsangebotes etwas Hilfe zu leisten. Mit Bezug auf die Ausstellungen des Italienischen Historischen Kriegsmuseums in Rovereto und des Instituts für die Geschichte der Italienischen Einheit in Rom erläutere ich die aktuellen museologischen Charakteristika in Italien, und gebe dem interessierten Leser einige Anhaltspunkte zum Kennenlernen des weiteren Angebots.

IL CENTENARIO DELLA PRIMA GUERRA MONDIALE E LE SUE CARATTERISTICHE IN ITALIA VISTE
ATTRAVERSO DUE MOSTRE

Gli anni della prima guerra mondiale rientrano in quei pochi anni nella storia del popolo italiano e di quello ungherese quando i soldati dei due Paesi si scontrarono da nemici e non da alleati, ma di questa opposizione si perse velocemente la memoria. Inoltre, dopo il crollo del muro si intensificarono di nuovo i rapporti turistici, professionali, e scientifici.

In occasione del centenario in corso della prima guerra mondiale vennero organizzate numerose mostre, le quali trattano tematiche una più interessante dell'altra. Data la numerosa presenza ungherese in Italia, ritengo, sia particolarmente importante dare alcuni spunti per conoscere l'attuale offerta museale italiana, e per farla ho presentato due espositori: il Museo Storico della Guerra di Rovereto e l'Istituto della Storia del Risorgimento di Roma. Presentando due mostre mi sono soffermato sulle principali caratteristiche dei musei italiani, per poi dare qualche spunto ai lettori desiderosi di conoscere l'ulteriore offerta museale.

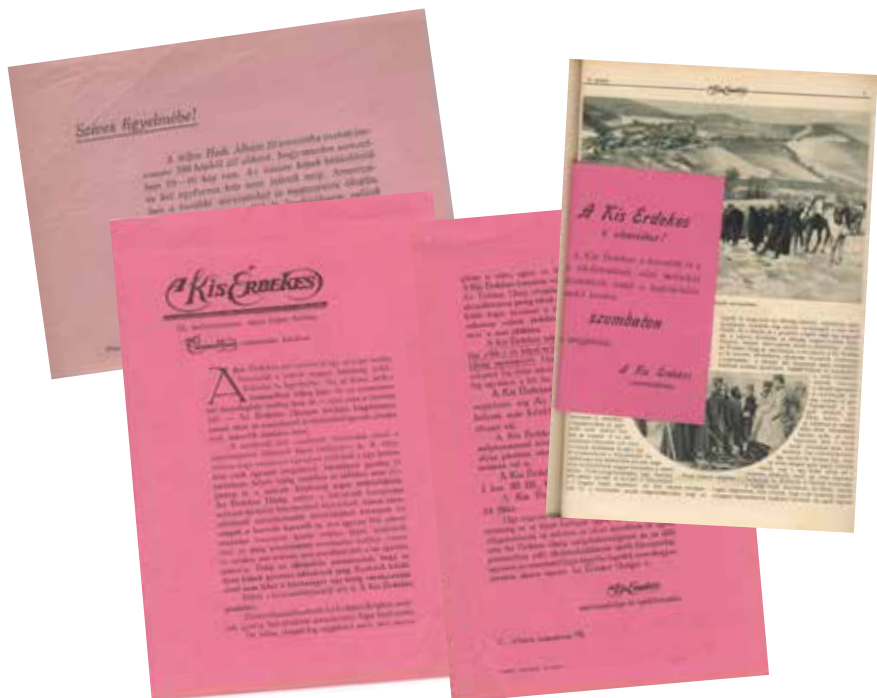
A KÖTET SZERZŐI

- Baczoni Tamás – őrnagy, történész-muzeológus, főmuzeológus,
HM HIM Hadtörténeti Múzeum
- Bálint Ferenc – történész-muzeológus, főmuzeológus,
HM HIM Hadtörténeti Múzeum
- Czink Péter – katonai szakíró
- Forgács Márton – történész, segédmuzeológus, gyűjteménykezelő,
HM HIM Hadtörténeti Múzeum
- Hatala András – zászlós, okleveles mérnök, gyűjteménykezelő,
HM HIM Hadtörténeti Múzeum
- Jakusch Gabriella – történész, osztályvezető,
HM HIM Hadtörténeti Múzeum
- Juhász Balázs – történész, tanársegéd, ELTE BTK,
nemzetközi ügyek koordinátora,
HM HIM Hadtörténeti Múzeum
- Kreutzer Andrea – történész-muzeológus, főmuzeológus,
HM HIM Hadtörténeti Múzeum
- Makai Ágnes – történész-muzeológus, numizmatikus,
HM HIM Hadtörténeti Múzeum
- Meggyes Anita – papír-bőr-könyv tárgyrestaurátor művész,
restaurátor, HM HIM Hadtörténeti Múzeum
- Polgár Balázs – régész, muzeológus,
HM HIM Hadtörténeti Múzeum
- Prohászka László – művészeti író
- Reider Mónika – történész-muzeológus, főmuzeológus,
HM HIM Hadtörténeti Múzeum
- Sallay Gergely Pál – történész-muzeológus, osztályvezető,
HM HIM Hadtörténeti Múzeum
- Szoleczky Emese – történész-muzeológus, főmuzeológus,
HM HIM Hadtörténeti Múzeum
- Tóth Orsolya – könyvtáros-muzeológus, főmuzeológus,
HM HIM Hadtörténeti Múzeum
- Tőrös István – történész, tárlatvezető,
HM HIM Hadtörténeti Múzeum
- Závodai Szilvia – történész-muzeológus, tudományos titkár,
HM HIM Hadtörténeti Múzeum

KÉPMELLÉKLET

A Szövetségi Hűség-jelvény

Hadi zászlószög, 1915

Hadi zászlószög, 1916

Hadi ajtószőg, 1917

Hadi ajtószőg, 1917 (fül nélkül)

Hadi ajtószőg, 1918

Hadi ajtószőg, 1918. október 31.

Hadi ajtószög, 1918

*Hadi ajtószög, 1918
háttoldalán a jelvényosztály etikettjével*

Hadi ajtószög, 1918. november 16. után

*A pozsonyi Vashonvéd kisméretű cinköntőzet változata
(HM HIM Képzőművészeti Gyűjtemény)*

*A gútori első világháborús emlékmű
(Prohászka László felvétele)*

Fent: a Frontharcos Szövetség előírt nemezkalapjának előlnézeti képe a szervezet jelvényével. A jelvény vörös posztóalátéte helyi vezetői beosztást jelöl, az ezüstszíni paszomány altiszti állományjelzőként szolgál.

Helyi vezetői beosztást betöltő altiszt kalapjelvénye

Legénységi állományú rendes tag kalapjelvénye

Fent: az Új Front kalapjelvénye előírt bűzavirágkék alátéttel

Lent: az Új Front jelvény eredeti példánya

A frontharcos kalapjelvények rendfokozatra való tekintet nélkül, egységesen ezüstszíniűek voltak. Az állományjelző paszományt a posztóalátétre, az alátétet pedig a kalapra varrták.

A Frontharcos Szövetség nemezkalapjai és kalapjelvényei I.

A Frontharcos Szövetség országos vezetőjének kalapja és kalapjelvénye. Fehér alátétszalaggal ellátott kalapot egyedül a Szövetség országos vezetője, gróf Takách-Tolnay József altábornagy viselt.

Helyi vezető kalapja és kalapjelvénye. Az altiszti állománycsoportokhoz tartozást a jelvény körüli ezüstsínű paszomány jelölte. A hármas tölgylevelet kivonuláskor viselték.

A Szövetség rendes tagjának kalapja és kalapjelvénye. A légénységi állományúak kalapjelvényét khakisínű paszomány keretezte.

A Frontharcos Szövetség nemezkalapjai és kalapjelvényei II.

1. A Szövetség legénységi állományú, rendes tagja; 2. Altiszti rendfokozatú helyi vezető;
3. Tiszti rendfokozatú országos vezető; 4. Az Új Front legénységi állományú tagja

*Legénységi állományú
rendes tag korai típusú
sapkája*

*Altiszti rendfokozatú
helyi vezető korai
típusú sapkája*

*Tiszti rendfokozatú
országos vezető korai
típusú sapkája*

*Legénységi állományú
rendes tag késői típusú
sapkája*

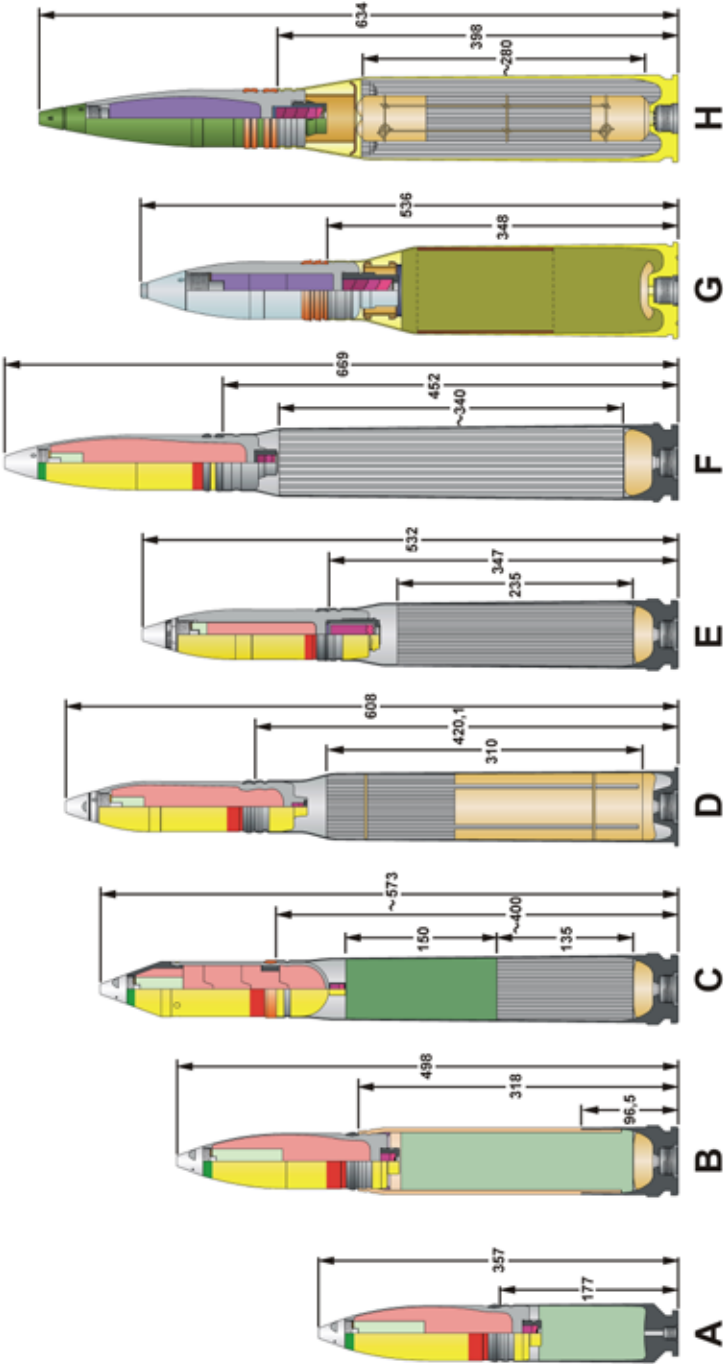
*A Frontharcos
Szövetség társelnökének
késői típusú sapkája*

*A Frontharcos
Szövetség elnökének késői
típusú sapkája*

A Frontharcos Szövetség tábori sapkái és sapkajelvényei

Az ismertetésben tárgyalt lőszeres összehasonító ábrája

Kovács Albert Ezüst Csillag kitüntetése

*A 7. tábori tüzérosztály jelvénye és tüzér
fegyvernemi jelzés*

Kovács Albert szalagsávjai

Csillag Ferencre emlékező tárló a Hadtörténeti Múzeum intézménytörténeti kamarakiállításán

Áttört kígyós sziklabarlang restaurálás előtt

Áttört kígyós sziklabarlang restaurálás után

Várkastély restaurálás előtt

Várkastély restaurálás után

Gólya restaurálás előtt

Gólya restaurálás után

Lionel lovag restaurálás előtt

Lionel lovag restaurálás után

Játékkereskedés kirakata restaurálás előtt

Játékkereskedés kirakata restaurálás után